

چهردهیه که له گهنجینهی مه عریفیی (ماچۆ)

ئه یوب کویخا رۆسته م^۱

کاتی قه بوولکردن: ۲۰۲۰/۰۷/۲۸

کاتی وه رگرتن: ۲۰۲۰/۰۴/۲۵

کورتیه

ئه م بابه ته هه ولێکه بۆ تیشکخستنه سهر گهنجینهی مه عریفیی (ماچۆ)، هاوکات چوونه ناو ماله کانیهوه به ئه قلابکی نوی و کراوه، ئه وهش به مه بهستی شهن و کهوکردنی زانستیانهی سامانه کهی له پیناو دهوله مه ندردنی کوی سامانی رۆشنییریمان و راستکردنه وهی ئه وه له لانهی بیشتی کراون و تا ئیستاش ده کرین. سه بارهت به وشه ی (ماچۆ) که له ناو له تیکسته کۆنه کاندایا به چهند شیوهیه که هاتووه: (ا) له دینی ئاریی کۆن و زمانی سانگریتی به (واچ- وچهک) هاتووه؛ (ب) له دینی میترائی و زمانی پالهویدا به (واچ- وچهک) هاتووه؛ (ج) له دینی زهردهشت و زمانی ناویستادا به (فاچ- وچه- وچه) هاتووه.

له هه مووشیاندا یه که واتای هه یه که نزاکردن و ناخواتی هینم و له سه رخۆ ده گه یه نی به شیوهیه که کهس بیتاقت نه کات. هه ندینک له به کهانی یه سنا که ده کهونه قالیی نزا و پارانه وه، به شیوهی واچ.. واژ.. باژ ده گوترین. وه چ وشه یه کی پیروژه و به نزا پیروژه ئاینیه کان ده گوتریت. ماچۆ گهنجینهیه کی مه عریفیی زۆر گه وره یه، به لام داخه کهم تا ئیستا بیئاگایی و ناشاره زییه کی زۆر نه وه که هه ر له ناو خه لکه گشتیه که ی ناو کۆمه لی کورده واری، به لکو له ناو نووسه ران و رۆشنییرانی کوردیشدا سه بارهت به م گهنجینهیه هه یه، ده رگا په یوه ندیداره کان به رۆشنییریه وه هه یچ ئاوری لینه ده نه وه، ده سه لاتداران زۆر لیلی بیباک و بیمنه تن. ئه م بیئاگاییه ش وایکردووه هه له ی زه ق و گه وره له بواری رۆشنییری ئیمه دا بکرین. هه ر بۆ نموونه ۱: - به ستنه وهی شیعی کوردی له ناو توخمی مینیه به (مه ستوره ی کوردستانی) یه وه و فه رامۆشکردنی شاعیرانی پیش ناوبراو. ۲- وابه سته کردنی شیعی کوردی به سه رده می سیکوچکه ی بابانه وه و نرخانندی سامانی تیرامان ئه وه هه موو سامانی شیعییه ی له سه ر شیوازی دوو بهیتی نووسراوه به (نا شیعی). ۳- به ستنه وهی میژووی سروودی کوردی به مامۆستا (زیوهر) و وه لانانی سرووده کانی یارسان. ئه مانه و چه ندین هه له ی تریش که هه رگیز ناییت لییان بیده گ بین.

وشه سه ره کییه کان: ماچۆ، گۆران، هه ورامان، یارسان، کاکه یی.

A summary of the knowledge about the word 'Macho'

Ayub Rostam²

Recive data: 2020/04/25

Accpte data: 2020/07/28

Abstract

This paper is an attempt to focus on the knowledge about the word 'Macho' and to investigate the issue in an academic method to enrich our cultural heritage and correcting the errors that occurred in the past and are still occurring to the present day. The word 'Macho' was mentioned in old texts in various ways: 1) In the ancient Aryan religion and Sanskrit language the word is mentioned as 'wach' or 'wachak' 2) In the Metra religion and the Pahlavi language the word is also mentioned as 'wach' and 'wachak' 3) In the Zoroastrian religion and the Avestan language it is mentioned as 'vach', 'wach' and 'wach'

In all these languages the word means 'supplication' and 'prayer' and 'speak calmly without disturbing others'. In some parts of Yasna, which is considered to be supplication and prayers, the word is mentioned as wach, wazh, bazh. Wach is a holy word called a religious prayer. 'Macho' is a valuable concept but unfortunately there is little awareness about it, not only amongst ordinary Kurdish people but also amongst educated Kurds and intellectuals; in addition cultural institutions do not pay attention to it and even authorities are not concerned about it. This lack of awareness has led to many errors in our cultural domains. For example: 1) Linking the feminine gender in Kurdish poems to Mastura Kurdistani neglecting other poets before her. 2) Linking Kurdish poems to the Baban era whilst disregarding all the legacy of poetry written in couplets and considering them to not be poems. 3) Linking the history of Kurdish anthems to (Zewar) and ignoring the religious anthems of Yaresan. These errors and others should not be ignored and attention should be paid to them.

Keyword: Macho, Guran, Hawraman, Yarsan, Kaka iy.

سەرەتایەك سەبارەت بە زاراوهی ماچۆ

سەرەتا باس لەوه دەكەم ئەم زاراوهیە هەر لە بەرپۆهەردنی یەكەم (فەستیفالی ئورموون بۆ وێژەي ماچۆ - رۆژانی ۲، ۳، ۴ / ۱۲ / ۲۰۰۹) مشتومر و قسەوباسی زۆری دروست کرد، هەندیک کەس کە لە مێژووی دین و زمانەوانی خۆیان بێناگان و هیچ زانیارییەکیان لەم بارە وە نییە، لەژێر کاریگەری سۆزدا هەر زوو کەوتنە پەلاماردانی فەستیفالە کە و بەکارهێنانی (ماچۆ)یان خستە خانەي بچوو و ککردهوهی هە ورامان و هەولدان بۆ سەرپنەوهی تاییەتمەندییەکانی، گواپە هەر بەکارهێنانی وشە کە جۆرە سووکایەتیکردنیکە بە هەورامییەکان، ئیتر بە قسەي ئەوان فەستیفالە کە خزمەتکردن بوو بە ناھەورامییەکان و بە فەیتی دەسەلاتدارانی کوردستان بەرپۆه دەچوو.

ئیمەش لەو روانگەو کە (ناو هەمیشە دەروا تەبەو هەي هەي بلیت)، زۆر دانمان بە خۆماندا گرت و پیمان وابوو لەناو ئەو ئاراستەدا دوو جۆرە خەلک هەن، جۆریکیان لە دلسۆزییەو قسە دەکەن و پێویستە زیاتر لەم بوارەدا زانیاریان بدری، بەلام جۆرە کەي تریان کە خۆشەختانە ژمارەيە کەي کەم بوون، ئەو خەلکانەن کورد واتەني (هەمیشە لە باخەلي خۆیانەو گویزی باخەلي خەلکی تر دەژمێرن)، هە ندیکیان لەناو ژێانی ئەوروپادا نەروۆی خۆشییەکانی ژیان بوون و تەنیا بۆ بریندارکردنی هەستی خەلکانی تر هەورامین، ئەگینا منداڵەکانیان تەنیا یەك وشەي هەورامی نازان.

سەبارەت بەو هەي دەیانگوت ئیمە هەورامان بچوو ک دەکەینەو، ئەمە درۆیە کي شاخدار بوو چونکە ئەو بێکھانە کۆمەلایەتیيەي لە ناوچە جیا جیاکاندا بە (ماچۆ) گۆیان دەکرد خەلکیان لە کەسانی شاعیر و نووسەر و هونەرمەند لە فەستیفالە کەدا ئامادە دەبوون، لەوانە: ئومەلیکییەکانی مازیندەران کە لە (زاغمرز، ئەمیر ئاباد، حەسەن ئاباد، ساری) دەژین، کاکەي، باجەلان، زەنگنە، شەبەک و زازاکي، سەرەرای هەردوو دیوی هەورامان... هتد، کە ئەمە خۆي لە خۆیدا کۆکردنەو و گریدانەوهی هەموو ماچۆگۆکانە بە یە کەو و بە ئاگابوونیانە لە نزیکەو لە ئاستی رۆشنیری یە کتری و هەولدانیکي دلسۆزانەي بۆ کردنەوهی دەروازەکانی گەنجینهي رۆشنیری ماچۆ. لە هەمان کاتدا سەلمانندی ئەو راستییە بوو کە (ماچۆگۆکان) خەلکانیکي زۆر و زەوهندن لە رۆوی دیمۆگرافیاو و لە جۆگرافیايە کي بەر فراوانیشدا دە ژین. سەبارەت بەو هەش کە (ماچۆ)یان بە جۆریک لە شەرمەزاری و سووکایەتیکردن دەزانی، ئەو بە دلنیايیەو دەلین لە ناشارەزاییانەو بوو. پاش ئەم چەند دپۆی سەرەو دەیمە سەر قسەکردن سەبارەت وشەي (ماچۆ) کە لەناو تیکستە کۆنەکاندا بە چەند شیوہیە ک هاتووە :

ا- لە دینی ئاریی کۆن و زمانی سانکریتیدا بە (واچ- واچەک) هاتووە .

ب- لە دینی میتراي و زمانی پالەویدا بە (واچ- واچەک) هاتووە.

ج- لە دینی زەردەشت و زمانی ئاویستادا بە (فاچ- واچ- وەچ) هاتووە .

لە هەمووشیاندا یەك واتای هەيە کە نزاکردن و ئاخوتنی هێمن و لەسەر خۆ دەگەینەني بە شیوہیە ک کەس بێتاقەت نە کات. هەندی لە بەشەکانی یەسنا کە دەکەونە قالبی نزا و پارانەو، بە شیوہی واچ، واژ، باژ دەگوترین. وەچ وشەيە کي پیرۆزە و بە نزا پیرۆزە ئاینییەکان دەگوتریت. ئافیسنا هەندی نزا پیرۆزی تیدان کە لە کاتی سەختی و تەنگانەدا دەخوینرین، بەم نزایانە دەلین (وەچ، واچ). کتیبیکي بەنرخیشمان هەيە بەناونیشانی (واچەک چەند نازەرباد ماراسپەند) کە بریتییە لە قسە و ئامۆژگاری و نزاکانی ئەو مۆدە مەزنە لە کاتی سەرەمەرگدا. واچەک چەند، واتە چەند وتە یا چەند قسەيە کي نازەرباد ماراسپەندە. ئەمرو وشەي (وات، واتە، واتەني، وتە، فچە و چپە)مان هەن کە هەر لە ریشەي (وچ، واچ)ەو وەرگیراون و هەر هەمان واتایش دەگەینەني. سەرەرای ئەمانەش، ئیستایش لە زمانی هەورامیدا وشەگەلی وەك: (واچە، واچدی، واچی، ماچۆ، ماچوو، ماچی، ماچا، واچی، واچی واپین، واتم، وچیا، واچیا) و... تاد لە گفتوگۆدا بە کار دەبرین کە بە هەموویانەو لە هەمان ریشەي (وچ، واچ) وەرگیراون و هەمان واتای گوتن و قسە و پەیف دەگەینەني. دە بی (وچ/واچ) وەکوو سەرچاوە سەیر بکەین و بلیین: ماچۆ واتای بەکارهێنەري وەچ دەدات و کەواتە ماچۆ- ئەو کەسەي (واچ) بە کار دەهێنیت.

پاش ئەم دېرەنى سەرھوۋە دېمە سەر ئەوۋە بېلىم رۇشنىبىرى ماچۇ گەنجىنەيەكى مەعريفى زۇر گەورەيە، بەلام داخەكەم تا ئىستا بېتاگايى و ناشارەزايەكى زۇر نەوۋەك ھەر لە ناو خەلكە گشتىيەكەى ناو كۆمەلى كوردەوارى، بەلكو لە ناو نووسەران و رۇشنىبىرانى كوردىشدا سەبارەت بەم گەنجىنەيە ھەيە، دەزگا پەيوەندىدارەكان بە رۇشنىبىرىيە ھىچ ئاورىكى لىنادەنەو، دەسە لاتداران زۇر لىنى بېياك و بىمەنتەن، ھەندىك لە نووسەران و رۇشنىبىرانىش لە برى ئەوۋەى بچنە ناو مالمە كانى رۇشنىبىرى (ماچۇ) ۋە بەناو تىكستە كانىدا بگەرىن، خويۇندەنەوۋەى نوۋى و زانستى بۇيان بگەن، ھەول بەدن ناوۋەرۇك و سەردەمە كەيان ديارى بگەن، كەچى ھەندىك جار گومانىان لىدەكە ن و جۇرىك لە بېھوۋايى بەرامبەريان بەرھەم دەھىنن، ھەر بۇيە تىكستە كانى پەرش و بلاو بىناز كەوتون، ئەمەش ھۇكارىكە بۇ ئەوۋەى دەيان ھەلەى زەق و بىمانا لە ناو رۇشنىبىرى ئىمەدا ھەبن، لىرەدا من نەوۋەك سەرژمىرى ھەلەكان، بەلام تەنيا چەند نمونەيەكەيان دە خەمە روو، ۋەك لە خوارەوۋە ھاتوۋە:

يەكەم: شىعر لە ناو توخمى ژنان لە ئەدەبى كوردىدا بۇ (ماھ شەرەف خانم = مەستورەى ئەردەلانى) دەگەرىننەو، بە گەرەنەوۋەيەكى خىرا بۇ مېژوۋى ژيانى ناوبرا بۇمان دەردەكەوۋىت سالى (۱۲۱۹ ك) لە داىك بوو، بەلام با بگەرىننەوۋە بۇ تىكستە كان ئەوسا دەزەن چەندىن شاعىرى ژن ھەن كە سەدان سالى بەر لە ناوبرا ژياون، با بچىن بۇ لاي ئەمانەى لە خوارەوۋە ناوبان دەھىنن:

۱- (دايە تەورىزى ھەرۋامى)، كە شاعىر و عارىف و تەمبۇرژەنىكى گەورە بوو، (سالى ۳۳۶ ك) لە داىك بوو، بۇ سەلماندنى ئەم راستىيە با لەم دېرە شىعرە ورد بىنەوۋە:

پى سالى ئامى (تەورىزى) گىلام
جە دەفتەر (سى سەد و سى وشش) وانام.

واتاى شىعرەكە بەم شىوۋەيە (بۇ سالى ھاتنە دونىاي (تەورىزى) گەرام، لە ناو دەفتەردا (مەبەست لە دەفتەرە پىرۇزەكانى يارسانە) سالى (۳۳۶)م خويۇندەو، كەواتە ناوبرا (۸۸۳) سالى بەر لە (مەستورە) يە. ئەمەى خوارەوۋەش دوو دېرە لە شىعرەكانى:

رازەن پىالەم رازەن پىالەم
سەرسامم نە بەزم رازەن پىالەم
بادەى پىالەم ياوا ۋە نالەم
چونكە نالەكەم بەرز بى نە ئالەم

ماناى دېرەكان بەم شىوۋەيە: ئەو پىالە مەيە كە لە جىھانى نەيىنەيەوۋە پىم دراو نۇشم كرد، گەبىشتە فرىام، نالە و ھاوارى دەروونى ھىور كوردەوۋە و ئارامى پى بەخشىم.

۲- (جەلالە خانمى لورستانى)، سالى (۳۸۷ ك) لە داىك بوو.

۳- (لزا خانمى جاف)، لە سەدەى پىنچەمى كۆچىدا ژياو.

۴- (دايە خەزەنى سەرگەتى)، سەرەتاي سەدەى پىنچەمى كۆچى لە (سەرگەت) لە داىك بوو.

۵- (خاتوۋ دايىراكى رەزبار)، سالى (۷۴۵ ك) كۆچى دوايى كردوۋە.

۶- (ياى ھەبىبەى شارەزورى)، سالى (۶۸۱ ك) لە داىك بوو ۋە (۷۴۹ ك) كۆچى دوايى كردوۋە.

۷- (پىر نازدار خاتوۋنى شىرازى)، سالى (۷۶۴ ك) كۆچى دوايى كردوۋە، ئەم خاتوۋنە نەوۋەك ھەر شاعىر و عارىفكى گەورە بوو، بەلكو يەككىك بوو لە بازەنى (۷۲ پىر)، ھۆنەرى بەندى (۵۵) ى كىبى (بارگە بارگە) يە كە بەشى يەكەمى كىبى (سەرەنجام) ە، ھەرۋەھا لە شىعرەكانىدا گەلىك بابەتى گىنگى باس كردوۋن لەوانە چەمكى (خۇناسىن) و ديارىكردنى دروشمە دىنبىيە سەرەكىيەكانى (يارسان)، ۋە ك لەم دوو دېرەدا ھاتوۋە:

ياران ياوۋەران راي ھەق راسىيەن
پاكى و دروستى و رەدا و خاسىيەن
ھەر كەس وىش ناسا محەممەد ئاسا
بى شك ئا كەسە مەولايىچ شناسا

۸- (نەرگىز خانمى شارەزورى)، سالى (۷۱۳ ك) لە داىك بوو.

۹- (دەدە بەكترى دەودانى)، سالى (۸۸۶ ك) لە داىك بوو.

۱۰- (سەمەن خانم)، لە سەدەى نۆيەمى كۆچىدا ژياو.

ئەمانە و دەيانی تریش كە هەموویان شاعیر و عاریف و تەمبوورژەن بوون و لە ناو تیکستەکاندا شیعریان هەیه، ئەگەر بگوتریت ئەمانە شیعی دینیان هۆنیوئەتە، دەى خۆ تاوان نییه، دیارە شیعی عیرفانی و دینی و شیعی تریشیان هەن، هەر بۆ نموونە (لزا خانمی جاف) كە وەك گوتمان لە سەدەى پینجەمى كۆچیدا ژیاوه، فەرموویەتی:

وہفران بی وہ ئاو وہفران بی وہ ئاو
وہہار چوون ئاما وہفران بی وہ ئاو
گول و وەنەوشە هۆریزان جە خاو
پەری ئارایش دەشت و کۆف و کاو

دەى باشە هیچ كەس هەیه ئەگەر تەنیا لە ئەلفیئى شیعر شارەزاییەكى هەبیت، بتوانیت بلیت ئەمە شیعر نییه. كەواتە ئەمە بیئاگابوونە لە گەنجینەى مەعریفی (ماچۆ) كە سەرەتای شیعر لە ناو ژنانى كورددا، بە (مەستورەى كوردستانی) یەو بەستریتەو.

دووهم: بەستەنەوێ سەرەتاکانى پەخشان لە ئەدەبى كوردیدا بە عەقیدەنامەكى (حەزەرتى مەولانا خالیدی نەقشبەندى و مەولودنامە كەى شیخ حسینی قازى) یەو. دیارە تا ئیستا چەندین نووسین هەریەكە و لە گۆشەنیگای خۆیانەو سەبارەت بە سەرەتاکانى پەخشانی كوردی نووسراون و بابەخى خۆیان هەیه، بەلام هەر هەموویان دەستكورتن لە دەستنیشانکردنى میژووێەك بۆ پیشینەى پەخشانی كوردی، كە بە برۆای ئیمە هۆکارەكى نەبوونی سەرچاوە و ناشنا نەبوونی نووسەرەكانە بە تیکستەکانى پەخشانی كوردی، بەلام ئاشکرایە چەندین سەرچاوە هەن كە باس لە بوونی پەخشانی كوردی دەكەن، ئەو پەخشانانەى كە سەدان سأل لەمەوبەر دەست بە نووسینەو یان كراوه، هەر بۆ نموونە:

لە كتیى سروودەى دینی یارسان - (گردآوردە و ترجمە ماشاالله سوورى) - (۲۱) پەخشان لە پەخشانه پیرۆزەكانى یارسان بلاكراونەتە وە كە لە ژمارە (۱) بۆ ژمارە (۲۱) ریزبەند كراون، نووسەرى ئەم كتیىە باسى لەو كەردووە گویا میژووێ گوتن و نووسینەوێ هەندیک لە سروود و پەخشانه كان كە لە كتیىخانەى دینیەكەى خۆیاندا هەن، بۆ زیاتر لە (۹۰۰) سأل لەمەوبەر دەگەرێتەو. ئیمە بە وردینییهو ئە و پەخشانهمان خویندەو و بۆ لیکدانەوێ ماناكانیشیان خۆمان زۆر ماندوو كرد، هەندیک جار هەستمان بە لەنگى و بیمانایى چەند وشە و دەستەواژەبەك دەكرد، ئەوئەش بۆ ئەو دەگەرێتەو كە نووسەر، یان كۆكەرەوێ كتیىەكە شارەزاییەكى باشى لە زمانى پەخشانه كاندا نەبوو، پەخشانهكان بە هەردوو ریتووسى (لاتینی و فارسى شكستە) نووسراونەتەو، بەلام ئاشکرا نەكراوه كە کامیان ریتووسى بنەرێتیه، هەرگیز كەسێك نییه بتوانیت نكوولێ لەو بكات كە ئەو نووسینانە پەخشان، هەرەها میژووێ نووسینیشیان بە سەرەتای سەرەلدانى پەخشانی كوردی دەژمیردیت، بابەتى جیاجیای دینی و كۆمەلابەتى و هەندیک جار میژووێ و سیاسیش لە دووتویاندا خراونەتە روو، هاوكات قسە و باس سەبارەت بە ژمارەبەك لە رابەرەن و پیرانى یارسان و رەوییه و بنەما دینیەكانیان هەن، لیژەدا بە باشى دەزانین وەك نموونە پەخشانهكانى ژمارە (۱-۲-۶) بنووسینەو و ماناكانیان لیک بەدینەو.

پەخشانی یەكەم: ئاو دەلیا بەحر بی، چەند وەخت دوور دەلیا بی، بەحر و بەر نەوى، سولتان عالمە هیبەت دا وە سەنگ تۆقییا، ریزە ی بەرد بی وە دوو وە بەر دوو سەنگ كە گەرد وە لە هیز گەرد بی وە هەوا.

واتاكەى: ئاوى دەلیا بەحر بوو، چەند وەخت دوور دەلیا بوو، لە هەیبەتى سولتانى عالم (مەبەست پەرودەرگا)، ئەو سەنگە تەقییهو و ریزەبەرێزە بوو، بوو بە (دوو = دووكل) و ئەو گەرد و دووكلەش بوون بە (هەوا).

پەخشانی دووهم: یەك پارچە وە سەنگ بەرد شانا وە هەوا بی وە ئاسمان وە ستارەگان هەم سازنا وە شمارەى غولامان دەر ئەو دە وە مەلایكە مواچوون، وە مۆنگ ە هۆو و هەم وە حەجەر نوورى ویش داخل كەرد وە سازنا وە شانا وە ئاسمان وە شەو و رۆژ هەم قە رار دا وە چوار فەسلە گەردش سأل هەم وە چەهار مەلایكە قەرار دا، گا چەهار گا هەفتەن.

پەخشانی شەشەم: بەعد یاوا وە دوونى (شاخۆشین) وە زات بەشەرى هەم وە دۆرەى موفەسەلى كەلامش هەن، بەعد لوا وە دوونى (بابا نائۆ) دوو زات میهمانى، وە بەعد لوا وە دوونى (باباجەلیل) وە (باباسەرەنگ) وە (بەهلول) وە بابا بی وە دەرۆیش، تەمام وە زاتى میهمانى تا یاوا وە دوونى (سان سەهاك)، وە زات بەشەرى وە دۆرەى (شاخۆشین) یەكەدەفە وە دەر زەرەت هەم یەكەدەفە مەنزلی ویش قەرار دا، وە ساجى نارى دۆرەى زەرەت وێنە وە ساجى نار دۆرەى (شاخۆشین) وە ژیر ساجى نار بەیانش كەرد، وە هەفتەوانە وە

شکلی وهز سازی، وه ههردوو ههفته که ههفتهن و ههفتهوانهن هههنن، یه که یه که رمزی داروون که گاههی جیسم وه زات مهوؤ وه دوو زات، گاههی ههفتهن گاههی چوارتهن گاههی سێ نهفههن، گاههی یه کهتهن یا چلتهن. واتا که ی: پاشان به زاتی به شهری چوووه دوونی (شاخۆشین) هوه که ئه مه به دریزی باسی ههیه، پاشان به میوانی چوووه دوونی (بابا ناوؤ = باوا ناووس) هوه، دواتر چوووه دوونی (باوا سه رهنگ و بههلول) هوه، تهواو بابا بوو به دهرویش به زاتی میوانی، تا به (زاتی به شهری) چوووه دوونی (سان سه هاک) هوه، سه بارهت به ساجی ئاگر و ژیر ساجی ئاگره وه ئه مه له دهوهری (شاخۆشین) دا باسی لیهو کراوه. وه ههردوو چهوته که مه به ست (حهفتهن و حهفتهوانه) یه، هه ره یه کی هیمایه کیان ههیه، جاری وا ههیه تهن ده بیته به زات و دوو زات، جاری وا هه یه حهوت و جاری به چوار، جاری به سێ کهس یان یه کهس وه یان چل کهس.

پاش ئه م دێرانه دینی هه سه ره ئه وه ی بلین چه زه ته ی (مهولانا خالیدی شاره زووری نه قشبه ندی) له نیوان ساله کانی (۱۷۷۷-۱۸۲۶ زاینی) دا ژیاوه، هه ره ها (شیخ حسینی قازی) له نیوان ساله کانی (۱۷۹۱-۱۸۷۰ زاینی) ژیاوه، له گه ل ئه وه ی (مهولانا خالیدی نه قشبه ندی) زاتیکی گه وره یه و نه خشی دیار و کاربگه ری له میژووی ئیمه و له ناو کولتووری دینماندا، هه ره ها له ناو رپوره چه ی نه قشبه ندیدا هه یه و دامه زرینه ری ئه م رپوره چه یه له کوردستاندا، هه ره ها (شیخ حسینی قازی) که سیک ی دیاری سه رده می خوی و قازی سلیمانی بووه، به لام به ستنه وه ی سه ره تا کانی سه ره له دانی په خشان ی کوردی به م دوو زاته وه هه له یه کی گه وره یه، ئه مه ش ده چیته خانه ی بیئاگابوون له گه نجینه ی مه عریفی ماچۆ.

سینیهم: گه راندنه وه ی سه ره تا کانی سه ره له دانی سه روود له ئه ده بی کوردیدا بو ساله کانی (۱۹۲۰-۱۹۲۱ زاینی) له سه ره ده ستی خوالیخۆشبوو (زیوهر) ی شاعیر، ته نیا به سه رنجدانیک ی خیرا له لاپه ره کانی ئه ده بی کوردی، بو مان ده رده که ویت، ئه وه ی له تیکسته کاند هاتوو هه رگیز له گه ل ئه م ده رپرینه دا کۆک نییه، ئیمه ی کورد خاوه نی چه ندین که سین که به سه دان سال به ره له دا یکیوونی ناوبرا و سه روودیان هونیوه ته وه، سه رووده کان هه تا کو ئیستاش له ناو جه مه کانی یارساندا ناماده بوونیان هه یه، به ئاوازی کوردی و به شیعری کوردی و به جلوه بگه ی کوردیه وه جه منشینان له گه ل ئامیری ته مبوور که کوردیوونی سه لمینراوه ده یانلین، هه ر بو نمونه ئه م دوو سه رووده له ناو ده یان سه روودی ره سه نی کوردی ده هیتمه وه:

نموونه ی یه کهم:

میردان خواجام	میردان خواجام
زهردهشت پهیدا بی وه فه رمان شام	په ری ئازمای میردان خواجام
چه نی گومراهان ستیزا وه کۆچ	ئاویستاش ئاوه رد په ری خاس و عام
	مه کۆشا په ری یاری شه و و رۆچ

ئه م دێرانه سه روودی (پیر راستگۆی قه رده اخی) یه، ناوبرا له سه ده ی هه شته می کۆچیدا ژیاوه، له سه رووده که دا باسی له زه رده شت و کتیبی (ئاویستا) ی کردوو هه که چون تیکۆشاوه بو بلاو کردنه وه ی دینه که ی و به رامبه ر به گومراپان و نه یارانی جه نگاوه، ده ی خۆ هه موممان ده زاین که زه رده شت و ئاویستا به شیک ی زیندوون له کولتووری دینمان، لیه وه ده لیم ئه م سه رووده هه رچه نده سه روودیک ی دینییه، به لام باس له تیکۆشانی سه ختی ئه وانه ده کات که ئیمه ی کورد خومان به به شیک له میراتگرانی کولتووریان ده زاین.

نموونه ی دووه م:

ئه سلّمه ن جه کورد، ئه سلّمه ن جه کورد	بابۆم کورده نان، ئه سلّمه ن جه کورد
من ئا کورده نان چه نی ده سته ی گورد	سلسله ی سوپای دوژمن که ردمان هورد

ئه م دوو دێره ش نمونه یه کی تره له سه روودیک ی (شاوه یس قولی قرمی کوری پیر قه مبه ری شاهۆبی) که سالی (۸۱۰ ک) له دی (ده ره زیان) ی شاهۆ له دایک بووه و (۵۱۰) سال به ره له و میژوو ده کات که بو سه ره له دانی سه روودی کوردی دیاری کراوه. به راشکاوی باسی له کوردیوونی خوی و باوکی کردوو (دیاره کوردیوونی باوکی ئاماژه یه بو کوردیوونی پیشینایشی)، هه ره ها گوتیه تی من ئه و کورده

م که له گەل دەسته‌کانی تر له هاورنیاژاندا بیکه‌وه له‌شکری دوزمنمان وردوخاش کردوو، ده‌توانم به‌دنیاییه‌وه بلیم له‌م دێرانه‌دا شانازی به‌ کوردبوون و ئازایه‌تی و گیانی به‌ره‌نگاربوونه‌وی کوردانی کردوو.

ئهم جۆره‌ سروودانه له‌ ناو تیکسته‌کانی یارساندا زۆرن و ئیمه‌ ته‌نیا بۆ سه‌لماندنی ئه‌وه‌ی که‌ می‌زوی سروود له‌ ناو ئه‌ده‌بی کوردیدا می‌زوییه‌کی دێرینه‌ ئهم چه‌ند دێرمان خستنه‌ روو.

که‌واته‌ به‌ستنه‌وه‌ی سروودی کوردی به‌ خوالی‌خۆشبوو مامۆستا (زیوهر) و دیاریکردنی سا‌له‌کانی (١٩٢٠، ١٩٢١) بۆ می‌زوی سه‌ره‌ه‌ ل‌دانی سروودی کوردی هه‌له‌یه، ئه‌گه‌ر ته‌نانه‌ت مه‌به‌ست له‌ سروودی (نیشتمانی و نه‌ته‌وه‌یی)یش بیت، چونکه‌ ئهم سروودانه‌ی خرا‌نه‌ روو ماکی نیشتمانی و نه‌ته‌وه‌ییان تیدا‌یه. ئه‌مه‌ش ده‌رئه‌نجامیکی تری بێ ئاگاییه‌ له‌ رۆشنییری (ماچۆ) و گەنجینه‌ مه‌عریفیه‌که‌ی.

چوارهم: قسه‌کردن له‌وه‌ی که‌ کورد به‌ر له‌ (نالیی شاره‌زوری) ناشیعی هه‌یه و شیعی کوردی له‌ (نالی)یه‌وه‌ ده‌ستی پێ کردوو، به‌ر له‌وه‌ی قسه‌ له‌م ده‌ر بڕینه‌ بکه‌م و به‌ پنی به‌لگه‌ و تیکستی به‌رده‌ست وه‌لامی بده‌مه‌وه، ده‌لیم ئه‌وانه‌ی ئهم جۆره‌ قسانه‌ ده‌لین و به‌م ئا‌کاره‌ دا کار ده‌که‌ن. به‌ خۆیان بزانیان نه‌زانن نه‌وه‌ک هه‌ر له‌ پیشینه‌ی ئه‌ده‌بی خۆیان بپاک و خه‌مساردن، به‌لکو جۆره‌ ناپاکییه‌ک ده‌که‌ن به‌رامبه‌ر به‌ می‌زوه‌که‌ی و ئه‌و سامانه‌ی که‌ شاعیران و عاریفانی کورد به‌ر له‌ (نالی) به‌ره‌میان هیناوه، هه‌ر هه‌یج نه‌بیت ئه‌وه‌ی له‌ دوو توپی تیکسته‌کاندا بیناز ماوه‌ته‌وه‌ و چاوه‌ڕێی ئاورلێدانه‌وه‌ و تو‌ز لێته‌کانده‌نه، چونکه‌ هه‌ر زۆر به‌ ئاسانی نزیکه‌ی هه‌زار سا‌ل له‌ می‌زوی ئه‌ ده‌بیاتی کوردی ده‌خه‌نه‌ به‌ر په‌شه‌بای زه‌مانه‌وه‌ هه‌تا بیه‌زه‌ییانه‌ بۆ هه‌ر کو‌ییه‌ک ده‌بیات، بیات و ئه‌وانیش کورد واته‌نی می‌شیک میوانیان نییه‌.

بۆ ئه‌وه‌ی بتوانم وه‌لامیکی هه‌من و دوور له‌ هه‌لچوون به‌وانه‌ بده‌مه‌وه‌ ئهم جۆره‌ ئاراسته‌یان هه‌یه، سه‌ره‌تا هه‌قه‌ لێیان پیرسم، ئایا رۆژیک له‌ رۆژان شیعیکی: (مه‌لا مسته‌فای بیسارانی - خانای قوبادی - مه‌لاخدری ر‌واری - سه‌یدی هه‌ورامی - مه‌ولانا خالیدی شاره‌ زوری - شیخ عوسمانی سیرا‌جه‌ددین - میرزا شوکرو‌لای دینه‌وه‌ری، مه‌لا مه‌نوحه‌هری کۆلیوه‌ن، خان ئه‌لماسی لورستانی...هتد)یان خۆینده‌وته‌وه، یان هه‌ر به‌رچاویان که‌وتوه‌؟ که‌ هه‌ر هه‌موویان به‌ر له‌ نالی ژباون و به‌ره‌میان هاتوو‌ته‌ ناو گەنجینه‌ی شیعی کوردیه‌ وه، ده‌ی نازانم له‌ کو‌یوه‌ ئه‌و مافه‌ به‌ خۆیان ده‌ده‌ن ر‌واج به‌و ده‌ر بڕینه‌ بده‌ن.

ئێتر پێوسته‌ بيمه‌ سه‌ر ئه‌وه‌ی چه‌ند نموونه‌یه‌ک له‌ شیعی شاعیرانی کورد که‌ پێش (نالی) ژباون، بخه‌مه‌ پێش چا‌و، هه‌تا‌کو به‌ به‌ لگه‌ وه‌لامیان بده‌مه‌وه.

١- (مه‌لا مسته‌فای بیسارانی) که‌ له‌ ناو سه‌رچاوه‌کاندا چه‌ند می‌زوییه‌ک بۆ له‌ دایکبوون و مردنی دیاری کراون، ئه‌گه‌ر ده‌رنگه‌ر بێنیشیان به‌ رچا‌و بگرین که‌ (مینۆرسکی) هینا‌وبه‌تی و سا‌لی (١٧٦٠ زایینی)ی بۆ مردنی دیاری کردوو و هه‌ر خۆشی دواتر به‌ هه‌له‌ی زانیوه، چوو‌ه ته‌ سه‌ر ئه‌و راپه‌ی که‌ سا‌لی (١٦٤١ زایینی) کۆچی دوابی کردوو، که‌واته‌ به‌ پنی بۆچوونه‌که‌ی ئه‌ویش هه‌شتا له‌ دایکبوونی (نالی) پاش کۆچی دوابی (بیسارانی)یه‌ به‌ (٣٧) سا‌ل، خۆ ئه‌گه‌ر می‌زوه‌ ر‌استه‌که‌ش وه‌رگرین که‌ دنیایی ده‌دا (بیسارانی) سا‌لی (١٦٤١ زایینی) کۆچی دوابی کردوو، ئه‌وا له‌ دایکبوونی (نالی) که‌وتوو‌ته‌ (١٥٦) سا‌ل دوابی مردنی (بیسارانی).

نموونه‌ له‌ شیعه‌کانی:

یه‌که‌م:

عه‌زمی رای وپسا‌ل تۆشان هان نه‌ دل
گول‌ جه‌ گولستان وه‌ هه‌م بیه‌ن جه‌م
چوون حال‌زانه‌نی به‌ حال‌ مه‌زانی
بیامی به‌ وه‌یل ئه‌و دل‌به‌ر جارێ
جه‌ ده‌سته‌ ده‌سته‌ی زگاران به‌سته
هه‌ر یه‌ک وایه‌ی وئ وه‌ چه‌م مه‌داران

چراغ وه‌نه‌وشه‌ چنوور چه‌نی گول
چنوور جه‌ سه‌رکو وه‌نه‌وشه‌ جه‌ چه‌م
واتشان به‌ من به‌نده‌ی فلانی
بۆ نه‌سای ئه‌لا بکه‌ره‌ کارێ
چراخ یا هه‌ر سیم به‌سته‌ن به‌ ده‌سته
هه‌رسیم یا ئاوهرد چون خا‌کساران

وه نه وشه سه وداى خال خه يال شهن
جه دوريت نيشتهن نه پاش خار خهم

نوور پهى زو لفت په ش يچو حال شهن
گول پهى جه مينت مسوچو كه كه كه

دووه م:

چلى چون ره قيب مدران نه په نا
مه ر باد قودرهت بده روش فه نا
نمازو بالاي قيب له م ديار بو
رپشه ش جه زمين به ر بارو وه به ر
بوينو وه چه م نه به رزه بانان

چلى نه په نا چلى نه په نا
هورئامان مه دران نه رووى ته مه نا
وه باد قودرهت له تار له تار بو
بسوزو باهر با زه دهى سه حهر
تا بالاچى قيب له م چون شه مع خانان

ئهم دوو پارچه شيعره به زمانىكى ئه وه نده پاك و پاراو نووسراون تيگه يشتيان زور ناسانه، ته نانه ت بو ئه وان شه كه شيوه زمانى هه ورامى نازانن، له بهر ئه وه پيوست به شيكر دنه وهى واتا كانيان ناكات.

بويه يه كسه ر ديمه سه ر ئه وهى بلنيم: له قه له مدانى ئهم شيعرانه به ناشيعر بيچگه له نه زانين و نه بوونى تيگه يشتن له شيعرى كوردى شتيكى تر نيبه، هيچ زياده روپه كى تيدا نيبه ئه گه ر بلنيم ده كريت ئه مانه به سه ره تا كانى سه ره له داني (رؤمانيزم) له شيعرى كورديدا بنرخينرين، ئه وه تا له رووى ميژووه كه يانه وه دياره پيش شيعرى رؤمانيزمى فه رهنسى كه وتوون. كه به پيى هه نديك بوچوون خو لقاندى قه واره كهى بو نه ته وه كانى (ئينگليزى و ئه لمانى) ده گه رپننه وه، به لام هه نديكى تر واي بو ده چن كه هه ربه ك له (شاتويريان و مادام دى ستال) بو خويان خو لقيته رى (رؤمانيزمى فه رهنسى) ن. ئه گه رچى ره خنه سازه ئه وروپاييه كان له سالى (۱۸۱۶ز) ده ركيان به سه ره له داني جوړيك له ويژهى نوئ كرد كه به ره هه ميكي نوئ به رامبه ر به ويژهى (كلاسيزم) دا ده دات به ده سته وه. پي ده چيت خو بنه ر هه بيت وا تيگات كه من له ژير كاريگه رى سوزدا ئهم بوچوونه بخه مه روو، شيعره كانى (بيسارنى) زور له قه وارهى خويان گه وره تر بكه م، به لام به شيكر دنه وهى ورد و تيگه يشتى ته واو له شيعره كان، له وان هيه سه رى ره زامه ندى بو ئهم بوچوونه بله قينييت. من نامه وى بلنيم ئهم ديرانه به ته واوى له ناو كرؤكى رؤمانيزمدان و هه موو مه رجه كانى ده قى رؤمانيزميان تيدان، به لام به دلنيايى ته واوه وه ده ليم سه ره تا يه كن بو شيعرى له م چه شنه له ئه ده بى كورديدا، دهى ئيتر چون بگوتريت كه ئه مانه ناشيعرن و كهى ره واى هه قه كه سيك ئهم جوړه قسانه بكات؟

۲- (خاناي قوبادى)، ئه گه رچى ئهم شاعيره شمان هه ر وه كو زوربهى شاعرانى تر جياوازى سه باره ت ميژووى ژيانى له رووى سالى له دايكبوون و كوچى دوايى و بارى كومه لايه تى و .... هتد له سه رچاوه كاندا ههن، ئه وهى من ليړه دا مه به ستمه قسه كرده له وهى كه پيش له (نالى) ژياوه، ئه گه ر بو ئه ميس هه ر وه ك مه لا مسته فاي بيسارانى دره نگرين ميژوو بو له دايكبوونى به پيى سه رچاوه كان ديارى بكه ين كه سالى (۱۱۲۰ كوچى) يه، هاوكات زووترين ميژوو بو له دايكبوونى (نالى) ديارى بكه ين كه سالى (۱۲۱۲ كوچى) يه، ئه وه به ناشكرا بومان ده رده كه ويټ كه ماوهى (۹۲) سال به پيى سالنامهى كوچى له (نالى) گه وره تر بووه.

هه ر بو سه لماندنى ئهم راستتبه كه (خاناي قوبادى) له نالى گه وره تره و به ر له و ژياوه، باشت ر وايه له م دوو ديړه له شيعرى خوئ ورد بيينه وه كه باس له دانانى شاكاره كانى وه ك: (شيرين و خه سه ره) و (له يلاو مه جنوون) ده كات كه له سالى (۱۱۵۳، ۱۱۵۴ ك) دايناون:

حساب كه رو حه رف وينه ي عه سه جده ي
رؤشنته ر جه سوئ شو له ي نه هاره ن

غه ين و قاف و نوون، دال ئه به جده ي
هه زارو يه كسه د په نجاو چواره ن

له م ديړانه دا ده رده كه ويټ كه (۵۸) سال به ر له دايكبوونى (نالى) له نووسينى ئهم شاكارانه ي بووه ته وه. نموونه له شيعره كانى: يه كه م:

يا رەب ئەر بەدخوم ئەر پاكیزەخوم
تۆ ویت حاكم بەر هەم ویت بەر قازی
تۆ بە دەستی ویت من ئافەریدەن
ئەرۆڤۆ که هەستی منت كەرد رەقمە
ئەر مەبئی وه دەس من ئیختیاری
دونیاى بئى وهفای تۆم نەدیا بە چەم
سا که کیشانت بەننای بالادەس

ئەم نمونە شیعریە پێویست بە کەمیک تیشکخستەسەر دەکات، لەم دێرانەدا (خانای قوبادی) دیالۆگیکی یەك لایەنە لە گەل پە روەردگارەکی دەکات، ئازایی و جەسارەتییکی زۆر بە دەریپنەکانییەوه سەبارەت بە بوونی خۆی لە ژباندای و ئافەریدەکردنی دەردەکەون، ئەو بە بئى هیچ پێچ و پەنایەك گوتووێتی:

ئەى خودای گەورە ئەگەر من کەسێکی بەدروشت یان پاك بێم، تاوانم چیبە که خۆت ئافەریدەت کردووم، که تۆ منت بئى پەسەند نەبیت، ئەى کبى تر هەیه پەسەندم بکات؟ خۆ ئەگەر من هەلبێژاردەبەکم بە دەست بوايه، بە گەورەبى خۆت دواتر کارێکم دەکرد، بەوهى که ئەم دونیا بێوهفایەى تۆم بە چاو نەدیایە و بەم شیوهیەى ئیستا نەکەوتمايه تە ناو گێژاوى خەمهوه، مادام تۆ خۆت نەخشەى ژبانی منت کیشاوه، من هەر بەندەى تۆم ئەگەر چاکم یان خراب.

دووهم:

راسەن مەواچان فارسی شەكەرەن
پەى چیش نە دەوران ئى دنیاى بەدکیش
مەعلوومەن هەر کەس وه هەر زبانی
وینەى عەررووسان زبای موشکینچین
جە لای خپەرەدمەند دلپەسەند مە بۆ
بە لفز کوردی کوردستان تەمام

کوردی جە فارسی بەل شیرینتەرەن
مەعلوومەن هەر کەس بە زبان ویش
بواچۆ نەزمى جە هەر مەکانى
مەکەرۆش جە حوسن عیبارەت شیرین
شیرینتەر جە شە هەد شیرەى قە ند مەبۆ
پیش بوانوون محفووز باقى وهسەلام

لەم دێرە شیعرانەدا دەتوانین بە باشی لە بیروباوەرى (خانای قوبادی) و ئاستی تیگەیشتنی، هەر وهها هەستی ئەو سەبارەت بە شانازیکردنی بە زمانى کوردی و کوردستانەکەى باش تیگەین، ناوبراو زۆر بە راشکاوى گوتووێتی: راستە زمانى فارسی وه کو شەکر شیرینە، بەلام کوردی لە فارسی شیرینترە، پێویستە لەم جیهانەدا هەموو کەسێک بە زمانى خۆى قسە بکات، بنووسیت و بهۆنیتەوه، چونکە بە زمانى خۆیهوه ناسراوه. دیارە ئەم شیعرانە بايهخیکى گەورەیان هەیه لە بواری خۆشەووستى خاک و زمان و بايهخیان بۆ مروّف. دەى ئیتر دەبیت بە کام بێرکردنەوه و بە چ تیگەیشتنیک ئەم دێرانە بخرینە دووتویى ناشیعرەوه؟

۳- (مەلا خدرى روارى)، وهك له سەرچاوه كاندا هاتوو ناوبراو (۱۷۲۵ز) له دايك بووه، بە پێى دێرە شیعریکی خۆى، کتیبە بەناوبانگە کەى بە ناوونیشانی (رۆلە بزانی) لە سالى (۱۱۹۷ کۆچى) داناوه. وهك فەرموویەتی:

تاریخ نەزمش بايەد شەفتەن
مانگ رەمەزان شەهر مبارەك

هەزار و يەكسەد نەوهد و هەفتەن
ئى نەزمە پەى خەير دريا تەدارەك

کەواتە (مەلا خدرى روارى) ئەم کتیبەى بەر لە لەدايکبوونی (نالی) داناوه و لەو کاتەدا تەمەنى لە (۵۰) سأل زیاتر بووه. سەبارەت بە پایە ی شیعری ئەم زانە، (حاجى قادری کۆبى) گوتووێتی:

وەك مەلا خدرى روودبارى نىيە شىعەرى ئاوى حەياتە تالى نىيە.
 لە كىتەبى (دەولەت) نامەكەيشىدا چەند دېرە شىعەرىكى زۆر بەھادارى ھەن كە پەند و ئامۇزگارى گەرەن بۇ خەلك، تىپاندا وەك رېنمايىكار و رېيشاندەرىكى گەرە ھاتووتە مەيدان، وەك فەرمووبەتە:

* بى يانەى خاسا، نەك يانەى پەر جەنگ بى پالاي خاسا نەك پىلاوى تەنگ.
 واتاكەى بەم شىووبە: بىمالى باشترە بەوھى مالىكى پەر لە ئازاوت ھەبى و پىخاوسى باشە لەوھى پىلاوى تەنگ لە بى بەكەيت.
 * عىلم چوون درەخت، عەمەل سەمەرەن عىلمى بىعەمەل باخى بىبەرەن.
 واتاكەى بەم شىووبە: زانست وەك درەخت واىە و كارىنكردن پىي بەرھەمەكەيتە، بەلام زانستىك كە خاوەنەكەى كارى پى نەكات وەك باخىكى بىبەرھەم واىە.

* (گەردەلە) مەچرۆ ئۆ (گەردە ميان) (چەپى دۆل) وەشا ھۆبە و زۆمىيان.
 ئەم دېرە شىعەرى كارىگەرىيەكى گەرەى ھەبوو لە چارەسەر كەردنى كىشەى نىوان ھەردوو دىي (زۆم و ئەسپەرىز)، كىشە لەسەر مولكدارى (ھەوارگەى چەپى دۆل) لە نىوان ئەم دوو دىيەدا دروست بوو، بەرە و ئەو چووو شەپ و ئازاوتەى لى بەكەوتتەو، دانىشتووانى ھەردوو دىي سكالايان بردووتە بەردەم قازى و ھىچ كامىيان بەلگەيان بە دەستەو نەبوو مولكدارىيان بەلمىنەت، ھەتا ژنىكى بەسالاداچو ھاتووبە تە مەجلىسەكە و گوتووبەتە: من دېرە شىعەرىكى (مەلا خدرى روارى) بۇتان دەخوئىنمەو لەوانەى بۇ چارەسەرى ئەم كىشەىيە سوودى ھەبەت، ئىتر ئەم دېرەى سەرەوھى خوئىندووتەو (قازى) ىش ھىچ گومانىكى لا نەماو كە ھەوارگەكە ھىنى خەلكى گوندى (زوم)، ئىتر بىرارى خۇى داو.

ئەگەرچى شاعىرى زۆرمان ھەن بەر لە (ئالى شارەزورى) ژباون و بەرھەمى شىعەرى باشيان ھەبە، من لەم بابەتەدا تەنيا ئەم چەند نەمۇنەم بە پىتووست زانين، كە تىپاندا دەتوانم ھەلەى بۇچوونى ئەو كەسانە بەلمىنەم پىيان واىە كورد بەر لە (ئالى) ناشىعەرى ھەبە و شىعەرى كوردى لە (ئالى) يەو دەستى پى كەردو. خۆ ئەگەر مەبەستىيان لەو بىت كە (ئالى) توانىوبەتەى خاوەنى ئەندىشەى خولقېنەر بىت و لەو ھەشەو وئەنى ھونەرى جوانى لە شىعەرەكانىدا بەرھەمەتەو، ئەوا (بىسارانى، خاناي قوبادى، سەيدى ھەورامى) و چەند شاعەرىكى تىرىش لەناو مېژوو شىعەرى كوردىدا ھەن، كە ھەمان ئاكارىيان لە شىعەرى گەلەكەماندا ھەبە.

پىدەچەت ھەندىك لەوانەى برەو بەم چەشەنە دەر بېرەنە دەدەن و بىياكانە مېژوو شىعەرى كوردى دەسرنەو، تەنيا شىعەرى (عەرروز) بە شىعەر بزەن، شىواز و كىشە خۇمالىيەكان بەخەنە خانەى ناشىعەرەو، (كاتاكان و مارىفەتەى پىر) بە لاىانەو ھىچ نەبەن، ئەو شىعەرەنى بە م شىوازە ھۆنراونەتە و بە شىعەرى (كىشى پەنجە = فەھلەووات) ھۆنراونەتەو بە بىياپەخ بىرخىنن، كە وەك زانراو بۇ ماوھى زىاتر لە ھە زار سال بەشى شىريان لە ناو شىعەرى كوردىدا ھەبە و بالادەستى خۇيان سەلماندو.

خۆ ئەگەر زىاتىرىش برۆين ئەو دەبىت بلين: ئەوانە دەبىت شىعەر و عىرفانى ژمارەىكى زۆر لە شاعىران و عارىفانى نەتەوھەكى وەك (فارس) ىش بە لاىانەو لە خانەى ناشىعەردا بىت، چونكە ئاشكراپە كە بەرھەمى گەرە عارىفانى وەك: (شىخ مەحمودى شەبەستەرى و مەولانا جەلالەدەنى بەلخى) و چەندانى تىرىش بە ھەمان شىواز ھۆنراونەتەو.

پەراويز و ژىدەرەكان

- جەللىل عەباسى - بۇچى ماچۆ؟ سەرنجىكى تىرۆژئاساى وشەى ماچۆ - لىكۆلېنەو - گۆڧارى ھەورامان ژمارە (۱۷) - تاپبەت بە (ئوروموون بۇ وئەزەى ماچۆ) - لاپەرە (۴۲) - ۲۰۰۹.
- دەرەى بابا سەرھەنگ - دەستنووس
- نامق ھەورامى لە كىتەبى (تىكىستى ژنان لە دەفتەرەكانى يارساندا) نووسىوبەتەى سالى (۲۰۰۶ ك) لە داىكېو، بە گەرەنەو بۇ ژمارەبەك لەو تىكىستە پىرۆزانەى كە باس وخواسىان سەبارەت بە (جەلالە خانم) و رابەران و گەرە شاعىران و عارىفانى

يارسانيان تيدان، دەرده كهوێت ئەم مێژوو هه لهیه، چونكه (شاخۆشین) كه كوری جه لاله خانمه سالی (٤٠٦ك) له دایكبووه ، كهواته ناكریت دایكیشی هه مان سال له دایكبوویت.

- كورتی سه ره نجام- لاپه ره (٥٨٢).
- سه ره نجام- بارگه بارگه- لاپه ره (٧٥).
- د. سیدی بۆره كهیی- مێژووی وێژهی كوردی- بهرگی یه كهم- لاپه ره (١٠٥)
- ماشا الله سووری - سروودهای دینی یارسان - گردآورده و ترجمه - تهران - ١٣٦٦.
- محهمهد ئەمین هه ورامانی- كاكهیی- لاپه ره (٨٧)- چاپخانهی الحوادث- به غدا- ١٩٨٤.
- مه بهست له (دهلیا) ده ریا به و تا ئیستاش لای هه ندیک كهس به ده ریا هه ره ده لیا ده و تریت.
- شاخۆشین = موباره ك شا- به پێی سرووده كانی یارسان، ناوبراو پێشتر له دۆنی (مهولا عه لی) دا بووه، له مباره وه با له م دێرانه وردبینه وه:

من جه تهریقهت ئاوم بی زه لال

وه نام خوشین نامام وه پرووی کار

دوو یست سال نهی وه نه دوونی مه ولام

نامام وه بیسات وه شیرین كه لام

- محهمهد ئەمین هه ورامانی- كاكهیی- لاپه ره (٦٩)- چاپخانهی الحوادث- به غدا- ١٩٨٤.
- ساجی ناگر- لای یارسانه كان به واتای دونیای مانه وی، یان شوینی ریازه تکیشانه وه دیت، كه له رووی تاوی گهرمی حالتهی رۆحیه وه، به (ساجی ناگر) ده یچوینن.
- عه لئه ددینی سه جادی- مێژووی ئەدهیی كوردی- چاپی دووه م- لاپه ره (٥٨٨)- سالی (١٩٧١ ز).
- سه ره نجام- لاپه ره (٥٠-٥١).
- له هه ندیک شویندا دێری دووه می به م شیوه نووسراوه: من ئەو شیرنهان چهنی دهستهی كورد- سلسلهی سوپای زوحاک كه ردم هورد.
- سیدی بۆره كهیی- مێژووی وێژهی كوردی- بهرگی یه كهم- لاپه ره (٣٨٣)- چاپخانه چهر تبریز.
- سیدی بۆره كهیی- مێژووی وێژهی كوردی- بهرگی یه كهم- لاپه ره (٣٨٣)- چاپخانه چهر تبریز.
- له هه ندیک سه رچاوه دا نووسراوه: چلی جه په نا- چلی جه په نا.
- هه روه ها ئەم نیوه دێره به م شیوه نووسراوه: بسۆچۆ باهیر بازه دهی سه حهر.
- دياره ئەم جۆره جیاو زیانه له جیاوازی وه رگرتنی شیعه كه له سه رچاوه كانییه وه، وه ك (دهسته ت و كه شكۆله كان) هاتوو و هیچ کاریگه ر بیان بۆ سه ر مانا و بایه خی شیعه كه نییه.
- عه لئه ددین سه جادی- مێژووی ئەدهیی كوردی- لاپه ره (٢١١)- چاپی دووه م- ١٩٧١ زاینی.
- د. كامل حسن عزیز البصیر- ره خنه سازی- لاپه ره (٦١-٦٢)- به غداد- ١٩٨٣.
- سیدی بۆره كهیی- مێژووی وێژهی كوردی- بهرگی یه كهم- لاپه ره (٤٣٤)- چاپخانه چهر تبریز.
- محهمهد به هادین مه لا سیاحب- پیرشالیاری زه رده شتی- لاپه ره (١١٩)- له بلاو كراوه كانی كتیبخانهی ژبان- سلیمانی.
- سیدی بۆره كهیی- مێژووی وێژهی كوردی- بهرگی یه كهم- لاپه ره (٤٣٥-٤٣٦)- چاپخانه چهر تبریز.
- هه مان سه رچاوه ی پێشو- لاپه ره (٤٥٦).
- محهمهد به هادین مه لا سیاحب- پیرشالیاری زه رده شتی- لاپه ره (٧٣-٧٤)- له بلاو كراوه كانی كتیبخانهی ژبان- سلیمانی.

الكاكائية في محافظة نينوى بين مطرقة الحكومات العراقية وسندان الجماعات المسلحة

نبيل عكيد محمود المظفري^١

القبول: ١٤٤١/١٢/٠٦

الاستلام: ١٤٤١/٠٨/٢٨

الملخص:

من المعلوم لدى القاصي والداني، إن الكورد تعرضوا إلى حملات إبادة جماعية في عموم كردستان على يد السلطات الحاكمة في الدول التي يقطنونها، ولاسيما في كردستان العراق، والكاكائية جزء أصيل من القومية الكوردية، وتنتمي من حيث لهجتها إلى الكورانية، وهذه القبيلة تتوزع في عدة محافظات عراقية وتوطن بشكل مكثف في محافظات كركوك ونيوى واربيل وديالى والسليمانية ودهوك، وقد تعرضت هذه النحلة من الشعب الكوردي إلى شتى أنواع القهر والظلم والإبادة، وبما أنها تقطن في الغالب في مناطق التماس مع القوميات الأخرى وعلى الحدود الإدارية للمحافظات كما هو الحال بالنسبة إلى كاكائية نينوى واربيل وكركوك وديالى، لذا فإنهم تعرضوا إلى مختلف أنواع الظلم والتهجير والقتل وتحت عناوين مختلفة منها دينية ومنها قومية. ويتناول هذا البحث عدة محاور وهي كما يأتي:

(١) الصهر القومي من خلال التهديد بالتهجير القسري في حالة عدم تغيير القومية لصالح القومية العربية وتهجير العوائل التي امتنعت عن تغيير قوميتها في سبعينيات القرن الماضي؛ (٢) تغيير القومية للكاكائية قسراً في إحصاء سنة ١٩٧٧ لصالح القومية العربية؛ (٣) تهجير عوائل الملتحقين بالبيشمركة؛ (٤) التهجير العام للكاكائية في نينوى في آب ١٩٨٨. وتدمير قراهم بشكل تام؛ (٥) منع الأهالي من تسمية مواليدها بأسماء كوردية؛ (٦) إقامة حاجز أمني من الكاكائية للقرى العربية الواقعة في منطقة كوير التابعة إلى محافظة اربيل. ومنعهم العودة إلى قراهم؛ (٧) قتل عدد من الكاكائية في مدينة الموصل والتهديد بالقتل للذين يمتنعون عن مغادرة المدينة بعد سقوط النظام في سنة ٢٠٠٣؛ (٨) مهاجمة قرية وردك بالسيارات المفخخة والانتحاريين في سنة ٢٠٠٩ لإبادة القرية وتخويف القرى الأخرى بهدف ترك قراهم؛ (٩) في سنة ٢٠١٤ سيطر تنظيم داعش على قرى الكاكائية وسبب ذلك في نزوح الآلاف منهم إلى إقليم كردستان. وتم نهب القرى وتدمير بيوتها وخسارة مزارعهم، وعندما عاد الأهالي إلى قراهم بعد تحريرها من داعش، استشهد عدد من المدنيين نتيجة للعبوات الناسفة التي زرعها داعش على الطرقات وداخل البيوت وفي الأراضي الزراعية.

الكلمات المفتاحية: الكاكائية، الإبادة الجماعية، سهل نينوى، الخازر، داعش، التهجير، الكرد، وردك.

Kakaiya in Nineveh Governorate, between the hammer of Iraqi governments and the anvil of armed groups

Nabeel aged mahmoud almodafary²

Recive data: 2020/04/22

Acpte data: 2020/07/27

Abstract

Al-Kakaeya tribe is distributed and located in many province in Iraq, among these is Naynawa, Kirkuk, sulaimanya, Erbil, and Diyal provinces. They are located in many villages and city centers, an which they were exposed to different types of exclusion, exiling emigrating by force and Arabization across so many years, especially during the era of previous regime, i.e. from (1968-2003) and even after the regime. Hence, Al-Kakaeya were exposed to threatening by the armed groups. In 1974 many families of Al-Kakaeya were forcedly emigrated, and then Arabized by changing their nationality in the census of 1977. They were threatened that they should register their nationalities as Arabs, other wise they would be emigrated forcely. Therefore, they were emigrated forcely in 1988, after registering themselves as Kurds in the census of 1987, to different areas of Al-Suleimaniya province, and later they were taken away to Al-Guwer area in Erbil province. They returned home during the uprising of 1991, and after the fall of Saddams regime, the villages of Al-Kakaeya were exposed to many threatenings by extreme religious trends such as exploding Wirdik village that caused in killing (19) citizens and wounding other (50) citizens. Moreover, a large number of Al-Kakaeya people were targeted assassinated inside Al-Mosul city and Al-Hamdaniya town. In 2014, ISIS controlled of the Kakay's villages, thousands of them emigrated to the Kurdistan Region. Their properties were robbed, fields were burnt, a number of their houses destroyed. After its liberation from ISIS organization the resident (citizens) returned, many of them martyred by bombs that were implanted by ISIS on the roads, in the houses and agricultural lands.

Keyword: Kakai, genocide, Nineveh Plain, Khazar, ISIS, Kurds, Wardak.

2. Professor of History at Kirkuk University.

١. أ.م. د. العراق - جامعة كركوك. كلية التربية للعلوم الإنسانية. nabeeldralmodafary@yahoo.com

التوزيع الجغرافي للكائنية

يتميز الكائنيون عن القبائل والعشائر الكوردية الأخرى في عموم العالم، بأنهم يؤمنون بعقيدة مختلفة عنها، على الرغم من الأغلبية المطلقة من الكائنية (الباريسانيون) هم من الكرد من حيث الأصل العرقي، هذا فضلاً عن أن الكتب والتعاليم الدينية مكتوبة باللغة الكوردية في الغالب. وما يميز هذا الدين احترامه واعترافه بالأديان والمذاهب العالمية، فهذا الدين ينظر إلى الأديان والمذاهب نظرة واحدة دون تمييز وتقف على مسافة واحدة منها^(١)، ويكن احتراماً كبيراً للأديان الأخرى وأنبياؤها واتباعها من الأولياء والصالحين. لهذا فإن البعض يعده طريقة إسلامية وآخرون يعدونها خارجة على الإسلام^(٢)، وبين هذا وذاك فقد أصبح أتباعها عرضة للتهديدات المتنوعة من قبل جماعات وتيارات دينية متشددة والانظمة الحاكمة وفي معظم مناطق توجد اتباعها. وتمثلت بالتهجير القسري والقتل والتعريب فضلاً عن الازدراء الديني، ناهيك عن دور التعليم الرسمي في صهر اتباعها في بوتقة الديانة الاسلامية، وكان الهدف الأساسي من ورائها الإبادة الجماعية^(٣)، أو اجتثاثها من مناطق سكنها، هذا من جانب، ومن جانب آخر فالانتماء القومي الكوردي كان سبباً آخر يضاف إلى معاناة الكائنية. إذ إنها لا تحتاج إلى الأدلة لإثبات هويتها القومية فإن اسمها يدل عليها، فكلمة الكائنية، مشتقة من كلمة كاكه وتعني الأخ^(٤)، وهي أكثر استخداماً بين الكورد جمعياً من باب الاحترام والتقدير، إذ يذكر كلمة كاكه مع اسم الشخص، حتى أصبحت هذه الكلمة شائعة عند أبناء القوميات الأخرى عند مخاطبتهم لشخص من القومية الكوردية.

إن من الصعب جداً تخمين عدد سكان الكائنيين، نتيجة لسكنها في مناطق مختلفة من العراق، ولا توجد إحصائية رسمية بذلك، فكل الأرقام التي تذكر في هذا المصدر أو ذاك لا تتعدى كونها تخمينات لا ترقى إلى مستوى الواقع^(٥)، لذا فإننا نشير هنا إلى مواطني سكانهم دون التطرق إلى عدد نفوسهم.

تتوزع الكائنية حسب الكثافة السكانية في المحافظات العراقية الآتية على التوالي (كركوك ونينوى والسليمانية وديالى وأربيل ودهوك وبغداد)، فضلاً عن سكن بعض عوائلها في محافظات أخرى كالانبار وكربلاء، وفيما يخص موضوع بحثنا، أي الكائنية في محافظة نينوى، فهم يتوزعون في عدة قرى وهي حسب الكثافة السكانية كما يأتي: وردك وتل اللبن وكركان، والمجيدية^(٦)، وهذه القرى جميع سكانها من الكائنية، بينما هناك قريتان وهما زنكل وكبرلي^(٧)، ويسكن الكائنية والعرب السنة في قرية زنكل، وأما كبرلي

(١) الكائنية: طريقة دينية مؤسسها اسحق بن عيسى البرزنجي (ولد في حدود سنة ٧٢٥هـ أو سنة ٧١٦هـ)، ظهرت في منطقة هورامان ثم انتشرت في الأصقاع الأخرى، وهي قائمة على أربعة عناصر أساسية وهي الطهارة والصدق والتواضع (نكران الذات) والقناعة. للتفاصيل ينظر: تهب تاهري، ميزوو و فلهسه فلهي سهرته نجام (رافهيك له سهر ريبازكهلى هزرى و بيروباوهى له كوردستان) ههولير چاپ و بهلاو كردنهوهى موكريانى ٢٠٠٩، ل ٦٢٥-٥٩٧.

(٢) محمد حسين محمد شواني، التنوع الاتني والديني في كركوك، مطبعة وزارة التربية (أربيل، ٢٠٠٦)، ص ١٧٥-١٧٨.

(٣) الإبادة الجماعية أي الجينوسايد (Genocide) وتتألف هذه الكلمة من مقطعين، الأولى (Geno) وتعني العائلة أو العرق أو الجذر والثانية (Cide) وتعني محو، أي بمعنى محو العائلة أو العرق من الوجود. وقد أخذت هذه الكلمة تدل في الوقت الحاضر على القوميات والطوائف الدينية والمذهبية والثقافية التي تتعرض إلى القتل الجماعي وإلحاق الضرر بمناطق تواجدها وتخريب طبيعتها ومناخها. سالار محمود، "الأفعال .. مرحلة متقدمة من الإبادة الجماعية (الجينوسايد) التي تعرض لها شعب كردستان"، جريدة الاتحاد، <http://www.alitthad.com>

(٤) شواني، المصدر السابق، ١٧٣-١٧٤.

(٥) لا توجد إحصاءات رسمية أو خاصة قديماً أو حديثاً، لاسيما أن الإحصاءات الرسمية لا تؤكد على العشائرية، وإنما كانت تؤكد على القومية والدين فقط، وبما أن أفراد هذه النحلة قد سجلوا ضمن الديانة الإسلامية، فليس من الممكن التعرف على عددهم الحقيقي، ومن الجدير بالذكر أن هناك محاولات في الوقت الحالي لفرض إجراء إحصاء خاص بأفراد القبيلة بشكل أكاديمي من قبل مجموعة من المثقفين، إلا أن العمل لم ينته بعد.

(٦) تحتل هذه القرى موقعا استراتيجيا مهما، لاسيما في الجانبين الاقتصادي والأمني، إذ تقع قريتا كركان ووردك على الجهة اليمنى من نهر الخازر، بينما تقع قرية تل اللبن في الجهة المقابلة لقرية كركان على النهر نفسه، في حين أن قرية المجيدية تقع على بعد (٣) كم تقريبا عن نهر الخازر في الجانب الشرقي للنهر، وهي تبعد المسافة نفسها تقريبا عن نهر الزاب الكبير في الجانب الغربي للنهر، وجميع أراضي هذه القرى صالحة للزراعة بعضها سيحية وأخرى ديمية. فهناك وفرة من المياه العذبة، وفي الناحية الأمنية فقد كانت هذه القرى تقع على الحدود الإدارية بين محافظتي أربيل ونينوى، وكثيرا ما كانت الحكومة العراقية في العهد النظام البائد تنظر بعين الريبة إلى هذه المنطقة، لذا فإن من الأسباب التي أدت إلى ترحيلها أو محاولة احتوائها تكمن في هذين الجانبين.

(٧) تقع قرية زنكل في الجهة اليمنى من نهر الزاب الكبير، بينما تقع قرية كبرلي في منتصف المسافة تقريبا بين نهر الخازر ومدينة قره قوش.

فنصف سكانها من الكاكائية والنصف الآخر من الشبك الشيعية والبكتاشية، وهناك عدد كبير من العوائل الكاكائية تسكن في مدينة قره قوش^(١) مركز قضاء الحمدانية، وبرطلة مركز ناحية برطلة التابعة لقضاء الحمدانية ومدينة الموصل مركز محافظة نينوى. وتحيط قرى الكاكائية مجموعة من قرى عرب السنة والشبك والتركان الشيعية. ومن الناحية الإدارية، فقد كانت قرى المجيدية وكزكان وزنكل وتل اللبن تتبع ناحية أسكي كلك، إلا إنها ألحقت بمركز القضاء بعد انتفاضة سنة ١٩٩١^(٢)، بينما كانت قرية كبرلي تابعة لمركز القضاء منذ البداية، في حين كانت قرية وردك ولا تزال تابعة إلى ناحية النمرود^(٣).

إن وجود الكاكائية في هذه المنطقة يعود إلى مئات السنين، فقد انتشرت على ضفاف نهري الخازر والزاب الكبير، أو المناطق القريبة منها كقرية كبرلي التي تقع على بعد حوالي (٧) كم من نهر الخازر وقرية قرقشة التي تبعد عن النهر نفسه حوالي (٥) كم، وكانت الأخيرة جميع سكانها من الكاكائية إلى أن هجرتها في سنة ١٩٥٦، واستقر بعض سكانها في قرية وردك والبعض الآخر بناوا قرية جديدة معروفة لدى أهل المنطقة بقرية كولبور، بينما تعرف في الوثائق الرسمية بقرية المجيدية.

من الواضح إن هذه (القبيلة)^(٤) سكنت في مناطق التماس منذ زمن بعيد بين المناطق الكوردية السنية والمناطق التي تقطنها القوميات الأخرى ولاسيما العربية، وهذا واضح في اغلب المحافظات التي فيها مناطق مختلطة، واغلب الظن إن السبب في ذلك يعود إلى المضايقات التي تعرضت لها على الدوام من قبل التيارات الدينية والقومية المتطرفة، بحثاً عن الأمان والاستقرار، وبما أنها تعتمد على الزراعة بالدرجة الأولى وتربية المواشي بالدرجة الثانية، لذا فإنها أولت الأرض أهمية كبيرة، ونادراً ما هجرت أرضاً إلا تحت ضغوط وظروف قاهرة، ويبدو ذلك جلياً في سنة ١٩٨٨، عندما رحلت إلى مناطق مختلفة من كردستان، بذلت كل جهدها للعودة إلى مواطنها مهما كلفها ذلك، فكانت الظروف مناسبة عندما حدثت انتفاضة سنة ١٩٩١، إذ بادرت مباشرة بالعودة إلى مناطقها في ظروف قاهرة.

لم تكن هذه القبيلة في يوم من الأيام بعيدة عن الحركة التحررية الكوردية، إذ التحق عدد من أبنائها بالحركة في أزمان مختلفة، لاسيما في ستينيات وسبعينيات القرن الماضي، أما البعض الآخر منهم فقد شاركوا في دعم القضية الكوردية عن طريق التبرعات أو الاشتراكات الشهرية بالنسبة لأعضاء الحزب الديمقراطي الكوردستاني^(٥)، ولاسيما وان قادة الحزب قد أكدوا على أبناء الكاكائية في هذه المنطقة عدم الالتحاق بالحركة المسلحة لان ذلك سيؤدي إلى إلحاق الضرر بهم وترحيلهم وإسكان العرب محلهم كونها من المناطق الحدودية، لكن ذلك لم يمنع الحكومة من اتخاذ بعض الإجراءات بحق كاكائية محافظة نينوى، ومن الجدير بالذكر إن المضايقات والتهديدات التي تعرضت لها الكاكائية لم تكن وليدة العهد البعثي، وإنما يعود تاريخها إلى قبل ذلك، إذ يذكر السيد زوراب

(١) تقع على بعد (٢٨) كم جنوب شرقي مدينة الموصل، وتعني كلمة قره قوش (الطائر الأسود)، وقد شاع استعمال هذه التسمية في عهد الإمارات التركمانية، ولم تكن معروفة بها قبل هذا التاريخ، ويسميتها سكانها الأصليون بـ (بغديدا) حتى يومنا هذا، ويختلف الباحثون حول معناها. للتفاصيل ينظر: جمال بابان، أصول أسماء المدن والمواقع العرقية، مطبعة الأجيال (بغداد، ١٩٨٨)، ص ٢٩٩.

(٢) انتفض الشعب العراقي في اغلب مدن البلاد ضد النظام البعثي منذ آذار ١٩٩١، لاسيما بعد الهزائم التي مني بها الجيش العراقي على أيدي قوات الحلفاء في حرب الخليج الثانية، وقد تمكن المنتفضون من السيطرة اغلب مدن كردستان والمدن الشيعية في الوسط والجنوب. للتفاصيل ينظر: تشارلز تريب، صفحات من تاريخ العراق، الدار العربية للموسوعات (بيروت، ٢٠٠٦)، ص ٣٣١-٣٣٨.

(٣) للمزيد من التفاصيل ينظر: خسرو كوران، الكورد في محافظة الموصل، ترجمة وتعليق حازم هاجاني، مطبعة حجي هاشم (أربيل، ٢٠٠٦)، ص ٧٥-٩٦.

(٤) نستعمل كلمة قبيلة أو عشيرة في بعض الأحيان في هذا البحث للدلالة على اتباع الدين الكاكائي، وذلك لأن الكاكائية يُعدون قبيلة أو عشيرة في التعاملات الرسمية وكذلك عند القبائل والعشائر الأخرى في العراق، وفي الحقيقة فإن الكاكائية (اليارسان) ديانة مستقلة قديمة وأتباعها ينتمون إلى قبائل مختلفة.

(٥) أسس الحزب في بغداد بتاريخ ١٦ آب ١٩٤٦، وقد حضر المؤتمر التأسيسي (٣٢) سياسياً كوردياً كان أبرزهم صالح اليوسفي وعلي عبدالله وحزمة عبدالله والدكتور جعفر عبدالكريم والدكتور سعدي الاتروشي ونوري شاويس وطه محيي الدين، فضلاً عن إبراهيم أحمد الذي حضر بصفة مراقب وآخرين، وكان برنامجه في ذلك الحين يهدف إلى إقامة نظام جمهوري ديمقراطي والحكم الذاتي للشعب الكوردي. للمزيد من المعلومات ينظر: شيركو فتح الله عمر، الحزب الديمقراطي الكوردستاني وحركة التحرر القومي الكوردية ١٩٤٦-١٩٧٥، مطبعة رون (السليمانية، ٢٠٠٤)، ص ١٠٤-١١١.

عساف درويش والمعروف بـ (مام زوراب) وهو أحد وجهاء قرية وردك، كان أبناء القبيلة ممن لديهم شوارب طويلة^(١) يخشون الذهاب إلى مدينة الموصل في عهد عبدالسلام عارف (١٩٦٣-١٩٦٤) خوفاً من القوميين حتى تمكنوا من إيصال رسالة إلى السلطات عن طريق احد وجهاء آل كشمولة في مدينة الموصل، الذي بيّن بدوره إن شواربهم ليس لها علاقة بالمسائل القومية وإنما الشارب هو جزء من معتقدتهم الديني والعشائري، فكفت بذلك السلطات عن ملاحقتهم^(٢).

التهجير القسري

لقد بدأ نظام البعث في العراق (١٩٦٨-٢٠٠٣) باتخاذ إجراءاته من اجل تعريب مناطق الكاكائية منذ النصف الأول من سبعينيات القرن الماضي، فقد قررت الحكومة ترحيل حوالي (٣٠) عائلة من القبيلة من العوائل التي كانت معروفة بولائها للحزب الديمقراطي الكوردستاني إبان الانتفاضة الكوردية في سنة ١٩٧٤^(٣)، إلى منطقة عقرة^(٤)، وقد رحل بعضها فعلاً لاسيما عوائل قريتي المجيدية وكركان، بينما العوائل التي كان من المقرر ترحيلها من قرية وردك، فقد تم إيقاف تنفيذ إجراءات الترحيل بفضل المتنفذين والبعثيين من أبناء القبيلة من أمثال رئيس القبيلة عدنان آغا والوجه الأكثر نفوذاً لدى السلطات مظهر مدحت أحمد ده ده^(٥) وفيض الله حسين محمود^(٦) وغيرهم. ومن الجدير بالتنويه إن بعض العوائل التي كانت في طريقها إلى عقرة تم إعادتها عن طريق الاتصالات التي أجراها بعض أبناء القبيلة مع أمين سر فرقة برطلة لحزب البعث محمد سعيد فندي الذي كان يشغل مدير بلدية ناحية الكلك وقتئذٍ، إذ اتصل الأخير بالسلطات العليا في المحافظة وأعادهم إلى قراهم^(٧) أما العوائل التي لم ترحل فالفضل يعود في ذلك إلى كل من عدنان آغا ومظهر مدحت^(٨).

وإزاء مخاطر الترحيل التي تهدد الكاكائية في هذه المنطقة كان البعض من أبناءها قد بادروا إلى الدخول في صفوف حزب البعث العربي الاشتراكي أملاً في المحافظة على وجودهم في المنطقة، وفعلاً حققت هذه المسألة أهدافها لفترة مؤقتة، بل إن هؤلاء البعثيين من الكاكائية كان لهم الفضل في منع ترحيل بعض العوائل التي اتخذت الحكومة إجراءاتها لترحيلهم. وبالتالي طويت صفحة الترحيل لفترة مؤقتة لتبدأ صفحة جديدة وهي التعريب.

التعريب

بعد أن هدأت الأمور في المنطقة، كانت الحكومة قد أعدت مشروعاً لترحيل الكاكائية من مناطقها إلى المناطق الكوردية الأخرى في عمق كوردستان، وإسكان العرب محلهم أو إبقائها فارغة من أهلها، وعندما اقترب موعد الإحصاء العام للسكان لسنة ١٩٧٧، كانت الحكومة قد قررت ترحيل الكاكائية في حالة تسجيلهم كورداً في الإحصاء، ولم يكن أبناء القبيلة على علم بالمخطط الحكومي، لكن

(١) الشارب: يُعد ركناً أساسياً في الموروث الاجتماعي والقبلي والعائلي لدى الكاكائية، لذا فإنهم لا يعمدون إلى تحليقه.

(٢) مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف درويش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٣) انتفاضة كولان

(٤) احد أفضية محافظة نينوى، وحوالي ٩٩% من سكانه من القومية الكوردية، ووفق التقسيمات الإدارية لسنة ١٩٧٦، كان قضاء عقرة يضم خمس نواحي، ويقع القضاء في أقصى شمال شرق محافظة نينوى ويحده من الشمال نهر الزاب الكبير ومن الغرب نهر الخازر وناحية الكلك التابعة لقضاء الحمدانية من الجنوب. كوران، المصدر السابق، ص ٥٧-٦٦.

(٥) هو مظهر مدحت احمد ده ده من مواليد مدينة كركوك سنة ١٩٣٥، من عائلة مالكة، كان والده موظفاً في السراي الحكومي (باش كاتب) بكركوك، ليس لديه تحصيل دراسي، عمل في مجال المقاولات حتى سنة ١٩٧٣، أصبح عضواً في غرفة تجارة كركوك في ستينيات القرن المنصرم، ونظراً لمكانته الاجتماعية ونشاطه التجاري تم انتخابه رئيساً للغرفة، وبقي في منصبه حتى وفاته في ١٢ نيسان ١٩٩٣. نقلاً عن الدكتور صلاح عربي عباس عن مقابلة له مع نجله السيد تكين مظهر في كركوك بتاريخ ١٥ أيلول ٢٠١٢.

(٦) هو أحد وجهاء قرية وردك، والأكثر حظوة لدى السلطات نتيجة لنفوذ القبيلة، كونه يرأس أكبر أفخاذ القبيلة (المظفري) في منطقة نينوى، وقد أصيب بجروح عندما فجر الإرهابيون سيارة حمل مفخخة يقودها انتحاري في القرية في سنة ٢٠٠٩.

(٧) مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف درويش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٨) مقابلة شخصية للباحث مع عدنان آغا الكاكائي رئيس القبيلة في كركوك بتاريخ ٤ شباط ٢٠١٣.

قائم مقام قضاء الحمدانية المحامي ناجي خزل العبيدي (١٩٧٦-١٩٧٩)^(١) وبسبب علاقاته المتميزة بالكاكاوية^(٢)، زار قراهم وأعلمهم بان الحكومة تنوي ترحيلهم إذا سجلوا ضمن القومية الكوردية في الإحصاء، وقال "لأنني كنت أريد الخير لهم نتيجة لعلاقتي الجيدة مع الكاكاوية، فقد أشرت عليهم بأن يسجلوا عرباً في الإحصاء، فقالوا كيف نسجل عرباً ونحن أكراد، فقلت لهم بأنكم إذا سجلتم عرباً ستضمنون البقاء في قراكم وأراضيكم، والا فإن الحكومة سترحلكم إلى المناطق الكوردية البعيدة وستعيشون في الغربة وتفقدون قراكم وأراضيكم، كما أكدت لهم بأن تسجيلكم ضمن القومية العربية لا تمحي عنكم قوميتكم الكوردية الاصلية، فذلك مجرد حبر على الورق، فاقنعوا وسجلوا عرباً، وبالتالي لم تتعرض لهم الحكومة"^(٣)، ويبدو إن اللغة التي تحدث بها القائم مقام مع كاكاوية قضاء الحمدانية كانت تختلف تماماً عن لغة المسؤولين الآخرين وذلك للسبب الذي أسلفناه، فقد طغى على كلامهم التهديد والوعيد، إذ جاء على لسان المسؤول الحزبي لناحية الكلك إدريس التكريتي "إلي ما يغير قوميته إلى العربية يُرحل إلى كردستان"^(٤). الأمر الذي أدى في نهاية المطاف بوجهائهم أن يسجلوا ضمن القومية العربية في الإحصاء العام للسكان لسنة ١٩٧٧، وفعلاً تمكنت القبيلة أن تنقذ نفسها من الترحيل بفضل القائم مقام، ولكن على حساب قوميتهم، إذ إن الحكومة جعلت من هذا الإحصاء أساساً في تعاملاتها الرسمية مع أفراد القبيلة وتغيير ديموغرافية سكان المنطقة وسيكون هذا الإحصاء مبرراً للنظام لترحيلهم في سنة ١٩٨٨.

لم تغب الروح الكوردية عن الكاكاوية على الرغم من تغيير قوميتهم من الكوردية إلى العربية في سنة ١٩٧٧، إلا أن ذلك قاد إلى حرمانهم من ابسط الحقوق وأهمها والمعروفة بحقوق التعليم، إذ إن المدارس التي تم افتتاحها كلها كانت باللغة العربية بحجة أن هذه المنطقة لا تقع ضمن مناطق الحكم الذاتي الذي أقر قانونه في ١١ آذار ١٩٧٠^(٥)، ومن المهم ذكره هنا إن الكاكاوية أصروا هذه المرة على العودة إلى القومية الكوردية في الإحصاء العام لسنة ١٩٨٧، ولا سيما إن الجيل الجديد من الشباب كانوا عازمين على التسجيل كورداً مهما كانت الظروف والنتائج، وهذا الذي حدث بالفعل، فعندما قامت الحكومة بإجراء الإحصاء العام للسكان في السنة المذكورة أعلاه، سجلت ٩٩% من العوائل الكاكاوية كورداً.

لم تُقدّم الحكومة حينها على أي إجراء ضد هذه القبيلة لأنها كانت مشغولة بالحرب العراقية الإيرانية (١٩٨٠-١٩٨٨)^(٦)، من جهة، وقيامها بعمليات الأنفال السيئة الصيت في مناطق مختلفة من كردستان من جهة أخرى، إلا بعض الحالات الفردية، مثل قيامها

(١) ولد العبيدي في قرية العبيدية التابعة لناحية الحويجة آنذاك في سنة ١٩٤٢، وحصل على شهادة البكالوريوس في القانون من كلية الحقوق جامعة بغداد سنة ١٩٦٣، شغل عدة مناصب إدارية أولها مدير ناحية الحرير التابعة لاربيل، ثم قائممقام قضاء الحمدانية (١٩٧٦-١٩٧٩)، ثم قائممقاماً لقضاء عقرة لمدة ستة أشهر والنجف ومعاوناً لمحافظ الأنبار. مقابلة شخصية للباحث معه في كركوك بتاريخ ٢٢ شباط ٢٠١٣.

(٢) يرتبط العبيدي بعلاقة صداقة متميزة مع رئيس قبيلة الكاكاوية، تعود إلى مرحلة الطفولة، وهما أخوان بالرضاعة وقد حاول جهده في مساعدة القبيلة في منع ترحيلها من خلال نفوذه الواسع لدى السلطات البعثية من جهة ووظيفته الإدارية وعلاقاته بالمسؤولين الإداريين في محافظة نينوى من جهة أخرى. مقابلة شخصية للباحث مع رئيس قبيلة الكاكاوية في كركوك بتاريخ ٤ شباط ٢٠١٣.

(٣) مقابلة شخصية للباحث مع السيد ناجي خزل العبيدي (قائم مقام قضاء الحمدانية) في كركوك بتاريخ ٢٢ شباط ٢٠١٣.

(٤) وردت هذه المعلومة في أقوال المشتكي المحمي رقم (٢) في الجلسة الخامسة لمحكمة الجنايات الرابعة التي نظرت في محاكمة رموز النظام السابق في قضية التطهير العرقي. المحكمة الجنائية العراقية العليا/ محكمة الجنايات الرابعة/ الدعوى رقم ١/٤٠٩/٢٠٠٩ في ٢٠٠٩/٨/٢٠، ص ١٢٣، نسخة من الوثيقة حصل عليها الباحث من السيد مهدي صالح عبدالله (عميد شرطة حالياً) بتاريخ ٢٠١٣/٢/٩.

(٥) أدّاع الرئيس العراقي الأسبق احمد حسن البكر (١٩٦٨-١٩٧٩) بيان مجلس قيادة الثورة في ١١ آذار ١٩٧٠، اعترف فيه بحق الشعب الكوردي في الحكم الذاتي ضمن نطاق الجمهورية العراقية، وأكد البيان على اعتبار اللغة الكوردية لغة رسمية في البلاد وحق التعليم باللغة الكوردية، فضلاً عن الإدارة الذاتية للمناطق الكوردية، إلا أن البنود الواردة في البيان، طبقت بشكل جزئي وبالطريقة التي تخدم الحكومة المركزية في بغداد، وكانت مسألة التسوية والمماطلة السمة البارزة في سياسة الحكومة المركزية، الأمر الذي أدى في النهاية إلى حدوث الانتفاضة الكوردية سنة ١٩٧٤. للتفاصيل ينظر: عمر، المصدر السابق، ص ٢١٦ وما بعدها.

(٦) للوقوف على أسباب وأحداث الحرب العراقية الإيرانية (حرب الخليج الأولى). ينظر: فاضل رسول، العراق - إيران: أسباب وأبعاد النزاع، دار سردم للطباعة والنشر (السليمانية، ٢٠١٠)، ص ٩٢ وما بعدها.

بترحيل بعض العوائل التي التحق أبنائها بالحركة الكوردية المسلحة، إلى كوردستان لغرض تسفيرهم إلى إيران وذلك في سنة ١٩٨٦^(١)، والجدير بالذكر إن المشروع الحكومي السالف الذكر كان يشمل الشبك أيضاً ممن سجلوا تحت عنوان القومية الكوردية في إحصاء سنة ١٩٨٧، لذا فإن مشروع الترحيل وفق المخطط الحكومي كان يشمل حوالي ٢٠% من سكان قضاء الحمدانية وهذا مما ينسحب سلباً على سياسة الحكومة واستقرار المنطقة، فتم تأجيل المشروع إلى حين التفرغ من عملية الأنفال مع اتخاذ جميع الترتيبات اللازمة لتنفيذ عملية الترحيل.

من المفيد الإشارة هنا إلى أن القيادة العراقية قد اتخذت الخطوة الأولى لتنفيذ عملية إبادة الكورد في جلسة مجلس قيادة الثورة برئاسة الرئيس العراقي الأسبق صدام حسين والمنعقدة في ٢٩ آذار ١٩٨٧، فقد قرر المجلس إناطة مهمة تنفيذها بعضو القيادة القطرية لحزب البعث علي حسن المجيد المعروف بـ (علي كيمياوي)، إذ أكدت الفقرة الأولى من القرار على أن "يقوم الرفيق علي حسن المجيد عضو القيادة القطرية للحزب ومجلس قيادة الثورة في تنفيذ سياستنا في عموم المنطقة الشمالية وبضمنها منطقة كردستان للحكم الذاتي (...). حماية الأمن والنظام وكفالة الاستقرار فيها وتطبيق قانون الحكم الذاتي في المنطقة"، وقد خوله القرار أيضاً جميع الصلاحيات بما فيها صلاحيات مجلس الأمن القومي ولجنة شؤون الشمال، كما ربط القرار كل مؤسسات الدولة الأمنية بما فيها الجيش والاستخبارات العسكرية بشخص المجيد^(٢).

إن هذا القرار حمل في طياته كثير من المعاني، إذ أبطل بشكل لا يقبل الشك ما كان معروفاً في حينه بقانون الحكم الذاتي، إذ أن المنطقة الشمالية بأسرها أصبحت تحت سيطرة رجل واحد وهو علي حسن المجيد الذي أصبح الحاكم المدني والعسكري والحزبي في الآن نفسه، وعلى أساسه تم تنفيذ عملية الأنفال، كما أن القرار كان مفتوحاً ولم يحدد بفترة زمنية وأن عمليات التطهير العرقي التي أعقبت عملية الأنفال في محافظة نينوى كانت ضمن سياقات وأهداف الكتاب نفسه، إذ أن أغلب القرارات المتعلقة بشأن ترحيل أبناء منطقة سهل نينوى تصدر من الجهة نفسها، لهذا فقد اشرنا إلى هذا القرار بشيء من التفصيل.

كانت المرحلة الأولى من عمليات الأنفال قد بدأت في ٢٣ شباط ١٩٨٨، وانتهت مرحلتها الأخيرة (الثامنة) في ٦ أيلول ١٩٨٨^(٣)، وقد أسفرت هذه العمليات عن استشهاد وفقدان حوالي (١٨٢) ألف شخص وتدمير (٢٤٥١) قرية وتدمير (١٣٤٤) مدرسة ونهب الأموال المنقولة وتدمير الأراضي والآبار الزراعية باستخدامها سياسة الأرض المحروقة^(٤).

استطاعت الحكومة خلال المدة ٢٣ شباط ١٩٨٨ حتى ٦ أيلول ١٩٨٨ من تنفيذ ما خططت لها في عملية الأنفال، وتفرغت لتنفيذ الخطة الأخرى المتمثلة بترحيل سكان المناطق الأخرى من كوردستان وتعبئتها عن طريق إسكان العوائل والعشائر العربية فيها، وجاءت الفرصة المناسبة بانتهاء الحرب العراقية الإيرانية في ٨ آب ١٩٨٨، لتنفيذ المرحلة الثانية من خطة التعريب والقضاء على الحركة الكوردية بشكل نهائي حسب وجهة نظرها.

أوعزت الحكومة عن طريق المكاتب الحزبية وفروعها إلى الاستعداد لتنفيذ عمليات الترحيل في منطقة نينوى، إذ استلمت محافظة نينوى البرقية المرسلة من مكتب تنظيم الشمال ذي الرقم (١١٠٣) في ٤ تموز ١٩٨٨، الخاصة باتخاذ الإجراءات المناسبة لترحيل

(١) مقابلة شخصية للباحث مع السيد جاسم محمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٢) قرار مجلس قيادة الثورة المرقم (١٦٠) في ٢٩ آذار ١٩٨٧. وثيقة منشورة في: عةبدوللا كتريم مةحمود، رةشة باى ذةهرو ئةنقال، بقرطى دوووم، بلاوكراوةكانى وقزارةتى رؤشنبيرى (هةتولير، ٢٠٠٤)، ل ٤٣.

(٣) للوقوف على تفاصيل عملية الأنفال بمراحلها الثمان، ينظر: فاتح محمد سليمان، عمليات الأنفال في كوردستان العراق في ضوء مقاصد الشريعة والاتفاقات والمواثيق الدولية، منشورات الجمعية الثقافية والاجتماعية (كروك، ٢٠١٠)، ص ٩٣-١٢٦.

(٤) هيئة الدفاع عن ضحايا الأنفال، نص اللاتحة الإيضاحية المقدمة من قبل هيئة الدفاع عن ضحايا جريمة الأنفال إلى محكمة الجنابات العراقية العليا في القضية المرقمة ١/الجنابات الثانية/٢٠٠٦، مطبعة المندلأوي (أربيل، د.ت)، ص ١٠٧-١٠٨.

العوائل الكوردية وفق قوائم خاصة بأسماء العوائل المشمولة بالترحيل وضمت (٤٩٨) عائلة من الكاكائية^(١)، وقد تم تشكيل لجنة من قبل محافظة نينوى في ٥ تموز ١٩٨٨، للإشراف على تنفيذ العملية برئاسة مدير شرطة نينوى وعضوية كل من ممثل عن قيادة فرع الموصل لحزب البعث العربي الاشتراكي وممثل عن قيادة فرع نينوى وممثل عن مديرية امن المحافظة وسكرتير لجنة مكافحة النشاط المعادي وممثل مركز استخبارات الموصل بموجب كتاب المحافظة المرقم (٦٨٢) في ٥ تموز ١٩٨٨^(٢)، وقد أصدرت مديرية الشؤون الداخلية في محافظة نينوى / لجنة مكافحة النشاط المعادي كتاباً خاصاً لتنفيذ إجراءات الترحيل وحمل الرقم (٧٨٩) في ١٥ آب ١٩٨٨ إلى لجنة النشاط المعادي لقضاء الحمدانية، وقد نص الكتاب المعطوف على الكتب التي ذكرناها سالفاً على اتخاذ "الإجراءات المبينة أدناه بصدد الأشخاص المبينة أسماؤهم في القوائم المرفقة طياً والذين غيروا قوميتهم من العربية إلى الكردية على ان يجرى التنفيذ بإشراف اللجنة المشكلة بموجب أمر هذه المحافظة ٦٨٢ في ٥/٧/٨٨...)" وقد تمثلت الإجراءات بما يأتي:

- ١- هدم دورهم.
- ٢- ترحيلهم إلى المجمعات.
- ٣- عدم تعويضهم نهائياً.
- ٤- قطع علاقاتهم بالحزب.^(٣)

ومن الجدير بالملاحظة إن الكتاب صدر عن لجنة مكافحة النشاط المعادي، وكأن هذه القرى قامت بالتمرد على السلطات الحكومية، علماً أن عدداً لا بأس به من أفراد القبيلة كانوا منتسبين إلى حزب البعث وأبنائها منخرطون في صفوف القوات المسلحة العراقية أو في صفوف أفواج (الدفاع الوطني) التي كانت اشد قسوة من الجيش على الكورد!، مما يؤكد بأن المسألة لا تتعلق بتغيير القومية أو وجود مخاطر تهدد كيان الدولة وإنما اجتثاث الوجود الكوردي في هذه المنطقة وتعريبها، وما كان تغيير القومية إلا مبرراً للقيام بهذه العملية. بعد أن تأكدت الحكومة إن صهرهم في بوتقة القومية العربية أمر غير وارد الحصول في ظل تمسك القبيلة بموروثها الاجتماعي الكوردي وعقيدها، وان ذلك بحاجة إلى مئات السنين لإنجاح مخطط الحكومة، فبالتالي ترحيلهم سيأتي بفائدة أكبر طالما إن الظروف قد توفرت بعد تمكنها من إضعاف الكورد عن طريق عملية الأنفال أولاً وانتهاء الحرب العراقية الإيرانية ثانياً.

أسرعت الحكومة بتنفيذ عملية الترحيل مباشرة بعد انتهاء الحرب، إذ باشرت في ٦ أيلول ١٩٨٨ بعملية ترحيل قسم من عوائل قرية وردك إلى مجمع تكية التابعة لقضاء جمجمال، ويصف مام زوراب عملية ترحيل الوجبة الأولى من عوائل قرية وردك بالشكل الآتي: "أحاط رجال الحزب وأفراد الجيش الشعبي بالقرية من كل الجهات مما أدى إلى اختباء الهاربين من الخدمة العسكرية داخل القرية - كان الهارب الذي يُلقى القبض عليه فوراً- ولم يكن أمامهم أي منفذ للهرب إلى خارج القرية، ولإنقاذ هؤلاء من الموت المحقق، أقام احد أبناء القرية وليمه كبيرة للقوات الحكومية، وبعد جهد جهيد استطاع إقناع المجموعة التي كانت تقف عند نهر الخازر للذهاب معه لتناول الغداء، وبعد أن خلت جهة النهر من رجال الحكومة هرب المحاصرون إلى الجهة المقابلة للقرية دون أن تشعر السلطات بهم، وتم ترحيل عوائلهم بواسطة سيارات حمل كبيرة سخرتها السلطات لهذا الغرض، ولم يستطع الرجال الذين هربوا من القرية من الرحيل مع عوائلهم، إلا أنهم استطاعوا من اللحاق بها بواسطة النقيب في الجيش العراقي آنذاك محمود حسين محمود في منطقة خبات، إذ قام الضابط المذكور بتوفير سيارة خاصة لنقلهم والالتحاق بعوائلهم دون أن يتعرض لهم احد"، وأضاف مام زوراب أيضاً "إن

(1) البرقية رقم (١١٠٣) الموجهة من مكتب تنظيم الشمال إلى محافظة نينوى في ٤ تموز ١٩٨٨، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.

(٢) كتاب محافظة نينوى المرقم (٦٨٢) في ٥ تموز ١٩٨٨، حول تشكيل لجنة للإشراف على تنفيذ ما جاء في برقية مكتب تنظيم الشمال، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.

(3) كتاب محافظة نينوى / مديرية الشؤون الداخلية / لجنة مكافحة النشاط المعادي المرقم (٧٨٩) في ١٥ آب ١٩٨٨ الموجه إلى لجنة مكافحة النشاط المعادي في قضاء الحمدانية، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.

السلطات كانت تتعمد في إهانة العوائل المرحلة من خلال إيقاف السيارات التي كانت تقلهم في المدن والطرق ساعات طويلة تحت أشعة الشمس الحارقة، فيبادر الأهالي بتزويدنا بالماء والأكل رافة بنا^(١). وبالطريقة نفسها تم ترحيل عوائل قرية تل اللبن وكركان والمجيدية وكبرلي والبقية المتبقية من قرية وردك، خلال المدة ١٢ أيلول ولغاية ١٥ أيلول من سنة ١٩٨٨، إذ تم ترحيلهم إلى مناطق مختلفة من محافظة السليمانية. فقد تم إسكانهم في العراء ضمن مجمعات سكنية لم تكن تتوفر فيها أي مقومات للحياة العادية كالماء والعمل مثل تكية والسلام (باينجان)^(٢) وبيره مكرون^(٣) وتحت رحمة الظروف الجوية القاسية^(٤)، وأما سكان قرية كبرلي من الكاكنية، فقد تم ترحيلهم إلى مجمع حريز التابع لمحافظة أربيل مع الشبك^(٥).

ومع أن هذه العملية لم تكبد هذه القبيلة شيئاً من الأرواح، إلا أنها سببت بخسائر كبيرة في الممتلكات، إذ تركت مزارعها في أوقات جني المحصول واضطرت إلى بيع مواشيتها وترك بعضها، فضلاً عن تدمير القرى وتسويتها بالأرض كما جاء في الفقرة الأولى من كتاب المحافظة، وقد تم تنفيذ كل فقراته الأخرى بكل تفاصيلها، كما تم نقل سجلات الأحوال الشخصية الخاصة بهم إلى محافظة السليمانية بموجب كتاب محافظة نينوى المرقم (٩٧٣) في ٤ تشرين الأول ١٩٨٨^(٦)، وذلك لإنهاء أي ارتباط لهم بالمنطقة كأنهم لم يخلقوا فيها، فضلاً عن مصادرة أملاكهم غير المنقولة وتسجيلها باسم وزارة المالية، إذ يؤكد ذلك الكتاب الصادر من قائممقامية قضاء الحمدانية إلى ملاحظية التسجيل العقاري في الحمدانية حول مصادرة الأراضي الخاصة بالمرحلين من قرية زنكل^(٧).

كان الشتاء على الأبواب مما كان يهدد هذه العوائل التي لم تجد بيوتا تأوي إليها إلا الخيم التي لا تقاوم الظروف الجوية القاسية، وقاد هذا الأمر برؤوساء القبيلة إلى طرق جميع الأبواب من أجل إعادتهم إلى مناطقهم، وقد تمكن هؤلاء من الوصول إلى القيادات العليا في الدول لإعادتها إلى مواطنها، وبعد مدة من الزمن نجح هؤلاء في إقناع القيادات الحكومية ولاسيما علي حسن المجيد مسؤول مكتب تنظيمات الشمال لإعادتهم إلى مواطنهم، فوافقت الحكومة على ذلك ولكن بشروط معينة وهي:

١- تغيير المرشحين لقوميتهم من الكوردية إلى العربية مرة أخرى ضمن ما عرف بمسألة (تصحيح القومية)^(٨).

٢- عدم إعادتهم إلى مواطنهم الأصلية وإنما إسكانهم ضمن ناحية الكوبر التابعة لمحافظة أربيل.

٣- الدخول في صفوف حزب البعث العربي الاشتراكي (المحظور حالياً).

بعد موافقة الأهالي على هذه الشروط، قرر مجلس قيادة الثورة في كتابه المرقم (٧٤٥) في ١٩ تشرين الثاني ١٩٨٩، إعفاء الكاكنية من العقوبات التي فرضت عليها، إذ نصت الفقرة الأولى من الكتاب على أن "يعفى الأشخاص الميينة أسماؤهم بالقوائم المرفقة وعوائلهم

(١) مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف درويش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٢) يقع هذا المجمع مقابل قرية صغيرة تدعى تينال، وهي مركز ناحية بازيان التابعة لمحافظة السليمانية. لمعرفة المزيد حول هذه القرية ينظر: بابان، المصدر السابق، ٩١.

(٣) سمي كذلك نسبة إلى جبل شاهق بالقرب من المجمع وتغطيه الثلوج في أكثر من موسم، وكان يعرف قديماً باسم (بير عمر كدرون). بابان، المصدر السابق، ص ٧٦-٧٧.

(٤) شكوى مرفوعة من المرحل مهدي صالح عبدالله (عميد شرطة حالياً) إلى أكثر من جهة من بينها حكومة إقليم كردستان في كانون الأول ٢٠١٠، نسخة منها محفوظة لدى الباحث.

(٥) مقابلة شخصية للباحث مع السيد شريف فتح الله فرحان (ممرض) وهو أحد أهالي قرية كبرلي في قره قوش بتاريخ ١٢ شباط ٢٠١٣.

(٦) كتاب محافظة نينوى ذي الرقم (٩٧٣) في ١٠/٤/١٩٨٨ إلى محافظة السليمانية، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.

(٧) كتاب قائممقامية قضاء الحمدانية إلى ملاحظية التسجيل العقاري في الحمدانية ذي العدد س ١٣٤ في ١٥/١١/١٩٩٠، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.

(٨) عمدت السلطة البعثية في العراق إلى تغيير قومية العوائل التي تنتمي إلى القوميات غير العربية بموجب استمارات خاصة أعدت لهذا الغرض بهدف تقليل نسبة القوميات الأخرى في محافظات كركوك ونيوى وديالى من خلال سياسة الترغيب والترهيب، إذ كانت تعد العوائل التي تُغير قوميتها بعدم التعرض لها، والسماح لها بالتملك والتوظيف، كما كانت تلجأ إلى الترغيب عن طريق تهديدها بالترحيل إلى مناطق (الحكم الذاتي) أو حرمانها من حقوق التملك والتوظيف. مما أدى ببعض العوائل إلى تغيير قوميتها، بينما أثر البعض الآخر منها الرجيل إلى مناطق أخرى.

البالغ عددها (٤٩٨) فقط ابتداءً بالتسلسل (١) عائلة كوثر عنتر محو وانتهاءً بالتسلسل (٤٩٨) عائلة (مظفر سعدون رمو) من العقوبة المنصوص عليها بقرار مجلس قيادة الثورة المرقم (٨٥٠) المؤرخ في ٢٧/١١/١٩٨٨^(١).

وافق الأهالي على هذه الشروط أملاً في النجاة من الشتاء القارص في مناطق تواجههم وإيجاد مصدر للعيش، وهذه تتوفر في المنطقة المزمع ترحيلهم إليها. ومن المفيد ذكره إن اختيار هذه المنطقة لإسكان الكاكائية فيها، يعود إلى العقيد مرعي من قرية همدان الذي كان يعمل كضابط ارتباط في مكتب تنظيم الشمال، إذ أراد من ذلك إقامة حاجز أمني للقرى العربية التي ينتمي إليها في المنطقة^(٢)، مثل الهويرة ومركيبة وطراش (همدان) وأبو شيته ومجلوبة وغيرها، وتم إسكان الكاكائية في قرى شمشوله ولزاقة (زاقة) وسيد أمين وماجداوا على شكل حزام أمني للقرى العربية وهي قرى تم ترحيل أهلها الكورد وتم تدميرها في وقت سابق. فقد تم إسكان المرقلين من قرية وردك في قرية شمشولة^(٣)، والمرقلين من قريتي المجيدية وزنكل في قرية زاكة^(٤)، والمرقلين من قرية تل اللبن في قرية سيد أمين والمرقلين من قريتي كزكان وكبرلي في قرية ماجداوا^(٥).

ومهما قيل وما واجهت هذه القبيلة من انتقادات بشأن تغيير قوميتها من خلال استجابتها لشروط الحكومة من جهة وسكنها في مناطق تعود في الأصل إلى أبناء جلدتهم، إلا أنها استطاعت من المحافظة على وجودها وتماسكها كقبيلة والحفاظ على عقيدتها التي كانت مهددة بالانصهار في بوتقة العقائد الأخرى من خلال تشتيتها في مناطق مختلفة وحرمانها من حقوقها الثقافية نتيجة انقطاع أبنائها عن التعليم، كما أنها أصبحت قريبة جداً من موطنها الأصلي وأخذت تتحين الفرصة المناسبة للعودة إلى مواطنها، علماً إن قبول الكاكائية لهذه الشروط، ما هو إلا خطوة أولية للعمل على العودة.

ومن الأحداث الجديرة بالإشارة التي وقعت أثناء تواجد القبيلة في منطقة الكوير والتي كادت أن تصيبها بنكبة أخرى، هي الحادثة التي وقعت في سنة ١٩٩٠ في المركز الانتخابي في قرية الهويرة العربية خلال انتخابات المجلس التشريعي لمنطقة الحكم الذاتي، إذ وقعت صدامات بين الكاكائية وعرب المنطقة مزقت خلالها صور الرئيس العراقي الأسبق واللافات الحزبية وكادت أن تصل إلى معركة بالأسلحة النارية لولا وصول السيد فهد بيجان حسن^(٦) مع أفراد من فوج (فوج ١٨٤ الدفاع الوطني) الذي كان يربط على الطريق الممتد بين أربيل والكوير، بعد سماعه للحادثة، وأنقذ أبناء عشيرته من مؤامرة حيكّت خيوطها من قبل البعض من عرب المنطقة بالتعاون مع الحزب والشرطة ضد الكاكائية، بعد أن تبين لهم بأن الكاكائية لن تصوت لصالح مرشحهم، وكان مجيئه بهذه القوة العسكرية وسيطرته على الموقف أدى إلى إنهاء الصدام الذي جرى بالأسلحة البيضاء والحجارة. وقد أسفرت الحادثة عن إصابة حوالي (٣٠) شخصاً من العرب ونصف العدد من الكاكائية^(٧).

مع انطلاق انتفاضة آذار ١٩٩١، تمكن الأهالي وبمساعدة قوات البيشمركة من تحرير أغلب المدن الكوردية، ولاسيما مدينة أربيل التي كانت مركزاً للفيلق الخامس من الجيش العراقي، وقبل انتهاء عملية تحريرها بشكل كامل، باشر أبناء الكاكائية بالهجرة قاصدين قراهم الأصلية ليلاً ونهاراً راجلين وركوباً حتى وصلوا إلى قراهم وكل منهم استقر في قريته والمباشرة بإعادة أعمارها من جديد.

(١) قرار مجلس قيادة الثورة ذي الرقم (٧٤٥) في ١٩/١١/١٩٨٩، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.

(٢) مقابلة شخصية للباحث مع السيد جاسم محمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٣) مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف درويش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٤) الباحث نفسه من المرقلين إلى قرية زاكة.

(٥) مقابلة شخصية للباحث مع السيد شريف فتح الله فرحان (ممرض) وهو أحد أهالي قرية كبرلي في قره قوش بتاريخ ١٢ شباط ٢٠١٣.

(٦) ولد في قرية جم جقل التابع لقضاء خانقين في سنة ١٩٥٠، حصل على شهادة الإعدادية في خانقين سنة ١٩٧٠، استقر في مدينة أربيل سنة ١٩٧٥، وشغل عدة مناصب إدارية فيها، توفي بكروك في ٦ حزيران ٢٠١١، ودفن في مقبرة الإمام أحمد (خان أحمد) في حي المصلى. مقابلة شخصية للباحث مع ابنته أهداف فهد في كركوك بتاريخ ١٩ شباط ٢٠١٣.

(٧) مقابلة شخصية للباحث مع السيد فهمي احمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

كانت هذه العودة مليئة بالمخاطر على الرغم من انهيار القوات الأمنية في المناطق الكوردية، لكن اغلب مناطق محافظة نينوى لم تكن قد تحررت بعد، بل على العكس فإنها من بين المحافظات القليلة التي لم تشهد انتفاضة كما كانت الأحوال في محافظات الجنوب والوسط والمدن الكوردستانية، وكانت هذه القرى لا تزال تحت مرمى مدافع النظام المتمركزة في منطقة الخازر، مما صعب من عملية العودة. لكن الأسوأ في الأمر إن النظام بعد أن تمكن من إعادة السيطرة على معظم المناطق التي خرجت عن سيطرتها إبان الانتفاضة^(١)، أصدرت أوامرها بإعادة الكاكنية مرة أخرى إلى منطقة الكوير التي رحلت إليها من قبل^(٢)، مما دعا بوجهاء القبيلة إلى الاتصال بشيخ القبيلة عدنان آغا وكبير وجهائها مظهر ده ده الكاكني للتدخل لدى السلطات الحكومية لإيقاف ترحيلهم، وبالفعل فقد قاما على عجل بإجراء اتصالاتهما، إذ ذكر الآغا بأنهما اتصلا أولاً بمسؤول قيادة فرع التأميم للحزب عطيبة شنداخ، ثم تم الاتصال بالقيادات العليا وزارا محافظة نينوى وتم الحصول على الموافقات الرسمية لإبقائهم في مناطقهم^(٣).

وبعد سقوط النظام البعثي في نيسان ٢٠٠٣، وإلقاء القبض على أغلب رموز النظام السابق، تم محاكمتهم على الجرائم التي ارتكبوها ضد الشعب العراقي ومن بينها جرائم التطهير العرقي ومن ضمنها قضية ترحيل الكاكنية والشبك في سنة ١٩٨٨، ومصادرة أملاكهم، وقد حكمت المحكمة على المدانين في هذه القضية بالسجن لمدة سبعة أعوام، وكان في مقدمتهم علي حسن المجيد ومزبان خضر هادي وزمام عبدالرزاق وآخرين^(٤).

إن مسلسل الترحيل القسري لم ينته، ففي ١٥ آذار ١٩٩٥، تم ترحيل (١٥) عائلة من أهالي قرية وردك تحت عنوان (المسيئين) دون أن ترتكب جريمة تذكر، إلى صحراء قضاء الحضر التابع لمحافظة نينوى^(٥)، بموجب الكتاب الصادر لجنة شؤون الشمال المرقم (٣٠٢٤) في ٧ آذار ١٩٩٥^(٦) وكان سكان المنطقة ابلغوهم بان الذين يجلبون إلى هذه المنطقة يتم إبادتهم ودفنهم، الأمر الذي دفعهم إلى الهرب تحت جنح الليل فنفذوا بجلدهم من الموت المؤكد^(٧).

التعليم

افتتحت المدارس في مناطق الكاكنية في فترة متأخرة، إذ تم افتتاح أول مدرسة ابتدائية في قرية وردك في سنة ١٩٥٩^(٨)، وفي قرية كبرلي ١٩٥٩، وقد تم تحديث المدرسة في سنة ١٩٨٠، وتم استحداث متوسطة في البناية نفسها وفي السنة ذاتها، وأصبحت ثانوية في سنة ١٩٩٦، أما بناية إعدادية كبرلي فقد تم تشييدها في سنة ٢٠٠٧^(٩)، وفي قرية تل اللين تم استحداث مدرسة فيها سنة ١٩٦٥ وفي قرية كزكان في سنة ١٩٧٧^(١٠)، وفي قرية زنكل في سنة ١٩٧٥، وفي قرية المجيدية في سنة ١٩٧٩^(١١)، وكانت الدراسة في جميع هذه المدارس باللغة العربية، وقد أغلقت بعضها بين فترة وأخرى ولاسيما إبان الحرب العراقية الإيرانية مثل مدرسة المجيدية وكزكان^(١٢).

- (١) ترب، المصدر السابق، ص ٣٣٤-٣٣٦.
- (٢) المحكمة الجنائية العراقية العليا / محكمة الجنايات الرابعة / الدعوى رقم ١/٤ج/٢٠٠٩ في ٢/٨/٢٠٠٩، ص ١٢٥، نسخة من الوثيقة حصل عليها الباحث من السيد مهدي صالح عبدالله (عميد شرطة حالياً) بتاريخ ٢٠١٣/٢/٩.
- (٣) مقابلة شخصية للباحث مع عدنان آغا الكاكني رئيس القبيلة في كركوك بتاريخ ٤ شباط ٢٠١٣.
- (٤) المحكمة الجنائية العراقية العليا / محكمة الجنايات الرابعة / الدعوى رقم ١/٤ج/٢٠٠٩ في ٢/٨/٢٠٠٩، ص ١٢٥، نسخة من الوثيقة حصل عليها الباحث من السيد مهدي صالح عبدالله (عميد شرطة حالياً) بتاريخ ٢٠١٣/٢/٩.
- (٥) مقابلة شخصية للباحث مع السيد سالم سعدالله عبدالقادر (معلم متقاعد) في وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- (٦) كتاب لجنة شؤون الشمال المرقم (٣٠٢٤) في ٧ آذار ١٩٩٥، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.
- (٧) مقابلة شخصية للباحث مع السيد فهمي احمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- (٨) مقابلة شخصية للباحث مع السيد سالم سعدالله عبدالقادر (معلم متقاعد) في وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- (٩) مقابلة شخصية للباحث مع السيد شريف فتح الله فرحان (ممرض) وهو أحد أهالي قرية كبرلي في قره قوش بتاريخ ١٢ شباط ٢٠١٣.
- (١٠) مقابلة شخصية للباحث مع السيد سالم سعدالله عبدالقادر (معلم متقاعد) في وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- (١١) مقابلة شخصية للباحث مع السيد سالم صالح عبدالله (كاسب من أهالي قرية زنكل) أكمل الابتدائية فيها في زنكل بتاريخ ١٢ شباط ٢٠١٣.

وكزكان^(١)، بحجة عدم وجود معلمين واضطرار تلاميذهما الذهاب إلى قرية تل اللبن، والجدير بالذكر إن هذه القرى لم تشهد افتتاح مدارس ثانوية في أي منها إلا بعد سقوط النظام البعثي في نيسان ٢٠٠٣، إذ تم افتتاح ثانوية وردك المختلطة في سنة ٢٠٠٨ وهي الوحيدة في المنطقة^(٢)، إذا ما استثنينا متوسطة كبرلي التي افتتحت في سنة ١٩٨٠، كونها قريبة من مركز قضاء الحمدانية من جهة والقرية تسكنها مجموعة من الشبك من جهة أخرى، والأمر الذي لا بد من ذكره إن التلاميذ والطلبة من أبناء المرحلين قد حرموا من التعليم سنتين متتاليتين بسبب الترحيل، ليس هذا فقط، بل أن الطلبة الذين كانوا يدرسون في مدارس ناحية الكلك وقضاء الحمدانية اجبروا على ترك مدارسهم والالتحاق بمدارس مناطق الحكم الذاتي.

تعريب الأسماء

يبدو أن التأثير الثقافي والعامل السياسي كان لهما دور كبير في تسمية العوائل الكاكائية مواليدها بالأسماء العربية، وهذا لا يعني أن هذا الأمر يتعلق فقط بالكاكائية بل حتى العشائر الكوردية الأخرى التي تعيش في محافظة نينوى، إلا أن الذي يميزها عن غيرها إنها كانت تريد أن تبعد نفسها عن أي شبهات لربما ستعود سلبا عليها، هذا من جانب، كما كانت الحكومة تعرقل دائما العوائل في دوائر النفوس من تسمية مواليدها بالأسماء الكوردية^(٣)، لذا يجد المتتبع لشؤون أبناء هذه المنطقة بان الأسماء العربية هي الطاغية، ونادرا ما تجد شخصاً يسمى مولوده باسم كوردي، وخير دليل على إن الكاكائية كانت تريد حماية نفسها من سياسات الحكومة، انه بعد سقوط النظام في سنة ٢٠٠٣، أخذت الأسماء الكوردية بالتزايد، إذ أن نسبة ٩٠% من مواليدها الجدد أخذت تحمل أسماء كوردية لم تكن معروفة سابقاً.

الإرهاب والقتل الجماعي

بعد سقوط النظام اثر العملية التي قادتها الولايات المتحدة الأميركية والانتفاضة الداخلية في اغلب المدن، استبشر العراقيون خيرا بزوال النظام البعثي في ٩ نيسان ٢٠٠٣ الذي قبع على صدورهم مدة (٣٥) عاما، وكانت الكاكائية كغيرها من القبائل والعشائر الكوردية الأخرى ساعدت وبشكل واضح في إثبات الوجود الكوردي في محافظة نينوى، إذ دخل أبنائها منذ الوهلة الأولى إلى صفوف القوات المسلحة العراقية (الجيش والشرطة) وقوات البيشمركة، فضلا عن دخولهم إلى صفوف الأحزاب الكوردية، وبشكل خاص حزبي الديمقراطي الكوردستاني والاتحاد الوطني الكوردستاني، ومن الجدير بالذكر إن عدداً كبيراً من شباب القبيلة كانوا على اتصال سابق بالأحزاب الكوردية حتى قبل سقوط النظام ولكن بشكل سري. وقد قدمت الكاكائية ضحايا في سبيل الوجود الكوردي في محافظة نينوى من خلال حماية الأحياء الكوردية في مدينة الموصل عن طريق المقرات الحزبية التي انتشرت في عموم الأحياء الكوردية، وكذلك حماية طريق الموصل - أربيل، هذا فضلا عن توزيع الربايا والمقرات في عموم المناطق التي تقطنها الكاكائية.

إن هذه الاتصالات المتميزة بين السلطة في إقليم كوردستان وأحزابها السياسية من جهة والكاكائية في محافظة نينوى من جهة ثانية كانت محل استياء وغضب لدى التيارات السياسية المعادية للكورد والحركات المسلحة والتيارات الدينية المتطرفة، والجدير بالذكر أن الكاكائية كطريقة دينية مختلفة عن المذاهب الإسلامية كانت من الأسباب الجوهرية وراء استهدافهم من بقايا البعثيين والتنظيمات الإسلامية المتطرفة. وعملت بكل الوسائل على الانتقام من هذه القبيلة، وبدأت أولاً بقتل المنتسبين إلى الأحزاب السياسية الكوردية ومنتسبي القوات المسلحة، ومن ثم اغتيالهم للمواطنين العاديين داخل المدن واحدا بعد الآخر، ورمي المنشورات التي تهدد الكاكائية بالقتل في حالة عدم الرحيل عن مدينة الموصل، وقد أسفرت هذه العمليات عن مقتل حوالي (٥٠) شخصاً. وقد هجرت (٩٥%) من

(1) الباحث نفسه أكمل الصفوف الثلاثة الأولى فيها ثم انتقل إلى قرية تل اللبن لإغلاق المدرسة لعدم وجود معلم فيها، فأكمل الابتدائية فيها.

(2) مقابلة شخصية للباحث مع السيد سالم سعد الله عبدالقادر (معلم متقاعد) في وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(3) مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف درويش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

العوائل الساكنة في مدينة الموصل قاصدين مدن وقصبات إقليم كردستان مثل أربيل وخبات والكلك بالدرجة الأساسية، وقصدت عوائل أخرى قرى القبيلة، وقره قوش وبرطلة.

لم تسلم القبيلة مطلقاً من تهديدات الجماعات المسلحة المتطرفة، وكانت المنشورات تصل إلى المنطقة بين الحين والآخر وكانت تؤكد بالدرجة الأولى على الانسحاب من القوات الأمنية الكوردية والحكومية، والأحزاب السياسية الكوردية وإخراج مقراتها في المنطقة، وكان هذه المنشورات تهدد وجودهم في المنطقة، إذ كانت تؤكد على أن هذه الطائفة أو الطريقة الدينية الخاصة بهم مارقة وخارجة على الدين، وتحلل قتلهم، ولم تقف هذه المسألة عن حدود التهديد فقط، بل نفذت المجموعات الإرهابية عملية أعدت لها مسبقاً لتدمير أهم المراكز الدينية المتمثل بمقام السيد هياس في قرية وردك^(١)، إذ تم تفخيخه وتفجيره في ليلة ٢٢/٢١ كانون الثاني ٢٠٠٤^(٢)، وكان الهدف الأساسي من ورائه استهداف الكائنية في معتقدتهم، ولم تقتف تلك الجماعات بتلك الأعمال بل خططت هذه المرة لتدمير قرية وردك بالكامل كونها تعد أهم قرى الكائنية من النواحي الدينية والسياسية، وأكبرها من حيث الحجم السكاني، إذ يزيد عدد عوائلها على (٤٠٠) عائلة.

أعدت لهذه العملية خطة دقيقة تقوم على تفخيخ سيارتي حمل نوع قلاب سكايا بحوالي أربعة أطنان من المواد المتفجرة لكل واحدة منها وتغطيتها بمواد البناء يقودهما انتحاريان. ومن الجدير بالذكر إن القرية قد أقيمت حولها خندق لمنع دخول السيارات إليها منذ تفجير مقام السيد هياس، إلا عن طريق منفذين فقط، وكانت تسيطر على المنفذ الغربي مجموعة من قوات البيشمركة، أما المنفذ الآخر الذي هو عبارة عن جسر حديدي مقام على نهر الخازر، فلم تكن عليه حراسات على اعتباره يقع في الجهة الشرقية من القرية وهي منطقة آمنة، كما أن السيارات الكبيرة لا تستطيع الدخول إلى القرية بسبب وضع عارض حديدي فوق الجسر لهذا الغرض، وقد اختارت المجموعات الإرهابية تمرير السيارتين عن طريق الجسر الذي، الأمر الذي نبه أهالي القرية بان هاتين السيارتين مشوهتان، ويبدو أن القائمين على هذه العملية قد تفقدوا القرية قبل تنفيذ العملية وكانوا على علم بغلق الجسر بعارض حديدي، لذلك فقد صنعوا عارضة حديدية فوق مقدمة السيارة حتى أعلى السقف لقلع العارض والعبور إلى جهة القرية وفتح الطريق أمام السيارة الثانية.

يبدو أن الخطة كانت تقوم على تفجير السيارتين في آن واحد، أحدهما في الشمال الشرقي من القرية، والأخرى في الجنوب الغربي من القرية لإلحاق أكبر قدر ممكن من الأضرار بالقرية، والحقيقة إن الخطة كانت تستهدف تدمير القرية عن بكرة أبيها وإبادة من فيها. إلا أن الخطة لم تحقق جميع أهدافها، نظراً لاكتشاف أهل القرية لأمر السيارتين والتصدي لهما، وعندما عبرت السيارة الأولى الجسر وكسرها للعارضة، في تمام الساعة الثانية عشر من ليلة ١٠/٩ أيلول ٢٠٠٩، وكان الفضل في إيقاظ أهل القرية يعود إلى شخصين كان يقضيان ليلتهما على ضفاف النهر وهما نادر مجيد وجاسم ماماخان، إذ انتبها إلى السيارتين، واحضرا سلاحهما وقاما بإطلاق النار عليهما مما أدى إلى إيقاظ الأهالي على صوت الإطلاقات النارية، إلا أن السيارة الأولى دخلت القرية في محاولة للوصول إلى الجهة الأخرى منها، أما السيارة الثانية فقد تم ملاحقتها من قبل هذين الشخصين في شجاعة نادرة، مما أدى إلى ارتباك سائقها فوقع في حفرة وعندما اقتربا منها فجر الانتحاري نفسه مع السيارة، أما السيارة الأولى تمكن عدد من أفراد القرية من قتل سائقها قبل أن يفجر نفسه. لكن انفجار السيارة الثانية أدى إلى استشهاد الشخصين الذين لاحقاها فضلا عن (١٧) شخصاً آخر أغلبهم من الأطفال والنساء وكان من بين الشهداء عائلة كاملة لم ينجوا منها سوى طفلة واحدة بعد أن أصيبت بإصابات بليغة، فضلا عن ما لا يقل عن (٥٠) جريحاً آخرين، كما أدى الانفجار إلى تدمير عدد كبير من الدور السكنية والممتلكات من السيارات والساحبات وغيرها^(٣).

(١) يعود بناء مقام السيد هياس إلى حوالي ٦٠٠ سنة تقريباً، ويقع على بعد كيلومتر واحد إلى الجنوب من قرية وردك ونصف كيلومتر عن نهر الخازر، وبعد السيد هياس أحد مجدي الطريقة الكائنية، وله مريدان في أنحاء مختلفة من إيران والعراق ويسكن قسم من أحفاده في قرى وردك وتل اللبن. مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف دروبش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٢) مقابلة شخصية للباحث مع السيد فهمي احمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.

(٣) مقابلة شخصية للباحث مع السيد يحيى قاسم فتح الله (مواليد ١٩٧٥) في كركوك بتاريخ ٨ شباط ٢٠١٣ وهو أحد مواطني قرية وردك أصيب في التفجير، وتم علاجه في مستشفيات مدينة أربيل.

بعد تمكن تنظيم داعش من السيطرة على الموصل بتاريخ ١٠ حزيران ٢٠١٤، أخذت الجماعات التابعة للتنظيم بمهاجمة القرى واخذ شبابها وقتلهم على الهوية كما حدث في قسبة كوكجلي بالقرب من مدينة الموصل وقرى القبة وشريخان التابعة إلى ناحية برطلة في قضاء الحمدانية وقرية عمركان التابعة لناحية النمرود في القضاء نفسه، إذ أغلب سكنتها من الشبك والتركان الشيعة، وكذلك كانوا يفعلون في قره قوش المسيحية والقرى الشبكية والتركمانية والكاكائية في قضاء الحمدانية لولا وجود قوات البيشمركة والمقاومة الشعبية لأبناء القرى تحت راية البيشمركة. إذ تمكنت قوات البيشمركة من صد عدة هجمات على قره قوش وكبدت تنظيم داعش خسائر قدرت بـ (١٤) قتيلًا فضلًا عن مقتل ضابط من البيشمركة وجرح ثلاثة من أفرادها في معارك دامت أكثر من خمس ساعات. وبالتالي فإن التنظيم المسلح أدرك تمامًا ان الوقت غير مناسب للهجوم على الحمدانية وقرها التي هي في حماية البيشمركة، ولعل عدم تعرضهم لقرى الكاكائية لاسيما قرية وردك يعود إلى ما ذكرناها، إذ عندما أرادوا الهجوم على قرية وردك من محور قرية ابزخ التي تبعد عن وردك حوالي ثلاثة كيلو مترات يعود إلى السبب الذي اشرنا إليه، إذ أنهم وجدوا قوة حماية هائلة. ومن الجدير بالذكر، ان قرية ابزخ كان معقلا لتنظيم القاعدة في المنطقة ويقتل أبنائها بعضهم في حالة مخالفة التنظيم، وكذلك أقدموا على تنفيذ عدة عمليات انتحارية في المنطقة نجحت بعضها وبعضها الآخر فشل لأسباب شتى. ويضاف إلى ذلك كله هم من عشيرة (البو حياة) ويسكن شيخها في قرية زنكل التي هي خليط من العرب السنة والكاكائية. إذ قال احد وجهاء قرية وردك فيض الله حسين محمود، "قد أجريت اتصالا مع الشيخ يحيى^(١) وأعلمته بان أي هجوم على قرانا نحن نعرفك أنت وأي قتيل منا سنقوم بقتلك وعليه اتصل بأبناء عشيرتك في قرية ابزخ ان لا يحركوا ساكنا وإلا فان قوات البيشمركة ستحول قرية ابزخ إلى خراب وهذا رقم هاتفي أعطه لهم ليتصلوا بي وأنا أتعهد لهم بعدم تعرض البيشمركة لهم إذ هم لم يبادروا بالهجوم. وقال اتصل بي مختار قرية ابزخ وتعهد بأنهم لن يسمحوا لأي جهة مسلحة بالتعدي على قرى الكاكائية ونحن نكون مسؤولون عن أية طلقة تجاهكم ونشكر لكم موقفكم في عدم تعرض قوات البيشمركة لهم". فهذه كلها أسباب حالت دون تعرضهم للقرى التي هي في حماية قوات البيشمركة.

بعد ثلاثة أيام من القتال بين قوات البيشمركة وتنظيم داعش في ناحية زمار بقضاء تلعفر، أي بتاريخ ٢ آب ٢٠١٤، تمكن التنظيم من السيطرة تماما على الناحية في سابقة خطيرة ومؤثرة على معنويات قوات البيشمركة في مناطق التماس الأخرى على طول الحدود الممتدة من ربيعة وحتى خانقين، إذ أكد عدد من عناصر البيشمركة بأنهم قد وعدوا بقوات إضافية وإمدادات، إلا أنها لم تصل إليهم مما كان محل استياء وغضب البيشمركة. وقد تفاجأت القوات المتمركزة في زمار بنبا الانسحاب بصورة سريعة، مما أدى بهم إلى ترك المعدات الثقيلة والذخيرة على الرغم من قتلها نتيجة لعدم وجود مصادر لتزويد البيشمركة بالأسلحة والذخيرة سوى تلك التي حصلت عليها بعد هزيمة قوات النظام السابق في سنة ٢٠٠٣، وهزيمة القوات العراقية على اثر أحداث الموصل في حزيران ٢٠١٤.

إن تراجع البيشمركة في زمار في ٢ آب ٢٠١٤، تقف وراءها أسباب عدة، لعل أهمها عدم اتخاذ الإجراءات الكافية والاستعدادات اللازمة لمواجهة تنظيم داعش على الرغم من أن القيادة الكردية كانت تدرك تماما بان التنظيم يحضر لقيام بهجوم عسكري ضد قوات البيشمركة في احد محاور التماس وقد رجح مستشار الأمن القومي الكردي مسرور بارزاني أن يكون ذلك في محور الموصل دون أن يحدد المنطقة. ويبدو أن الأسلحة التي تمتلكها قوات البيشمركة لا تكفي لمواجهة داعش، لاسيما الثقيلة منها كالمصفحات والدبابات والصواريخ، فكل ما تمتلكها مجموعة صغيرة من الدبابات القديمة وبعض المدافع ونوع من الراجمات قصيرة المدى، لذا فان اغلب الأسلحة هي من النوع الخفيف والمتوسط، وفي غياب الغطاء الجوي التام، لا تمتلك ولو طائرة واحدة، وقد عبر عن ذلك بشكل صريح مسرور بارزاني، إذ إن من الصعب مواجهة داعش بهذه الأسلحة لاسيما ان هذا التنظيم يمتلك أسلحة متطورة خاصة بعد سيطرته على أسلحة القوات العراقية المنهزمة في الموصل وصلاح الدين وبعض مناطق كركوك والانبار، وقد دعا الدول الكبرى وخاصة الولايات المتحدة الأميركية بتجهيز إقليم كردستان بالأسلحة المتنوعة لمواجهة خطر تنظيم داعش

(١) أحد وجهاء وملاك الأراضي في قرية زنكل، ولم يترك القرية على الرغم من قيام اغلب سكان القرية من العرب بالهجرة إلى المناطق التي تقع تحت سيطرة تنظيم الدولة الإسلامية.

بعد ان كانت القوات الكردية مسيطرة تماما على الوضع في كل من قضاء تلييف وقضاء الحمدانية حتى الساعة العاشرة من ليلة يوم الأربعاء الموافق ٦ آب ٢٠١٤، قررت فجأة ترك مواقعها. فترك السكان بشكل عام مدنهم وقراهم في الحمدانية وتلييف، ودخلها داعش في يوم الخميس الموافق ٧ آب ٢٠١٤ دون عناء القتال أو خسائر تذكر. وقد تعرضوا أولا إلى المؤسسات والأماكن الدينية من كنائس ومزارات وتكايا وحسينيات ومن ثم تحولوا إلى الأموال العامة التي تعود للاهالي.

قامت الجماعات المسلحة بعد دخولها بتحطيم الصلبان الموجودة في الكنائس وازالة الصور والايقونات الأخرى فيها فضلا عن نهب ممتلكاتها ورفعوا عليها راية داعش السوداء، وكما قامت أيضاً بنسف الحسينيات في قرى الشبك والترکمان الشيعية واستباحوها ونهبوا الدور كغنائم حللها لهم دينهم!!!، ودخلوا قرية وردك مركز قرى الكاكائية ونسفوا المقرات الحزبية فيها، بل الأكثر من ذلك أنهم قاموا بنهب ما يمكن نهبه في وردك والقرى الأخرى، في عملية أنفال أخرى يتعرض لها الكاكائية والشبك والمسيحيين والترکمان الشيعية، ورفعوا أعلامهم السوداء على هذه المناطق في إشارة إلى سيطرتهم عليها وكذلك إباحتها.

لقد تشرد أهالي هذه المناطق في عملية نزوح كبيرة متوجهين إلى المناطق الآمنة في اربيل ودهوك وغيرها من المناطق وسط توتر وقلق محلي ودولي، ومن الملفت للنظر إن الإعلام حاول قدر الإمكان عدم التعرض إلى كل الأحداث التي وقعت في منطقة الحمدانية، إلا بعض المانشيتات الخجولة التي لم تكن بمستوى الأحداث، فتحدث بشكل خجول عن نزوح المسيحيين من الحمدانية وتلييف وكذلك إشارات خافتة إلى الشبك، ولم يذكر الكاكائية هذه العشيرة التي استولى تنظيم داعش على قراها بعد انسحاب البيشمركة منها. ومن المفيد قوله ان قناة رونا هي الكردية التابعة إلى وحدات حماية الشعب التابعة لكردستان سوريا هي الوحيدة التي أعطت معلومات دقيقة عن الأحداث التي وقعت في مناطق الكاكائية. ودعما لما ذكرته ولفك لغز سكوت القنوات الكردية التي تبث من كردستان عن ما يحدث في مناطق الكاكائية، اتصلت بقناة روداو شخصيا واعدها من القنوات المتميزة على صعيد القنوات الكردية كافة، مستفسرا عن الأمر قالوا: "بان ليس لديهم أي شخص في تلك المنطقة وعندما استرسلت في نقل أحداث المنطقة لهم ووصلت إلى ان قوات البيشمركة قد تركت مواقعها دون قتال قطعوا الاتصال، وحاولت الاتصال بهم ثانية لم يجيبوا على اتصالي". فتأكدت انه هناك توجيهها للقنوات الكردية بعدم الدخول في تفاصيل الأحداث، وإنما فقط كانوا يركزون على أحداث سنجار ومعاناة المحاصرين في جبل سنجار، وتلييف وزمار.

وعموما فان قرى وردك وكبرلي وكركان وتل اللبن والمجيدية خلت تماما من أهلها ودخلها داعش، إذ اخذ التنظيم من وردك مقرا له في المنطقة، فضلا عن استقرار بعض مقاتليهم في قرية كركان، في حين إن كل من المجيدية وتل اللبن، كان أفراد التنظيم يدخلونها في الليل تفاديا لنيران قوات البيشمركة وأبناء عشيرة الكاكائية المتمركزين على التلال التي تشرف على هاتين القريتين. وكانت نتيجة احتلال داعش لقرى الكاكائية نزوح (٢١٢٨) عائلة، والبالغ نفوسها (١٩٠٣٣) نسمة. فضلا عن خسائر مادية تقدر بملايين الدولارات، إذ أن اغلب أراضيهم مزروعة بالأشجار المثمرة مثل المشمش والخوخ والزيتون، والمحاصيل الموسمية، وأحواض تربية الأسماك، والحبوب (القمح والشعير) وحصول الذرة. هذا إلى جانب فقدانهم لمحلاتهم التجارية والسيارات والساحبات والمضخات الزراعية وغيرها، ومن المفيد قوله أن أهالي هذه القرى تمكنوا من تخلص عائلاتهم من خطر القتل والسبي وذلك لعدم تركهم الخطوط الدفاعية لقراهم الا بعد إخلائها تماما من الأهالي على الرغم من قلة الإمكانيات القتالية لديهم، بل الأكثر من ذلك فأنهم كانوا سببا في نجاة عدد كبير من العوائل الشبكية والترکمانية في منطقة الحمدانية.

الخاتمة

إن عشيرة الكاكائية تتوزع في عدة محافظات عراقية، مما جعلهم مشتتين، إلا أن الرباط الذي يربط بين أفرادها وهو العقيدة الكاكائية جعلهم يظهرون كقوة تخشاها السلطات والعشائر المجاورة لها. الأمر الذي حافظ على وجودهم.

حاولت السلطات صهرهم في بوتقة القومية العربية، عندما أجبرت القبيلة على التسجيل ضمن القومية العربية في التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧، ومع إن هذا الإجراء حافظ على وجودهم في مناطقهم ولبى رغبة السلطة، لكن الأخيرة فشلت في تحقيق هدفها

الأساسي في عملية صهرهم، لاسيما وأن الكاكائية متمسكة إلى أبعد الحدود بموروثها الاجتماعي والعشائري والديني، بل إن تعاليم عقيدتها كلها باللغة الكوردية بالتالي ليس من الممكن أن يغير ما كتب على الورق جوهر هذه القبيلة الكوردية الأصلية. إن تهجير الكاكائية قسراً من مناطقها في محافظة نينوى سنة ١٩٨٨، يدخل ضمن عملية التطهير العرقي الذي عمد إليه نظام البعث لإبادة الكورد بما فيهم القبيلة الكاكائية. تعرضت الكاكائية إلى عمليات الإبادة الجماعية، عندما تم استهدافها من قبل الجماعات الإرهابية كأفراد أو جماعات، إذ تم استهدافهم في المدن والقصبات التي يقيمون فيها أو عند زيارتهم لها للتسوق وغيرها واستهداف قراها بالسيارات المفخخة والانتحاريين. محاولة تنظيم الدولة الإسلامية، احتلال مناطقهم كلها وقتل أهلها وسبي نساءهم كما حدث ذلك لأتباع الديانة الايزيدية، وقد نجح التنظيم في السيطرة على قرى الكاكائية باستثناء قرية زنكل، لكنه فشل من إحداث مجزرة أو سبي نساءهم، بفضل صمود أبنائها من جهة وإيقاف زحف التنظيم من قبل البيشمركة. إن استهداف الكاكائية قديماً وحديثاً يعود إلى سببين أساسيين وهما القومية حيث الانتماء الطبيعي لها للقومية الكوردية، والدين أو الطريقة الدينية التي تختلف عن سائر المذاهب الإسلامية والأديان الأخرى مما جعلها هدفاً للتيارات الدينية المتطرفة.

التوصيات

- ١- شمول مناطق الكاكائية في محافظة نينوى بالمادة الدستورية (١٤٠)، وتعويضها عن عمليات التهجير وتدمير قراها التي تعرضت لها خلال سنوات ١٩٧٤ و ١٩٨٨ و ١٩٨٩ و ١٩٩٥، وما بعد سنة ٢٠٠٣، أسوة بالعشائر الكوردية الأخرى في المناطق الكوردستانية المستقطعة من إقليم كردستان.
- ٢- أن تعمل حكومة الإقليم على تعريف المجتمع الدولي ومنظمات حقوق الإنسان بما تعرضت لها الكاكائية من تهجير وتعريب وإبادة.
- ٣- أن تقوم حكومة إقليم كردستان بالعمل على إحقاق مناطق الكاكائية بالإقليم من الناحية الإدارية.
- ٤- توفير الخدمات الأساسية من قبل حكومة الإقليم لمناطق الكاكائية.
- ٥- توفير حماية أمنية كافية للمنطقة للحيلولة دون استهدافهم من قبل الجماعات المسلحة.
- ٦- تعيين أفراد القبيلة من الخريجين في دوائر حكومة الإقليم.
- ٧- الاهتمام الدولي بحقوق الأقليات الدينية في العراق وحمايتها من التيارات المتطرفة حفاظاً على وجودها وموروثها الاجتماعي.
- ٨- تحمل الحكومة العراقية مسؤولية الحفاظ على وجود الأقليات الدينية بما فيها الكاكائية من خلال توفير الحماية القانونية والأمنية لهم.

إن تنفيذ هذه التوصيات الواردة ستحافظ على الوجود الكوردي في المنطقة، وستقوي من روابطها بإقليم كردستان، وتحول دون هجرة أبنائها للمنطقة، إذ شهدت خلال السنوات القليلة الماضية هجرة عدد من العوائل قرى الكاكائية قاصدة مدن وقصبات إقليم كردستان بحثاً عن الأمان والعمل.

المصادر

- البرقية رقم (١١٠٣) الموجهة من مكتب تنظيم الشمال إلى محافظة نينوى في ٤ تموز ١٩٨٨، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.
- تقيب تاهيري، ميذوو و فة لسة فة فى سة رنة نجام: راطة فة لك لة سة ر ريباطة لى هزرى و بيرو باوة رى لة كوردستان فة رهة نطى يارسان، ضابخانه فى رة ذة لات (هة و لير، ٢٠٠٩)، ل ٥٩٧-٦٢٥.
- خسرو كوران، الكورد في محافظة الموصل، ترجمة وتعليق حازم هاجاني، مطبعة حجي هاشم (أربيل، ٢٠٠٦)، ص ٧٥-٩٦.
- شكوى مرفوعة من المرحل مهدي صالح عبدالله (عميد شرطة حالياً) إلى أكثر من جهة من بينها حكومة إقليم كردستان في كانون الأول ٢٠١٠، نسخة منها محفوظة لدى الباحث.

- شيركو فتح الله عمر، الحزب الديمقراطي الكوردستاني وحركة التحرر القومي الكوردية ١٩٤٦-١٩٧٥، مطبعة رون (السليمانية، ٢٠٠٤)، ص ١٠٤-١١١.
- فاضل رسول، العراق - إيران : أسباب وأبعاد النزاع، دار سردم للطباعة والنشر (السليمانية، ٢٠١٠)، ص ٩٢ وما بعدها.
- قائممقامية قضاء الحمدانية إلى ملاحظية التسجيل العقاري في الحمدانية ذي العدد س١٣٦ في ١٩٩٠/١١/١٥، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.
- لجنة شؤون الشمال المرقم (٣٠٢٤) في ٧ آذار ١٩٩٥، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.
- محافظة نينوى ذي الرقم (٩٧٣) في ١٠/٤/١٩٨٨ إلى محافظة السليمانية، نسخة من الوثيقة محفوظة لدى الباحث.
- المحكمة الجنائية العراقية العليا/ محكمة الجنائيات الرابعة/ الدعوى رقم ١/٤/٢٠٠٩ في ٢/٨/٢٠٠٩، ص ١٢٥، نسخة من الوثيقة حصل عليها الباحث من السيد مهدي صالح عبدالله (عميد شرطة حاليا) بتاريخ ٢٠١٣/٢/٩.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد جاسم محمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد زوراب عساف درويش في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد سالم سعدالله عبدالقادر (معلم متقاعد) في وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد شريف فتح الله فرحان (ممرض) وهو أحد أهالي قرية كبرلي في قره قوش بتاريخ ١٢ شباط ٢٠١٣.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد فهمي احمد عبدالله (من أهالي قرية وردك) في قرية وردك بتاريخ ١٣ شباط ٢٠١٣.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد ناجي خزل العبيدي (قائم مقام قضاء الحمدانية) في كركوك بتاريخ ٢٢ شباط ٢٠١٣.
- مقابلة شخصية للباحث مع السيد يحيى قاسم فتح الله (مواليد ١٩٧٥) في كركوك بتاريخ ٨ شباط ٢٠١٣ وهو احد مواطني قرية وردك أصيب في التفجير، وتم علاجه في مستشفيات مدينة أربيل.
- مقابلة شخصية للباحث مع عدنان آغا الكاكائي رئيس القبيلة في كركوك بتاريخ ٤ شباط ٢٠١٣.

آیین مهر در میان کُردان

فاروق صفی‌زاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۰۴

چکیده:

در تاریخ سرزمین ایران، کُردان بیش از دیگر اقوام از فرهنگ و آیین آریایی ایرانی پاسداری کرده‌اند. این پاسداشت سبب شده تا جنگ‌های زیادی بر آن‌ها تحمیل گردد. کُرد، نژاد از کاوه‌ی آهنگر، فریدون و رستم دستان دارد. نژادی است که اوستا و زردشت، از میان آن برخاسته است. در میان کُردان چندین کیش و مذهب و آیین وجود دارد که همگی این‌ها برمی‌گردد به آیین کهن کُردان در دوران باستان به نام آیین مهر یا میتراپیسم. این آیین‌ها عبارتند از: «یارسان یا اهل حق» که به غلط به آنان علی‌اللهی هم می‌گویند، «آیین ایزدی یا ازدی» که از آیین مهر و زردشت به جا مانده است و «آیین شبک» که آیینی بسیار کهن می‌باشد. در این مقاله ضمن بررسی کتب مقدس این آیین‌ها به بررسی آیین مهر و تأثیر این آیین بر آیین‌های گفته شده می‌پردازیم. بیشتر متون کهن این آیین‌ها به زبان گورانی یا هورامی می‌باشد که در این مقاله به شرح آن‌ها نیز پرداخته شده است.

کلید واژه: زبان کردی، یارسان، اهل حق، زردشت، آیین مهر، سرانجام، ایزدی، شبک.

The ritual of Mehr among the Kurds

Farug Safiizadeh²

Recive data: 2020/04/01

Accpte data: 2020/07/25

Abstract

In the history of the land of Iran, the Kurds have protected the Iranian Aryan culture and religion more than any other ethnic group. This protection has led to many wars. The Kurds are a descendant of Kaveh Ahangar, Fereydoun and Rostam. It is a race from which Avesta and Zoroaster originated. There are several religions and creeds among the Kurds, all of which date back to the ancient Kurdish religion in ancient times called the Mehr or Mithraism. These rituals include Yarsan or Ahl al-Haqq, which are also mistakenly called Ali Allah. The Yazidi or Azadi religion that has survived from the Mehr and Zoroastrian religions and the Shabak religion, which is a very ancient religion. In this article, while examining the sacred books of these rituals, we examine the ritual of Mehr and the effect of this ritual on the said rituals. Most of the ancient texts of these rituals are in Gorani or Horami language, which I have described in this article.

Keyword: Kurdish language, Yarsan, Ahl-e-Haq, Zoroastrianism, Mehr religion, finally, Izadi, Shabak.

۱. دکترای زبان‌های باستان، پژوهشگر و نویسنده علوم زبانشناسی

۲. Doctor of Ancient Languages, Researcher and author of linguistics

کُرد و زبان کُردی

واژه‌ی «کردستان»، نخستین بار در روزگار سلجوقیان، در هنگام فرمانروایی سلطان سنجر (۵۱۱-۵۲۲ کوچی) رایج شده و به شیوه‌ی فراگیر، آن را در دفترهای دیوانی نوشته و گسترده‌ی کردستان را زیر نگین بایگانی کرده و گماشته‌اند. «حمداله مستوفی»، گستره‌ی کردستان را سرزمین عراق تازی، خوزستان، عراق اجم (عجم)، آذربایجان و دیار بکر دانسته و شانزده نشستگاه زیر را نیز در قلمرو کردستان دانسته است: آلانی، الیشتر، بهار، خفتیان، دربند تاج خاتون، دربند زنگی، دزییل، سلطان‌آباد، چمچمال، شهرزور، قرمینسین، کُرد و خوشان، کنگور، ماهیدشت، هرسین، وسطام (مستوفی، ۱۹۱۵: ۱۸۳).^۱

در کتاب «دایرةالمعارف اسلام» نیز، توضیحی ذیل واژه‌ی کردستان آمده است کردستان سرزمینی است چهار برمانند که پهنا‌ی آن از نیمروز خاوری، لرستان، به اپاختر باختری، ملاطیه گسترده‌گی دارد. درازای آن در اندازه‌ی ششصد میل و پهنا‌ی میانگین آن، میان ۱۲۰ تا ۱۵۰ میل است. پهناورترین جای آن که میان موصل و آرات است، در اندازه‌ی ۲۵۰ میل می‌باشد.^۲

دکتر محمد معین در کتاب فرهنگ اعلام فارسی می‌نویسد: کردستان سرزمینی است در باختر ایران، زیستگاه خاندان‌ها و دودمان‌های جوانمهر کُرد که میان کردستان عراق، ترکیه و آذربایجان و کرمانشاه و همدان است و کردستان بزرگ، سرزمینی است در آسیای باختری که بخش‌هایی از آن در ترکیه، عراق، سوریه و شوروی نیز هست و در گذشته، یکی از استان‌های بزرگ ایران به شمار می‌رفت که به انگیزه‌ی ظلم و ستم و ناشایستگی پادشاهان ایران و پیدایی کشمکش‌های مذهبی، بخش‌هایی از آن از خاک کشور جدا شد و به خاک کشورهای بیگانه پیوست.^۳

آیت‌الله مردوخ کردستانی، در کارنامه‌ی خود، مرز و گستره‌ی کردستان را این گونه می‌نویسد: کردستان از سوی اپاختر، به ارمنستان و از سوی خاور به آذربایجان و عراق تازی و خوزستان، که سلسله جبال زاگرس در این بخش است، و از سوی نیمروز، به عراق تازی و از سوی باختر، به رود فرات و استان‌های نیمروز آسیای کوچک پایان می‌گیرد (مردوخ کردستانی، ۱۳۵۵: ۵۱).^۴

به گفته‌ی باسیل نیکیتین؛ رخت افکنندگان کوهستان زاگرس، به دستاویزی سنگ‌نبشته‌ها بابلی و آشوری و انشانی، تیره‌های: «لولو، گوتی، کاسی، مانایی، نایری، سوباری، اورارتو، میتانی، کردوک و ماد.» بودند و همگی این تیره‌ها اجداد و نیاکان کُردان به شمار می‌آیند و هر کدام با گویش‌های جداگانه که از یک زبان آریایی و ایرانی سرچشمه می‌گرفت، گفت و گو می‌کردند (نیکیتین، ۱۹۵۶: ۸-۱۲).^۵

مینورسکی، درباره‌ی کرد و زبان کردی می‌نویسد: بن‌پایه‌ی کردان، یا به گفته‌ی درستتر، آغاز پیدایش آنان در کردستان، فرایرسی است که تا به امروز، در کشمکش بوده و باورهای گونه‌گونی در این باره، از سوی دانشمندان پژوهشگر گفته شده است. نویسندگان هنجارگر، در پژوهش و کنکاش پیرامون کردستان، نام‌های بسیاری را نوشته‌اند که همانند واژه‌ی (کُرد) بوده است و بر این باور بوده‌اند که کردان، از بازماندگان کاردوخی‌ها هستند و گزنفون هم، که در سال ۴۰۱ پیش از زایش، هنگامی که فرماندهی ده هزار سرباز یونانی را بر دوش داشته، آنان را مشاهده کرده است. بدین‌سان نژادی که درباره‌ی او سخن می‌گوییم، چند سده پیش از زایش مهر، در سرزمین کردستان جای‌گزیده است و ما خوب می‌دانیم که کردان، نه تنها به زبان آریایی سخن می‌گویند، بلکه زبان آنان، از خانواده‌ی زبان‌های ایرانی است و بر پایه‌ی همین دستاویز، می‌توان گفت: مادها، که در سال ۹۱۱ پیش از زایش، چیره شدند، نیاکان کردان هستند.

۱- نك: حمداله مستوفی، نزهةالقلوب، به اهتمام لسترنج لیدن، ۱۹۱۵، رویه‌ی ۱۸۳.

2- The Encyclopedia of Islam, Vol II, p. 1130, London 1927.

۳- نك: دکتر محمد معین، فرهنگ اعلام فارسی، تهران، ۱۳۵۲، رویه‌ی ۱۵۵۸ و نك: درککنان، کرد و کردستان، برگردان: جواد هاتقی، تهران، ۱۳۲۸، رویه‌ی ۲۵ و نك: دکتر صدیق صفی‌زاده، فرهنگ ماد، پانزخست، تهران، ۱۳۶۱، رویه‌ی ۵.

۴- شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ مردوخ، تهران، ۱۳۳۵، پاژ ۱، رویه‌ی ۵۱.

۵- کرد و کردستان، باسیل نیکیتین، بیروت، ۱۹۵۶، رویه‌ی ۸-۱۲.

زبان کُردی

زبان کُردی، یکی از زبان‌های بنیادی ایرانی و از بازمانده‌های زبان مادی است و امروزه، کُردان ایران، ترکیه، عراق، سوریه لبنان، اردن، ارمنستان و آذربایجان، که بیش از ۶۰ میلیون نفر هستند، به آن زبان سخن می‌گویند.

هرودوت، کارنامه نگار [دروغ‌نویس] یونانی، در کارنامه‌ی خود، واژه‌هایی از مادها آورده، که این واژه‌ها همگی در کردی امروزی کاربرد دارند. واژه‌گانی مثل:

- سپاکو (sipako) (سگ ماده): که در گویش‌های زبان کُردی کنونی، سگ را سپه (sipa) - سپاک (sipak) - سپلوك (sipllok) - سپلوت (sipllot) - سگ (sag) می‌گویند.
- پراسو (parasu) (دنده): که در کردی این واژه، بدین صورت کاربرد دارد.
- آسن (asan) (آهن): در کردی، این واژه، به کار می‌رود.
- وزرکه (wazraka) (بزرگ): در کردی: وزورگ (wizurg) - گَ وَرَه (gawra) و گَپ (gap) گفته می‌شود (زکی، ۱۹۶۱: ۶۹؛ پیرنیا، ۱۳۴۳: ۱۶۸؛ مینورسکی، ۱۹۶۸: ۳۷؛ یاسمی، ۱۳۱۶: ۷۳؛ معین، ۱۳۵۶: ۴؛ صفی‌زاده، ۱۳۶۱: ۲۱-۲۲).^۱

ایرانشناس نامی دارمستیر، می‌نویسد: اوستا در زمان مادها فرود آمد و زبان مادی همان زبانی است که اوستا با آن نوشته شده و زبان کُردی، بازمانده‌ی همان زبان دانست.

مینورسکی، زبان کُردی را یکی از زبان‌های کهن ایرانی و هماهنگ با اوستایی و پارسی باستان و پهلوی می‌داند و می‌نویسد: بدون هیچ گونه گمانی باید بگوییم که زبان کُردی از خانواده‌ی اپاختر باختری زبان‌های ایرانی است. کشمکش و اختلافاتی که میان فارسی و کُردی دیده می‌شود، همانند دگرگونی‌هایی است که میان همه‌ی زبان‌ها و گویش‌های همگانی و بنمایه دیده می‌شود (مینورسکی، ۱۹۶۸: ۳۷).^۲

ادموندز، خاورشناس نامی، در گفتاری که در مجموعه‌ی جمعیت آسیای مرکزی نوشته است: اکنون به‌درستی پیداست که زبان کُردی، یکی از زبان‌های کهن ایرانی و از بازمانده‌های زبان مادی است که دارای ویژگی‌های برجسته می‌باشد. این زبان که در ایران باستان رایج بوده و به وسیله‌ی کُردان نگهبانی شده، در بین زبان‌های شرقی تنها زبانی است که به جز سخن‌ها و گزاره‌های آیینی از آمیزه و چیرگی زبان بیگانه به دور مانده و کلمات و باورداشت‌ها و واژگان آریایی کهن را حفظ نموده و دارای گویش‌ها و گونه‌های جوراجوری است (زنگنه، ۱۳۴۷: ۱۵۲).^۳

گویش‌های زبان کُردی

۱- گویش یا زبان واژه‌ی فارسی

این گویش دارای گونه‌های پشتو، آسی، بلوچی، تاجیکی و دری است. امروزه بیشتر مردم ایران، افغانستان، قفقاز، گرجستان، بلوچستان ایران و پاکستان و افغانستان، تاجیکستان و ازبکستان به آن سخن می‌گویند.

گونه‌ی «پشتو»، که در افغانستان کاربرد دارد، به نویسه‌ی فارسی نوشته می‌شود و کهن‌ترین بازمانده‌ی آن، از سده‌ی شانزدهم زایش است. گونه‌ی «آسی» نیز، بازمانده‌ی گویش سکاهای باختر است. گونه‌ی آسی که به نویسه‌ی روسی نوشته می‌شود، در اپاختر قفقاز متداول است. سرزمین آسی‌ها به دو بخش اپاختری و نیمروزی تقسیم گردیده است. بخش اپاختری آن در فدراسیون روسیه است

۱- نك: محمد امين زكي، خلاصه تاريخ الكرد و الكردستان، بغداد، ۱۹۶۱، رویه‌ی ۶۹ و نك: حسن پیرنیا، تاریخ مشرق قدیم، تهران، ۱۳۴۳، رویه‌ی ۱۶۸ و نك: مینورسکی، الاكراد، برگردان معروف خزنده‌دار، بغداد، ۱۹۶۸، رویه‌ی ۲۱ و نك: رشید یاسمی، كرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، ۱۳۱۶، رویه‌ی ۷۳ و نك: دکتر معین، فرهنگ اعلام فارسی، تهران، ۱۳۵۶، رویه‌ی ۴ و نك: دکتر صدیق صفی‌زاده، فرهنگ ماد، پانزخست، تهران، ۱۳۶۱، رویه‌ی ۲۱-۲۲.

۲- نك: مینورسکی، الاكراد، رویه‌ی ۳۷.

۳- نك: سرلشگر مظفر زنگنه، دودمان آریایی (کرد و كردستان)، تهران، ۱۳۴۷، رویه‌ی ۱۵۲.

و بخش نیمروزی، جمهوری گرجستان. گونه‌ی «بلوچی»، در بلوچستان ایران و پاکستان و افغانستان کاربرد دارد. این گونه به نویسه‌ی فارسی نوشته می‌شود. گونه‌ی «فارسی دری»، دنباله‌ی کردی میانه‌ی زردشتی است. این گونه که در زمان یعقوب لیث صفار، زبان فراگیر ایرانیان مسلمان شد، کم‌کم جانشین دیگر زبان‌های ایرانی، همچون سغدی، خوارزمی، پهلوی اشکانی و بلخی گردید و در گستره‌ی پهناوری از هندوستان تا اروپا و از دریای خوارزم، تا شاخاب فارس رایج شد. امروزه فارسی دری نیز زبان گویش مردم مناطقی از افغانستان و تاجیکستان و ازبکستان است (ابوالقاسمی، ۱۳۴۸؛ ارناسکی، ۱۳۵۸؛ خانلری، ۱۳۶۶؛ یارشاطر، ۱۹۶۶: ۱).^۱

۲. گویش کرمانجی ایاختری

این گویش دارای گونه‌های بوتانی، بادینانی (به‌دینانی)، شم‌دینانی، زازایی، قوچانی است. برخی از پژوهشگران و زبان‌شناسان کرد، زازایی را یک گویش جداگانه می‌دانند، اما این گویش، کرمانجی ایاختری است. برخی از مردم ماکو، ارومیه، خوی، سلماس، شرانی‌های افشار، قوچان، بجنورد، درگز، شیروان، و در گیلان برخی از مردم فاراب، رودبار و در مازندران، گردان نور، در دماوند، گردان جاوان و همچنین همه‌ی گردان کردستان ترکیه، سوریه، لبنان و روسیه و بخشی از کردان کشور کردستان خودمختار عراق با این گویش، گفتگو می‌کنند. کهن‌ترین برمانده و نوشته‌ای که با این گویش نوشته شده؛ نامه‌ی آشویی زردشتیان کرد، «جلوه» و «مصحف رش» است که در سده‌ی پنجم کوچی نوشته شده است (صفی‌زاده، ۱۳۵۵).^۲

واژه‌ی کرمانج^۳، که بر این دسته از کردان گفته می‌شود، از دو واج به هم پیوسته است: نخست «ج»، پسوندی است که باید آن را جدا کرد، آن‌گاه مانده‌ی واج، دو بخش می‌شود: نخست: «کر»^۴، که کوتاه شده‌ی «کرد»^۵، است و دیگر «مان»^۶ که همان «ماننایی»^۷، است که از تیره‌ی کردانی بوده‌اند که در سده‌ی نهم پیش از زایش، در زاگرس، فرمانروایی کرده و در زمان فرمانروایی ماد، به مادها پیوسته‌اند.^۸

۳. گویش کرمانجی میانه

برخی این گویش را، گویش کرمانجی نیمروزی می‌دانند که نادرست است. این گویش دارای گونه‌های سورانی، مکرمانی، بابانی، اردلانی می‌باشد. کردان مه‌باد، بوکان، سردشت، میان‌دوآب، بانه، سقز، مریوان، جوانرود، سنندج، شاهین دژ و افشار در ایران، و بیشتر کردان رواندز، حریر، اربیل، پشدر، کرکوک، سلیمانیه و پنجوبین عراق، با آن گفتگو می‌کنند. کهن‌ترین اثری که به این گویش در دسترس است، اشعار شاعرانی چون عابدین جاف و ملا الیاس و ملاقدور و ملانصور شهرزوری و برخی دیگر در سده‌ی هشتم هجری است (حمه خورشید، ۱۹۸۵: ۴۰؛ صفی‌زاده بورک‌بیدی، ۱۳۵۵: ۵).^۹

۱- نك: محسن ابوالقاسمی، درباره‌ی زبان آسی، تهران، ۱۳۴۸ و نك: ارناسکی، ای. م. مقدمه‌ی فقه‌اللغه‌ی ایرانی، ترجمه‌ی کریم کشاورز، تهران، ۱۳۵۸ و نك: علی اکبر جعفری، ادبیات بلوچ، مجله‌ی سخن، دوره‌ی ۱۵ و نك: علیاکبر جعفری، پشتو، مجله‌ی سخن، دوره‌ی ۱۷، و نك: پرویز خانلری، تاریخ زبان فارسی، پاژ ۱، تهران، ۱۳۶۶ و نك احسان یارشاطر، زبانها و لهجه‌های ایرانی، شماره ۴۰ لغتنامه‌ی دهخدا، رویه‌ی ۹ و پس از آن نك. Elfendein, D. H., The Baluchi Language, London, 1966.

۲- نك: دکتر صدیق صفی‌زاده (بوره‌ک‌بیدی)، همانندی واژه‌های فارسی و کردی (کرمانجی شمالی)، تهران، ۱۳۵۵، رویه‌ی ۱.

3- kurmanj-kirmanj

4- kur-kir

5- kurd

6- man

7- mannayi

۸- نك: امیر شرفخان بدلیسی، مقدمه‌ی شرفنامه، به خامه‌ی محمد عباسی، رویه‌ی ۳۶.

۹- نك: فواد حمه خورشید، اللغة الكردية، التوزيع الجغرافي اللهجاتها، وزارة الثقافة و الاعلام، دار الثقافة و النشر الكردية، ۱۹۸۵، رویه‌ی ۴۰، و نك: دکتر صدیق صفی‌زاده (بوره‌ک‌بیدی)، همانندی واژه‌های فارسی و کردی (کرمانجی جنوبی)، تهران، ۱۳۵۵، رویه‌ی ۵.

۴. گویش گورانی

این گویش دارای گونه‌های اورامی تخت، ژاورویی و لهونی می باشد. کردان ژاورود، اورامان تخت، نوسود و پاوه در ایران و کردان توبلی و بیاره در کردستان آزاد شده با آن سخن می گویند. برخی از تیره‌های کرد مانند زنگنه و سیاه منصور و روژیانی و برخی از تیره‌های گوران نیز با این گویش سخن می گویند. این گویش در آغاز پیدایش اسلام، زبان شعر و ادب سرایندگان و گویندگان گرد بوده و دورنمایی است از زبان کردی باستان (اوستایی) و پهلوی (صفی زاده، ۱۳۵۵؛ صفی زاده، ۱۳۵۰).^۱

شمس قیس رازی، در کتاب خود، «المعجم فی معاییر اشعار العجم» که در آغاز سده‌ی هفتم هجری آن را نوشته است، می گوید: خوشترین اوزان فهلویات است که آهنگ آن را اورامان خوانند و آوای اورامن یا اورامنان نمودار آهنگ مردم سرزمین اورامان کردستان است که به گویش گورانی یا اورامی سخن می گویند (محمدبن قیس الرازی، ۱۳۳۵: ۷۸).^۲

یادگاریهایی که از گویندگان ری به زبان رازی مانده است، این را می‌رساند که زبان مادی تا گستره‌ی ری نیز وجود داشته است و بر پایه‌ی یک شیوه و روش سرشتی، روستا به روستا و شهر به شهر، دیگرگون می‌شده است. چنان که از برخی تکه‌ها، بسته بسته از زبان بن مایه‌ی مردم قزوین، در سده‌های پیش به دست می‌آید، آشکار می‌گردد زبان این شهر نیز، زبان مادی یا کردی، (بدین چم که از برگرفته‌های زبان کردی یا خویشاوندان نزدیک کردی) بوده است. شهر همدان نیز دارای همین دسته زبان بوده است و امروز نیز در زبان مردم ساوه، ملایر، نهاوند و تویسرکان و برخی دیگر از شهرها و تیره‌های میانه و باختر ایران، و همچنین شمیران و دماوند و دیه‌های نزدیک تهران، واژگان کردی بسیاری یافت می‌شود.^۳

با آنچه گفته شد، گویش گورانی یا اورامی، که کارنامه نگاران و نویسندگان کهن آن را پهلوی و آثار و ادبیات منظوم‌اش را «فهلویات» نام برده‌اند، از گویش‌های کهن زبان کردی به شمار می‌رود و برخی از نکات و گفته‌های جالب توجه دستور زبان‌های باستانی ایران را نیز در خود پاس و نگه‌داری کرده و برخلاف گویش‌های دیگر ایرانی، در به کار بردن کرده‌ها، نام‌ها، گواژه‌ها و گوناژه‌ها، نشانه‌ی (نرینه و مادینه) به کار می‌رود (صفی‌زاده بوره‌کاهی، ۱۳۷۵؛ ایوبیان، ۱۳۴۲).^۴

۵. گویش کرمانجی نیمروز: لکی و لری

«لکی»، این گویش دارای گونه‌های کلهری، ایلامی، کوه دشتی، شیروانی و گروسی می‌باشد. کردان کرمانشاه، ماهیدشت، کلیایی، دینور، قصر شیرین، کرد، صحنه، گهواره، همدان، و نیریز در ایران و کردان خانقین، مندلی، بدره و کوت در کردستان آزادشده‌ی عراق با آن سخن می‌گویند. کهن‌ترین اثری که به این گویش در دسترس است، دیوان سرودهای ملاپریشان است که از سده‌ی هشتم هجری به یادگار مانده است (صفی‌زاده، ۱۳۵۵).^۵

۶. گویش لری

این گویش نیز، گویش کرمانجی نیمروزی به شمار می‌آید. این گویش دارای گونه‌های فیلی، بختیاری، هفت گلی و سوسنگردی می‌باشد. مردم دزفول، شهرگرد، چهارمحال و پشتکوه، خرم‌آباد، الشتر، الیگودرز و پیرامون آن‌ها با آن سخن می‌گویند. پیداست هر یک از

۱- نک: همانندی واژه‌های فارسی و کردی (گورانی)، دکتر صدیق صفی‌زاده تهران، ۱۲۵۵، رویه‌ی ۱ و واژه‌های همانند در پهلوی و کردی، دکتر صدیق صفی‌زاده، تهران، ۱۳۵۰، رویه‌ی ۵.

۲- نک: المعجم فی معاییر اشعار العجم، شمس‌الدین محمدبن قیس الرازی، تهران، ۱۳۵۵، رویه‌ی ۷۸.

۳- نک: مهنامه‌ی ماد، گفتار: سرزمین ماد، شماره‌ی ۲، سال ۱۳۲۴، رویه‌ی ۳.

۴- نک: آذری، یکی از گویش‌های باستانی زبان کردی، نامیق صفی‌زاده (بوره‌کاهی)، تهران، ۱۳۷۵، انتشاراتکارنگ. و نک: علامت مذکر و مؤنث در کردی، دکتر عبیدالله ایوبیان، تبریز، ۱۳۴۲، رویه‌ی ۶ و نک: همانندی واژه‌های فارسی و کردی (اورامی)، دکتر صدیق صفی‌زاده (بوره‌کاهی)، رویه‌ی ۲.

۵- همانندی واژه‌های فارسی، و کردی (لری- لکی)، دکتر صدیق صفی‌زاده، تهران، ۱۳۵۵، رویه‌ی ۱ و ۲.

این گویش‌های بومی، با نگره به شیوه‌های زبانشناسی، دارای گونه‌های جوراجوری است که زبان گفتار مردم آن سرزمین‌ها را بنیاد می‌نهد.^۱

لُر، یکی از تیره‌های کُرد است و تیره‌هایی که در کوهستان‌های باختری ایران، از گستره‌ی آسیای کوچک، تا خاک پارس، جای داشته‌اند، در آغاز اسلام همگی، این تیره‌ها را به نام کرد می‌خواندند. نام لُر نخستین بار در نوشته‌های استخری و مسعودی دیده می‌شود. مسعودی، «اللریه» را گروهی از کردان شمرده و استخری هم از «بلاد اللور» سخن رانده است. در آن سده‌ها، شهری به نام «لور»، در دو فرسخی دزفول آباد بوده و می‌توان گفت که نخست تیره از کردان، که در آن شهر، یا نزدیکی‌های آن جای داشته‌اند، به نام «لریه» یا «لُر»، شناخته شده‌اند. سپس آن نام، به دیگر تیره‌ها رخنه کرده و کوهستان‌هایی که نشیمن آن تیره‌ها بوده، «لرستان»، یا سرزمین لُر‌ها نامیده شده است. یاقوت هم در سده‌ی هفتم کوچی، نام لُر را به یکی از تیره‌های کُرد، که در کوهستان میان خوزستان و اصفهان زندگی می‌کردند، نام برده و زیر نگینی را که آنان زندگی می‌کرده‌اند، به نام «بلاد اللر» یا «لرستان» نام می‌برد (کسروی، ۱۳۵۶: ۲۴۵).

دکتر محمد معین، در فرهنگ فارسی (اعلام) می‌نویسد: در ۵۰۰ هجری، یک صد خانواده‌ی کرد فضولی هم از سوریه وارد شدند و در سرزمین‌های وزرای خورشیدی جای گرفتند و در آغاز سده‌ی هفتم و هشتم هجری تیره‌های تازه‌ی زیر درفش هزار اسب لُر بزرگ، گرد آمدند. همه‌ی این تیره‌ها که از سوریه آمده بودند، کوچ کرده‌های کرد بوده‌اند و در آغاز سده‌ی هشتم ابن بطوطه، نزدیک بهبهان و رامهرمز، آن گاه که به سوی پایتخت لُر بزرگ می‌رفته از این کردان دیدار کرده است (معین، ۱۳۵۲: ۱۸۰۷).^۳

با آن چه گفته شد لُر، شاخه‌ی از تیره‌ی کرد و گویش لُری یکی از گویش‌های زبان کردی می‌باشد (Nuvala, 1948: 112).^۴

شیخ مردوخ کردستانی، در پاژ نخست کارنامه‌ی خود می‌نویسد: نزدیکترین گویش‌های کردی، به پهلوی، نخست گویش لُری است. چه جایگاه لرها به کانون پهلوی کهن، بسیار نزدیک و از آمیزه با بیگانگان هم به دور بوده است. چرا که مردم کلد و آشور هم چندان برماند نپذیرفته‌اند و دیگرگونی گویش نداده‌اند. پس از لری، گویش کلهر به زبان پهلوی نزدیکتر است؛ سپس گویش گورانی؛ سپس اورامی و گیلکی و پس از آن کرمانجی (مردوخ کردستانی، ۱۳۳۲: ۴۵). اما گویش گوران و کرمانج، به فراسوی نزدیکی با کلد و آشور، یک اندازه‌ی با واژه‌گان آن‌ها آمیزه گشته، که برخی از واژگان آن‌ها، به درستی همان واژه‌ی کلد یا آشور است.^۵

واژه‌ی کُرد در زبان‌های ایرانی و دیگر زبان‌ها

- در زبان سومری: گوتی، جوتی، جودی، کوتی، کورتی.
- در زبان آشوری و آرامی: گوتی، کوتی، کارتی، کاردو، کارداکا، کاردان، کارکتان، کارداک.
- در زبان پهلوی: کورت = (کرد)، (کورتیک) = کُردی.
- در زبان ایرانی: کورتیوس، سیرتی، کورد راها.
- در زبان یونان و روم: کاردوسوی، کاردخوی، کاردوک، کردوکی، کردوخی، کاردویکای.
- در زبان ارمنی: کُردوین، کورچیغ، کورتیغ، کُرخ، کورخی.
- در زبان تازی: کردی، کاردوی، باکارد، کارتوویه، جوردی، جودی (اورنگ، ۱۳۴۶: ۳۸؛ صفی‌زاده، ۱۳۷۵).^۶

۱- نک: درس زبان کردی، دکتر محمد صدیق مفتی‌زاده، پاژ ۱، رویه ۵.

۲- نک: کاروند کسروی، به کوشش یحیا ذکاء، تهران، ۱۳۵۶، رویه ۲۴۵.

۳- نک: فرهنگ فارسی (اعلام)، دکتر محمد معین، تهران، ۱۳۵۲، رویه ۱۸۰۷.

4- The luri and Diafuli Dialects: by Dr. J. M. nuvala, 1948, p. 112.

۵- نک: تاریخ مردوخ، پاژ نخست، آیت‌الله مردوخ کردستانی، تهران، ۱۳۳۲، رویه ۴۵.

۶- نک: کردشناسی، م. اورنگ، تهران، ۱۳۴۶، رویه ۳۸ و نک: پژوهشی درباره‌ی ترانه‌های کُردی، دکتر دکتر فاروق صفی‌زاده، ایران جام ۱۳۷۵، پیشگفتار.

در میان کردن، بیش از ده کیش وجود دارد همگی، برگرفته از آیین مزدیسنا و مهر مزدایی هستند. آیین‌هایی همچون ایزدیان یا ایزدیان، که کیش‌های شمس و ساره‌یی، جدا شده‌ی از آن هستند، و یارسانیان یا آیین یارسان. که از آن نیز، چند کیش شبک، سارلی،^۱ علی‌اللهی و بجورانی،^۲ جدا شده است. نام دیگر یارسانیان، کاکه‌یی و اهل حق است. مسلک‌های درویشی (تصوف) یا طریقت نقشبندیه و قادریه منشعب از آیین مزدیسنا هستند. همچنین فرزنان و روش سهروردی، یا فرزنان اشراق نیز، کیشی در زمره‌ی آیین مزدیسناست.

آیین یارسان

پیش از هر چیز، به چم واژگان نام‌های یارسان می‌پردازم: یارسان، اهل حق، کاکه‌یی، شبک و گوران. همه‌ی این نام‌ها یک چم دارد. «سان»، به چم پادشاه و خورشید و ایزد است. «یارسان»، به چم یار خورشید. در کهن، مهریان و زردشتیان، به همدیگر یار می‌گفتند. اهل حق و علی‌اللهی، هر دو به یک چم می‌باشد. «اهل حق»، دیگرگون شده‌ی واژه‌ی اِلی هو = اِلی آهوراست. «اِلی» یکی از ایزدان کهن آریایی بوده و «هو»، همان آهوراست و اِلی هو یا علی‌اللهی، که همان اِلی‌الاهی خواهد بود، به چم یارمزداست. «کاکه‌یی»، به چم برادر و آیار و یا ای یار است. عتاران (ایاران)، همان انجمن یاران ایرانی بودند که با دشمنان ایران، مبارزه می‌کردند. کاکه‌یی‌ها هم، دنباله رونده‌گان راه ایاران هستند. واژه‌ی کاکه، از واژه‌ی اوستایی «گاآکه» گرفته شده است که به چم بزرگ و امیر آمده است.^۳ در یکی از بندهای نوشته‌ی مینوی آیین یارسان، به نام «کلام پردیوری»، همین چم در چم (کاکا) آمده است.

سه‌ید شاه‌به‌دین مهره‌مو:

کوردی	نوورمان پوشا، نوورمان پوشا چا له‌وح و ته‌حقیق، شه‌رتمان نوشا	کاکانه ئه‌زهل نوورمان پوشا ده‌ستگیرشه‌رتمه‌ن، سه‌یدحه بیب شا. ^۴
اوانکاری لاتین	ka:kak na azall, nu:rima:n poia: dast gN:r iartman, sayid habN:b ia:.	"sayid ia:h badN:n maramo : nu:rima:n poia:, nu:rima:n poia: cʂa: lawh-u-tahqN:q iartima:n poia:"
اوانکاری پارسی	سَ ی د شاه بَ دین مَ ر مَ : وَر و وِوَا، وَر وِرَن گَرگَ سییا و و ه ر لَش چَرَم نَ	وَرَس بِرئ، چو وار سَـرِن گُشَلِ مَ م رئ، دو و بَ ر نَ.
بزرگان فارسی	نور پوشیدیم، نور پوشیدیم در نامه‌ی زندگی، عهد و پیمان نوشیدیم	ای یار در پسین، نور پوشیدیم کاکا حبیب شاه، در پیمان، دستگیر ماست.

«شبک، یا شاه بگ، نیز به چم شاه بغ می‌باشد که همگی برمی‌گردند به یارسان، یا یار خورشید، به چم ایزدپرستان. «گوران» نیز، تیره‌ی بزرگی از گردان هستند که همگی پیروی آیین یارسان می‌باشند. گوران، همان گبران (گبر = گور + آن = گبران) است. این واژه به چم «گبر»، یا «زردشتیان» می‌باشد. گوران و گور و گاور = gora:n-gawra-ga:wir، دیگرگون شده‌ی گبرند که تازیان، واژه‌ی «گُفر» را از همین واژه تراشیده‌اند!

۱- سارلی‌ها، خود را از تیره‌ی کاکه می‌دانند. سارلی‌ها نوشتاری خجسته به زبان فارسی دارند که برگرفته از اوستای کهن می‌باشد. سارلی در اوستایی به چم: سروری، رهبری آمده ساز: سروری، بزرگی. سری: رهبری، پیشوایی. سار: پیشوا، رهبر، فرمانروا، برتر. سارالی = سار: سروری، اِلی: خدای آبرهام: سروری‌الی.
۲- بجوران: آنان خود را «الهی» می‌دانند. بجوران در اوستا به چم: خداداده است: بغودات: آفریده‌ی خدا، خداداده بیج: بخشش. رَن: پهنه‌ی نبرد، آشفته کردن.
۳- نك: آیین مهر در میان گردان، پروفور فاروق صفی‌زاده (مهرکیش اوستا)، انتشارات ایران جام، رویه‌ی ۴۹۵ و نك: باورداشتهای آریاییان، فاروق صفی‌زاده، رویه‌ی ۱۶۹۵.
۴- نك: دستبسته‌ی کلام پردیوری، نامه‌ی خانه‌ی دودمان بوره که بی، به شماره‌ی ۱۶۹۷.

کیش یارسان، در میان برخی تیره‌های گُرد و پارس ایران، عراق، ترکیه و برخی کشورهای دیگر (جدا شده‌ی از میهن سترگ ایران زمین)، دارای پیروانی است. در این کیش، نشانه‌های فراوانی از آیین مزدیسنا به چشم می‌خورد که پیوستگی و پیوند این کیش را با آیین مزدیسنا نشان می‌دهد.

کیش یارسان، از سه پایه بود یافته است؛ این سه پایه: کردار نیک، گفتار نیک و اندیشه‌ی نیک است که در آیین مزدیسنا نیز، همین سه، پایه و بنیاد آیین می‌باشد. (سلطان اسحاق - یا) سان سه‌ک برنجی، که بنیانگذار این کیش نامیده شده، یاران و پیروان خود را به پانزده دسته، بخش کرده است. این دسته‌ها که در نامه‌ی مینوی و آیینی یارسانیان - سرانجام - آمده، چنین است: فرشتگان چهارگانه، هفت تن، هفتوانه، هفتاد و دو پیر، هفت خلیفه، یاران قولتاس، هفت خادم، هفت هفتوان، چهل چهل تنان، نود و نه تن، شست و شش نوکر کمر زرین، هزار و یک بنده، بیور هزار بنده، بیوند بنده یا بنده‌ی بی‌شمار.^۱

به باور یارسانیان، سان سه‌ک، از مادری باکره، زاده شده است. سروده‌های نامه‌ی مینوی کیش یارسان، همگی ده آهنگی می‌باشد. که همسنگ با گاتا‌های آشورزدشت و برخی نوشته‌های دینی دیگر آریاییان است. این سروده‌ها، به گویش گورانی - هورامی - (پهلوی آذری) می‌باشد. سروده‌های ده هجایی، در ایران باستان، باب بوده. در زبان پهلوی، چه در برمانده‌های مانوی، و چه در آثار اشکانی و ساسانی، بیشتر سروده‌ها ده هجایی می‌باشد.

نامه‌ی سرانجام، دارای شش بخش است که بخش نخست آن، به نام دوره‌ی هفتوانه می‌باشد. یکی از سراینده‌گان سروده‌های سرانجام، پیر شهریار زردشتی هورامی است که یکی از موبدان موبد آیین مزدیسنا بوده است.

یکی دیگر از بخش‌های نامه‌ی سرانجام، هفتاد و دو پیر است.^۲ واژه‌ی هفتاد و دو پیر، که در کیش یاری، یک دسته از پیران می‌باشند، در کهن، نزد آریاییان (ایرانیان)، آشویی شمرده شده، چنان چه «یسناس»، دارای هفتاد و دو بخش است. گشتی و بند زردشتیان نیز، از هفتاد و دو نخ، بافته می‌شود. یکی دیگر از بخش‌های سرانجام، به نام «بارگه بارگه» هفتاد و دو بند سروده است.

آشو زردشت پاک، با هفتاد و دو تن از موبدان، در حال ستایش مزدا، به شهادت رسیدند و آشویی بودن «هفتاد و دو»، به یادمان این رویداد شایان تاریخی می‌باشد.

در سرانجام آمده است که گردش مخلوقات، در روی پُلی به نام پردیور = pirdNwar، انجام می‌شود.^۳ پردیور، در کیش یارسان، همان پُل «چین و ت» در آیین مزدیسناست. پیروان یارسان، در هنگام جشن‌ها و عیدهای خود، از هفت میوه سود می‌جویند که این کار، در آیین مزدیسنا نیز باب است. یارسانیان، سلمان پاریسی و خواجه حافظ شیرازی و همچنین بابک خرم‌دین و حسن صباح را نیز از پیران برگزیده‌ی کیش یاری می‌دانند و سروده‌های حافظ را بخش‌هایی از نامه‌های مینوی کیش خود می‌پندارند. به خاکسپاری مردگان یارسانیان نیز همچون آیین آنگدن مرده، در آیین مزدیسنا می‌باشد. تیره‌ی گوران، که در پیش از آن سخن راندم، خود را تیره‌ی بهمنی و از نژاد بهمن پیشدادی می‌دانند. یارسانیان بر این باورند که تا روز رستاخیز، هفت بار مزدآهورا، در تن مردمی خود را می‌نمایاند.

جایی را که یارسانیان، برای نیایش گرد می‌آیند، جمخانه می‌گویند و به این گرد آمدن نیز، جم گفته می‌شود.^۴ جم، واژه‌ی اوستایی است که به جم گرد آمدن و انجمن می‌باشد. به جشن نیز، جم گفته می‌شود.

یارسانیان، سه روز روزه می‌گیرند - در هر سال - و پس از پایان سه روز، جشن جم را بر پا می‌دارند. در این جشن، یکی از بندهای نوشته

۱- نك: آیین مهر در میان گُردان، رویه‌ی ۴۲۱، و نك: نوشته‌های پراکنده درباره‌ی یارسان، مطبوعاتی عطایی، چاپ نخست، تهران، ۱۳۶۱، رویه‌ی ۲۷، دکتر صدیق صفی‌زاده (بوره‌کبیدی) و نك: سرسپردگان، سید محمدعلی خواجه‌الدین، کتابخانه‌ی منوچهری، چاپ نخست، ۱۳۶۲، رویه‌ی ۲۶.

۲- نك: آیین مهر در میان گُردان، رویه‌ی ۴۴۰ و نك: نوشته‌های پراکنده درباره‌ی یارسان، رویه‌ی ۱۲ و نك: دوره‌ی هفتوانه، جزوی از نامه‌ی مینوی سرانجام، صدیق صفی‌زاده، انتشارات طهوری، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۱، رویه‌ی ۱۹.

۳- نك: آیین مهر در میان گُردان، بخش باورداشته‌ها، و نك: نوشته‌های پراکنده درباره‌ی یارسان، رویه‌ی ۱۰ نك: باورداشته‌های آریاییان، رویه‌ی ۱۴۲. و نك: سرسپردگان، رویه‌ی ۱۱۹.

۴- نك: باورداشته‌های آریاییان، فاروق صفی‌زاده (مهرکیش اوستا)، انتشارات ایران جام، رویه‌ی ۲۶۸۱ و نك: دوره‌ی هفتوانه، رویه‌ی ۸۶. و نك: سرسپردگان، رویه‌ی ۴۷.

ی سرانجام را، با آواز «سیاچمانه = sÑya! cšama!na» می خوانند. آواز «سیاچمانه»، یکی از کهن ترین آوازهای کُردی می باشد. واژه ی سیاچمانه، به چم سیاچمانه یا (دستارِ سیاه) می باشد. در زمان مادان، مغان، سروده های گائاها را با آوازی ویژه می خواندند. مغان، یکی از طبقات آیینی بودند و پوشش و جامه ی ویژه ی داشتند. پوشش ویژه ی مغان به رنگ سیاه بود و دستاری سیاه نیز به سر می بستند. به آنان سیاپوش یا سیاه دستار (سیاه جامانه) می گفتند. سیاه جامانه یا سیاه چمانه، یادگار آن دوران است.

در یکی از سروده های کیش یاری، این گونه به چم پرداخته شده است

جهم کابه ی شهریف، قیبله ی یارانن
جهم یورتی کردار، نیاز دارانن
جهم نه بیای شون پیر بنیا مینن
باچهن سه د دینار، ههرکس یه ک ره نگن
جهم قهول وقه رار ده ستی ده ستگیرن
جهم فتوای شهره بت، سه رمه ستان مه ستن
جهم جهو زی شادی، سه رسپه رده نهن
جهم حه للی موش کیل، مه تله بدارانن
جهم راگه ی راستن، ره زای باری یهن
جهم سازی سوحه بت دیده ی کیانی یهن
جهم سولتانی جهم، ساحیب سه رانه
جهم لایق فه پول، پوخته ی پوسانن
په نا بهر ئه و جهم، ئه ر بیداری یهن
جهم جه می ده لیل، جهمی ده سگیرن
هه ق بین ژه ئه ده ب رای هه ق ته رسانن
جه مال نیازان، ئه و جهم بافه ران^۱

قیبله ی یارانن، قیبله ی یارانن
جهم غه زه ب به خشن، ره حمه ت فارانن
جهم خه تم ته مام دوعا و ئامینن
جهم دافید ره ههر، ههر فه قتی ته نگن
جهم سیفه ت سه ر مه شق پیر مووسی پیرن
جهم ره نگیان ره زبار خزمه ت فه ده ستن
جهم نه ز رونیا ز، کردار که رده نهن
جهم یه عنی مه سجید، یاری یارانن
جهم هوو هوو مه ستان، سه دای یاری یهن
جهم ئه زهل ئه رکان، دیده ی گیانی یهن
جهم جه مالی شامها فه جه مغانه
جهم جه می یاری، گهردی دو سانن
جهم فیکر و فرسه ت قه لای یاری یهن
جهم ئه و بیا و به س، پادشا و پیرن
جهم راگه ی گوftar بی ده بستانن
یاران، یافه ران، کول یا جهم که ران

چوردی

"qiblay yaranan, qiblay yaranan
jam qazab baxlan, rahmat varanan
jam xatmi tamam doa - u - aminan
jam daved rahbar, har vaqte tangan
jam sifat sarmaiq pir musi piran
jam rangin razbar xizmat va dastan
jam nazr - u - niyaz, kirdar kardan
jam yaeni masjid, yari yaranan
jam huhu mastan, saday yariyan
jam azall arkan, diday giyaniyan
jam jamali lam hava jamxana
jam, jami yari gardi dosanan

jam kabay larif, qiblay yaranan
jam yorti kirdar, niyaz daranan
jam na beyay lon pir binyaminan
be cšan sad dinar, har kasyak rangan
jam qawl - u - qarar dasti dasgiran
jam fitway larbat, sarmastan mastan
jam jawzi ladi, sar sipar danan
jam hal-li mulkil, matllab daranan
jam rragay rastan, rrazay bariyan
jam sazi suhbat diday kayaniyan
jam sulltani jam, saheb sarana
jam layid va pol, puxtay posanan

آوانگاری لاتین

۱- نک: دستنویس سرانجام در نامه خانه ی دودمان بوره که بی، و نک: بزرگان یارسان، دکتر صدیق صفی زاده (بوره که بی)، انتشارات عطایی، تهران، ۱۳۶۳، رویه ی ۱۲۱.

jam fikr - u - firsat qalay yariyan
 jam aw biya - u - bas, padîa - u - piran
 jam ragay guftar be dabistanan
 yaran yawaran, kul ya jam karan

جَم كَا بَ ی شَرِّیْف، قِیْبَلَى یَارَانَن
 جَم ىِْتِی كَرْدَار، نِیَاز دَارَانَن
 جَم نَبِ یَاى شُنِ پِیْر بَنِیَامِی نَن
 بَا چَن سَدِ دِیْنَار، هَ رَكْسِ ىِْك زَنگَن
 جَم قَوْلِ و قَرَارِ دَسْتِی دَسْتِی دَسْتِی زَن
 جَم فَتَوَاى شَرِّبَت، سَرْمَسْتَان مَسْتَن
 جَم جَوَزِی شَادِی، سَر سِپَرِ دَنَن
 جَم حَلَلِی مَوْش كِیْل، مَ تَلَبِ دَارَانَن
 جَم رَاغِی رَاس تَن، زَزَاى بَارِی ىِِن
 جَم سَازِی سَوْحَبَتِ دِیْ دِی كِیَا نِیِن
 جَم سَوْلْتَانِی جَم، سَاچِ ب سَ رَان
 جَم لَایِقِ فَ پُل، پَوْخِ تِی پُسَانَن
 پِزْنَا بَرِ اُو جَم، اَرِ بِ دَارِی ىِِن
 جَم جَمِی دَلِیْل، جَمِی دَسِ گِی زَن
 هَ قِ بِیْنِ زَ اَدَبِ رَاى هَ قِ تَرَسَانَن
 جَمَالِ نِیَازَان، اُو جَمِ بَا فَ رَان»

جَم، نِیَاشِگَاه و فَرگَاه اَشُوپِی (كعبه) و رُوپِگَاه یَارَانَسْت
 جَم، فُرُزَوَهَر كَرْدَار نِیَاز دَارَانَسْت
 جَم، رَاه خَجَسْتَه ی پِیْر بَنِیَامِیْن اَسْت
 جَم، سِیْمَاى اَهْوَرَاپِی پِیْر مَوْسَا و
 جَم، زَزَبَار رَنگِی نَسْت و دَسْتِگِیْرِی مَرْدَم
 جَم، نِیَاز و كَرْدَار نِیَك
 جَم، مَزگَت یَارِی یَارَان
 جَم، هَوْهَوِی مَسْتَان و اَوَاى یَارِی سَسْت
 و فَرْمَانِ بَنِیَادِیْنِ بِنِیَاى جَانَسْت
 و زِیْبَاپِی سِیْمَاى شَاهَسْت
 و یَارِی گَرْدِ دَوْسْتَان
 جَم، جَايِگَاه اَنْدِیْشَه و دُژ یَارِی سَسْت
 جَم، جَايِگَاه فَرْمَانِ پَادِشَاه و پِیْرَانَسْت
 و جَايِگَاه اَزْمُون و اَمُوزَش و دَبَسْتَانَسْت

pana bar aw jam, ar bedariyan
 jam jami dalil, jami dasgiran
 haq bin zşa adab ray haq tarsanan
 jamall niyazan, awjam bavaran.

قِی ب لِی یَارَانَن، قِی ب لِی یَارَانَن
 جَم غَزَبِ بَخَشَن، رَحْمَتِ فَارَانَن
 جَم خَتَمِ تَمَامِ دُعَا و اَمِیْنَن
 جَم دَا فِ دَرَه بَ ر، هَر فَقَتِ تَنگَن
 جَم سِیْفَتِ سَر مَشَقِ پِیْر مَوْسِی پِیْرَن
 جَم رَنگِیْن زَزَبَارِ خَزْمَتِ فَدَسْتَن
 جَم نَزْر و نِیَاز كَرْدَارِ گَرْدَنَن
 جَم ىَِعْنِی مَس جِیْد، یَارِی یَارَانَن
 جَم هَوْهَوِ مَسْتَان، سَدَاى یَارِی ىِِن
 جَم اَزَلِ اَرَكَان، دِی دِیْگِی یَا نِیِن
 جَم جَمَالِی شَامَهَا فَ جَم خَان
 جَم جَمِی یَارِی، گَرْدِی دُسَانَن
 جَم فِیكِر و فَر سَسْتِ قَلَاى یَارِی ىِِن
 جَم اُو بِیَاوِ بَس، پَادِشَا و پِی زَن
 جَم رَاغِی گُوفْتَارِ بِ دَبَسِ تَانَن
 یَارَانِ یَا فَرَان، كُولِ یَا جَمِ كَ رَان

رُوپِگَاه یَارَانَسْت
 جَم، زَدَايِنْدَه ی بَدِی سَسْت و بَارَانْدَه ی نِیَكِی و خُوبِی
 و بَه جَايِ اَوُر نِیَايِش و سَسْتَايِش اِیْدُون بَاد
 جَم، دَاوُود رَهْبِیْر اَسْت؛ دَر هَنْگَا مَه ی تَنگِی
 جَم، پِیْمَانِ دَسْتِ دَسْتِگِیْرِ سَسْت
 و جَاى فَتَوَا و وَجَرِ دَهْنْدَه ی مِی مَسْتَانَسْت
 و گَرْدِوِی سِپِنْدِ سَر سِپَر دَنَسْت
 و زَدَايِنْدَه ی تَنگِی هَا سَسْت
 جَم، رَاه رَاسْت و خُوشَنُودِی مَزْدَا سَسْت
 جَم، جَايِگَاه اَنْجَمِنِ كِیَانِیَان
 جَم، پَادِشَاهِ جَمِ دَارَنْدَه ی سَرَانَسْت
 و زِیْبَاپِی پِشْمِیْنَه پُوشَانَسْت
 و كَسِی كَه بَه جَم پَنَاه بَرْد، بِیْدَارِ مِی گَرْدَد
 جَم، اَیْنَه ی نِشَان دَهْنْدَه ی رَاه و جَمِ بِیْدَارِی سَسْت

اوتنگاری پارسی

بهرکردان فارسی

راست‌بینان، در راه راست، هراسنا کند یازان، یاوران، از برای جمکران
زیبایی نیاز را فرو فرستید.

جم‌نشینان، نباید کمتر از هفت نفر باشند. کسانی که به جم می‌آیند، باید هر کدام کمر خود را از روی جامه ببندد، تا رشته، از کمر هر يك، به رشته‌ی کمر دیگر پیوست داده شود و چنبره‌وار، به هم پیوندند. در هنگام انجام جم، پیر؛ تنبور زدن آغاز می‌کند و سروده‌های آیینی می‌خواند. گرد آمده‌گان نیز آن را دوباره می‌کنند. یارسانیان سه چیز را از همه با ارزشتر می‌دانند: به جمخانه رفتن، نیاز دادن و قربانی کردن. برای هر نفر یاری، نیک آنست که در شبانه‌روز، پنج بار، هنگام سپیده، نیمروز، ایوار، فرو شدنگاه و هنگام خفتن، به جمخانه برود و نیازی به جم پیشکش کند.^۱ یارسانیان، به سه رهایی‌دهنده باور دارند. این سه رهایی‌دهنده، همگی از دوشیزه‌گانی باکره زاده شده‌اند. نام این سه: شاه خوشین، بابا ناووس، سان سه‌هک برزنجی.^۲

یارسانیان، بر این باورند که: رستم و کیخسرو و پشوتن و جاماسب، زنده هستند و پنهان. در رستاخیز بازپسین، هنگام بازپسین رهایی‌دهنده، آنان نمایان شده و به همراه سان سه‌هک، آیین راستی را بر همه‌ی جهانیان فرا می‌خوانند. بنا به باور یارسانیان، آدمی دارای ریزه‌یی از هستی آهورامزداست. این ریزه‌ی آهورایی، که در تن مردمی هست، همیشه در نزد پاکان و برگزیدگان در گردش می‌باشد. در سروده‌های آیینی یارسان آمده است: «آدمی، از هنگام آفرینش، تا روز پسین، هزار و یک جامه دیگرگون می‌کند و با دیگرگونی هزار و یک جامه، روان او به جاودانگی می‌پیوندد. این گونه آدمیان، که از نیکان خواهند بود، به فردوس برین شاد خواهند گشت. اما بدکاران، فروهرشان به بدن جانوران، گزندگان و خسترها می‌رود. بنابراین به جانوران نباید گزند و آزاری رساند.»^۳

در «بارگه بارگه»،^۴ که بخشی از نامه‌ی سرانجام است، نمایان شدن فروهران امشاسپندان را، در پیکره‌ی پادشاهان و بزرگان و سرداران ایرانی، بازگو می‌کند. در این بخش، درباره‌ی چگونگی جامه پوشی نیز گفتگو شده است و چنین پیداست که جامه پوشی را، امشاسپندان انجام می‌دهند؛ بدین گونه که فروهر امشاسپندان، در تن مردمان پاک، خود را می‌نمایند و در جامه‌ها و کالبدهای گونه‌گون، در میان مردم نمایان می‌گردند. چنان که بنیامین، سردسته‌ی امشاسپندان هفتگانه، در زمان‌های گذشته، در جامه‌ی بزرگان و پیغمبران تاییده و به راهنمایی جهان و جهانیان پرداخته است. بنابه نامه‌ی سرانجام، نخستین پادشاهی که در جامه‌ی آدمی، به رسایی رسید و نور و فروغ آهورایی در او نمایان شد، هوشنگ شاه بود. او، آتش را بر مردم شناساند.

در نامه‌ی آشویی اوستا نیز، هوشنگ شاه در شمار یارسانانیست که به فره‌ی ایزدی رسیده است. در «فروردین یشت»،^۵ کرده‌ی ۱۳۷، به فروهر هوشنگ، درود فرستاده شده است و در «زامیاد یشت»،^۶ کرده‌ی ۲۶ نیز، از او یاد شده.^۷ در کرده‌ی ۲۸ از کرت ۱ «بُندَه‌شن»،^۸ می‌خوانیم: که ایرانیان از پشت هوشنگ هستند. در کرده‌ی ۳، از کرت ۳۴ همین نوشتار آمده که: پس از زن و شوهری ماشیه و ماشیوی (مشیه و مشیانه) تا خلقت هوشنگ، ۹۳ سال به دراز کشیده شده است.

پادشاه دیگری که در نامه‌ی سرانجام، از او یاد شده، و در جامه و کالبد آدمی، به پایه‌ی آهورایی رسیده، کیکاووس شاه است. در «بارگه بارگه»، آمده است، «مزدا آهورا و امشاسپندان، به جهان آخشجی فرود آمدند و گوهر مزدا، در جامه و کالبد کیکاووس شاه نمایان شد و روان امشاسپندان آسمانی نیز در جامه‌ی گردان آن روزگار، پهلبنانی همچون رستم، گیو، گودرز، بهرام و زواره نمایان شد.

۱- نك: آیین مهر در میان کردان، رویه‌ی ۳۹۵ و بخش باورداشت‌ها و نك: سرسپردگان، رویه‌ی ۶۳ و ۷۶ و نك: دوره‌ی هفتوانه، رویه‌ی ۸۷.

۲- نك: آیین مهر در میان گردان، بخش باورداشت‌ها و نك: دوره‌ی هفتوانه، رویه‌ی ۲۶ و ۲۷ و نك: بزرگان یارسان، رویه‌ی ۲۷ و ۵۳، ۴۷ و نك: نوشته‌های پراکنده درباره‌ی یارسان، رویه‌ی ۲۳ و نك: سرسپردگان، رویه‌ی ۲.

۳- نك: آیین مهر در میان کردان، رویه‌ی ۴۱۲ و نك: شاهنامه‌ی حقیقت، نعمت‌اله جیحون آبادی، به کوشش دکتر محمد مکرری، تهران، ۱۳۴۵، رویه‌ی ۱۸۰، انتشارات طهوری، و نك: سرسپردگان، رویه‌ی ۱۴ و نك: نوشته‌های پراکنده درباره‌ی یارسان، رویه‌ی ۴۲.

۴- نك: بزرگان یارسان، رویه‌ی ۲۵ و نك: نوشته‌های پراکنده، رویه‌ی ۴۴.

۵- نك: آیین مهر در میان کردان، رویه‌ی ۴۸۰ و نك: اوستا، برگردان مهرکیش اوستا (پروفسور فاروق صفی‌زاده) و نك: نوشته‌های پراکنده، رویه‌ی ۴۶ و نك: یشتها، گزارش پوردادود، تهران، ۱۳۴۶، باز ۱، رویه‌ی ۱۷۸.

خیمه و بارگاه آهورایی در مازندران فرود آمد و مردم را به راه راست و مزدیسنا فرا خواند.^۱ در اوستا نیز: کیکاووس شاه، یکی از پادشاهان با فرّ و شکوه کیانیست. در «شاهنامه ی فخر ایران، فردوسی بزرگ، کیکاووس، یکی از پادشاهان با فره ی کیانی است که پس از پدر، بر اورنگ مینشیند.

در نامه ی «زلال زلال»، یکی دیگر از نوشته‌های آیینی یارسان، آمده است: «پیر بنیامین، آن شکارچی آهورایی و شاهباز بی‌آغاز، دام خود را گسترد و کیکاووس را به فرمان ملک تاووس، به سوی آسمان فرا خواند و جامه ی رسایی و جاودانه گی را به تن او پوشانید.»^۲ به جز هوشنگ و کیکاووس شاه، که در جامه و کالبد انسانی به پله ی آهورایی رسیده‌اند، و نور آهورایی در آنان نمایان گشته، در نامه ی «سرانجام»، نام برخی دیگر از پادشاهان و سرداران ایرانی آمده است؛ همچون: جمشید، نوذر، داراب، ایرج، کیخسرو، لهراسب، گشتاسب، بهمن، همای، اردشیر بابکان، شاپور نخست، شاپور دوم، بهرام گور، انوشیروان، هُرمز، زال، رستم، آرش و آشوزدشت (درود بر فروهر پاکشان باد).

رسایی یا فره ی ایزدی، از باورهای دین مزدیسناست و از زمان‌های کهن، در باور ایرانیان بوده است. در اوستا به آن «خوره ننگه» xiwara = «خوره» و در پهلوی «خوره» = xiwara، و در فارسی «فر» و «فره ی ایزدی»، یاد شده است. در آیین مزدیسنا، فره، فروغی است ایزدی؛ به دل هر که بتابد، از همگنان برتری می‌یابد. از پرتوی این فروغ است که کسی به پادشاهی می‌رسد و برانزده ی اورنگ و تاج می‌گردد.^۳ در «برهان قاطع»، آمده است: «خوره یا فره، نوری است از سوی یزدان، بر آفریننده‌گان می‌تابد و با آن می‌تواند به بزرگی‌ها و کارها و پیشه‌ها برسد. این نور، به پادشاهان بزرگ جهان نیز می‌تابد.»^۴ سهروردی در «حکمة الاشراق»، می‌گوید: «خوره یا فره، نوری است که از بود خداوندی پخش می‌گردد و بدان، مردم بر یکدیگر بزرگی یابند و به فروزه ی آن، هر يك به کاری و پیشه‌یی برسند.»^۵ در «زامیاد یشت»، آمده است که: «فر، بهره ی ناموران و پادشاهان و پارسایان گردید و از پرتوی آن، رستگار و کامروا شدند. این فر، همیشه از آن ایرانیان بوده و تا پیدایی سوشیانت و دامنه ی رستاخیز، از ایران، روی برخواهد تافت.»^۶ چنان چه در کرده‌های ۲۵-۲۶ زامیاد یشت، از فر هوشنگ، نخستین پادشاه پیشدادی سخن رفته و پس از آن، در کرده‌های ۲۷ تا ۲۹، از تهمورث، یاد شده و پس از آن، در کرده‌های ۳۰-۳۴، درباره ی فر جمشید، سخن به میان آمده است.

در آیین یارسان، هفت پارسا، دارای فره ی ایزدی بوده‌اند: ۱. بَهلول مادی، ۲. بابا سرهنگ دودانی، ۳. شاه خوشین لرستانی، ۴. بابا ناووس سرگتی، ۵. سان سهاک برزنجی، ۶. شاه ویس قرمزی، ۷. آتش بگ. این هفت تن، نشانه ی هفت امشاسپند، در آیین مزدیسنا می‌باشند. در کیش یارسان، آفرینش، در ۶ روز انجام پذیرفته است.^۷ در اوستا نیز، آفرینش در شش فرود آمدنگاه انجام شده که آن را «گاهانبار» گویند. در نامه ی سرانجام، از نخستین مردم نر، به نام «مشیه»، و نخستین مردم ماده، به نام «مشیان» یاد شده است.

در دفترهای کیش یارسان، با گرامیداشت فراوانی، از آشوزدشت یاد شده است. یکی از جشن‌های یارسانیان، در پیرامون گذر آشوزدشت، از رودخانه ی سپیدرود است. در یکی از سروده‌های یاری آمده: «آشوزدشت، همراه با چند تن از یاران خود، در سفر بلخ، به رودخانه ی رسیدند که بسیار ژرف بود. راهی دیگر در پیش نبود. دشمن نیز در پی آنان، روان. به فرمان زردشت، آب رودخانه شکافت و راهی باز شد. زردشت و یاران او، از آن گذشتند.» به دست‌آویز همین معجزه آشوزدشت و پیروزی و رهایی او و یارانش، همه ساله

۱- نك: نسخه ی خطی نامه ی سرانجام، بخش بارگه بارگه، بند ۶۶، نامه خانه ی دودمان بوره که یی، و نك نوشته های پراکنده، رویه ی ۴۸.
 ۲- نك: دستنوشته های نامه ی زلال زلال، از شاه ابراهیم آی وت، بایگانی در نامه خانه ی دودمان بوره که یی، تهران، و نك: نوشته های پراکنده، رویه ی ۵۰.
 ۳- نك: باورداشتهای آریاییان، رویه ی ۲۶۵۰، و نك: یشتها، جلد ۱، رویه ی ۵۱۳ و نك: نوشته های پراکنده، رویه ی ۵۱.
 ۴- نك: برهان قاطع، ابن خلف تبریزی، به کوشش محمد عباسی، تهران، ۱۳۴۴، رویه ی ۴۵۷.
 ۵- حکمة الاشراق، شهاب‌الدین یحیی سهروردی گرد، تهران، ۱۳۳۱، رویه ی ۲۶۱.
 ۶- نك: یشتها، جلد ۲، رویه ی ۳۱۴.
 ۷- نك: آیین مهر در میان کردان، بخش باورداشت‌ها و نك: نوشته های پراکنده، رویه ی ۱۱۹ و نك: سرسپردگان، رویه ی ۴۰.

یارسانیان جشنی بر پا می‌دارند. در میان یارسانیان، آتشکده، یکی از جاهای بسیار مقدس و خجسته است. چنانچه مزدا آهورا، در یکی از سروده‌های کیش یاری، به آتشکده می‌رود و در آنجا زردشت را به پیامبری برمی‌گزیند. در نامه‌ی «دوره‌ی شاه خوشین» آمده است:

کوردی	ئەو ئاتە شخانە، ئەو ئاتە شخانە زە رده شت ش کیاست پەری فەرمانە	بارە گای شام و هسـتە ن، ئەو ئاتە شخانە بەرگوزیدە ش کەرد، نە رووی زە مانە. ^۱
لاتین آوانگاری	baragay ìam wastan, aw ataìxana bar guzidas kard, na rruy zamana."	"aw ataìxana, aw ataìxana zardaìti-ì kiyast pare farmana
پارسی آوانگاری	أَو آتَ خَانَ، أَو آتَ ش خَانَ زَر دَ ش ت ش کی یا سـتَ پَ رِ فَ رِ مَانَ	بازگای شام و س تن، أَو آتَ ش خَانَ بَرگو زی دَ ش کَ رَد، نَن رُوی زَمَانَ.
فارسی بگردان	در آن آتشکده و زردشت را، از برای پیشبرد فرمان‌ها	شاه ما، آهورامزدا، فرود آمد برگزید، از میان مردمان زمان.

بدین گونه، یارسانیان، آفرانه و دود آتش را خجسته می‌دانند و آن را نشانه‌ی آفرینش می‌خوانند. چنان چه در یکی از سروده‌های کیش یاری، آمده است:

کوردی	ئاتەش زەرورەن، ئاتەش زەرورەن سوزانی جیهان، تە جە للی نوورەن	گراگر گران، ئاتەش زەرورەن روشنی زولە مات وە قوببە‌ی نوورە ن. ^۲
لاتین آوانگاری	girra girr girran, ataì zaruran rroìini zullamat wa qub-bay nuran."	"ataì zaruran, ataì zaruran sozani jihan, tajal-li nuran
پارسی آوانگاری	آتَش زَرورَن، آتَش زَرورَن سُ زانی جیهان، تَجَل — لی نورَن	گ راگر گران، آتَش زَرورَن رشنی زولمات، و قوببَی نورَن.
فارسی بگردان	آتَش اشویسست آفرینش جهان از آذر است	زبان‌های درخشان آتش، خجسته ست آذر آهورا، تاریکی‌ها را به روشنایی دیگرگون می‌سازد.

در یکی از بخش‌های سرانجام آمده است: «زردشت پیامبر را، در کودکی دزدیدند و او را در میان آتش افکندند. سه روز در آتش بود. هنگامی که آتش، خاموش گشت، زردشت را دیدند که در میان آتش، به بازی پرداخته است. و این گونه، آتش، بر زردشت سرد شده بود.» در جایی دیگر آمده است: «به فرمان آهورامزدا، یکی از بزرگان یاری – به نام بابا یادگار – را، هنگام کودکی، برای پابرجایی بی گناهی او، به فرمان داوود شاه، به آتش افکندند. پس از سه روز، بابایادگار را، در میان زبان‌های آتش، در بازی کردن دیدند.»^۳

در میان یارسانیان، سه روز روزه هست. آن نیز به شادباشی رهایی زردشت، از دست دزدان و سوختن وی در آتش است. در میان زردشتیان نیز – در کهن – سه روز روزه بوده است. زردشتیان، در کهن، به شادمانی رهایی آشو زردشت از آتش، سه روز روزه می‌گرفتند. در درازای سه روزی که، آشو زردشت را دزدیده بوده‌اند، پدر و مادر گرام او، چیزی نخورده بوده‌اند و از ناراحتی و اندوه، نتوانسته‌اند لب به خوراک بزنند. بر همین پایه، پیروان مزدیسنا، به گرامیداشت پدر و مادر آشو زردشت، سه روز روزه می‌گرفته‌اند.

۱- نك : نوشته‌های پراکنده، رویه ی ۶۸. و نك : بند ۶۲ از بارگه بارگه، سروده ی موبد موبدان پیر شهریار اورامی.

۲- نك : دستنبنشته‌ی بارگه بارگه، بایگانی در نامه خانه ی دودمان بوره که بی تهران.

۳- نك : بزرگان یارسان، دکتر صدیق صفی‌زاده، رویه ی ۷۱ و ۷۲ و ۷۳.

نام آشو زردشت، در نوشته‌های آیینی یارسان، به فراوان آمده است. در «بارگه، بارگه»، آشو زردشت، پیامبر است که از سوی آهورامزدا، برای راهنمایی مردم برگزیده شده. آشو زردشت، با گمراهان و بدان‌دیشان، می‌ستیزد و از نیک و بد سخن می‌راند. در بند ۹ بارگه بارگه، آمده است:

میردان خواجهام، میردان خواجهام زهرده شت په یدابی وه فرمان شام چه نی گومراهان ستیزا وه کوچ	میردان خواجهام، میردان خواجهام زهرده شت په یدابی وه فرمان شام چه نی گومراهان ستیزا وه کوچ	کوردی
"mirdani xuwajam, mirdani xuwajam zarrdaît payda bi wa firmani ìam cşani gumrrahan siteza wakoc	pare azmayi mirdani xuwajam awestaî award pare xas - u - am makoîa pare yariaîwa - u - rrocş."	آوانگاری لاتین
پَرِ آزمايی مِ ردان خواجهام اوس تا ش او رد پَرِ خاس و ام مَكُ شَا پَرِ يارىش و وُچ	مِ ردان خواجهام، مِ ردان خوا جام زَر دَشْت پَي دَا بِي وَ ف رمان شام چَ نِي گوم راهان س تِ زاوُكُ چ	آوانگاری پارسی
برای راهنمایی مردم، مزدا آهورا و او، اوستا را برای همه، به ارمغان آورد و از برای برپایی آیین یاری، شب و روز در کوچیدن بود.	از سوی آهورامزدا، زردشت برگزیده شد زردشت را به پیامبری برگزید با گمراهان، مبارزه و ستیز کرد و کوچید	برگردان فارسی
در بند ۶۲ بارگه بارگه، که از سروده‌های پیر شهریار هورامی زردشتی است، آمده: «به فرمان آهورامزدا، زردشت برای دستگیری و راهنمایی مردم برگزیده شد تا مزدا را ستایش کند و آتشکده‌ها را بنیاد نهد، تا پرتو و فروغ آهورا در آن‌ها بتابد و به گسترش آیین مزدیسنی یاری رساند. نیایش و دعای او، در درگاه آهورا برآورده می‌شود و بارگاه آهورایی در آتشکده‌ها فرود می‌آید.» ^۲ در نامه ی «زُلال زُلال»، که در پیرامون راه و روش‌های آیین یارسان نوشته شده، آمده است: ^۳		
یادگار نان، زولال کوی زه مان نامش گوشتاسب بی شام و بی گومان کاکه م زهرده شت بی، پووره ی ئسپیمان.	زولال کوی زه مان، زولال کوی زه مان چاگا غولامان جه م بین جه لامان ئه ز ئه و ناووس بیم، روشن کردم مان	کوردی
"zullall koy zaman, zullall koy zaman caga qulaman jam binjalaman az aw nawus bim rroîin kirdim man	yadigari nan, zullall koy zaman namiî guîtaîp bi ìam - u - beguman kakam zardaît bi, puray ispiman."	آوانگاری لاتین
یادگار نان، زُلال کُی زَمَان نامش گُ ش تاسب بیشام و بِ گُ مان کاکم زَرْدَش ت بیپوَزی اسپِی مان.	زُلال کُی زَمَان، زُلال کُی زَمَان چاگا غولامان، جَم بن جَلامان اَز اَو ناووس بيم زُ شَنک ردم مان	آوانگاری پارسی

۱- نك: نوشته‌های پراکنده، رویه ی ۶۷ و نك: دستنوشته‌ی سرانجام کاکلی، بند ۹ از بارگه بارگه، سروده‌ی پیراستگوی قره‌داغی.

۲- نك: نوشته‌های پراکنده، رویه ی ۶۸.

۳- نك: دستنوشته‌ی زلال زلال: سروده‌ی بابا یادگار، و نك: نوشته‌های پراکنده، رویه ی ۶۸.

زردشت، نبیره ی اسپیمان، در زمان پادشاهی گشتاسب شاه کیانی، پدیدار گشت و مردم، دسته دسته پیرامون او گردآمدند و راه و روش او را برگزیدند. وی، آتشکده ها را روشن کرد و همه ی جهانیان را به سوی یکتاپرستی و خداشناسی فرا خواند.

بزرگواران فارسی

اسپیمان، همان واژه ی اوستایی «سپیتمه» میباشد که یکی از تیره های گروه بزرگ ماد، در آنتروپاتیا (کردستان) بوده است. در بند دیگر نامه ی «زلال زلال»، آمده است که: «زردشت در استون، سر بر آورده و مردم، آیین او را پذیرفته اند. او، استاد سخن و سخنانش، چون زر و گوهر بوده است. هر کس آیینش را پذیرفته باشد، در دو جهان بی نیاز است.»^۱ «استون»، یا «استوناوند»، یکی از بخش های «ری» بوده است. در نوشته های یارسانیان، ابراهیم، نمودار زردشت یاد شده است. چنانچه در سروده ی «بابا یادگار» آمده است.

کوردی	کاکهم ئیبراهیم دوون زهرده شتهن	دوون وه دوون ئاما، ئه رواش نه گه شتهن. ^۲
آوانگاری لاتین	"kakam ibrahim duni zarrdaïta dun wa dun ama, arrwaï na gaitan."	
آونگاری پارسی	کاکم ابراهیم، دون زر دشتن	دون و دون آما، آرواش نگ شت ن.
بزرگواران فارسی	یارما، ابراهیم، فروهر و جامه ی زردشت است	جامه به جامه آمده، فروهر او در گشت و گذار می باشد.

یارسانیان، ابراهیم را زردشت نمی دانند، بل، بر پایه ی باور به دونادون – جامه به جامه شدن – بر این باورند که فروهر زردشت، به تن ابراهیم درآمده است. در شاهنامه نیز، سروده هایی آمده که گویا زردشت را ابراهیم دانسته است. که چه پیداست؛ این سروده ها را به شاهنامه افزوده اند و سروده ی خود فردوسی بزرگ نیست. در «زلال زلال»، ابراهیم، یکی از یارسانیان است که برای گسترش آیین یارسان، بسی تلاش کرده است. در سروده های دینی یارسان، از نوشتار مینوی اوستا، یاد شده است. چنانچه در «زلال زلال»، آمده:

کوردی	زولال ئاویستا، زولال ئاویستا	ئه سل ده فته ره ن، زولال ئاویستا
بنیام زهرده شته ن، ده فته ره ده ستا		زاتش به باده ی شه هنشامه ستا. ^۳
آوانگاری لاتین	aslli daftaran, zullall awesta zatiï ba baday ïahinïa masta."	" zullall awesta, zullall awesta binyam zardaïtan, daftar wa dasta
آونگاری پارسی	زُلال اوس تا، زُلال اوس تا	اَسَل دَف تَ رَ ن، زُلال اوس تا
ب ن یام زرد شتن، دَف تَ ر و د س تا		زات ش ب بادی شه ن شام س تا.

اوستا، نخستین نوشتار دینی یارسانیان است که برای زردشت – جلوه گه بنیامین – از سوی مزدا فرود آمده است. او پیامبر آهورامزدا بوده که فروهرش از باده ی آهورایی، سرمست گردید.

بزرگواران فارسی

در یکی از نوشته های دینی دیگر یارسان، یکی از بزرگان یارسان – به نام قاسد – سروده است:

کوردی	یاران وهزاری، یاران وه زاری	شهوی دیم وه خهو، زهر دوشت وهزاری
یاوام وه حوزووو شا وه سهواری		په ی ئه رکان دین، ته مام ته یاری
واتش بوچه توو وه غه مباری		وه رهزای ره مزبار یار یادگاری
کردار و پندار، گوفتار یاری		مه بو خاس مه بو وه ره دا باری. ^۴
یوانه	ïawe dim wa xaw, zarduït wa zari	"yaran wazari, yaran wa zari

۱- نك: دستنبشته ی زلال، زلال، سروده ی شاه ابراهیم آیوت، در نامه خانیه دودمان بوره کهیی، و نك نوشته های پراکنده، رویه ی ۷۳.

۲- نك: نوشته های پراکنده، رویه ی ۷۴.

۳- نك: دستنبشته ی زلال زلال، و نك: نوشته های پراکنده، رویه ی ۷۷.

۴- نك: دستنبشته ی دیوان قاسد، بایگانی در نامه خانیه دودمان بوره کهیی.

yawam wa huzur îawa sawari
watîl biwac̣şa tu wa qam bari
kirdar - u - pindar, guftari yari

pay arkani din, tamam tayari
wa rrazay rramzbar yar yadigari
mabo, xas mabo, wa rrada bari."

ش و دیم و خو، زردشت و زاری
پی آرکان دین، تمام ت یاری
و ر زای رمزبار یار یادگاری
مب، خاس ماب، و زدا باری.

یاران و زاری، یاران و زاری
یا وام و حوزور شا و سواری
واتش بواچ تو و غ مباری
کردار و پندار، گوف تار یاری

آوانگاری پارسی

ای یاران! شوی اشو زردشت را به خواب دیدم و اشک از چشمانم سرازیر شد، زیرا او، از ما ناخشنود بود. این بود که روانم به پیشگاه خداوندگار شتافت و برای پایه‌ی دین فرمود اندیشه و گفتار و کردار یارسانیان، باید نیک باشد و آن راه و روشی را، که به خشنودی رمزبار و بابایادگار پی‌ریزی کردیم، از یاد نبرید.

برگردان فارسی

رمزبار، لقب آشو زردشت است، چرا که زردشت را «وخشور سیمیری، به چم «پیغمبر رمزگوی»، نامبرده‌اند. یارسانیان نیز، سخنان بزرگان خود را، رمز و راز می‌دانند و چنین باور دارند که آیین آنان دارای رمز و رازهای ناگفتنی است و نباید آن را بنمایانند و برای همین است که آن‌ها را به کسان دیگر نشان نمی‌دهند و از دیگران پنهان می‌دارند. سیمیار، در فارسی نیز، به چم رمزگو می‌باشد. در آیین مهر، هنگامی کسی وارد کیش می‌شد، بدین گونه سوگند یاد می‌کرد: «با گرایشی استوار، سوگند یاد می‌کنم رازهایی را که پیران پرهیزگار و برادران من، بر من فاش کرده‌اند، فاش نسازم.»^۱

در هستی‌شناسی مهرانه (عاشقانه) نیز چنین است. رازها و رمزهای فراوانی هست که آنها را رهروان، بر میزان پایه و طبقه‌ای که پیدا می‌کنند، می‌آموزند. در عرفان، هر کس به هر رازی که آگاه گشت، مهر خاموشی بر لب مینهد و از آن، جز با رازداران سخن نمی‌گوید. از این روست که یارسانیان، سیل‌های انبوه می‌گذارند که تا روی لب پایین بیاید و این، رمز آن است که دهان باید بسته باشد. «حافظ»، در پیرامون رازداری می‌فرماید:

بخواست جام می و گفت: راز پوشیدن.
حدیث جان مپرس از نقش دیوار.
جرم‌اش این بود که اسرار هویدا می‌کرد.

«به پیر میکده گفتم: که چیست راه نجات؟
«به مستوران مگو اسرار مستی
گفت آن یار کزو گشت سر دار بلند

«مولانا مولوی» نیز می‌فرماید:

لب خموش و دل پر از آوازه‌ها
رازها دانسته و پوشیده‌اند
مهر کردند و دهانش دوختند.

«بر لبش قفل است و در دل رازها
عارفان که جام حق نوشیده‌اند
هر که را اسرار حق آموختند

پیر شهریار زردشتی، فرزند جاماسپ، در نوشته‌ی آیینی خود، به نام «ماریف‌ت پیر شهریار»، می‌فرماید:

هوش ت ج کیاسته ی زنانای سیمیار بو.^۲
"goit ja watay pir îaliyar bo
هشت ت ج کیاسته ی زنانای سیم یارب.
و به نوشته‌ی دانای سیمیار — آشو زردشت — هوش
خود را بسپار.

گوش ت ج واته ی پیر شالیار بو
"hoit ja kiyastay zanay simyar bo."
گشت ج واتی پی شال یارب
به گفتار پیر شهریار گوش فرا ده
برگردان فارسی

۱- نک: آیین مهر در میان گردان، رویه‌ی ۱۸۹.

۲- نک: دست‌نوشته‌ی «ماریف‌ت و پیر شهریار»: سروده‌ی موبد موبدان، پیر شهریار زردشتی، بایگانی در نامه‌خانه‌ی بوره‌که‌یی، و نک: نوشته‌های پراکنده، رویه‌ی ۸۲.

پس واژه‌ی سیمیار، نمودار این است که آشو زردشت، در سروده‌های خود، بسیاری از رازهای دینی و دانش بشری را نمایان ساخته و بسیاری از ریزه کاری‌های هنری جهان آفرینش را به مردم نشان داده است برنامه‌ی آشکار و روشن و درخشانی، برای جهانیان آورده است. پس سیمیار به چه گوینده‌ی راز و نمایان کردن رازهای نهانی و ریزه کاری‌های جهانی است که با اندیشه‌ی مردم و زندگی آنان بستگی دارد.

پیر شهریار هورامی، در نوشتار خود، به تاخت و تاز تازیان و ددمنشی آنان، به هنگام یورش به سرزمین آهورایی ایران پرداخته و می‌فرماید:

وه‌روی وه وارو، وه‌روه وه رینه که‌رگه سیاه و هیله ش‌چه‌ر مینه	وه ریسه بریو، چووار سه رینه گوشلی مه میریو، دوو وه به رینه. ^۱	کوردی
waresa birryo, cşuwar sarena goille mameryo, duwa barena."	"warwe wawaro, warwa warena karga siyawaw hellai cşarmena	آوانگاری لاتین
وَر و وَوَاوُ، وَر وَرِنَ گَرگَ سییا و و ه ر لَش چَرَم نَ	وَرَس بِرِی، چو وار سَـرِنَ گُشَلِ مَ م رِی، دو و بَ ر نَ.	آوانگاری پارسی
برفی می بارد، برف خوره است ماکی سیاه، تخمش سفید است	رسن پاره گردد، چهار سره شود دیزی که سوراخ شود، دو در پیدا می کند.	برگردان فارسی

نیمه‌ی نخست بند یکم، یادآور تاخت و تاز تازیان و گزند آن‌ها به سرزمین ایران است. پیر شهریار، تازیان را همانند‌ی برف خره دانسته، که برف را می‌خورند و از میان می‌برند. نیمه‌ی دوم، فراخواندن ایرانیان، به یگانگی و بیم دادن از زیان ناسازگاری است. نیمه‌ی یکم بند دوم، نمودار رهایی ایرانیان، از ستم تازیان و مزده‌ی خوشبختی، پس از تیره بختی است. پیر شهریار، در جایی دیگر می‌فرماید:

راسی خاسی یه ن، راسی خاسی یه ن نه ك وه شی، به لکوو پاکی و پاسی یه ن	راسی، هه م مایه ی وه شی و خاسی یه ن دو شمنی چه نی دیو و داسی یه ن. ^۲	کوردی
rrasi ham mayay wai - u - xasiyan dui mini cşani dew - u - dasiyan."	"rrasi xasiyan, rrası xasiyan nak wai balku paki - u - pasıyan	آوانگاری لاتین
راسی خاسی ین، راسی خاسی ین نك وشی بلكو پاکی و پاسیین	راسی ه م مائی وشی و خاسی ین دوش منی چنی دو و داسی ین.	آوانگاری پارسی
راستی خوشبختیست هم خوشی و هم پاکی و پرهیزکاری ست	راستی، مایه ی خوشبختی و خوشیست و دشمنی با دیو و اهریمن و دیو یسنا یانست.	برگردان فارسی

این بند، برگردان نیایش «آشم و هو» می‌باشد.

ئا شیمه ووهوو وه هیشتم ئه ستی هی یه ت ئه شایی، وه هیشتایی ئا شیم.	ئاووشتا ئه ستی، ئاووشتا ئه همایی	کوردی
aweita asti, aweita ahmayi hiyat ałayi, wahiıtayi ałem."	"ałema wuhu wahiıtım asti hiyat ałayi, wahiıtayi ałem."	آوانگاری لاتین
آش م ووهو وهی شتم آستی	اوش تا آستی، اوش تا آه مایی	نگار

۱- نك: تاریخ ادبیات کردی، پاژ نخست، دکتر صدیق صفی‌زاده (بوره که بی)، انتشارات ناجی، بانه، ۱۳۷۱، رویه ی ۶۰ نك: دستنبشته‌ی «پیر شهریار اورامی»، و نك: بزرگان یارسان، رویه ی ۴۵، و نك: کردشناسی، م. اورنگ، چاپ رنگین، تهران، ۱۳۴۶، رویه ی ۹۲.

۲- نك: تاریخ ادب کردی، دکتر صدیق صفی‌زاده، رویه ی ۶۵ و نك: دستنبشته ی نامه ی پیرشهریار زردشتی، موبد موبدان.

هیئت آشایی، وهیش تایی آشم.

برگردان فارسی	راستی، بهترینست	خوشبختیست. خوشبختی برای کسی است که بهر بهترین راستی
	راست و پاک باشد.	
در بند دیگر نوشتار پیر شهریار، آمده است:		
کردی	هوومم دهر مانهن، هوو مم دهر مانهن هووم مایه‌ی جوانی بهر ئهورامانهن	هووم په ی گرد دهردی داروو و دهر مانهن هووم مایه ی وه شی دهروون زمانهن. ^۱
لاتین آوانگاری	hum pay gird darde daru - u - darmanan hum mayay wai darun zamanan."	"humim darmanan, humim darmanan hum mayay juwani bar awramanan
پرسی آوانگاری	هوومم دَرمانَن، هوومم دَرمانَن هووم مایِی جوانی بَر اورامانَن	هوومم پِی گرد دَرِد داروو و دَرمانَن هووم مایِی وشی دَرُون زمانَن.
فارسی برگردان	هووم، مایه‌ی زیبایی سرزمین اورامان	هووم، برای هر بیماری و دردی، درمانست و مایه‌ی خوشی و آسایش دل‌های زخمی‌ست.

هوم، یا «اوم»، گیاهی مقدس است که در اوستا، بارها از آن نام برده شده است. در بندهای نخست یسنای نهم، تا بند دوازدهم یسنای یازدهم، از گیاه هوم، سخن به میان آمده است. موبدان، به هنگام انجام آیین نیایش و ستایش، نان و آب را ویزش کرده، با هوم آمیخته، در هنگام آیین کیشی می‌خورند. در بندهش، فشرده‌ی هوم، به دید ویژگی‌هایش سرور و بزرگ همه‌ی گیاهان دارویی خوانده شده است. در اوستا، برای هوم، گونواژه‌ی «دورئوش» به چم دور دارنده‌ی مرگ، سخن رفته است. آیین هوم، از با ارزشترین و چشمگیرترین روش‌های مزدیسناست، که با روش و شست‌وشوی ویژه‌ی، با سرودن اوستا، در برابر افروزی آتش، پنج تا هفت تنه از هوم، با کمی آب «زور» و شاخه‌ی کوچکی از «اوروام»، (شاخه‌ی انار)، در هاون، فشرده می‌شود که به آن «پراهوم» می‌گویند. پراهوم، چند چکه آبکی است که چندین تسو، بر آن اوستا خوانده باشند. هئوم، در اوستا، به نام ایزد درمان نیز آمده است.^۲

نگاهی به کیش شبک (شاه‌بخ)

شاه‌بخ، یا شبک، یکی از کیش‌های جدا شده از آیین یارسان است. پذیرش گناه و نوشیدن می، از روش‌های نیایش ویژه‌ی این کیش به شمار می‌رود. شب آموزش نیز، از دیگر آیینهای آنان است. در شب آموزش، زنان و مردان، گرد هم آمده و گریه و زاری می‌آغازند و از ایزد مهر، خواهان آموزش می‌گردند. در ماه (موره میر) - محرم - آیین چشمگیری دارند و در سوگ سیاوخش، که برگرفته‌ی از سوگواری کهن ایرانیان و سوگواری امروزی شیعیان (از کیش‌های اسلام ایرانی) است. پیروان این کیش، دارای نوشتاری مقدس هستند که برگرفته‌ی از اوستا و سروده‌های یارسانیان می‌باشد.

پیروان کیش شاه‌بخ، هیچگاه رازهای کیش را فاش نمی‌کنند، مگر به رهرویی که بخواهد کیش آنان را بیپذیرد، که آن هم باید از آزمایش‌های شایانی، سرفراز بیرون آید. شاه‌بخ، یا شابگ، یا شاه‌مغ، به معنی شادمانی و شاباش مزداست. به چم پیشکشی و ارمغان آهورامزدا. آن چه در این کیش، شایان است، این که رهرویی که می‌خواهد به پالایش روان پردازد و به جایگاه مقدس سان (= بخ، مزدا، خورشید)، دست یازد، می‌باید دوازده گام عرفان این کیش را درنوردد و به پایه‌ی سانبار برسد. نام این گام‌ها همانند نام ماه‌های تازی

۱- نک: دستنبشته‌ی نامه‌ی «ماریفقت و پیر شهریار هورامی»: بایگانی در نامه‌خانه‌ی دودمان بورک‌بیدی.

۲- نک: باوردادشت‌های آریاییان، رویه‌ی و نک: برگردان اوستا، رویه‌ی ۱۸۵۱.

است و پیداست که تازیان، این نام‌ها را از این کیش کهن گرفته‌اند و نام ماه‌های تازی را از آن ساخته‌اند. اکنون به نام و همانندی با ماه‌های تازی این گام‌ها می‌پردازیم:

گام نخست: راب raba = به معنی خیزش و به خودآیی، یا بهار نخست، این نام در تازی به «ربیع» دیگرگون شده است.
گام دوم: را، ر ra, re = راه - خودآ، خودآیی. واژه‌ی «رب» تازی، از این گام گرفته شده. همچنین ربیع‌الثانی، نیز دیگرگون شده‌ی این واژه است.

گام سوم: جَممانی jamani = ماندن در جم، یا جمخانه. معنی جم در کردی، یگانگی و گرد آمدن است. این واژه به «جمادی»، «جمادی‌الاول»، دیگرگون شده است.

گام چهارم: جامباد، جامباده jambad=jambada رسیدن به جام. این واژه در تازی، «جمادی‌الثانی» شده است.
گام پنجم: رِکاو، رِکاو re - rekaw aw = راه آب، رکاب. به انگیزه‌ی آشویی بودن آب، در میان پروان این کیش، راه آب، گام پنجم در هستی‌شناسی آنان است. این واژه در تازی «رجب» شده است.

گام ششم: شابان saban = شاهبان، رسیدن به پله‌ی شاهی و دریافت خوره (فره)‌ی ایزدی. این واژه در تازی به «شعبان» دگرگون شده است.

گام هفتم: رازان، رزان، رزان = razan, rezan, rizan = رازها، راهدان، بوسیدن. به چم دریافت رازها و نمایان شدن راه و در این راه، کلیدان خاموشی به لب زدن و بوسیدن. این گام در تازی، «رمضان» شده است. بایسته به گفتن است که شبکها، در این ماه، سه روز روزه می‌گیرند.

گام هشتم: شبال saball = شهبال، پر و بال شاه شدن و به پله‌ی رسایی رسیدن. این واژه، در تازی، «شوال» شده است.
گام نهم: زرده، خوره‌کرده zarkada, xiwarkada = رسیدن به جایگاه مقدس بغ یا خورشید. این واژه در تازی «ذیقعه»، شده است.
گام دهم: زرتاک، زرتاج، زرتاج zartaj, zartag, zartaj = زرین تاج، رهرو در این پله به مرحله‌ی پاپ یا مُغی می‌رسد. این واژه در تازی «ذی‌الحجه» شده است. این واژه همان «تاگ taga» میباشد که واژه‌ی باستانی ست. در ارمنی «تاگاور tagavar»، به چم پادشاه (تاجور) و «تاگوهی taguhi» به چم شهبانو آمده است.

در اردو، واژه‌های تاجدار (پادشاهی)، تاج خروس (نام گل)، تاجور (پادشاه)، تاجوری (پادشاهی)، به کار می‌رود. فردوسی نیز می‌فرماید:
«به خورشید مانند با تاج و تخت همی تابد از چهرشان فرّ و بخت.»
گام یازدهم: موره میر = mora mir = یا مهره‌ی مهر. در آیین باستانی مهر، مهری شده گان را خالکوبی می‌کردند که آن را «مهره‌ی مهر» و «خال مسیحا» گفته‌اند. حافظ می‌فرماید:

«یاد باد آن که نهانت نظری با ما بود مهره‌ی مهر تو بر چهره‌ی ما پیدا بود.»

این واژه، در تازی «محزم» شده است.

گام دوازدهم: سان پر، سفر sanparr = safar آمیزه شدن با خورشید - بغ - و سفر از اندرون او، به سوی آهورامزدا. این واژه در تازی، «صَفَر» شده است.^۱

نتیجه‌گیری:

زبان کُردی، یکی از زبان‌های کهن و بنیادی ایرانی است که از بازمانده‌های زبان مادری می‌باشد که مشتمل بر گویش‌هایی در زبان فارسی، کرمانجی اپاختری، کرمانجی میانه، گورانی، لکی، لری است. کیش‌های کردان، برگرفته از آیین مزدیسنا و مهر مزدایی هستند که از آن میان می‌توان به آیین‌هایی همچون ایزدیان و یارسانان اشاره کرد. کیش یارسان، در میان برخی تیره‌های کُرد و پارس ایران، عراق، ترکیه و برخی کشورهای دیگر دارای پیروانی است. از سه پایه کیش یارسان: کردار نیک، گفتار نیک و اندیشه‌ی نیک است که همانند در آیین مزدیسنا است. نامه‌ی سرانجام، کتاب دینی این کیش است که دارای شش بخش است. و نیایش آنان در جم و نیایش

۱- نك: مجله‌ی سروه (به زبان کردی)، سال یازدهم، شماره‌ی ۱۱۱ و ۱۱۲، مهر و آبان ۱۳۷۴، گفتاری از نگارنده، مرکز نشر و فرهنگ زبان کردی، ارومیه، روبه‌ی ۶۳ و ۶۲.

گاهشان، جمخانه است و سه روز کامل در سال را روزه می‌گیرند و سپس به جشن می‌پردازند. که هر یک دارای آداب و ارکان خاصی است. بسیاری از اسطوره‌ها، پارسایان، آداب، تفکرات، و باورهای کیش یارسان به استناد نامه سرانجام و باور دوناوونی آنان، قابل تطبیق و دارای قرابت و همانندهای فراوانی با کیش مهر، مزدا و زرتشتی است.

دستاویزها

- اوستا (نوشتار فیروز آشوزردشت).
- پور داوود، بیشتها، ۱ و ۲، خرده اوستا. ، تهران، ۱۳۴۶.
- توفیق وردی، محمد، فولکور گردی، چاپ نخست، ۱۹۶۱، بغداد.
- جاهینلز، آموزگار، ژاله، و تقضلی، احمد، شناخت اساطیر ایران، کتابسرای بابل، نشر چشمه، چاپ دوم، ۱۳۷۱.
- جلال محمود علی، ایدیوم در زبان گردی، بغداد، ۱۹۸۲، وزارة الثقافة و الاعلام.
- جیحون آبادی، نعمت‌الله، شاهنامه‌ی حقیقت، به کوشش محمد مکرری، تهران ۱۳۴۵.
- حاکمی، اسماعیل، سماع در تصوف، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۷۱.
- حامی، احمد، بغ مهر، ۲۵۳۵ شاهنشاهی، چاپ داورپناه.
- حیرت سجادی، سید عبدالحمید، پند پیشینیان، انتشارات صلاح‌الدین ایوبی، چاپ اول، ۱۳۶۹.
- خال، محمد، پند پیشینیان، ۱۹۷۱، بغداد.
- خال، محمد، فرهنگ خال، سلیمانیه، ۱۹۶۰، ج اول.
- خواجه‌الدین، سید محمدعلی. سرسپردگان، کتابخانه‌ی منوچهری، چاپ نخست، ۱۳۶۲.
- رضایی، عبدالعظیم، اصل و نسب و دینهای ایرانیان باستان، زمستان ۱۳۶۸، تهران.
- زامدار، محمود، بونی هه‌لالان دی، ۱۹۷۴، بغداد.
- زکی، محمد امین، خلاصه تاریخ الکرد و الکردستان، بغداد، ۱۹۶۱.
- زنگنه، مظفر. دودمان آریایی (کرد و کردستان)، تهران، ۱۳۴۷.
- شهرزوری، علی معروف، پند پیشینیان گرد، چاپ نخست، بغداد، ۱۹۸۱.
- شیخ‌الله علی، عمر، پند گردی، چاپ نخست، بغداد، ۱۹۸۰.
- صفی‌زاده فاروق، پژوهشی پیرامون دین‌های ایرانی، مؤسسه نشر پژوهش‌های ایران‌شناسی، هند، بمبئی.
- صفی‌زاده، صدیق. بزرگان یارسان، انتشارات عطایی، تهران، ۱۳۶۳.
- صفی‌زاده، صدیق. نوشته‌های پراکنده درباره‌ی یارسان. تهران، ۱۳۶۱.
- صفی‌زاده، صدیق. همانندی واژه‌های فارسی و گردی (گورانی)، تهران، ۱۳۵۵.
- صفی‌زاده، فاروق، پژوهشی پیرامون آیین ایزدی (میتراایسم در کردستان) مؤسسه نشر پژوهش‌های ایران‌شناسی. تهران، ۱۳۷۲.
- صفی‌زاده، فاروق، ترانه‌های کردی با ترجمه‌ی منظوم، انتشارات ناجی، بانه، ۱۳۶۹.
- قاضی، قادر فتاحی، امثال و حکم گردی، تبریز، ۱۳۶۴، انتشارات دانشگاه تبریز.
- محمد شرول، داوود، خفنة من صبة الفولکلور الکردی، مطبعة الحوادث، بغداد، ۱۹۸۷.
- مردوخ کردستانی، شیخ محمد. تاریخ مردوخ، تهران، ۱۳۳۵.
- مصحفارش، کتاب مقدس ایزدیان به زبان ایزدی.
- همایونی، مسعود، سرچشمه‌ی عرفان ایرانی، بنیاد عرفان مولانا، چاپ اول، ۱۳۶۸.
- وهبی، توفیق، بررسی مختصری از تاریخ ادیان گردان، ترجمه حسینی، سید جمال الدین، انتشارات سیدیان، ۱۳۶۱، مهاباد.

جغرافیای «پهلویان» و «گوران» تا قرن پنجم (ه ق)

طیب طاهری^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۰۱

چکیده

پهلویان، نام منطقه‌ای در زاگرس مرکزی است که قبلاً ماد کبیر بوده است و به جبال، عراق عجم هم نامگذاری می‌شود. این منطقه از جانب یونانی‌ها به میدیا معرفی شده، و از جمله مراکز مهم علمی-فرهنگی و استراتژیکی در طول تاریخ بوده است. بعدها نام کردستان به آن داده می‌شود و همیشه -از زمان مادها تا کنون- دارای شاخصه‌های علمی، فرهنگی و شهرستانتی ویژه بوده است. بزرگترین رویداد علمی-فرهنگی و فلسفی این منطقه ظهور و بروز یارسان در آن می‌باشد که می‌توان اینان را بازمانده‌ی همان مغان مادی دانست. یارسان با پایمردی و مجاهدت، زبان و ادبیات، فرهنگ و هنر زاگرس را احیاء، حفظ و بازنشر می‌دهد، و آن را به زمان کنونی می‌رساند. فهلویات ادبیات این منطقه است که به زبان و ادبیات گورانی نیز اشتهار دارد، و از جمله شاخصه‌های مردمان پهلویان می‌باشد. گوران با سبق بیشتر از هزار سال مبارزه در حفظ و اعتلای فرهنگی-هنری-فلسفی زاگرس دارای گنجینه‌ای عظیم از مفاهیم و دستاورد است که هنوز بر تارک زاگرس سخن نخست ارایه می‌دهد.

کلید واژه: پهلویان، گوران، یارسان، کردستان، زاگرس، لرستان.

Geography of "Pahlavian" and "Goran" until the fifth century (AH)

Tayeb Taheri²

Recive data: 2020/02/20

Accpte data: 2020/05/19

Abstract:

Pahlavi is the name of a region in the Central Zagros that formerly was the land of Great Med (Mad) and is also called as Ajam Iraq. The area was known by the Greeks as Media and has been one of the most important scientific, cultural and strategic centers throughout the history. Later this area known as Kurdistan and since the time of the Medes this area has always had special scientific, cultural and urban characteristics. The greatest scientific-cultural and philosophical event of this region was the emergence of Yaresan in that area, which can be considered as a remnant of the same Madi Moghan. Yaresan, through diligence and struggle, revives, preserves and republishes the language and literature, culture and art of the Zagros, and brings it to the present time. Fahlaviat is the literature of this region, which is also known as Gorani language and literature, and is one of the characteristics of the Pahlavi people. Goran has a historical background of more than a thousand years of preserving and promoting the cultural, artistic, philosophical Zagros area, which has a huge treasure of concepts and achievements that still gives the first word on the forehead of Zagros.

Keywords: Pahlavian, Goran, Yaresan, Kurdistan, Zagros, Lorestan

۱- پژوهشگر و نویسنده. tayebtaheri@yahoo.com

2- Author and Researcher.

مقدمه

پرداختن به منطقه ای تحت نام پهلویان که در برگیرنده‌ی مناطق وسیعی همچون: کرمانشاهان، هورامان، لرستان، ایلام، هگمتانه و جلولا است دارای پیچیدگی نیست، مشروط بر اینکه کسی بر این مهم اهتمام بورزد که عینیت‌گرا باشد و مسائل این مفهوم را سیاسی نکند. خاصه اینکه مردمان این مناطق به علت داشتن فرهنگ تساهل و تسامح در مناسبات اجتماعی در طول تاریخ سبب شده تا کمترین حاشیه‌های سیاسی داشته باشند. این منطقه بنا بر آنچه تاریخ گزارش کرده است حدود آن را از شمال اهواز تا مکریان و از سواد و جلولا تا نواحی اراک دانسته‌اند که با نام پهلویان، بلادالفهلویین، پهلویین، جبال، میدیا، کردستان از آن یاد شده است. این منطقه خاستگاه جریان‌های فکری و انتشار دهنده‌ی تفکرات مبارزه طلبانه (نافرمانی مدنی) بر علیه دستگاه‌های اقتدارگر و حکام زورگو بوده است. اما متأسفانه در قرون متأخر بنا به دلایلی همچون جنگ و کشاکش مابین حکام و دول ایران و عثمانی در منطقه ... سبب می‌گردد تا سرزمین پهلویان از آن غنا و شکوفایی فرهنگی سابق که در تمام سرزمین زاگرس بی نظیر بوده اندکی فاصله بگیرد. این خلاء فکری- فرهنگی در مقطعی از تاریخ سبب می‌گردد تا تقریباً بسیاری از زیرساخت‌های فرهنگی و اعتقادی خود را به دست فراموشی بسپارد و آنچه که در اذهان باقی بماند نیز از گزند تحریف و تبدیل در امان نباشد. تو گویی در سال‌های متأخر غارت و چپاول داده‌های تاریخی، فرهنگی و اعتقادی آن به یک رویه‌ی معمول مبدل شده است. ورود سیاست‌های ضد فرهنگ بر علیه منطقه‌ی مذکور و همچنین اهتمام ندادن به این سرزمین از هر سو... بنا به دلایل بی شمار سبب شد تا برای این منطقه انستیتویی فرهنگی بنیان بگذاریم تا بتوان در این مجموعه داشته‌های منطقه را حمایت، پاسداری و تقویت کرد. فلذا پرداختن به جغرافیای پهلویان در شماره نخست از فصلنامه شنوری ضروری نمایاند؛ که در این مقاله سعی شده تا این واژه (پهلویان-گوران) را فقط از منظر جغرافیایی و تا اواسط قرن چهارم- یعنی ابتدای ظهور شاه خوشین- پیگیری کنیم.

پهلویان

پهلویان یعنی استان‌های کنونی کرمانشاه، لرستان، ایلام، هورامان و خانیقین و همدان که میتوان گفت همان ماد کبیر بوده است. سرزمین انسان‌های نخستین، پرورش دهنده‌ی اسطوره و دربرگیرنده‌ی میتولوژی نجد ایران. محل استقرار و زندگی کاسی‌ها و لولوبی‌ها؛ و البته کاوش‌های باستان‌شناسی در این منطقه ما را به دوران پارینه سنگی و انسان نئواندرتال و عصر مفرغ می‌کشاند. مجله باستان‌شناسی آمریکا دندان نئاندرتال یافت شده در غار وزمه کرمانشاه را یکی از ۱۰ کشف اخیر باستان‌شناسی ذکر کرده است. این دندان اولین نشانه زندگی انسان‌های اولیه در ایران است و قدمتی بین ۴۰ تا ۷۰ هزار سال دارد. مدیرکل میراث فرهنگی استان کرمانشاه گفته: نتایج مطالعات نشان از حضور قطعی انسان نئاندرتال در دشت اسلام آبادغرب طی دوره پارینه سنگی میانی دارد. همچنین سامان حیدری گوران پژوهشگر و متخصص دوره پارینه سنگی از کشف دندان انسان نئاندرتال در کرمانشاه خبر می‌دهد و می‌گوید: در کاوش‌ها و بررسی‌های انجام شده در یک غار سنگی در استان کرمانشاه بقایای فیزیکی یک انسان نئاندرتال برای اولین بار به صورت قطعی کشف شده است. همچنین کشف سفال‌های متعلق به ۶۵۰۰ سال پیش در هرسین، حاکی از احتمال حضور انسان در این منطقه از هزاره‌ی چهارم پیش از میلاد است.^۱

همچنین تپه تاریخی و باستانی شیخی آباد روستای کرتویج علیا دینور به عنوان نخستین زیستگاه بشر دوره نوسنگی در خاورمیانه شناخته شده است. در کاوش این تپه، تاریخ آن با قدمت ۱۱ هزار و ۸۰۰ سال حاصل شده که قدیمی‌تر از مجموعه گنج دره هرسین با قدمت ۱۰ هزار سال است.^۲ تپه باستانی گریران که در ۵ کیلومتری شمال غربی شهر الشتر واقع شده است و به احتمال قوی یک مکان

۱- هرسین علاوه بر وجود آثاری که از دوره غارنشینی تا عصر حاضر، جاذبه‌های طبیعی بدیعی نیز دارد که از آن‌ها می‌توان به محوطه‌هایی چون «گنج دره» که یکی از کهن‌ترین زیستگاه‌های بشری است در این منطقه قرار دارد.

۲- پروژه‌ی باستان‌شناسی زاگرس مرکزی: CZAP گزارش مقدماتی کاوش و بررسی در تپه‌ی شیخی آباد صحنه و تپه جانی اسلام آبادغرب / دکتر یعقوب محمدی فر. پرفسور روجر متیوس. دکتر وندی متیوس. دکتر عباس مترجم / نامه‌ی باستان‌شناسی. شماره ۱، دوره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۰

مرکزی تجاری بین راهی بوده که در مسیر یک شبکه تجاری گسترده که از بین النهرین آغاز و تا ارتفاعات جیرفت و احیاناً شهر سوخته سیستان ادامه داشته است قرار گرفته و بخشی از مبادلات در این مکان انجام می شده است. بر اساس بررسی های به عمل آمده بر روی آثار سطحی تپه گریبان الشتر، از جمله تیغه های سنگی و سفال های آن، می توان قدمت این تپه را از هزاره چهارم ق.م. تا دوره اسلامی دانست. بهمن کریمی در کتاب: «راه های باستانی و پایتخت های قدیمی غرب ایران» در ارتباط با تپه گریبان اشاره دارد که بیشتر آثار این تپه مربوط به ادوار اسلامی و برخی آثار نیز، مربوط به زمان ساسانیان و هخامنشیان است؛ از نظر وی، آثار تپه گریبان مربوط به سه هزار سال قبل است.^۱

غار میرملاس در حدود ۱۸ کیلومتری شمال شرقی کوهدشت از استان لرستان و در کوه سرسرخین قرار دارد. نقاشی ها و نگاره هایی بر دیوارهای این غار باقی مانده است که بیشتر صحنه هایی از رزم، شکار، انسان و حیوان را نشان می دهد. بر اساس نظر کارشناسان پیشینه این سنگ نگاره ها به هزاره دهم ق.م یعنی بیش از ۱۲ هزار سال پیش می رسد. در بالای کوه سرسرخین همچنین کوه هومیان از دیگر کوه های شهرستان کوهدشت نیز چنین سنگ نگاره هایی هست. وجود کتیبه ی تنگیسر و قباله های هورامان نیز از دیگر مواردی است که می توان در اهمیت منطقه پهلویان به آن اشاره کرد.

اقوام ساکن لرستان شرقی در سال های آغازین هزاره اول ق.م پادشاهی الیبی را تأسیس می کنند، این پادشاهی نقش مهمی در رخدادهای سیاسی هزاره اول منطقه، به ویژه در میدان رقابت دو قدرت آشور و ایلام، بر عهده می گیرد. با توجه به تحلیل های صورت گرفته، قلمرو پادشاهی الیبی در بیشتر طول حیات خود شامل محدوده ی اصلی پیشکوه لرستان بوده که به چند ایالت با مراکز حاکمیتی تحت عناوین «شهرهای شاهی» و «شهرهای استحکاماتدار» تقسیم می شده است. بر این اساس پادشاهی الیبی از شمال شرقی و شرق با ماد، از شمال با بی تهمبان و از جنوب با ایلام مرز مشترک داشته است. همچنین نیشایی که در کتیبه های آشوری آمده است به اطراف کرمانشاه و ماهیدشت فعلی اطلاق می شده است و نیز در دامن کوه تاق بستان فعلی شهری را یادداشت کرده اند که نام یکی از محلات آن گمباده بوده است. (سلطانی، ۱۳۷۰: ۱)

واژه ی پهلویان تقریباً در تمام کتب تاریخی برای مردمان منطقه ای به همین نام ذکر شده است. معنای آن مترادف با شهر و زبان شهری آمده است، و از ریشه پرتوه، پارت و پرتی متبادر می گردد. بر این اساس پهلویان یعنی شهرهایی که مردمان آن به زبان آن ناطق هستند. هر چند معنای دیگری نیز برای آن در نظر گرفته می شود و آن یعنی پایتخت زبان پادشاهان کیان و یا شجاع و دلیر... این واژه در نزد اعراب به بلاد الفهلویین تغییر چهره مورفولوژیک می دهد و بعدها به فهله اختصار پیدا می کند. واژه پهلوی در شاهنامه فردوسی و به تبع آن در سایر فرهنگ های لغت علاوه بر شهر به معنای خط و زبان نیز آمده است. ایران شناسان اروپائی نیز در این خصوص نظریات مختلفی ابراز داشته اند. دکتر اشپیگل آلمانی پهلوی را معنی پرتی دانسته است که در سانسکریت معادل وسیع می باشد. فریدون جنیدی نیز آورده: نخستین باری که در شاهنامه از پهلوی یاد می شود در زمان منوچهر است یعنی زمانی که از نظر تاریخی معادل است با زمان پس از مهاجرت آریائیان و سه گروه شدن آنان:

بفرمود پس، تا منوچهر شاه
ز پهلوی به هامون گذارد سپاه
و چون در این شهر پهلوی در مقابل هامون و دشت آمده، معلوم می شود که پهلوی در اصل به معنی کوه و کوهستان بوده، و این معنی چند بار دیگر نیز در شاهنامه تکرار شده است. (جنیدی، ۱۳۶۰: ۱۲)

۱- طبقه بندی و تحلیل گونه شناختی سفال عصر مفرغ تپه گریبان الشتر / مهدی حیدری. خلیل الله بیک محمدی. ثروت ولدییگی. سید مهدی حسینی نیا / پژوهش های باستان شناسی ایران. شماره ۸، دوره پنجم، بهار و تابستان ۱۳

زبان و ادبیات پهلویان

پهلوی صورت دیگری از واژه‌ی «پرتوی» است که همان پارتی یا اشکانی می‌باشد، و چون شکوه فرهنگی اشکانیان چنان گسترده بوده که مانند درباریان ساسانی به پهلوی سخن می‌گفته‌اند.^۱ و فریدون جنیدی آورده: پهلوی اشکانیان را پهلوانیک و پهلوی ساسانی را پارسیگ می‌نامند. (جنیدی، ۱۳۶۰: ۱۵) آرتور کریستن نیز آورده: زبان اشکانیان متعلق به لغت ایران مرکزی است که فعلاً لهجه‌های ایالات ساحل بحر خزر و سمنانی و نواحی کاشان و اصفهان و لهجه گورانی و غیره از آن حکایت می‌کند. (کریستن، ۱۳۸۵: ۶۳) فهلویات نامی است که بر دوییتی‌های سروده شده در نواحی پهلنه‌نشین اطلاق می‌گردد، و همانطور که گفته شد سرزمین ماد را در بر می‌گرفته است. یعنی فهلویات شامل اشعاری است که به گویش‌های غربی، مرکزی و شمالی ایران سروده شده است. (تفضلی، نامه فرهنگستان شماره ۲۹ بهار ۱۳۸۵) و طبق گفته‌ی همه‌ی مورخان و ادب پژوهان سده‌های نخستین اسلامی یکی از پنج زبان رایج در ایران بوده است و از زبان دری منفک نیست. (مکری، ۱۹۹۴: ۴) صورت دیگر کلمه فهلویات، فهلویه، شروه، باهار است که طریقی از خواندن شبیه پهلوی و رامندی معنی شده است. خواندن فهلویات با ساز و موسیقی نیز می‌توانسته همراه بوده باشد. علاوه بر اصطلاح فهلوی گاه اصطلاحات دیگری نیز برای شعر محلی به کار میرفت؛ مثلاً اصطلاح راژی / رازی که در اصل برای اشعاری که به گویش ری سروده شده بود به کار می‌رفت و بعداً توسعه معنایی یافت و برای اشعار محلی آذربایجان و نیز اشعار فهلوی شاعر شیرازی نیز به کار رفت. اصطلاحات دیگر همچون شهری، رامندی، بسنجید با راژی دان به معنی کسی که شعر محلی می‌داند، شهری خوان برای فهلویات به کار رفته است. (تفضلی، نامه فرهنگستان شماره ۲۹ بهار ۱۳۸۵) جلال الدین همایی نیز هورامی و نظایر آن را در الحان و اشعار زبان پهلوی، پرده‌هایی دانسته که بسیاری از اسرار ملیت و ادبیات فارسی در آنها نهفته است. (مقالات ادبی ج ۱، ص ۴۳)

اصطخری در مسالک و ممالک می‌آورد: ایشان را سه زبان است: پارسی که با یکدیگر گویند، و اگر چه در ناحیت‌ها تفاوتی باشد همه یکسان بود، همه پارس زبان یکدیگر بدانند و لغت پوشیده نماند. و زبان پهلوی کی به روزگار پارسیان مکاتبات به آن لغت بودی آن‌را به تقسیر حاجت بود. و زبان تازی کی امروز در دیوان‌های پادشاهان مکاتبات و معاملات به تازیست آموختند. (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۲۰)

خط پهلوی در زمان اشکانیان و ساسانیان معمول بوده است و در سکه‌ها و نقوش و کتب آن عهد دیده می‌شود. همچنین قدیم‌ترین نوشته‌ای که از این خط به دست آمده الواحی است راجع به مذهب مانی که در شهر تورفان کشف شده است، همچنین اوراکی که در ناحیه فیوم مصر بر روی پاپیروس‌ها نوشته شده است. راقم مجمل التواریخ آورده که خط پهلوی مأخوذ از عبری است. (مجمل التواریخ والقصص ص ۳۰۴) اما قباله‌های هورامان که یکی از آنها به خط و زبان آرامی پهلوی نوشته شده گواه متقنی است برای آنکه اثبات کنیم در هورامان و یا منطقه مورد بحث ما پس از وقفه‌ای هلنی در دوران سلوکیان زبان و ادبیات پهلوی رایج بوده است. خط پهلوی از خط آرامی گرفته شده است و دارای ۲۵ حرف با آواست. خط و زبان پهلوی به دو دسته تقسیم شده است: یکی خط و لهجه اشکانی که آن را پهلوی شمالی می‌نامند و سابقاً پهلوی کلدانی می‌گفتند، دیگر خط و لهجه ساسانی که آن را پهلوی جنوب و جنوب غربی می‌گفتند. ملک الشعرا بهار در معرفی شاخه‌های زبانی ایران پس از اوستایی و مادی، از زبان‌هایی همچون: فارسی باستان، پرتوی (پهلوی یا پهلوانی)، سغدی و خوارزمی نام می‌برد و بر این باور است که «از این شاخه‌ها، لهجه‌های دیگر به وجود آمده است مانند پهلوی شمالی و پهلوی جنوبی و دری و طبری و گیلکی و آذری و سکزی و هروی و خوزی و فارسی (شیرازی) و رازی و کردی و غیره» (بهار، ج ۱، ۱۳۹۰: ۵۷) خط پهلوی بعد از حمله اعراب به خاطر مشکل بودن آن در خواندن و نوشتن نتوانست به موجودیت خودش ادامه بدهد به همین خاطر منحصر به ادبیات موبدان زردشتی شد و موبدان زردشتی نیز به خاطر انحصارطلبی و تحت فشار بودن از جانب فرهنگ و دین غالب، این زبان و ادبیات را جزء به شخصی که از طبقه‌ی موبد و مورد اعتماد باشد یاد نمی‌دادند، و لذا رفته رفته زبان پهلوی و اوستایی فراموش شد. (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۴۳۷)

۲- گنجینه‌ی تاریخ ایران، استاد عبدالعظیم رضائی، جلد اول، ص ۲۸۶. نامه پهلوانی، فریدون جنیدی ص ۱۱.

از زبان پهلوی که ادبیات دینی زردشتی را تشکیل می‌دهد کتاب‌هایی چند باقی مانده که با هجوم اعراب در صدر اسلام اغلب آن‌ها را به آب افکندند، یا سوزانیدند؛ چراکه نامه‌های مجوسان که با قرآن سازشی نداشت، می‌بایست از میان برود، گذشته از این که نزد عرب‌ها، آثار کفر بایستی نابود شود!^۱ در فرهنگ پهلوی، واژه‌های آرامی که ازوارش یا هزوارش خوانده می‌شود، به واژه‌های ایرانی یا پارسی میانگ گردانیده شده است؛ چون، منا = ختای، ارتا = زمیک، میا = آب، ملکا = شاه، کلبا = سگ؛^۲ همچنین کلماتی که در زبان کردی با گویش هورامی (گورانی) موجود است و هم‌اکنون نیز از آن‌ها استفاده می‌شود، مانند: پتیاره، پیوه‌ند، ئاسیوا، هامین، ئاموزگار، تهم، ئیواره‌ک، ناتر، فره، کنیژک، ریش، واچیک... و بسیار دیگر از کلمات و واژه‌های پهلوی که در زبان و متون گورانی-هورامی موجود می‌باشد، و نشان از سهل شدن، طرد شدن و تحریف زبان پهلوی در ایران دارد که متأسفانه رد و اثر این زبان را فقط در مناطق هورامان و برخی نقاط پراکنده دیگر می‌توان گرفت، چرا که گویش هورامی که زبان گفتاری مردمان منطقه‌ی هورامان می‌باشد، دورنمایی است از زبان پهلوی؛ مضاف بر آن که در بیشتر کتاب‌های تاریخی، هرگاه نامی از مناطق غرب ایران و نواحی مرکزی آن برده شده، آن را فهله یا فهله خوانده‌اند و زبان آن‌ها را پهلوی و ادبیاتش را فهلویات. شمس قیس رازی نیز در کتاب «المعجم فی معاییر اشعارالعجم» در قرن هشتم هجری نوشته: «خوشترین اوزان فهلویات است که آهنگ آن را اورمنان خوانند و لحن آن اورامین یا اورمنان نمودار آهنگ مردم هورامان است». در جایی دیگر آورده: کافه اهل عراق را از عالم و عامی و شریف و وضعی، به انشاء و انشاء ابیات فهلوی مشعوف یافتیم، و به اصغاء و استماع ملحونات آن مولع دیدم، بل که هیچ لحن لطیف و تألیف شریف، از طرق اقوال عربی و اغزال دری، و ترانه‌های معجز و داستانه‌ها مهیج، اعطاف ایشان را چنان در نمی‌جنبانید، و دل و طبع ایشان را چنان در اهتزاز نمی‌آورد که:

لحن اورامی و بیت پهلوی زخمه‌ی رود و سماع خسروی^۳

ساکنین این مناطق و همچنین کاکه‌بی‌های کردستان عراق این گویش را با واژه‌ی «ماچو» می‌شناسانند. این واژه یک کلمه‌ی اوستایی کهن می‌باشد که ریشه در (فه‌چ = وه‌چ) دارد با معنای دستوری «بگو». ^۴ زبان و ادبیات پهلوی در دو قرن سکوت حاکم بر منطقه به واسطه‌ی حضور اعراب دچار دگرگونی‌هایی می‌گردد. در این دو قرن به غیر از اسنادی پراکنده مطالبی دیگر در دست نیست تا بتوان بر اساس آن وضعیت زبان شناسی و ادبیات پهلویان را مورد واکاوی قرار داد. اشعاری به زبان پهلوی گفته شده و همچنین دیوان باباطاهر که بیانگر وضعیت زبانی منطقه بوده است. هر چند به غیر از باباطاهر افراد دیگری مبادرت به گفتن شعر با ادبیات پهلوی کرده‌اند که در برخی از موارد هم خلط شده است. سعید نفیسی در مورد شاعری به نام پور فریدون در اواخر قرن هفتم صحبت می‌کند که از کردهای فارس است و دارای دوبیتی‌هایی می‌باشد که در برخی از نسخ با اشعار باباطاهر خلط شده است. (مجله پیام نو سال ۱، ۱۳۲۴ شماره ۱۱ ص ۲۲) دکتر زرینکوب در کتاب جستجو در تصوف ایران، باباطاهر را در شمار پیران و اولیای قدیم اهل حق می‌داند و ارتباط او را با این فرقه که خود از تاثیر عقاید گنوسی قبل از اسلام خالی نبوده‌اند، می‌شناسد (زرین کوب، ۱۳۵۷: ۱۸۹) کوچیدن و زیستن او همراه با کردان ناحیت جبال ولایات فهله ایران، انتساب وی را به فرقه قدیمی و فهلوی دین حق از جمله منابع گورانی تأیید می‌کند. اساساً ظهور باباطاهر و امثال او باید در زمینه بقایا و رسوب عمیق مذاهب عهد باستانی در ناحیت جبال ایران بررسی شود، سرزمینی که بسیاری از قدمای مشایخ متصوفه همچون دینوریها، شهرزوریها، ابهریها، سهروردیها و جز اینها از شهرهای آنجا پدید آمده‌اند. اقوام جبال ایران در آن سده‌ها یعنی کردان و لران و مردم همدان (و جز آنها مثل زنجان، نهاوند، و غیرها) از لحاظ نژاد و زبان ابداً و از عهد باستان تفاوت بینی با هم نداشته‌اند، مگر آنکه بخشی از مردم ماه (ماد/جبال/عراق) کوه نشین و یا کوچ نشین، و بخش دیگر آرمنده روستایی و شهرنشین بوده‌اند. در هر حال، زبان و آیین همگانه یا بیشترین ایشانشان طی قرون و اعصار متممادی فهلوی بوده، که آن را مادی غربی

۱- دو قرن سکوت، عبدالحسین زرین کوب، به نقل از تاریخ ابن خلدون، ص ۱۱۸. فرهنگ کردی، صدیق صفی‌زاده ص ۲۷.

۲- فرهنگ پهلوی، دکتر بهرام فره‌وشی، پیشگفتار، ۱۳۴۶.

۳- المعجم فی معاییر اشعارالعجم، شمس قیس رازی، به کوشش محمد قزوینی و مدرس رضوی، تهران ۱۳۱۴ ص ۱۰۴.

۴- فره‌ه‌نگی ئیریهن ناچ، محمدهد ئەمین هه‌ورامانی، چاپخانه سومر ۱۹۸۷/ ص ۳۵. جوگرافیاو میژووی هه‌ره دیرینی هه‌ورامان له ئاتیستادا، محمدهد ئەمین هه‌ورامانی ۲۰۱۰/ ص ۲۸.

هم خوانده اند. (اذکائی، ۱۳۷۵: ۱۲۹) تطبیق فهلویات در راحه الصدور، کتاب المعجم رازی و اشعار منتسب به باباطاهر در نسخه‌های خطی با ادبیات گورانی یکی دیگر از دلایلی است که مؤید بر ادعای فوق می‌باشد. شادروان محمد امین ادیب طوسی دو مقاله در این خصوص انتشار داده که پرویز اذکائی در باباطاهرنامه این دو مقاله را ترکیب و ارائه نموده است. (اذکائی، ۱۳۷۵: ۸۷) در بررسی و تصحیح نسخه‌های قونیه با مجلس شورای اسلامی اینچنین آورده:

مورجی آن میان دست او خدادرد	زارجم دی جه بولی موری ادخورد
زارجش کشت و موران زار اواخورد	ناگهان به و ذرت بازی و داری

در دو بیت دیگر آمده:

به تنهائی کرم نچيروانی	از آن اسپیده بازم همدانی
بنام من کنند نچيروانی	همه بمن و دیرند چرغ و شاهین

که نسخه نویسی یارسان با این ذهنیت که چون اشعار باباطاهر فارسی است در نتیجه «از» ندارد و آنرا به «من» تحریف و تبدیل نموده، در نتیجه در نسخ یارسان آمده: «من آن اسپیده بازم همدانی.» (نسخ خطی) وجود لغات نه‌ز = من. ژه‌ه‌ج = کبک... در ابیات فوق، در ادبیات گورانی و هورامی هم اکنون نیز به کار برده می‌شود که آن گواه بر گستردگی این گویش در روزگاران کهن است. همچنین نمونه‌ی گفتاری بابابزرگ که می‌فرماید:

په‌ری کارسازی شام هوهیدا بی	شام هوهیدا بی
وه گورز گاوسار زه‌حاک دهیدا بی	وه ریبک خواجام کاوه پهیدا بی

(طاهری، ۲۰۰۹: ۲۷)

بهرام فره‌وشی واژه‌ی ریبک و دهیدا را در فرهنگ پهلوی (ریبک= اشاره. دیدا= نابود) معنی کرده است. (طاهری، ۲۰۰۹: ۴۵۲) در کل آنچه که به عنوان یک انقلاب فرهنگی در راستای احیاء و باز ترمیم این زبان و ادبیات مورد توجه و اهمیت قرار می‌گیرد تلاش‌ها و مجاهدت‌های بزرگ مرد تاریخ منطقه «شاه خوشین لرستانی» است که با راه اندازی و سازماندهی و تشکیل سپاهی از هنرمندان، اندیشمندان، موزیسین‌ها، کبار و ذهاد منطقه، تحت نام سپاه نهصد نهصد به ثبت و ضبط و باز نشر فرهنگ و اندیشه، موزیک و مقام‌های باستانی، زبان و ادبیات... اقدام می‌کند. شاه خوشین با جذب بزرگان علم و هنر و ادب برخلاف سایر اندیشمندان دیگر که آثار خود را به عربی بازنشر می‌دادند ایشان زبان بومی مردمان منطقه که در حال نابودی و فشار بوده را همچون حربه ای به جهت مقابله با تهاجم فرهنگی به کار می‌گیرد. به واسطه‌ی این زبان تمام آنچه که فرهنگ و آداب و رسوم و هنر مقامی باستان بوده را حفظ و اشاعه و باز نشر میدهد که می‌توان به جرأت گفت که بلاد الفهلویین به واسطه وجود این بزرگ مرد تنها پایگاه حفظ و نشر آثار باستانی نجد ایران در زاگرس بوده است.

سرزمین پهلویان

همانگونه که گفته شد پهلویان به مناطق غربی نجد ایران گفته می‌شده که قبل از وجود سلسله‌های هخامنشی، اشکانی، ساسانی ماد کبیر بوده است که بر اساس گفته مورخین ماد کبیر با ماد آتروپاتن و ماد راجیانا آمده، اما هر کدام دارای استقلال خاصی بوده‌اند. در تقسیم بندی هر منطقه تفاوت‌هایی بوده که مورخین کمترین صحبتی در خصوص این تفاوت‌ها ارائه داده اند، اما توگویی خصایص رفتاری و فرهنگی مردمان منطقه‌ی پهلویان و همچنین استراتژیک بودن منطقه و نیز حاصلخیزی خاک و وجود کشت و زرع... سبب شده تا بیشتر مورد توجه ملوک کیانی، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و حتی اعراب قرار بگیرد؛ و به علت همین خصایص، مردمان منطقه را جدای از ماد راگیانا و ماد آتروپاتن دانسته‌اند. ماد کبیر، پهلویان، بعدها به صورت جبال، ماهین، ماهات و ماهان و کوردستان تعریف پیدا می‌کند، که اگر بخواهیم فقط حدودات ماد کبیر را مشخص کنیم باید مناطق: الیپی، کامبادن، آلامتو، ماداکتو، بندنجین... که از جنوب مکریان تا نواحی شمالی دشت بالاگروه و از همدان تا دشت شهرزور است را برای این منطقه در نظر بگیریم. به عبارت

دیگر شاید وجود قلمرو حسنویه برزکانی الگوی مناسبی برای معرفی سرزمین پهلویان یا همان ماد کبیر باشد که بعدها به لر کوچک نیز اشتها پیدا می‌کند. ابن خردادبه و برخی دیگر، سرزمین پهلوی‌زبانان را **بلادالپهلویین** گفته‌اند. این منطقه قبل از هجوم اعراب با عنوان «البهلون» یا «پهلویان» نامگذاری شده است. (همدانی، ۱۳۴۹: ۷۷) و از جمله ساتراپ‌های منطقه بوده و گویا محل بیلاقی هرمزگان هم بوده؛ البته گویند هرمزان خود ساکن صیمره و «مهرگان‌کده» و روزگاری هم شاه لرستان و خوزستان بوده است.^۱ دینوری گزارش کرده که محل تمام تابستان‌ها برای هرمزد و پسرش خسرو پرویز ماهان (ماه کوفه و ماه بصره) یا همین منطقه پهلویان بوده است. (اخبارالطوال، صص ۸۳، ۶۹) پس از حمله‌ی اعراب و تسلط بنی امیه و بنی عباس بر منطقه، به خاطر وجود سلسله کوه‌های صعب به جبال نامگذاری می‌گردد.^۲ ابن خردادبه عقیده داشته که «ماسبذان» از سرزمین‌های «پهلویان» بوده است. (ابن خردادبه، ۱۳۴۰: ۴۷) و دینوری در «اخبارالطوال» گفته که ماسبذان از جمله سرزمین‌هایی است که اردوان -شاه اشکانی- بر آن فرمانروایی کرده است. (دینوری، ص ۴۰) «ماسبذان» و «مهرگان‌کدک» یا «مهرجان‌قذق» دو شهر مهم از منطقه‌ای در پهلویان است که تا قرن چهارم و پنجم هجری کاربرد داشته است، که بخش شمالی را ماسبذان و بخش جنوبی را مهرگان کده می‌گفته‌اند. (ساک، ۱۳۴۳: ۳)

بنا به اظهار نظر اغلب صاحب نظران واژه‌ی «فیلی» تغییر یافته‌ی «فهل» است، و همانگونه که گفته شد «فهل» همین سرزمین پهلویان است که از جانب مورخین «فهل» یا «پهل» معرفی شده است، و هنوز هم از پیران شنیده می‌شود که این عنوان دگرگون شده‌ی «پهل» یا «پهلوی» است. (ایزدینپناه ۱۳۷۶ ج ۱ ص ۷۴) ابن فقیه همدانی در «مختصرالبلدان» منطقه‌ی لرستان یعنی «پشتکوه» و «پیشکوه» را جزو «پهل» و از شهرهای «پهلویان» دانسته است، (همدانی، ۱۳۴۹: ۲۲) و یاقوت حموی در «معجم البلدان» شهرهای پهلویان را هفت شهر آورده: «همدان و ماسبذان و قم و ماه بصره و صیمره و ماه کوفه و کرمانشاهان». (ساک، ۱۳۴۳: ۴۷) ابن خردادبه نیز سرزمین پهلوی‌زبانان را اصفهان، ری، همدان، دینور، مهرجانقذف، ماسبذان و قزوین معرفی کرده است. (ابن خردادبه، ۱۳۴۰: ۱۸۶)

ابن الندیم نیز در الفهرست آورده: «زبان‌های فارسی عبارت از پهلوی، دری، فارسی، خوزی و سریانی است.» و گفته پهلوی منسوب است به «پهل» که نام پنج شهر است: «اصفهان، ری، همدان، ماه نهاوند و آذربایجان» (ابن الندیم، ۱۳۴۳: ۲۲) البته مقدسی عنوان کرده: «ری و اصفهان از شهرهای پهلوی نبوده و شهرهای پهلوی همدان، ماسبذان «مهرجان قذق» که همان «صیمره=کمره» باشد، و ماه بصره که نهاوند است و ماه کوفه که «دینور» باشد.» (مقدسی، ۵۷۵: ۱۳۸۵) و نیز یعقوبی در شرح اصفهان به روستاهای میان اصفهان و اهواز و نواحی مذکور که می‌پردازد از روستایی به نام فهمان نام می‌برد که جملگی آن کرد و از خرم دینان بوده اند. (یعقوبی، ۵۰: ۱۳۵۶) کاربرد فهل برای سرزمین ماد به اواخر دوران اشکانی می‌رسد. نمونه‌هایی از فهلیات که در متون فارسی آمده بیشتر به مناطق یاد شده منسوب است. با این همه از نظرگاه زبان شناختی سرزمین فهل را می‌توان تا گیلان گسترش داد. (تفضلی، ۱۱۹/نامه فرنگستان ۸/۱) هر چند قبل از هجوم اعراب و بر اساس آنچه که تاریخ گواهی داده است سرزمین پهلوی‌زبانان گسترده بوده و به قول ابن فقیه همدانی که پهلوی‌زبانان را طبرستان و دیلم... هم دانسته و همین مسئله نیز باعث شده تا نژاد مردمان طبری را با پهلوی نشینان یکی بدانند، اما پس از حمله‌ی اعراب نواحی پهل نشین محدود به نواحی مشخص می‌گردد.

این سرزمین پس از هجوم اعراب همانند سایر جای‌ها دچار استیصال و دگرگونی می‌گردد. نام آن تغییر پیدا می‌کند و به جبال اشتها پیدا می‌کند. اصطخری شهرهای جبال را چنین برشمرده است: «همدان، رودراور، رامن، وروگرد، فراونده، شابرخواست، لاشتر، [نهاوند]، قصر دزدان، اسدآباد، دینور، کرمانشاهان، مرج، طرز، حورمه، سهرورد، ابهر، سمنان، قم، قاشان، روده، بوسنه، کره، بره، گربایگان، سرای متصل و دوان، سپاهان، جهودستان، خان لنجان، باره، سیمره، سیروان، دوربنی راسبی، طالقان، قزوین،

۱- اخبارالطوال، دینوری ص ۱۰۶. تاریخ جغرافیایی و اجتماعی لرستان، حمید ایزدینپناه ۱۳۷۶ ج ۱ ص ۶۷

۲- نزهت القلوب، حمدالله مستوفی، تصحیح گای لیسترنج ۱۳۶۴ ص ۴۷-۷۴. ممالک و مسالک، ابواسحاق ابراهیم اصطخری ۱۳۷۳ ص ۲۰۴.

قصرالبراذین، زنجان». (اصطخری، ۱۶۴: ۱۳۴۰) حسن قمی نیز در تاریخ قم در قرن چهارم هجری آورده که بلاد جبال عبارت از همدان است و ماسبدان که آن سیروان است و مهرجانقدق که آن صیمره است و قم و ماه البصره که آن نهاوند است و ماه الکوفه که دینور است و قرمسین. (قمی، ۱۳۶۱: ۲۶)

همچنین ابن حوقل شهرهای مشهور جبال را اینچنین گزارش کرده است: همدان، رودراور، رامن، بروجرد، کرج، فراونده (نهاوند) و قصر دزدان (قصرالصوص)، نهر زرنود (زرن رود، زاینده رود) که رود اصفهان است در همه این شهرها جریان دارد و شهرهای دیگر مانند اسدآباد، دینور، قرمسین (کرمانشاهان)، مرج، طرز، حومه سهرورد، زنجان، ابهر، سمنان، قم، کاشان، رود، بوسته، کرج، اصفهان، خان لنجان و بارمه که شهری جدید است، صیمره، نواحی سیروان، خانه های راسبی و طالقان است. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۵) و کتاب حدود العالم من المشرق الی المغرب در قرن چهارم حدود جبال را اینچنین ذکر کرده است: مشرق ناحیت جبال از حدود پارس است و بعضی از بیابانان کرگس کوه و بعضی از خراسان و جنوب وی حدود خوزستانست و مغرب وی بعضی از حدود عراقست و بعضی از حدود آذربادگان و شمال وی کوه دیلمان است. (ستوده، ۱۳۶۲: ۱۴۰)

پهلویان یا جبال دارای نام دیگری هم بوده به اسم میدیا، که لسترنج و سایر مورخین آورده اند که منظور از اصطلاح مدیا که یونانیان به کار برده اند همین ناحیه کوهستانی پهناوری است که عرب آن را جبال نامگذاری کرده و بعدها در قرن ششم هجری سلجوقیان آن را عراق عجم نامیدند. (لسترنج، ۱۳۳۷: ۲۲۰) همچنین گزارش کرده آنچه درباره اصل ایالت کردستان می گویند این است که در نیمه قرن ششم هجری سلطان سنجر سلجوقی قسمت غربی ایالت جبال یعنی آنچه را که توابع کرمانشاه بود جدا کرد و آن را کردستان نامید. (لسترنج، ۱۳۳۷: ۲۰۸) حمدالله مستوفی در شرح این منطقه که نام کردستان بر آن نهاده شده اینچنین آورده است: و آن شانزده ولایت است و هوایش معتدل و حدودش به ولایت عراق عرب و خوزستان و عراق عجم و آذربایجان است شامل: الانی، الیشر، بهار، خفتیان، دربند تاج خاتون، دربند زنگی، دزیبل، دینور، سلطان آباد چمچمال، شهرزور، کرمانشاهان، کرنندو خوشان، کنگور، مایدشت، هرسین، و سظام. (مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۲۷)

تصویر ۱: نقشه فوق از کتاب جغرافیای سرزمین های خلافت شرقی است که مدیا یا ماد کبیر، جبال، عراق عجم، پهلویان، کردستان را مشخص کرده است؛ و می توان گفت تمام مورخین این مهم را لحاظ کرده اند.

پس بر اساس گواهی تاریخ اصطلاح کردستان برای اولین بار برای ایالت جبال به کار برده می شود که در نیمه دوم قرن ششم هجری سلطان سنجر سلجوقی قسمت غربی این ایالت (جبال) را جدا می کند و آن را کردستان می نامد و برادرزاده اش سلیمان شاه را فرمانروای آنجا می کند. سلیمان شاه نیز شهر بهار در نزدیکی همدان را مرکز فرمانروایی خود قرار می دهد. در سال ۶۵۵ ه.ق. شهر

بهار به دست سپاهیان مغول می‌افتد و کردها رفته رفته به سمت کوه‌ها عقب‌نشینی می‌کنند و بهار از همان وقت خالی از سکنه کردها می‌گردد.

در واقع سرزمین مربوط به حوزه زیست پهلویان تا بلاد فارس یعنی اصفهان و یزد و کرمان بوده است که در ادوار مختلف تاریخی دشت‌ها را وا گذاشته و به نواحی داخلی خود عقب‌نشینی کرده‌اند. ابن حوقل از کردهای ساکن حدود اصفهان یاد می‌کند که از قبیله مازنجان می‌باشند و گفته که شماره‌ی کردهای مقیم فارس افزون بر پانصد هزار خانه مویی است. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۵) که ساز و برگ و نیرو و مردان و دواب و ستور به اندازه فراوان دارند تا آنجا که اگر سلطان به سرزمین آنان تجاوز کند و یا قصد ستمکاری داشته باشد کار بر وی دشوار می‌شود.^۱ همچنین بلاذری وقتی که از روستاهای اطراف اصفهان صحبت به میان می‌آورد خاطر نشان می‌سازد که مردم این روستاها کرد و از خرم دینان هستند. (بلاذری، ۱۳۴۶: ۵۰) ابن حوقل زموم فارس را جزو مناطق کردنشین آورده که خراج آن نیز به یکی از بزرگان اکراد داده می‌شود. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۹) محمد تقی بهار در حاشیه تاریخ سیستان آورده که زم و یا رم بازنجان در قالب کتب مسالک و ممالک ذکر شده و اصطخری و یاقوت آنرا رم ضبط کرده‌اند. (تاریخ سیستان، ص ۲۲۷) که ابن حوقل خود این قبیله را مازنجان آورده است و گفته مردم مازنجان از اعمال اصفهان مجاور زم جیلویه اند (کوه گیلویه) و از «زم شهریار» به شمار می‌آیند و از اینان هر کس که در اعمال فارس ساکن است املاک و قرای بسیار و پر نعمت دارد. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۹) اصطخری نیز در مورد کردهای فارس اینچنین آورده: و آن چهار سرزمین است و زموم به معنی محال کردها باشد و از جمله آن‌ها؛ زم حسن بن جیلویه که بازنجان نام دارد و فاصله اش تا شیراز چهارده فرسخ است و زم اردام بن جوانه که فاصله اش تا شیراز بیست و شش فرسخ است و زم قاسم ابن شهر براز که کوربان نام دارد و فاصله اش تا شیراز پنجاه فرسخ است و زم حسن بن صالح که سوران نام دارد و فاصله اش تا شیراز هفت فرسخ است.^۲

تصویر ۲: نقشه کرمانشاه و خانیقین و شهرزور بر اساس گواهی ابودلف در قرن سوم

علاوه بر گواهی‌های فوق می‌توان به گفته مقدسی اشاره کرد که زبان مردمان زنجان را واتم واتو دانسته و ابن حوقل نیز در مورد سهرورد در نزدیکی زنجان گواهی داده که مردمان این شهر کرد هستند.^۳ و در جایی دیگر از صوره الأرض آورده که مهمترین شهرهای

۱- (صوره الأرض، ص ۴۰. همچنین ابن حوقل از هفت طایفه دیگر که در کرمان زندگی میکنند نیز نام برده است. (ص ۷۵)

۲- مسالک و ممالک ص ۴۴. زموم الاکراد: سرزمین کردها، مفردش زم است (م). (مفاتیح العلوم، خوارزمی، ص ۱۱۷)

۳- صوره الأرض، ص ۱۱۳. تقویم البلدان، ص ۲۸۱.

جبال همدان، دینور، اصفهان، قم... است.^۱ این گواهی‌ها چند نکته را می‌نمایند: ابتدا اینکه حوزه زیست اکراد پهلوی تا نواحی قزوین، فارس، اصفهان را شامل می‌شده است؛ که اگر حتی واژه‌ی انعکاسی «گوریان» که اصطخری آنرا گزارش کرده است را گوریان-گوران ندانیم، می‌توانیم به ضرس قاطع بر اساس سایر گواهی‌های موجود بگوییم که منطقه‌ی پهلویان محل زیست اکراد گورانی و تیره‌های زیر مجموعه‌ی آن بوده است، چرا که تمام گوران زبان‌های سرحد مرز بین فارس و اکراد جملگی با زبان گورانی یا همان واتم واتو صحبت می‌کرده‌اند.

این پهله یا فهله بعدها به صورت فهلی، فیلهلی و فیلی تغییر صورت می‌دهد و ساکنان این مناطق را گاه فیلی هم می‌خوانند. برخی به اشتباه واژه‌ی فیلی را منتسب به «حسین خان فیلی» سر سلسله‌ی والیان پشتکوه می‌دانند در حالی که الزاماً اینگونه نیست و همانگونه که آورده شد واژه‌ی فیلی به سرزمین پهلویان اطلاق می‌شده است، همچون گفته‌ی رزم آرا که خرم آباد را با پسوند فیلی آورده است. (رزم آرا، ۱۳۲۰: ۱۷۵) سپس به خاطر شهرستانیت و متمول بودن مردمان منطقه (مقدسی، ۱۳۸۵: ۱۵۸) و همچنین وجود مراکز علمی- تجاری- فرهنگی از جانب اعراب به پایگاهی برای امورات خود خاصه جمع‌آوری خراج میدل می‌گردد. قرار دادن دو مرکز مهم همچون ماه کوفه (دینور) و ماه بصره (نہاوند) از جمله موارد مورد اشاره است که بیانگر حفظ شرایط اجتماعی مردمان منطقه از جهات مختلف فرهنگی- فکری و پرستیژ اجتماعی بوده که نزد اعراب هم نمود پیدا کرده است. مورخین قرون بعد از حمله‌ی اعراب نیز این مهم را تأیید کرده و عنوان داشته‌اند که بلادالفهلویین یا منطقه پهلویان دارای باغات... بوده و مردمان آن زیرک و با سواد و با فرهنگ بوده‌اند.

این منطقه بر اساس گفته‌ی مورخینی همچون: ابن فقیه همدانی، مسعودی، مقدسی... از جمله مراکز متمول و با پرستیژ جبال بوده است و تا حدود قرن‌های سوم و چهارم در اوج تمدن و شهرنشینی بوده و بر اساس گواهی مقدسی از نظر میزان مالیات پس از اصفهان و ری با سه هزار و سیصد درهم، جزء مناطق آباد و پررونق ایران بوده است. (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۷۱ - ۳۷۵) (همدانی، ۱۳۴۹: ۲۴ - ۲۹)

ابن فقیه همدانی نیز مانند مقدسی در مورد خوبی و بدی و اهمیت شهرهای ایران که توسط قباد بن فیروز بررسی شده‌اند، آورده: «قباد در ماسبدان در دهکده ای به نام ترمان، چشمه آب گرمی بساخت که پنداشتی آن را با آتش گرم می‌دارند و آن چشمه در زمستان هست و در تابستان نیست و از پزشکان معروف سیروان که دهکده‌ای در ماسبدان است یاد کرده است» (همدانی، ۱۳۴۹: ۲۴ - ۲۹) و ایضاً در شرح کرمانشاهان آورده که مردمان ماسبدان و مهرجانذق از همه خردمندتر است و ماه کوفه و ماه بصره از همه جا پر نعمت تر است و همدان و شهرزور و حلوان از همه جا به سلاح آشناتر هستند. (همدانی، ۱۳۴۹: ۲۸)

در احسن التقاسیم در مورد خراج ناحیه جبل چنین آمده است: «خراج ری، ده میلیون درم؛ خراج دینور، سه میلیون؛ خراج قم، دو میلیون؛ قزوین و ابهر و زنجان، یک میلیون و ششصد و بیست هزار؛ خراج اصفهان، یازده میلیون؛ سیمره، سه میلیون و یکصد هزار، کاشان، یک میلیون و دماوند ده میلیون می‌باشد. (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۹۹) از این گواهی مستفاد می‌گردد که میزان خراج سیمره به دلیل متمول بودن مردمان منطقه و حاصلخیزی خاک و باغ، و جمعیت زیاد، از همه شهرهای جبال، غیر از اصفهان و ری، بیشتر بوده است. این موضوع بر آبادانی و اهمیت این ناحیه در قرن چهارم هجری دلالت دارد.

همچنین اصطخری از زبان قباد پادشاه نقل می‌کند که بهترین‌های مملکت میوه مدائن و سابور و ارجان و ری و نهاوند و حلوان و ماسبدان است. در مورد میوه‌ها و درخت خرما و گوسفندان بسیار زیاد در سیمره و سیروان گزارش داده است. (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۲۰) این امر نشان می‌دهد که کشاورزی، باغداری و دامپروری این منطقه از رونق خاصی برخوردار بوده، خاصه اینکه پرداخت مالیات

۱- صورة الأرض ص ۱۰۲، ۱۰۵. ابن حوقل آورده که اکراد حدود اصفهان و ساکن در فارس بیش از صد طایفه هستند که برخی از این طوایف عبارتند از: کرمانیه، رامانیه، مدین، طایفه محمدبن بشر، بقلیه، بنادمه‌ریه، طایفه محمدبن اسحق، صباحیه، اسحاقیه، اذرکائیه، سهرکیه، طماده‌نیه، زیادیه، شهرویه، بنداذقیه، خسرویه، زنجیه، صفریه، شهباریه، مهرکیه، مبارکیه، استامهریه، شاهویه، فراتیه، سلموتیه، صبریه، آزاددختیه، مطلبیه، معالیه، لاریه، برازدختیه، شاهکانیه و جلیلیه. (ص ۴۰)

آن با شهرهایی مثل اصفهان در یک طراز بوده است. اصطخری در مورد اوضاع اقتصادی و مالیاتی مناطق ماسبدان و مهرجانقذق چنین آورده: «مالیات این مناطق با سایر مناطق جبال سی هزار هزار درهم بوده است. (اصطخری، ۱۳۷۰: ۱۸ و ۱۹) سرزمین بلادالفهلویین و یا همان پهلویان چند منطقه استراتژیک و مهم داشته که از هر باب مورد توجه بوده و دانشمندان زیادی را هم در خود پرورش داده است. این مناطق بر اساس ظرف زمان عبارتند از: سیمره و سیروان، دینور و کرمانشاه، یافته و بلوران، شهرزور، هورامان. مناطق مختلف از پهلویان دارای نام‌هایی مشخص بوده که متأخرترین آنها به این شکل می‌آید: کرمانشاهان، لرستان، هورامان، خاتقین و ایلام.

حکومت‌های محلی

حکومت‌هایی که پس از حمله اعراب در پهلویان شکل داده می‌شود شامل: خاندان‌های ابی دلف، آل زیار، آل بویه، حسنویه و بنی عناز بوده است. سپاه تشکیل دهنده حکومت‌های حسنویه برزکانی و بنی عناز... مردم گوران بوده اند و ظاهراً گوران‌ها نیز در قرون سوم و چهارم هـ ق بر اساس آنچه در تاریخ نقل شده شامل شاخه‌هایی چند همچون: بابونی، بازنجان و شاذیگانی بوده‌اند.

در سال ۱۸۴ هـ ق هارون الرشید حکومت این منطقه را به یحیی حرشی می‌سپارد. در زمان مأمون (۱۹۶ هـ ق)، حسن بن سهل به فرمانفرمایی ایالت جبال منصوب می‌شود و تا سال ۱۹۹ هـ ق حاکم آن دیار بوده. در سال ۲۱۴ هـ ق مأمون، عبدالله بن طاهر را به حکومت دینور برمی‌گزیند. در سال ۲۳۵ هـ ق المنتصر بالله از سوی متوکل عباسی به حکومت جبال منصوب می‌شود. در سال ۲۴۷ هـ ق حکومت ماسبدان و مهرجان قذق به بغای شرابی واگذار می‌گردد. پس از خاندان ابودلف، حکومت جبال به دست آل زیار می‌افتد. مرداویج بن زیار در سال ۳۱۶ هـ ق پس از تسلط بر دیلم، مازندران و گرگان، ولایت جبال را متصرف می‌گردد. پس از مرداویج، علی ابن بویه حاکم می‌شود. پس از عماد الدوله برادرش حسن رکن الدوله به حکومت می‌رسد. در سال ۳۶۶ هـ ق حسن رکن الدوله از دنیا می‌رود و پس از وی حکومت جبال به فخر الدوله واگذار می‌شود. به علت عدم اطاعت فخرالدوله از برادرش عضدالدوله، دو برادر با هم درگیر می‌شوند و در سال ۳۶۹ قلمرو حکومت فخرالدوله به وسیله عضدالدوله تصرف می‌شود و حکومت جبال به مؤیدالدوله واگذار می‌گردد. در مورد اختلاف و درگیری گوران‌ها (شاخه بابونی) با کاکویان جبال (جانشینان بویان دیلمی) در تاریخ نیز اشاراتی به چشم می‌خورد. (کامل ج ۹ ص ۳۵۱)

این اثر در جلد سیزده از کتاب کامل از درگیری بین جوزقان‌ها به سرکردگی ابوالفرج بابونی گورانی با علاءالدوله اشاره کرده است که این خود چند مسئله را به ذهن متبادر می‌کند. ابتدا اینکه جوزقان‌ها دارای حکومتی محلی بوده اند، دوم اینکه محل زیست آنها نیز همان قلمرو حسنویه برزکانی بوده است که از شاپورخواست شامل می‌شده و تا نواحی دشت شهرزور ادامه داشته است، سوم اینکه بر اساس قراین تاریخی دارای جمعیت و قدرت محلی نیز بوده اند. این درگیری چنین گزارش شده است: در میان سال‌های ۴۱۷ هجری میان سپاهیان علاءالدوله بن کاکویه و کردهای جوزقان پیکر شکن پدید آمد. چگونگی آن چنین بود که علاءالدوله پسرعمویش، ابوجعفر، را بر شاپورخواست و آن کرانه‌ها بر گماشت و کردهای جوزقان را زیر فرمان او نهاد و ابوفر ج بابونی را، که به تیره ای از کردها وابستگی داشت همراه او بر کردها فرمانداری داد. میان ابوجعفر و ابوفر ج همستیزی پدید آمد که به ناسازگاری بیانجامید. (ابن اثیر، ج ۱۳ ص ۵۵۹۹) متون تاریخی اشاره می‌کنند که پیش از قدرت‌گیری امیرحسین و تشکیل حکومت بنی حسنویه نواحی دینور، همدان، نهاوند و پاره‌ای از نواحی آذربایجان تا مرز شهر زور، به مدت پنجاه سال، تحت تسلط سلسله‌ای از کردهای برزیکانی، به نام عیشانیه بوده. در زمان امیرحسین، رهبری حکومت عیشانیه در دست ونداد و غانم، برادر زن‌های او بوده است. گردهای عیشانی شاخه‌ای از عشیره بزرگ و گُرد برزیکانی بوده‌اند. (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۲۱/۱۵ و ۱۲۲) پس از درگذشت ونداد فرزندش ابوالغنائم عبدالوهاب، به جای پدر به حکومت می‌رسد؛ اما عشیره شادنجان او را اسیر و قلاع و املاکش را تصرف کردند و به حسنویه گُرد تحویل دادند (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۲۱/۱۵)

محمد امین زکی بیگ به نقل از تاریخ دول السلام ج ۱ ص ۴۲۹ آورده: «شالوده‌ی این حکومت (حسنویه) از طرف میرحسین، بزرگ طایفه برزیکانی در سال ۳۳۰ هجری در شهرزور (شاهزور) ریخته شد. (ونداد) و (غانم) برادران میرحسین هم از امرای عشایر عیشانیه بودند و اطراف و نواحی دینور و همدان و نهاوند و سامغان و بعضی ولایات آذربایجان را نیز در اختیار داشتند. ونداد در سال ۳۴۹ و غانم در سال ۳۵۰ به رحمت حق پیوستند و تمامی املاک و متصرفات آنان به دست حسنوی پسر میرحسین افتاد». (زکی بیگ ۱۳۸۱/ج ۲ ص ۶۸) مقرر حکومت این سلسله سرماج در دینور بوده،^۱ و دینور و شهرزور به نقل از صاحب کتاب «حدود العالم من المشرق الی المغرب» شهرهایی اند انبوه و بسیار نعمت و مردمانی آمیزنده^۲ که از جمله متصرفات و یا قلمرو این سلسله می‌باشد. ابن الاثیر می‌آورد: «بدرین حسنویه بزرگانی سرکرده‌ی لشکری از برزیکان بود که برزینیه نامیده می‌شد (ابن الاثیر ۱۳۵۰ ج ۱ ص ۱۲۰) و حوزه‌ی قلمرو آن عبارت بود از: شاپورخواست، دینور، بروجرد، نهاوند، اسدآباد و قطعه‌ای از اهواز و آنچه بین این ولایات از آبادی‌ها و قلاع بود. (ابن الاثیر ۱۳۵۰ ج ۱ ص ۳۵۳)

پس قلمرو حکمرانی این خاندان نقشه‌ی خوبی برای تعیین حدودات پهلویان است؛ که البته به لر کوچک نیز اشتباه پیدا می‌کند. اسکندر بیگ ترکمان در عالم آرای عباسی در خصوص حدودات لر کوچک آورده: «ولایت مذکور بر جانب جنوبی عراق واقع گشته، عرض آن یک طرف به ولایت همدان و قلمرو علیشکر متصل و طرف دیگر به الکاء خوزستان پیوسته، طول آن از قصبه بروجرد تا حدود بغداد و سایر محال عراق عرب قریب یکصد فرسخ است» (ترکمان ۱۳۳۵: ۴۶۹) (هدایت ۱۳۸۰: ۶۶۶۲) لرستان یعنی از جنوب کرمانشاه و همدان تا خلیج فارس، که تا اواخر قرن سوم هجری یکی بوده است، اما از زمان به وجود آمدن خاندان‌های حسنویه و فضلاوی به لر کوچک و لر بزرگ تقسیم می‌گردد. مسعودی نخستین کسی است که از لفظ «لریه» نام می‌برد، و محل سکونت‌شان را فارس و اصفهان و سرزمین جبال و ماهات یعنی ماه کوفه و ماه بصره و ماه سبزان دانسته. (ایزدپناه ۱۳۷۶ ج ۱ ص ۷۶) وجه تسمیه‌ی «لر» بر اساس نظر اغلب محققین و مورخین همچون: مسعودی، حمدالله مستوفی، اصطخری، شرف خان بدلیسی، راولینسون، ایزدپناه... شهری است در شمال اندیمشک به نام «لور»، که اصطخری آورده: «لور شهری آبادان است... از شاپورخواست تا لور سی فرسنگ... از سیروان تا صیمره یک روز راه از دیه لور تا کره شش مرحله» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۹) یاقوت حموی آن را «رور» گزارش کرده که در نزدیکی اهواز می‌باشد. (حموی ۱۳۸۳ ج ۲ ص ۵۵۹) و این احتمال وجود دارد شهری که در قدیم در حدود ۸ کیلومتری اندیمشک قرار داشته و به لور معروف بوده همان شهر «الرور» است که احتمالاً به مرور زمان حرف «ر» اول کلمه‌ی «الرور» به لام تبدیل شده و به صورت لور در آمده است، که بیشترین تعداد سکه‌های ابوالنجم در این شهر ضرب شده است. (قوچانی، ۱۳۷۳: ۵۴) یاقوت حموی در معجم البلدان در قرن هفتم قمری از «لر» و «لرستان» نام می‌برد و ایشان را یکی از طوایف کرد به حساب می‌آورد. ابن حوقل نیز گزارش کرده لور جزو خوزستان بوده اما به اعمال جبال پیوسته می‌گردد و دارای بادیه و اقلیم و روستاهاست که افراد بدانها تسلط دارند و در فراخی نعمت و ترو تازگی آن شهر مؤثراند. (ابن حوقل، ۲۹: ۱۳۶۶)

تاریخ اعتقادی مردمان پهلویان (با تأکید بر لرستان)

لر کوچک یکی از نام‌های جنوبی منطقه پهلویان است که در مقطعی از تاریخ کاربرد داشته است و از جمله ساتراپ‌های منطقه بوده است. قدیمی‌ترین نشانه‌های باوری و اعتقادی در این منطقه مربوط به لولوبی‌ها و کاسی‌ها می‌باشد که معتقد به چند خدایی بوده‌اند، همچون: «کاشو» خدای قبیله و نیای کاسیان، «شیمالی» الهه قلل کوهستان که نام دیگر آن شیبارو بوده، دیگر «شوکامون» یا «شومو» خدای آتش زبرزمینی و حامی سلاله شاهی، «هاربه» و «شیخو» از خدایان بسیار معزز و محترم بوده. (دیاکونوف، ۱۳۴۵: ۱۷۳) به حیات پس از مرگ اعتقاد داشته‌اند و برای رضایت خدایان، اشیاء و زینت آلات... پیشکش معابد و قبور می‌کرده‌اند. با نضح و نشر مهرپرستی، نشانه‌های اعتقاد به مهرپرستی در این سرزمین محرز می‌گردد. وجود مهرابه‌ها و یا استودان‌های شیرین و فرهاد در صحنه (تنها مهرابه‌ای است که نشان خورشید بالدار بر آن دیده شده است)؛ مهرابه‌ی اسحاق وند در هرسین، معبد آناهیتا در کنگاور، دخمه باباعباس

۱- معجم البلدان، یاقوت حموی ج ۳ ص ۸۲. تجارب الامم و تعاقب الهمم، به کوشش آمد روز، مارگلیو ج ۶ ص ۴۱۴.

۲- حدود العالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۴۰/۱۴۱)

در خرم آباد... گواه بر وجود مهرپرستی در این منطقه می‌باشد. به غیر از نشانه‌های تاریخی از این دوران می‌توان به وجود آداب و رسوم و شیوه‌ی فکری و لغات موجود در زبان رایج این سرزمین اشاره کرد. که بزرگ مردان این دیار بسیار به واژه‌ی «بگ» که همان «بغ» است اهتمام می‌دهند، و هر کس که زینده این واژه باشد را با پسوند بگ ملقب می‌سازند.

با ظهور زردشت مردم این دیار نیز به زردشتیگری روی می‌آورند. وجود آتشکده‌های موجود در این نواحی گواه بر موضوع است. در شهر الیستر آتشکده‌ی معروفی بوده به نام اروخش. (مستوفی، ۱۰۷: ۱۳۳۹) در کردستان دیهی به نام آخرین، آتشخانه‌ای بود که زردشتیان آن را بزرگ داشتند. (صدیقی ۱۳۷۵: ۱۰۶) وجود مهرگان قذق و ماه سبزان و اشاره به سیروان و توجه بیش از حد به این مناطق توسط حکام ساسانی که احیاء کننده‌ی تفکر زردشت بودند خود گواه بر موضوع است.

پس از حمله اعراب و تصرف سرزمین پهلویان و به اسارت گرفتن مردم ظلم و ستم‌های غیر انسانی زیادی بر مردمی که موالی نامیده می‌شدند شکل داده می‌شد. دگرگونی فکری اعتقادی تا براندازی دین زردشت پیش می‌رود و مردم ناگزیر می‌شوند که اشهد خود را به زبان بیاورند. منتهی مردم پهلویان در این انتخاب اجباری بین گزینه‌ی بد و بدتر گزینه‌ی نزدیک به تفکر و فرهنگ باوری خود را انتخاب کردند. نزدیک شدن به اهل بیت و علی (ع) به خاطر دادرسی ایشان که بین موالی و عرب تبعیضی قائل نمی‌شد، وجود ذهنیت فرّ ایزدی که در تشیع قابل طرح بود... سبب شد تا قریب به اتفاق مردم پهلویان در همان سال‌های نخست به شیعه‌گری روی بیاورند. هر چند که برخی از منابع وجود حنفیت را در دینور گزارش کرده اند (مقدسی...) اما برخی دیگر نیز از شیعیان دینور هم یاد کرده اند. (دینوری...) در جریان قیام مختار وجود موالی و یا افراد غیر عرب که به عجم نامگذاری شده بودند بسیار بوده است. کسانی همچون کیان ایرانی که اهل مدائن بوده و یا شرحبیل بن ورس همدانی که گفته می‌شود طی مأموریتی که مختار به ایشان می‌دهد از سه هزار نفری که همراه او بوده تنها ۷۰۰ نفر عرب و بقیه موالی بوده اند. (جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۲۴) که بر اساس گواهی‌های موجود بیشتر ایشان اهل جبل یا پهلویان بوده‌اند. دینوری آورده که بیشتر اصحاب مختار عجم بوده‌اند و از قبیله همدان. (دینوری ۲۱۶) همچنین علی بن جعفر از امام کاظم روایت کرده که فرمود: «إنما شیعتنا المعادن والأشرف و اهل البیوتات و من مولده الطیب» علی بن جعفر می‌گوید تفسیر آنرا پرسیدم امام فرمودند: شیعیان ما چهار گروهند، از قریش که معادنند، از اشراف که عرب‌هایند، از کسانی که خانواده اصیل دارند، یعنی موالی و نیز از کسانی که مولد آنها طیب است یعنی اهل سواد. (جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۳۱) و همانطور که در پیش نیز شرح داده شد سواد از جمله مناطق محل زیست پهلویان بوده است و شامل نواحی شهرزور و حلوان تا آبادان است. دینوری کمک‌های مالی که به مختار می‌شده را از مردم جبل (پهلویان) دانسته و در اخبار الطوال آورده: اموال فراوانی از عراق و جبل و اصفهان و ری و آذربایجان و جزیره برای او می‌رسید. (دینوری، ۲۱۵) خواجه نظام الملک نیز در سیاستنامه آورده: مردم کوهستان و عراق از درمی، نیم درم رافضی و مزدکی اند. (جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۴۵) جملگی گواهی‌های موجود در تاریخ مؤید این مهم است که مردم پهلویان از همان سال‌های نخستین ظهور اسلام به تشیع روی می‌آورند که بعدها سلسله‌ی آل بویه بر تحکیم آن تأثیر گذار می‌گردد.

پس از ظهور اسلام و حمله اعراب به ایران دگرگونی فکری اعتقادی تا براندازی دین زردشت پیش می‌رود. ظلم و ستم اعراب بر ایرانیان به شکل‌های مختلف جلوه می‌کند. سلب مالکیت از ایرانیان و ضبط سهم الارث فرد مجوسی (دوگوبینو، ۱۳۶۳: ۸۱) وضع کردن خراج‌های سنگین تحت عنوان جزیه، قرار دادن یک پانزدهم خون‌بهای فرد ایرانی در مقابل عرب (بغدادی، ۱۳۵۸: ۲۵۷) محروم بودن کودکان ایرانی از تحصیل و سایر خدمات و حق و حقوق شهروندی... سبب نارضایتی‌های بی شماری از عرب و دین جدیدشان می‌گردد. به همین خاطر نهضت‌ها و انقلابات فراوانی در گوشه و کنار ایران به شکل جنبش‌های فکری و طریقت‌هایی که در اصل دوری از فقه و چهارچوب خشک اسلام بوده نضج می‌گیرد.

پهلول مادی یا ماهی به عنوان اولین شخصیت معلوم و مطرح تفکر یاری در منطقه‌ی ماهیدشت که تحت حاکمیت هارون الرشید بوده در قرن دوم هجری ادامه دهنده‌ی جنبشی فکری است که تمام یاران وی از لرستان بوده‌اند، شامل: بابالره، بابا رجب، بابا حاتم، بابا نجوم. (طاهری، ۲۰۰۷: ۲۹) مردم جبال یا پهلویان در طول سال‌ها ظلم و ستم امویان و عباسیان در نهضت‌های ضد عرب و به

طرفداری از ابومسلم مشارکت داشته اند. که مسعودی در سال ۳۳۲ مهمترین شعب پیروان ابومسلم یا خرمیه را کردکیه و لوردشاهیه می‌داند و آورده: « غالب خرمیان در خراسان و ری و اصفهان و آذربایجان و کرج ابودلف و برج که به نام رذ و ورسنجان معروف است، و هم در صیمره و سیروان و اریوجان و ماسبدان و دیگر نواحی هستند.» (مسعودی، ۱۳۷۰، ج ۲/۲۹۷) نفیسی نیز در کتاب بابک خرم‌دین آورده: « ساکنان ماسبدان، مهرجان قذق، صیمره، شیروان یا سیروان، کوذشت یا کوه‌دشت، طرهان و اریوجان و ماه کوفه یعنی بخش مهم پیشکوه و پشتکوه از قیام خرمیان علیه معتصم عباسی که با ایرانیان دشمنی ذاتی و دیرینه داشت پشتیبانی و طرفداری کرده و به آن پیوستند.» (نفیسی، ۱۳۸۴: ۳۲) (ایزدپناه ۱۳۷۶ ج ۱ ص ۷۴) مقدسی مورخ قرن چهارم نیز در خصوص خرم دینان لرستان اینچنین آورده: « نهاد ایشان عقیده به روشنی و تاریکی است و هر که را از ایشان در سرزمینشان ماسبدان و مهرجان قذق دیدم همگان در نهایت مراعات پاکیزگی و پاکی بودند.» (آفرینش و تاریخ ج ۴ ص ۹۵) شهرستانی ایشان را در زمره غالبان شیعه آورده و می‌گوید که ایشان در هر شهری لقبی دارند: در اصفهان ایشان را خرمیه و کودیه گویند؛ و در ری مزدکیه و سنبادیه؛ و در آذربایجان دقوله و در موضعی محمره؛ و در ماوراءالنهر مبیضه. (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۲۳۲)

مطهرین طاهر المقدسی نیز آورده: «ایشان چند فرق و دسته‌اند ولی همه به رجعت اتفاق دارند و به تغییر اسم و تبدیل جسم عقیده دارند و می‌پندارند که تمام پیغمبران با وجود اختلاف شرایع و ادیان، دارای روح واحدند و وحی هیچگاه قطع نمی‌شود و هر صاحب دینی پیش ایشان وقتی امید به ثواب و ترس از عقاب دارد در راه درست و راست است. بدگویی به او را نمی‌پسندند و بد او را مادام که در صدد حیل به دین ایشان و دستبرد به آن برنیامده، نمی‌خواهند، از خون ریزی سخت می‌پرهیزند مگر وقتی که به جنگ و خلاف برخیزند... کسانی را که ما در دیار ایشان، یعنی ماسبدان و مهرگان کدک دیدیم در غایت تحری برای نظافت و طهارت و الفت به مردم و مهربانی در خدمت‌گذاری یافتیم.» (صدیقی، ۱۳۷۵: ۲۴۶) خرمیان دو گروهند خرمیان اول که نامشان محمره بود و در اطراف کوهستان میان آذربایجان، ارمنستان، شهرستان دیلم، همدان، دینور و همچنین میان اصفهان، اهواز پراکنده‌اند. (ابن الندیم ۱۳۴۳: ۶۱۰) مسعودی در کتاب التنبیه و الأشراف در باب جاودانیه از پیروان جاودان بن شهرک خرمی استاد بابک آورده که مذاهب خرمیه و کودکیه و کودک شاهیه و غیره از ایشان در نواحی اصفهان و برج و کرج ابی دلف و زرین یعنی زرمقل و زر ابودلف و روستای ورسنجان و قم و کوذشت از اعمال صیمره از مهرجان قذق و بلاد سیروان و اریوجان از شهرهای ماسبدان و همدان و ماه کوفه و ماه بصره و آذربایجان و ارمنستان و قم و کاشان و ری و خراسان و سایر نواحی ایران بوده‌اند. (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۳۷) و در باب اهمیت آن در مروج الذهب آورده: معتصم سر او را (بابک) در همه شهرها و ولایت‌ها گردانید، زیرا اهمیت و عظمت کار وی و کثرت سپاهش که نزدیک بود خلافت را از پیش بردارد و مسلمانی را تغییر دهد در دل‌ها سخت نفوذ کرده بود. (مسعودی، ۱۳۷۰: ۴۷۱) زین العابدین شیروانی نیز از وجود اسماعیلیه در عراق عجم صحبت به میان آورده و در ریاض السیاحه انعکاس داده است: « اکنون که هزار و دو بیست و سی و هفت هجریست مقتدای آن طایفه (اسماعیلیه) در عراق عجم است و هر ساله گروه انبوه از پیروان او با خمس مال به زیارت وی آمده.» (شیروانی، ۱۳۳۹: ۶۹۰) و در جایی دیگر آورده که در لرستان بعضی طریق سنت و برخی تشیع و گروهی یزیدی و جمعی علی‌اللهی هستند. (شیروانی، ۱۳۳۹: ۸۳۱) ابن حوقل در مورد جنبش‌ها و مذاهب دوران خود در مناطق جبال و فارس و یا محل زیست کردهای مازنجان از چند کس نام می‌برد که دارای پیروانی بوده است: یکی منصور حلاج بوده که مذهب زهد و تصوف داشته. دوم حسن مکنی به ابوسعید بن بهرام جنابی از مردم جنابه (گناوه) بوده که در طریق قرمطیان عمل می‌کرده و بعدها پسر کوچکش به نام ابوطاهر سلیمان جانشین وی می‌شود و کار او بالا می‌گیرد. دیگر از صاحب مذاهب منطقه ابوجعفر محمد بن علی شلمغانی بوده که در طریق فقه و زهد بوده است. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۶۳)

البته حکیمان و عارفان بی شماری را می‌توان از منطقه پهلویان نام برد همچون: ابوحنیفه دینوری و سایر دانشندان دینور، ابهری، ابن زبیل، باباطاهر، نهاوندی، بهمنیار، مسکویه، عین القضا، شیخ شهاب الدین سهروردی... ابن جوزی مورخ قرن چهارم هجری نیز از تحرکات عیاران در دینور گزارش می‌دهد که قاضی دینور که فردی خشکه مذهب و بی‌عدالتی بوده به نام قاضی بن احمد بن کج

مشهور به ابن کج را به قتل می‌رسانند. ابن کج در فقه شافعی بسیار توانمند بوده و ریاست را در فقه شافعی در دست داشت. او از طرف شمس الدوله دیلمی و بدرین حسنویه در شهر دینور به کار قضاوت مشغول بود. در این زمان میان سرکرده عیاران و گروهی موسوم به ابوخلدیه که اندیشه و مرام این گروه آشکار نیست، کار به دشمنی کشید. این دو گروه گرفتار نوعی جدال و تعصب کورکورانه که ویژه افراد نادان است شده بودند. قاضی ابن کج از ابوخلدیه هواداری می‌کرد. اقتداری که بدر بر منطقه حاکم کرده بود مانع از آن می‌شد که دو گروه از حد خود فراتر روند. ولی پس از کشته شدن بدر به سال ۴۰۵ در جنگ با شاه خوشین دوباره درگیری بین این دو گروه آغاز شد. ابن کج که طرفدار ابوخلدیه بود از دست عیاران به همدان نزد شمس الدوله گریخت، شمس الدوله او را با احترام پذیرفت و ترتیبی داد که وی بتواند به زادگاه خود دینور باز گردد ولی در دینور عیاران بر وی حمله بردند و او را کشتند.^۱

علی‌کل‌حال بر اساس مستندات تاریخی، پهلویان یکی از پایگاه‌های ضد عرب در سال‌های پس از حمله‌ی اعراب به شمار می‌آمده است، و حتی می‌توان گفت علویان و بزرگان تشیع نیز در این قیام‌ها مشارکت داشته‌اند، و به عنوان لیدر قیام در منطقه حضور و فعالیت نموده‌اند، که می‌توان کثرت قبور امامزادگان این منطقه را گواه بر این مهم دانست؛ و یا می‌توان به وجود شاه گگه احمد و یارانش در کنار محمره با شال و کلاه قرمز که نماد محمره بوده اشاره کرد. ابوعلی مسکویه در تجارب‌الأمم در حوادث سال ۳۲۱ می‌گوید: «علی بن بویه که مراد عمادالدوله ابوالحسن علی بن ابوشجاع بویه (۳۲۰-۳۳۸) پادشاه معروف آل بویه باشد در سال ۳۲۱ قلاعی را که به دست خرمیان در اطراف شهر کرج بود [جایلق] گرفت، بدین گونه خرمیان تا سال ۳۲۱ نود و نه سال پس از بر افتادن بابک باز در کرج بوده‌اند.» (نفیسی، ۱۳۸۴: ۱۴۸) که جایلق بر اساس گواهی مرآت البلدان یکی از سه بلوک بروجرد است (ج ۴ ص ۱۳) و این گواهی مؤید حضور خرمدینیه در لرستان تا سال‌های قبل از ظهور شاه خوشین است.

مقدسی در قرن چهارم از حضور مذهب ثوریه در جبال و دینور گزارش کرده است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۳۰۳) و گفته: ... همچنین می‌توان از شخصیت‌های مطرح این مذهب که از این منطقه بوده‌اند به ابوبکر مکی بن جبار دینوری و عبدالرحمن بن حمدونی اشاره کرد. (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ج ۱۷ ص ۶۳۲۴) شاه خوشین یا مبارکشاه که به باباخوشین اشتها دارد با جذب خرمدینان، عملاً لرستان و نواحی اطراف را خالی از وجود تفکر خرمیه می‌کند، و از این تاریخ به بعد دیگر نشان و گزارشی از خرمیه ارائه داده نمی‌شود. هر چند ابن الخطیب در کتاب فسطاط‌العدالة فی قوانین السلطنة در حدود سال ۶۸۳ قمری در شهر قونیه پس از آنکه اباطیل بسیاری در خصوص مزدکیه و جوالقی می‌نویسد اینچنین آورده: ... چهار بار دیگر بدو پیوستند، محمد بلخی محمد کرد، شمس کرد ابوبکر نکیساری، این محمد و شمس کرد هر دو کرد بودند از قوم خوشینان بر مذهب مزدک، و ایشان نیز سر و ریش و ابرو فرو دادند و جوالقی در پوشیدند... اما واقعیت امر فقط جذب خرمیه از جانب شاه خوشین بوده است نه چیز دیگر. با ظهور شاه خوشین بر اساس گواهی‌های موجود همچون: کلام‌های یارسان، مقابر بزرگان در منطقه، گواهی مورخین و محققین، سفرنامه شاه گگه احمد... اغلب بزرگان منطقه به ایشان می‌پیوندند. زیرا مادامی که بزرگانی همچون: باباطاهر، بابابزرگ، حسن گاویار، شاه گگه احمد از پهلویان جنوبی، و پیر شالیار، ابودوجانه، باباقلی از پهلویان شمالی... در زی یاران شاه خوشین قرار می‌گیرند، توده‌ی مردم نیز به تبع از بزرگان خود، جمله پیرو خواهند شد، خاصه اینکه طبع و ذات مردمان پهلویان احترام و تکریم به بزرگان محلی خود است تا افرادی که از خارج وارد شده‌اند. نویسنده ناشناس دربار قاجار در مورد رعایت آداب و ارکان شرع اسلام در لرستان اینچنین گزارشی ارائه کرده است: «گویا هنوز احکام نماز و روزه به لرستان نرسیده، چشم و گوش مردم لرستان بسته خیلی نزدیک به تربیت هستند». (بهاروند ۱۳۷۰: ۳۳) که این گزارش پس از گذشت دوازده قرن از موجودیت اسلام در منطقه است، حال در زمان قرن سوم و چهارم هجری که شدت ظلم اسلام‌گرایان در اوج بوده چگونه بوده است خود گواه بر موضوع می‌باشد. راولینسون نیز آورده: «لرهای عوام غیر از پرستش اولیای محلی‌شان از مذهب چیزی نمی‌دانند». (راولینسون، ۱۳۶۲: ۱۳۳) حتی بر اساس گواهی‌های موجود قریب به اتفاق بزرگان منطقه که دارای نام و نشان و بقعه می‌باشند اصالتاً لرستانی بوده‌اند که متأسفانه در طول زمان به علت حاکم شدن تفکر سید پروری و اینکه تمام بزرگان حتماً باید از

۱- ابن جوزی المنتظم، ج ۷ ص ۲۷۵. به نقل از کتاب اوضاع اجتماعی در دوره آل بویه، روی پرویز متحده، ترجمه محمدرضا مصباحی. ص ۱۶۹.

زریه سادات باشند مبادرت به ساخت شجره‌هایی برای این بزرگان و منتسب کردن آنها به سلاله سیادت تحت عنوان امامزاده... کرده اند. لرستان به عنوان پایگاه اولیه و اصلی یارسان از قرن دوم تا چهارم هجری محلی می‌گردد به جهت پذیرفتن علویانی که مورد عتاب عباسیان بوده‌اند؛ خاصه اینکه وجود حکام آل بویه و حسنویه به عنوان طرفداران اهل تشیع قوت این حمایت را دوچندان می‌کند، و تفکر تسامح‌گرا و تساهل پرور یارسان وجود علویان در لرستان را به نسبت سایر مناطق زاگرس چشمگیر می‌کند. یارسان در لرستان به فعالیت فکری مذهبی خود اهتمام می‌دهد و در اواخر عمر شاه خوشین آنرا به اوج می‌رساند، به گونه ای که حوزه‌ی فعالیت ایشان از لرستان فراتر می‌رود و هورامان و همدان و شمال خوزستان و کرمانشاه و ماه کوفه و ماه بصره را هم در بر می‌گیرد، که شرح موقوف و ملاقات و جذب اکابر این مناطق و زد و بندهای فکری و روحی که در تاریخ گواهی داده شده از جمله گواهی‌های موجود است که مؤید بر این موضوع می‌باشد. پرویز اذکابی از دین قدیم اهل حق که متضمن عقاید گنوسی ایرانی ماقبل از اسلام است به عنوان «دین فهلوی» یاد می‌کند و آنرا اینچنین نامگذاری کرده است. (اذکابی، ۱۳۷۵: ۱۴۳)

گوران

شاید بتوان گفت پس از واژه‌ی پهلویان و یا واژه‌های مشابه دیگر همچون: پهلویین، پهل، پهلویات و بلادالفهلویین... تنها واژه‌ی تاریخی که برای مردمان مناطق پهل‌نشین به کار برده شده است «گوران» می‌باشد. معانی متفاوتی از این واژه متبادر می‌گردد: گوران = محل اجتماع لشکر. گوران = بزرگان. گوران = گبرها. اگر ما واژه گوران را مشتق شده از گبر یا گور فرض کنیم باید این چنین بی‌اغایم که در منابع تاریخی از آئین مغ‌های مادی نام برده شده است که برخی آن‌ها را همان مجوس‌ها گفته‌اند. و البته با زردشتیان هم در یک طراز تعریف نشده اند. و شاید بتوان گفت که وجود قبرستان و آرامگاه‌های تاریخ باستان با نام گورستان گبری‌ها را یکی از فصل‌های تمیز این دو دانست، چراکه زرتشتی‌ها قبر ندارند و مردگان را در محل ویژه قرار می‌داده تا طعمه‌ی پرندگان شوند.

در حاشیه کتاب شهرستانی (الملل و النحل) در خصوص مجوس اینچنین آمده: مجوس معرب واژه‌ی مگوش (فرس قدیم) می‌باشد. در اوستا (یسنا ۷/۴۵) یکجا مگاوا^۱ به معنی نوکر و چاکر و در زبان پهلوی مگوسیا و در ادبیات فارسی این کلمه مغ تلفظ گردیده است. در سنگ نوشته‌ی بیستون (کتیبه داریوش) منقور است که گوماتا^۲ از جماعت مغ‌ها بر آن شد که خانواده‌ی هخامنشی پارس را منقرض کند ولی داریوش بر او چیره شد و جمع بسیاری از مغ‌ها را بکشت و سلطنت خاندان هخامنش را از خطر نجات داد. از منابع یونانی و از آن میانه کتاب هردوت (فصل اول ۱۰۱) چنین بر می‌آید که مغ‌ها تا قبل از سلطنت پارس بر سکنه‌ی بومی قدیم ایران نفوذ سیاسی و مذهبی زیاد داشتند، کما اینکه علاوه بر هسته مرکزی ماد بودن به عنوان یک قبیله در رأس امورات سیاسی مذهبی و فرهنگی هم بوده‌اند.

البته مورخینی همچون ابوحنیفه دینوری نظری مخالف ارائه داده و مجوس را همان دین مزدیسنا دانسته و در اخبار الطوال آورده: گویند زرادشت پیامبر مجوس نزد گشتاسب شاه آمد و گفت من پیامبر خدا بسوی تو هستم و کتابی را که در دست مجوس است برای او آورد و گشتاسب آیین مجوس را پذیرفت و به او ایمان آورد و مردم کشور خود را بر آن دین واداشت و ایشان با رغبت و زور و خواه و ناخواه پذیرفتند. (دینوری اخبار الطوال، ص ۳۱) نیبرگ هم دین مغ‌ها را مزدپرستی با مجموعه‌ای از خدایان دانسته و گفته که می‌بایست با آریاییان میتانی همانندگی بسیاری داشته باشند؛ همچنین آیین زروانی را دین مغان مادی پیش از فرارسیدن دین زرتشت دانسته است. (نیبرگ، ۱۳۸۲: ۳۸۸) دیاکونوف نیز آورده که تعالیم مزدیسنا‌ی توسط سران قبیله ماد که همان مغ‌ها باشند اشاعه پیدا کرده؛ بخش‌های مهمی از اوستای قدیم و جدید، خصوصاً یسنای هفت فصل و کتاب وندیداد توسط ایشان تحریر و تدوین شده است. (دیاکونوف، ۱۳۴۵: ۴۵۸)

1- Magav

2- Gaumata

وجود وجوه مشترک در آیین مجوسی و زردشتی موجب شده که آیین اصلاح یافته‌ی زردشتی همان کیش مجوس شناخته شود و به همین جهت بعدها بیشتر مورخان اسلامی و مؤلفان ملل و نحل، مغان و زرتشتیان را پیرو یک عقیده پنداشته اند. اسلام نیز بین مجوس ها و زردشتیان فرقی قابل نشده و معامله‌ی با آنها را در حکم معامله با اهل کتاب قرار داده است. اما منابع مزدیسنايي و مفسرين مربوطه نظری مخالف ارائه می‌دهند. هاشم رضی آورده: در ادوار قدیم تاریخ دینی ایران باستان، روحانیان آیین‌های گوناگون، مغ نامیده شده‌اند. مغان مادی و مغان مجوسی جدا از مغان میترايي بوده‌اند. بر اساس نسک گات‌ها، مغان میترايي همان گرپن‌ها هستند. کرپان‌ها یا مغان میترايي همان‌هایی هستند که در جریان ظهور زرتشت دوّم، اندیشه‌های گنوسی و عرفانی ویژه خودشان را در حکمت و عرفان ایران دوران بعد وارد کردند و زرتشت را تکفیر می‌کردند. (رضی، ۱۳۸۲: ۱۸۷) اوشیدری در مورد کرپان آورده: کرپان عنوان کاهنان و پیشوایان مذهبی پیش از زرتشت بود که مراسم و نیرنگ‌ها و مناسک دینی را که بسیار پیچیده بود، برای مردم انجام می‌دادند و علاوه بر دستمزدهای کلان، قدرت فوق‌العاده‌ای داشتند. سه خاندان یا سه تن از این کرپان‌ها در سرودها ذکر شده‌اند. این سه عبارتند از اوسیح، کوی و بندو که در آغاز در نهایت تندی و شدت در مقابل زرتشت و دین او مقاومت کردند اما سرانجام دین تازه پیروز شد. (اوشیدری، ۳۹۰) در سلسله پیشدادیان کیومرث را یکمین شخص و هوشنگ را نخستین فرمانروای پیشدادیان معرفی می‌کنند. و به ترتیب شاهان پیشدادی این‌چنین آمده است: سیامک، هوشنگ، تهمورث، جمشید، ضحاک، فریدون، ایرج، منوچهر، نوذر، زو، گرشاسپ. پس از آنکه فر ایزدی از جمشید دور می‌شود ضحاک بر وی ظفر پیدا می‌کند و ضحاک به پادشاهی می‌رسد. در روزگار ضحاک پلشتی آشکار می‌گردد و هر روز مغز دو مرد جوان را برای خورش به مارهای روی شانه‌های ضحاک می‌داده اند، اما دو تن به نام‌های ارمایل و گرمایل هر روز جان یکی از جوان‌ها را نجات می‌دادند. کاوه آهنگر بر او قیام می‌کند و فریدون را به پادشاهی برمی‌گزیند. سلسله کیانیان بعد از پیشدادیان شکل داده می‌شود. مؤسس این سلسله نیز بر پایه اطلاعات شاهنامه کی قباد است و با مرگ پسر دارا نیز این سلسله منقرض می‌شود. اسامی پادشاهان کیانی: کيقباد، کی کاووس، کیخسرو، لهراسپ، گشتاسپ، بهمن، همای، کی داراب، دارا می‌باشد که از این افراد، کی قباد، کی کاووس و کی خسرو به پادشاهی می‌رسند. دو تن دیگر نیز خارج از این گروه، در سلسله کیانیان، در زمان زرتشت می‌زیسته‌اند.

در اوستا کیانیان (کی)، گرپنان گروهی خاص از روحانیان اند که دارای مذهب دیویستا هستند که با زرتشت دشمنی می‌کرده اند. (بهار، ۱۳۷۶: ۹۲) و در برخی از اظهار نظرها پادشاهان کیانی را همان پادشاهان حکومت ماد می‌دانند که وجود القاب با اسم‌ها خلط مبحث شده است. این نظریه قابل قبول است وقتی که به قبول کردن دین زردشت توسط ویشتاسپ پیردازیم، گشتاسپ همان ویشتاسپ پدر داریوش بزرگ است و این موضوع توسط مورخین گواهی داده شده است. و با توجه با تمام اسناد و مدارک دشمنی با مغ‌های مادی همچون خط ممتدی در طول تاریخ جلوه کرده است. هر چند افرادی همچون هاشم رضی مغ‌های میترايي را با مغ‌های کرپان جدا دانسته و آورده: مغان مادی و مغان مجوسی جز از مغان میترايي بوده‌اند. مغان میترايي به موجب گات‌ها همان گرپن‌ها هستند. (رضی، ۱۳۸۲: ۱۸۷) اما نشان مغ‌های کرپان را به خوبی می‌توانیم از لابه لای متون و حتی شارحین اوستا بیرون بکشیم و ناگفته پیداست که مغ‌های مادی همان مغ‌های مجوس و یا کرپان هستند که سلسله کیانیان هم بر آن ظهور پیدا کرده‌اند. چنانچه اوشیدری هم آورده که خاندان «کوی» سلسله کیانیان را تشکیل می‌دهند. (اوشیدری، ۳۹۸)

در واقع بر اساس شواهد و قرائنی که در خصوص آن مطلب ارائه داده شده می‌توان گفت که مجوس همان میترايي‌های منطقه غرب ایران هستند که پس از ظهور زردشت و ارائه دین تازه، دین درگیری‌هایی نیز به وجود می‌آید همچون درگیری رستم مهرپرست با گرشاسپی که تازه به دین زردشتی روی آورده بود. رستم پهلوان کارگزار گشتاسپ بر سیستان و خراسان بود، رستم مردی جبار و دارای قامت بسیار کشیده و تناور و سخت نیرومند و از نسل کيقباد بود و چون خبر مجوسی شدن گشتاسپ را شنید که دین پدران خویش را رها کرده است از این موضوع سخت خشمگین شد و گفت آیین پدران ما را که پدران از پیشینیان به ارث برده بودند رها کرد و به آیین تازه ای گروید؟! و مردم سیستان را جمع کرد و برای آنان خلع گشتاسپ را از سلطنت کاری پسندیده وانمود و آنان سرکشی نسبت به

گشتاسپ را آشکار کردند. (اخبار الطوال، دینوری، ص ۳۱) و البته بر اساس قرائن موجود هم می‌توان رأی داد که مغ‌های غرب ایران بر همان داده‌های فکری و اعتقادی خود پایمرد بوده که بعدها به مجوس و یا گبر اشتها پیدا می‌کنند. کما اینکه به زمان تولد زردشت و محل زندگی وی رجوع می‌کنیم می‌بینیم که ایشان در زمان اواخر مادها و در غرب ایران به سال ۵۶۹ قبل از میلاد متولد می‌گردد و اوج تبلیغات وی نیز در سال‌های پایانی پادشاهی ماد بوده است. (ترابی، ۱۳۸۸: ۱۸۴) اگر چه هنینگ و نیبرگ عقیده دارند که زردشت در شرق متولد می‌شود، اما افرادی هم هستند که می‌گویند در غرب متولد شده است. در هر دو صورت دلیل مهاجرت وی، هجمه و پذیرفتن دین جدید از جانب میترائیان بوده است. حال سؤال اینجاست که چرا در طول کلام‌های یارسان هیچ نامی از سلسله هخامنشی برده نمی‌شود؟! در حالی که کلام‌های یارسان به واسطه اشراف بر ادوار و اعصار مختلف به واسطه ی دسترسی به بایگانی روح (دونادون) تمام تاریخ را در کف به گواهی کشانیده اند و از تمام پادشاهان دوران پیشدادیان و کیانیان و ساسانیان صحبت کرده اما از هخامنشیان هیچ بحثی به میان نیامده است؟!

واژه‌ی گوران در اعصار مختلف در بر گیرنده کلیت یک مفهوم جامعه شناسی نیست، بلکه در هر دوره‌ای تعریفی خاص از بار مردم شناسی به خود می‌گیرد. کلیت مفهوم گوران تا قرن چهارم یک تعریف است. گوران از قرن چهارم تا قرن هشتم یک تعریف دیگر است، و گوران از قرن هشتم تا قرن سیزده تعریفی متفاوت تر می‌باشد. همچنین گوران در دوران معاصر. بر اساس تعاریفی که تاریخ از واژه‌ی گوران ارائه می‌کند، می‌توان گفت که این واژه در ادوار مختلف از باب ساختار اجتماعی و مفاهیم منطبق بر آن متفاوت می‌نمایند.^۱ وجود اشکانیان و ساسانیان در منطقه‌ی زیست گورانان که تمام فاکتورهای فرهنگی کنونی یارسانیان را با خود منطبق می‌سازد، همچون گواهی کارنامه اردشیر بابکان که به تنبورنوازی بابک اشاره کرده است؛ و یا گواهی‌های کلامی در متون کهن یارسان از کیانیان و سلسله ساسانی مبنی بر حقانیت و ارزشگذاری اقدامات فرهنگی هنری و علمی این سلسله‌ها... تماماً گواه و مؤید این نظر است که ساسانیان را اگر از جمله اجداد گوران ندانیم پس به ضرس قاطع می‌توانیم به مناسبات ایلی عشیره‌ای با تمام لوازمات آن در تعاملات اجتماعی سیاسی آنها را مورد تأیید قرار بدهیم.^۲

پس از حمله‌ی اعراب و سقوط سلسله ساسانیان و حاکم شدن دو قرن خفقان و ظلم در منطقه‌ی مذکور هیچ سند و مدرکی در تعریف و تشریح مردمان پهلویان به دست داده نمی‌شود، آنچه را هم که به عنوان نوشته‌های پهلوی می‌توان از آن یاد کرد مناسبات ایلی عشیره‌ای مردمان منطقه را باز نمی‌نمایند، چراکه اولاً مطلبی در این خصوص ارائه نمی‌دهند، دوم اینکه زبان پهلوی در آن هنگام زبان مردم عادی نبوده و جزء عده‌ای از موبدان آنرا نمی‌دانسته‌اند. اما بر اساس گواهی‌هایی که در تاریخ آمده بزرگترین و با نفوذترین مردمانی که میراث کهن منطقه را در خود حفظ و اشاعه می‌دهند گوران‌ها هستند. اولین کسانی که از وجود این مردم صحبت به میان آورده اند ابن خردادبه که رئیس دیوان برید در پهلویان بوده است، مسعودی و ابن فقیه همدانی، مقدسی... نیز هر کدام به نکاتی پیرامون این موضوع اشاراتی دارند.

مسعودی در مروج الذهب لیستی از قبایل میدیا (الجبل) ارائه می‌دهد که در آن لیست «جابارقی» و سپس «جاوانی» را می‌بینیم. (مسعودی، ۱۳۷۰: ۲۵۳) همچنین این لیست به شکل کامل‌تری در «التنبیه الأشراف» نیز عنوان می‌گردد، اما با این تفاوت که واژه‌ی مد نظر ما یعنی «جابارقی» به «جورقان» تغییر شکل می‌دهد، (مسعودی، ۱۳۶۵: ۷۸) که پس از این واژه، «جاوانی» به همان شکل

۱- کتاب زیر چاپ «پهلویان» (گوران، دیملی، هورامی، لک، کلهر، فیلی)، نگارنده

۲- در کارنامه اردشیر بابکان قید شده که اردشیر طنبور مینواخته (ص ۸) و در فارس - محل زیست گوران‌ها- بوده است. با توجه به اینکه محل زیست و فرمانروایی و پادشاهی سلسله ساسانی بیشتر در نواحی پهلویان بوده و اینکه در محل زیست و قلمرو گوران‌ها نیز نشو نما پیدا کرده اند قدر مسلم می‌توان سلسله ساسانی را از گوران‌ها به حساب آورد. در خصوص کرد بودن ساسانیان می‌توان به نامه اردوان پنجم اشاره کرد که برای اردشیر ساسانی می‌فرستد. در آن نامه اردشیر را اینچنین مورد خطاب قرار می‌دهد: ای بچه کرد که حد و حدود خودت را ندانسته ای بدان که مرگ خودت را مشخص ساختی. تو در زیر دوار کردی تربیت و نمو پیدا کرده ای چه کسی به تو اجازه داده که تاج شاهی بر سر بگذاری؟! (تاریخ الرسل و الملوک، جریر طبری ص ۵۷) (کامل ابن اثیر ج ۱ ص ۱۳۳) همچنین دینوری به نقل از نامه ی بسطام به خسرو پرویز به نیای خسرو پرویز که ساسان بوده اشاره کرده است. (مسالک و ممالک ص ۸۵)

قبلی انعکاس داده شده است. مینورسکی در مقاله‌ی «گوران» انعکاس می‌دهد که جاوانی (جاوان رود) همان «جاف» است که در هر دو کتاب پس از «جابارقی» و «جورقان» آمده است، خاصه اینکه هم اکنون نیز در نزدیکی «گوران» با هم مرتبط می‌باشند. (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۱۵۵)

واژه‌ی جابارقه به جورقان تبدیل می‌شود و واژه‌ی جورقانی که ابن الطاهر، ابن فقیه همدانی و مسعودی... به کار برده‌اند در مجمل التواریخ به سال ۵۲۰ هجری به «گورانان» مبدل می‌گردد. صاحب مجمل التواریخ در شرح برخورد «خوشین مسعود کرد» با بدر بن حسنویه برزکانی به نزدیکی گورانان به «بدر» اشاره می‌کند که کسی به ایشان نزدیک‌تر نبوده جز گورانان. پیوند تاریخی و زبانی گورانی با گاوباره را می‌توان در دوران ساسانی و هخامنشی پی گرفت. احتمالاً این زبان با گاوباره یا گاوברה (لقب گیل پسر گیلان شاه پسر فیروز از نواذگان جاماسب ساسانی، فرمانروای گیلان، رویان و طبرستان) در روزگار ساسانی و با خاندان گئوبرووه پارسی در روزگار هخامنشی و گنوماته مادی که بخش نخست نام آنان گاو^۱ است، در پیوند باشد. از سوی دیگر ساختار گورانی یادآور نام گذاری زبان زردشتیان یعنی گورونی^۲ است.^۳

اما در خصوص محل زیست گورانان که گفته شده کنار دریای کاسپین بوده و از آنجا مهاجرت کرده و به نواحی غربی ایران آمده‌اند و همچنین دسته‌ای دیگر به نواحی آناتولی کوچیده‌اند شاید نتوان مقرون به صحت دانست؛ چرا که با توجه به گواهی‌های زیادی که در تاریخ آمده محل زیست گوران‌ها بسیار گسترده بوده به گونه‌ای که کرانه‌های آنرا می‌توان از اراک کنونی تا جلولا و دشت شهرزور، و همچنین از شمال خوزستان (یا محل زیست خوزی‌ها) تا جنوب مکریان و زنجان و گیلان در نظر گرفت. بر این اساس مهاجرتی اگر بوده از این نواحی به سایر مناطق شکل داده شده است، همچون مهاجرت دیملی‌ها به آناتولی. چراکه این جمعیت در این محدوده‌ی جغرافیایی نمی‌تواند حاصل یک مهاجرت آن هم از کناره‌های دریای خزر بوده باشد. صرف نظر از انطباق‌های تاریخی و واژه‌های همسان همچون کوریان گفته شده در مسالک و ممالک... گفته شد که اولین بار این واژه (گوران) در مجمل التواریخ القصص می‌آید. گزارشی از چگونگی درگیری مابین شاه خوشین با بدر بن حسنویه برزکانی است. شاه خوشین در تاریخ ۹۵۵/۱/۲۶ میلادی برابر با ۳۴۳/۹/۲۲ قمری و ۳۳۳/۱۱/۱۵ خورشیدی از ماما جلاله دختر میرزا امان الله لر، یکی از بزرگ زادگان لرستان در پای یافته کوه متولد می‌گردد که نامش را مبارکشاه می‌گذارند و به شاه خوشین و یا باباخوشین اشتهار پیدا می‌کند. (طاهری، ۲۰۰۹: ۲۵۵) نوروز سورانی نیز به قرن و دهه تولد شاه خوشین اشاره می‌کند و می‌فرماید:

استاد ازل ای گنجه کی بی تاریخ بی هزار سیصد و سی بی

دارای سپاهی بوده به نام سپاه نهصد نهصد که تمام اکابر و بزرگان منطقه نیز بر اساس اسناد موجود به وی گرایش داشته‌اند. شاه خوشین با احفاد و انصار خود مناطق پهلویان را در می‌نوردد و با بزرگان این مناطق حشر و نشر پیدا می‌کند.

نتیجه‌گیری

ماد کبیر که به پهلویان و یا بلاد الفهلویین نامگذاری می‌شود دارای فعالینی فرهنگی مذهبی بوده است که با نام کرپن و یا مغ‌های مادی مهرپرست اشتهار داشته‌اند؛ و بر اساس منابع تاریخی دارای علم و آگاهی فراوان نیز بوده‌اند. پادشاهان کیانی از ایشان بوده و با اینکه متأثر از وی رفتار می‌کرده‌اند. این علم و آگاهی و یا آموزه‌های فکری- فلسفی در این سرزمین با هجوم اقوام و حکومت‌های دیگر از بین نمی‌رود و نسل به نسل انتقال داده می‌شود، تا باعث رونق و شکوفایی علمی، فرهنگی منطقه‌ی ای گردد به همین نام پهلویان که زبان و ادبیات آنرا فهلویات و یا پهلویان نامگذاری کرده‌اند. این منطقه محل زندگی و مقر فرماندهی سلسله‌های اشکانی و ساسانی بوده است و با زبان و ادبیات، فکر و فلسفه، جهانبینی و فرهنگ معلوم که نسبت به سایر مناطق زاگرس دارای تفاوت بوده است همیشه

1- gau

2- gavruni

۳- گاودم : از زبان گورانی تا زبان چینی. آرش اکبری مفاخر. ص ۲۷. پژوهش‌های زبانی- ادبی قفقاز و کاسپین. سال اول شماره دوم پاییز ۱۳۹۸

پیشگام در فرهنگ و هنر بوده است، تو گویی نوعی فدرالیسم در زاگرس مابین قبایل کاسی‌ها و لولوبی‌ها... بوده که در طول زمان نیز حفظ شده است. افکار مغان مهرپرست کرین از پیشدادیان به کیانیان و اشکانیان و ساسانیان و جورقانان... می‌رسد، و بر اساس گواهی تاریخ این سرزمین در قرون اولیه هجری دارای قبایلی به نام‌های بابونی، شاذنگانی، بازنجانی بوده که جملگی با ادبیات واتم و اتو یا همان گورانی صحبت کرده‌اند. این مردم که سپاه بدر این حسنویه را هم تشکیل می‌داده‌اند سرزمین پهلویان را پس از چند قرن خفقان دوران حکومت‌های اسلامی مجدد از بار علمی، فرهنگی، فکری، هنری، زبان و ادبیات رونق می‌بخشند و نسبت به احیاء، بازنشر و حفظ داده‌های علوم انسانی این سرزمین مجاهدت‌ها و مرارت‌ها می‌کشند. گوران‌ها بر اساس گواهی تاریخ تا نواحی قزوین، فارس و اصفهان دارای جمعیت و پایگاه بوده‌اند و از جمله بافت مقتدر منطقه از هر باب بوده است. این سرزمین که شامل لرستان، ایلام، کرمانشاه، خانیقین و همدان است، صرف نظر از موارد جزء، از منظر فرهنگی، ادبیات، زبان، دین و باور... در یک مجموعه تعریف می‌شوند و می‌توان آن‌را در یک کلیت در نظر گرفت.

منابع و مأخذ

- ابن الأثیر، عزالدین علی. (۱۳۵۰-۱۳۵۵). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت، نشر علمی، تهران.
- ابن حوقل محمد (۱۳۶۶). سفرنامه ابن حوقل، ایران در صوره الأض، ترجمه و توضیح دکتر جعفر شعار، تهران انتشارات امیرکبیر ابوالفداء. (۱۳۴۹). تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن فقیه همدانی، احمد بن علی. (۱۳۴۹). مختصر البلدان، ترجمه ج. مسعود. تهران بنیاد فرهنگ ایران.
- اذکائی، پرویز. (۱۳۷۵). باباطاهرنامه. تهران انتشارات توس.
- اذکائی، پرویز. (۱۳۶۷). فرمانروایان گمنام.
- اصطخری ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰). المسالک و الممالک. تصحیح ایرج افشار. تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ایزدپناه، حمید. (۱۳۷۶). تاریخ جغرافیایی و اجتماعی لرستان. تهران انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ایزدپناه، حمید. (۱۳۶۷). فرهنگ لکی. تهران مؤسسه فرهنگی جهانگیری.
- ایزدپناه، پیشوب. (۱۳۷۵). از بیستون تا زرد کوه بختیاری، ترجمه مهرباب امیری، تهران نشر آزان و نشر سه‌هنگ.
- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، انتشارات زوار، تهران.
- بدلیسی، میر شرفخان. (۱۳۹۳). شرفنامه. ترجمه به کردی عبدالرحمن شرفکندی. تهران نشر پانید.
- بی‌نام. (۱۳۷۰). جغرافیای لرستان پیشکوه و پشتکوه ۱۳۰۰ هـ.ق. امان الهی بهاروند سکندر. اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی لرستان.
- بی‌نام. (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق الی المغرب، تصحیح دکتر منوچهر ستوده، تهران کتابخانه طهوری.
- بی‌نام (۱۳۱۸). مجمل التواریخ و القصص. ملک الشعراء بهار به همت محمد رضانی. تهران کلاله خاور.
- بی‌نام (?). تاریخ سیستان، به کوشش ملک الشعراء بهار، تهران نشر کلاله خاور.
- بی‌نام (۱۳۶۲). حدود العالم الی المغرب الی المشرق، دکتر منوچهر ستوده، تهران انتشارات طهوری.
- بلاذری احمد بن یحیی (۱۳۴۶). فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بغدادی ابومنصور عبدالقاهر (۱۳۵۸). الفرق بین الفرق در تاریخ مذاهب اسلام. دکتر محمد جواد مشکور. تهران انتشارات اشرافی.
- بهاروند سکندر، امان الهی. (۱۳۷۰). قوم لر، پژوهشی درباره پیوستگی قومی و پراکنندگی جغرافیایی لرها در ایران، انتشارات آگاه، تهران.
- بهار مهرداد (۱۳۷۶). جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران انتشارات فکر روز.
- ترابی ضیاءالدین (۱۳۸۸). زردشت و گاهشماری ایرانی، تهران آوای کلار.

- ترکمان، اسکندربیگ. (۱۳۳۵). عالم آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- حموی بغدادی یاقوت (۱۳۸۰). معجم البلدان، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- جعفریان رسول (۱۳۸۸). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران نشر علم.
- جنیدی، فریدون. (۱۳۶۰) نامه پهلوانی، بنیاد نیشابور تهران انتشارات بلخ.
- دوید بارون. (۱۳۸۸). سفرنامه لرستان و خوزستان، ترجمه محمدحسین آریا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- دوگوبینو کنت. (۱۳۶۳). سه سال در ایران، ترجمه ذبیح الله منصور، نشر فرخی، تهران.
- دیاکونوف. ا.م. (۱۳۴۵). تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- دینوری، ابوحنیفه احمد پسر داوود (?). اخبار الطوال، ترجمه صادق نشأت، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- راولینسون، هنری. (۱۳۶۲). سفرنامه راولینسون، ترجمه سکندر امان اللهی بهاروند، انتشارات آگاه، تهران.
- رضی هاشم (۱۳۸۲). دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت، تهران نشر سخن.
- ساکی، علی محمد (۱۳۴۳). جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان. لرستان کتابفروشی محمدی خرم آباد.
- سلطانی محمدعلی (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان. بی جا.
- شهرستانی ابوالفتح محمد بن عبدالکریم (۱۳۳۵) الملل و النحل، ترجمه افضل الدین صدر ترکه اصفهانی، چاپخانه تابان.
- شیروانی، حاج زین العابدین (۱۳۱۵). بستان السیاحه، انتشارات کتابخانه سنایی.
- شیروانی حاج زین العابدین (۱۳۳۹). ریاض السیاحه، تصحیح و مقابله مرحوم اصغر حامد ربانی، تهران انتشارات سعدی.
- قزوینی زکریا بن محمد بن محمود (?). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، به تصحیح میر هاشم محدث، تهران نشر امیرکبیر.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۶۱). تاریخ قم، تهران نشر توس.
- کریستن آرتور (۱۳۸۵) ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی. تهران نشر صدای معاصر.
- گای، لسترنج. (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، مترجم محمود عرفان، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- طاهری، طیب. (۲۰۰۷). سرانجام (کلام‌های یارسان)، انستیتو فرهنگی کرد، عراق، سلیمانیه.
- طاهری، طیب. (۲۰۰۹). تاریخ و فلسفه‌ی سرانجام (شرحی بر نحله‌های فکری و اعتقادی کردستان)، ده‌زگای مکریانی، عراق، هه‌ولیر.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۶۸-۱۳۷۵). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، نشر اساطیر، تهران.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۷۰). مروج الذهب. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۶۵). التنیبه الأشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعربن المهلهل ابودلف. (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران، تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی. تهران انتشارات زوار.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۳۶). نزهة القلوب، به کوشش محمد دبیر سیاقی، انتشارات طهوری، تهران.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۳۹). تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ. (۱۳۷۹). کرد، ترجمه حبیب الله تابانی، نشر گستره، تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ. (۱۳۶۲). دوسفرنامه درباره لرستان، ترجمه سکندر امان اللهی بهاروند، لیلی بختیاری، انتشارات بابک، تهران.

- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد شمس الدین (۱۳۸۵). احسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم، ترجمه دکتر علینقی منزوی، انتشارات کومش، ص ۵۹۵.
- مجله باستان شناسی و تاریخ (۱۳۷۳). سال هشتم شماره دوم بهار و تابستان ۷۳، مرکز نشر دانشگاهی.
- مکرری محمد (۱۹۹۴). تنظیم و طبقه‌بندی شعر هجایی در ترانه‌ها، بازی‌ها و اشعار عامیانه، پاریس.
- ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۴۳). الفهرست، ترجمه م. رضا تجدد، انتشارات کتابخانه ابن سینا.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۴). بابک خرم‌دین، به اهتمام عبدالکریم جربزه دار، نشر اساطیر، تهران.
- نیبرگ هنریک ساموئل (۱۳۸۲). دین‌های ایران باستان، ترجمه دکتر سیف الدین نجم آبادی، کرمان انتشارات شهید باهنر.
- یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۵۶). البلدان، ترجمه دکتر محمد ابراهیم آیتی، تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مقالات:

- شناسنامه هویتی لک. طاهری طیب. کنفرانس زبانشناسی کرد در دانشگاه سوران هه‌ولیر (۱۳۹۷). ترجمه به فارسی و نشر در هفته نامه غرب.
- طبقه بندی و تحلیل گونه شناختی سفال عصر مفرغ تپه گبران الشتر / مهدی حیدری. خلیل الله بیک محمدی. ثروت ولدییگی. سید مهدی حسینی نیا، پژوهش‌های باستان شناسی ایران. شماره ۸، دوره پنجم، بهار و تابستان ۱۳
- جغرافیای تاریخی پادشاهی الیبی، کاظم ملازاده، علیرضا گودرزی. پژوهش‌های باستان شناسی ایران شماره ۱۰، دوره ششم، بهار و تابستان ۱۳۹
- نگاهی گذرا به وضعیت ایلام در دوره ساسانی / علی جعفری / فرشید جعفری. طبقه بندی و تحلیل گونه شناختی سفال عصر مفرغ تپه گبران الشتر / مهدی حیدری. خلیل الله بیک محمدی. ثروت ولدییگی. سید مهدی حسینی نیا / پژوهش‌های باستان شناسی ایران. شماره ۸، دوره پنجم، بهار و تابستان ۱۳
- قلمرو حکومت ابوالنجم بدرین حسنویه به استناد سکه‌ها. عبدالله قوچانی. مجله باستان شناسی و تاریخ. سال هشتم شماره دوم بهار و تابستان ۱۳۷۳
- حکومت بنی حسنویه از ظهور تا سقوط (۳۳۰ تا ۴۰۶ ق / ۹۴۱ تا ۱۰۱۵ م). نظام علی دهنوی. پژوهش‌های تاریخی دوره ۶، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۳، صفحه ۱۲۴.
- گاودم : از زبان گورانی تا زبان چینی. آرش اکبری مفاخر. ص ۲۷. پژوهش‌های زبانی-ادبی قفقاز و کاسپین. سال اول شماره دوم پاییز ۱۳۹۸
- فهلویات، احمد تفضلی، نامه فرهنگستان شماره ۲۹ بهار ۱۳۸۵
- پروژه‌ی باستان شناسی زاگرس مرکزی : CZAP گزارش مقدماتی کاوش و بررسی در تپه‌ی شیخی آباد صحنه و تپه جانی اسلام آبادغرب / دکتر یعقوب محمدی فر. پرفسور روجر متیوس. دکتر ون‌دی متیوس. دکتر عباس مترجم / نامه‌ی باستان شناسی. شماره ۱، دوره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۰
- پژوهش‌های تاریخی (علمی-پژوهشی) دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان (۱۳۹۰). دوره جدید سال سوم شماره سوم پیاپی ۱۱ پائیز ۱۳۹۰ ص ۱-۱۴.

دین در پرتویاری

سام کاکهیی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۱۲

چکیده

عدم آگاهی، شناخت، دسترسی، فهم و درک کلام‌های یاری برای عوام، بخصوص غیریارسانی موجب شده تا برداشت‌های اشتباه و حتی خارج از تفکر و ایدئولوژی یاری مطرح شود. موضوع دین، یکی از برداشت‌ها و موضوعاتی است که همواره مطرح می‌گردد، اما در اغلب موارد اشتباه بیان می‌شود. هدف از مقاله حاضر، ارائه‌ی باورها و اعتقادات یاری نیست، و تنها به بررسی موضع دین در یاری می‌پردازد. لذا ترجمه و تفسیر مبانی، مورد نظر نبوده؛ بلکه سعی شده تا به ساده‌ترین شیوه ممکن یعنی مطابقت با کلیدواژه - که قابل فهم برای همگان است - موضوع را بیان نماید. بنابراین این تحقیق، «دین» را به عنوان شاخص مرکزی و پراکنندگی مورد بررسی قرار داده است. علیرغم مطرح نشدن اصول و مبانی یاری و شرح و تفسیر ایدئولوژی حاکم، مستفاد از کلام‌های یاری (کردی و ترکی) به وضوح مشخص شده است که یاری، یک دین مستقل و اشراقی است که به عنوان یک حقیقت جاری و ساری در تمام ادوار حاکم بوده است.

واژگان کلیدی: دین، یاری، دین یاری، یارسان، اهل حق، کاکهیی، کلام.

Religion in the light of Yari

Saam Kakaei²

Recive data: 2020/03/02

Accpte data: 2020/06/19

Abstract:

The lack of awareness, recognition, access, understanding, and communication with the "Yari's Kalams" for the common people, especially the non-Yaresan, has led to misunderstandings outside the thinking and ideology of Yari. The subject of religion is one of the perceptions and issues that are always raised, but in most cases it is mistaken. The purpose of this article is not to present the beliefs of Yari and only to study the position of religion in Yari. Therefore, the translation and interpretation of the foundations is not intended, but it has tried to express the subject in the simplest possible way (ie, the match and the keyword, which is understandable to everyone). Therefore, this research has examined «Religion» as a central index and dispersion index. Despite the lack of presentation of the principles of Yari in this article, According to the Yari's Kalams (Kurdish and Turkish) is clearly characterized by the fact that Yari is an independent and illuminated religion that has dominated the current truth in all periods.

Keyword: Religion, Yari, Yari Religion, Yaresan, Ahle haq, Kakaei, Kalam.

۱- مقدمه

از دیر باز، ارزشی از فکر و تلقی ضمنی یا صریح مفروضاتی درباره‌ی خاستگاه جهان طبیعت و هدف زندگی بشریت، خطامشی ساز اعمال و رفتار آدمی بوده است. تفاوت در جهان بینی سبب ساز ارزش‌های متفاوتی گردیده است که هر یک الگویی از روابط و کنش‌ها را مطرح می‌کند. ریشه‌ی تمام این مسایل حقیقت آدمی است. بنابراین، از گذشته تا آینده همواره در جستجویی یک موضوع جهت تقرب و توکل یا فرار از موضوعی برای آزادی و رهایی می‌باشد. این تمایل هر بار موضوعی را هدف خود قرار می‌دهد؛ گاهی مادی و عینی، گاهی غیرمادی و ماهوی، گاهی غیرمستقیم و با واسطه، گاهی مستقیم و بی‌واسطه. با این وجود، طی نمودن مسیری تکاملی در جهت ایدئولوژی حاکم برای رسیدن به هدف مورد نظر، مشخصه‌ی بارز تمامی این ارزش‌هاست که به اصطلاح «دین» نامیده می‌شود؛ موضوعی که مکرراً مورد مناقشه بوده است؛ چراکه دین، با حدودی نامشخص، و رای یک پدیده‌ی تاریخی و اجتماعی، یک مسأله‌ی مهم شخصی است و حاکی از نقص آگاهی یا درک کاستی‌ها و نقص‌های روحی و روانی انسان یا بالعکس، در جهت رفع این موارد، می‌باشد. در این میان، میزان آگاهی و درک، جهان بینی و هدف، تطابق با حقیقت، ارتباطات، جامعیت و نقش اجتماعی، به عنوان مهم‌ترین مبانی افتراقی ادیان، همواره مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است. به دلیل جامعیت و اهمیت موضوع این بررسی‌ها برای رسیدن به حقیقت، همواره با محدودیت‌هایی همراه بوده‌اند که گاه موجب دشواری و گاه عدم دستیابی به حقیقت موضوع را رقم زده‌اند. در این مسیر، حقیقت «یاری» برای اکثر محققین به دلایل مختلفی همچون عدم آگاهی، شناخت، دسترسی، درک و فهم کلام‌های یاری و گاهاً عدم بی‌طرفی و صداقت در کنار سایر محدودیت‌های تحقیق، ناشناخته باقی مانده است.

۲- مبانی نظری

۱-۲- دین چیست؟

دین، برداشتی از واژه انگلیسی (Religion) از ریشه یونانی (Religare) به معنی محکم بستن^۱، پیوست و یا به یکدیگر پیوستن و ربط دادن و بر گرفته از واژه لاتین (Reilgo) به معنی ایمان نیک، شعایر و معانی مانند آن است. معادل آن در اوستا بیشتر به معنای نگاه کردن و نگرستن با وجدان و ضمیر پاک، در تورات بیشتر به معنای قضاوت، داوری و جزاء در زندگی، در قرآن بیشتر به معنی آیین، آداب، مذهب، شریعت، اطاعت و قوانین، و در کلام‌های یاری بیشتر به معنی راه و روش دستیابی به حق و حقیقت^۲ آورده شده است. دین، برجسته‌ترین ویژگی اعصار از گذشته تا آینده می‌باشد؛ که در خرد و سرشت آدمی مفهوم می‌یابد. نیازهای ذاتی، طبیعی، روانی، اجتماعی، اسطوره‌ای و تاریخی سبب گرایش انسان به دین شده است؛ چنانکه گذر زمان و بستر پارامترهای گوناگون محیطی و پیوند ذاتی دین با روح و روان انسان و تنوع و تکثر روحی به واسطه‌ی فطرت آدمی، سبب ساز پیدایش باورهای دینی گوناگون شده است^۳. دیگر بدیهی است که مسبب اکثر اختلافات و نزاع‌های مربوطه، رهبران و پیروان مذاهب هستند^۴؛ چراکه ادیان در راستای هم و در تبیین فهم و ظرف وجودی عصر آمده‌اند.^۵ علی‌ای حال، نقد و بررسی ادیان یا اعتقادات فی‌نفسه بد نیست و مشکلی نخواهد داشت، اتفاقاً تحقیق و بررسی در باب دین بسیار نکو و از اسباب است^۶. اما هر کسی که می‌خواهد اعتقاد یا دینی را نقد یا بررسی کند، باید دست

۱- فرهنگ لغت فلسفه دین.

۲- فارغ کرمانشاهی می‌فرماید: «رای حقیقت بو دین دیاری»، یعنی دین، راه و مسیر حقیقت را مشخص و نشان می‌دهد.

۳- پیر جعفر کردستانی می‌فرماید: «نائبین حقیقت بکه‌رو وه دین» یعنی آیین و راه و رسم حقیقت را به دین تبدیل می‌کند.

۴- همانگونه که کلام‌های یاری ذات، اسطور، نماد و دونادون را به عنوان مؤلفه یا شاخه اصلی حقیقت هستی معرفی می‌کند.

۵- به عنوان نمونه، شیخ امیر دلیل این اختلافات و نزاع‌ها را اینگونه تشریح می‌کنند: «که سانی نه فکر نه‌رکان دینه‌ن / که سانی نه فکر کوی کفر و کینه‌ن» یعنی برخی به دنبال ارکان و راه و روش صحیح دین و ایمان هستند و برخی در مقابل آن‌ها به دنبال شرک، کفر، کینه و بدعت نهان در دین هستند.

۶- روحانف می‌فرماید: «جه‌نگ داوهران بونی پیری دین / رهنک یاوهران پاکشان بو نگیں» یعنی بخاطر دین آن‌های که قضاوت و داوری و رهبری می‌کنند، به جنگ و نزاع می‌پردازند اما یاران حقیقی رنگ خداوند را به خود می‌گیرند و ارزش و نگیں آنها پاک و بی‌آلایش و به دور از این هیاهوهاست.

۶- سولتان می‌فرماید: «نه‌ز دین نیانم رای قه‌سد تاقیق» یعنی من دین را برای تحقیق کردن بنا نهادم.

کم مشخص کند که تعریف او از دین چیست و مصداقی بگوید که از کدام دین سخن می‌گوید؛ چراکه اولین گام در شناخت هر پدیده، چستی و چگونگی آن است؛ گرچه تعریف دین دشوار است.

دشواری و وجود موانع در ارائه یک تعریف جامع، نوید تعاریف متفاوت از دین است. این موضوع ناشی از نوع نگرش آدمی نسبت به این مقوله می‌باشد. با این حال، تعریف دین باید (۱) وسیع و خاص، (۲) همه‌گیر و همه‌جانبه، (۳) مشتمل و متناسب، (۴) منصف و صادق باشد؛^۱ تا بتواند تمامی عالم و آدم و روابط آن‌ها و ابعاد معرفتی، عاطفی، اخلاقی و عملی را شامل گردد.^۲

۲-۲- تعریف دین

در ادامه نگاهی به مطرح‌ترین تعاریف دین از نگاه اندیشمندان بزرگ جهان، خواهیم داشت؛ همچنین در ذیل تعاریف مطروحه، به یک یا چند نمونه‌ای از مصادیق هر تعریف در کلام‌های یاری که مشخصاً مشتمل بر کلید واژه‌ی «دین» و به نوعی در بُعدی از معنی، مفهوم، تبیین، تأویل یا تفسیر، بیانگر تعریف مذکور است، اشاره می‌کنیم:^۳

۱- تی‌یل^۴: وضعیتی روحی یا حالتی ناب و حرمت آمیز است که آن را خشیت می‌خوانیم. (پترسون و همکاران، ۱۳۹۰؛ کانت، ۱۳۸۸)

←	حه‌یده‌ر مه‌ره‌مو:	نسای مه‌ست دین	وه ناز خوشین بگیره یه‌قین.
←	پیر نگیں پیروزی مه‌ره‌مو:	شاد بیمان وه‌ی دین جه‌م بی‌ نالوس	نالوزش نه‌وی په‌ی یار دین دوس.
←	خان نه‌لماس مه‌ره‌مو:	نوه‌سه‌د نوه‌سه‌ده سپای شاخوه‌شین	مه‌قامات وانان په‌ری زه‌وق دین.
←	حسن بیورور:	ارنلر سجده سی یارون جمالی	حقیقت دیننه آشنا اولانلر.

۲- اتو رنک^۵: خشیت در مقابل موجود متعالی است. (Edward, 1967؛ کانت، ۱۳۸۸)

←	روحتاف مه‌ره‌مو:	یا ئوستاد دین شای بی‌ مه‌سه‌ل.
←	شیخ نه‌حمه‌د مه‌ره‌مو:	سولتان نه‌یوه‌للا
←	شاهرزا کردی مه‌ره‌مو:	جام جه‌مال دین په‌ی شا دینه‌وه.
←	شاهرزا کردی مه‌ره‌مو:	سه‌در یه‌عنی سولتان دانای موعه‌زه‌م
		دین یه‌عنی دیوان خانه‌دان جه‌م.

۱- نوروز سورانی میفرماید: «تمام مه‌خلوقات سه‌ر وه‌ر مه‌داران / نه‌یوه‌للا وه‌ دین وی‌شان مه‌سپاران» یعنی تمام مخلوقات دین خود را برتر دانسته و روح‌تاف میفرماید: «دینت به‌یان بو نه‌ رووی گردین عام / یار گبرو راکه‌ت په‌ی ناخر نه‌نجام» یعنی دین تو برای همه بیان می‌شود و یاران راه و دین تو تا آخر و رسیدن به سرانجام پی می‌گیرند.

محمدقاسم میفرماید: «هفتاد و دوو دین حقه سرش‌ت که‌رده‌ن / هه‌ر میله‌ته‌ی رای پیتشان سپه‌رده‌ن / نه‌و رووی که‌ به‌نای کارخانه نیا / ئی میله‌ته وه‌ست نه‌ عالمه‌ نه‌و لا» یعنی هفتاد و دو دین را حق آفرید و هر برای هرکدام راهی مشخص کرد؛ آن زمان که بنیاد این کارخانه [یاری] را نهاد، ملت و پیروان آن را از بقیه عالم جدا کرد.

غولام چنابووری میفرماید: «چه‌هار قورنه‌ی جیهان سه‌قام دیننه‌ن» یعنی چهار گوشه‌ی [تمام] جهان ناشی از وجود دین است. یار نه‌حمه‌د میفرماید: «دینی من دینی ئیسحاقه مه‌سکه‌نی پردیوه‌ر» یعنی دین من دین سلطان اسحاق برزجه‌ایست که در پردیور مسکن گزیده است.

عاستا میفرماید: «کامله‌و دینمان پیره و ره‌نگینا» یعنی دین ما کامل، فراگیر، قدیمی، زیبا و رنگانگ است.

روح‌تاف میفرماید: «وه‌ دینتان به‌رشی چه‌ی کوی نزا‌که‌ت» یعنی دین شما [یاری] سراسر از نزا‌کت، انصاف و مروت است.

پیر خالق اردبیلی میفرماید: «دین یاری راسه‌ن بی‌ شه‌ک و گومان» بدون هیچ شک و تردیدی دین یاری وجود دارد و صحیح و درست است.

پیربنیامین میفرماید: «رای حقه‌ راسیه‌ن» یعنی راه و دین حق و حقیقت صحیح و واقعی و صادق است.

۲- تبلور این موضوع در چهار مؤلفه‌ی یاری یعنی راستی، پاکی، نیستی و ردا نمایان است که گستره‌ای برای آن نمی‌توان برشمرد.

۳- البته برای هر یک از تعاریف می‌توان چند ده مورد کلام یافت. اما به جهت فهم و درک آسان‌تر و بهتر، کلید واژه‌ی «دین» ملاک عمل قرار گرفته است.

4- C.P. Tiele

5- Otto Rank

۳- برادلی^۱: کوششی است برای اینکه حقیقت کامل خیر را در تمام وجود هستی‌مان باز نماییم. (پترسون و همکاران، ۱۳۹۰؛ کانت، ۱۳۸۸)

- ← غلام چغابووری مهره‌مو: چهار قورنهی جیهان سه‌قام دینه‌ن.
- ← موحه‌ممه‌د قاسم مهره‌مو: موعجزات بيشو^۲ دارای دین په‌نا.
- ← شاخوشین مهره‌مو: راگهی ته‌ریقم دین چوی وهرین.
- ← شیخ قودره‌ت مهره‌مو: جه‌لات دان وه دین میردان نسرته.

۴- جیمز مارتینو^۲: اعتقاد به خدای همیشه زنده است. (همان)

- ← کاک فه‌تاج مهره‌مو: سولتان خوی دین سری پوش سه‌تار.
- ← پیر مونس به‌یرووتی مهره‌مو: شام سولتان سه‌حاک ئی دینه‌نایی.
- ← سه‌ید رزا مهره‌مو: حه‌یات و مه‌مات هفتادو دو دین.
- ← موحه‌ممه‌د قاسم مهره‌مو: یا سه‌ه‌لار دین شای عالم په‌نا.
- ← پیر جه‌غفر مهره‌مو: دایم په‌ی سولتان من چه‌مه‌راشم.
- ← یار نه‌حمه‌د مهره‌مو: دینی من دینی ئیسحاقه‌مه‌سکه‌نی پردیوه‌ر.

۵- آر ان بلاه: مجموعه‌ای از اشکال و اعمالی نمادین است که انسان را به حالات غایی وجودش پیوند می‌دهد. (Bellah, 1969)

- ← خه‌لیفه شهابه‌دین مهره‌مو: نیاشان چه‌خوان نه‌جه‌م پاک دین.
- ← بنیامین مهره‌مو: سویل^۳ مورشان په‌ی دین نیشانا.
- ← پیرمه‌حموود به‌غدادی مهره‌مو: ها دین وه کلام مه‌بو^۳ ده‌سگیری.
- ← یار نه‌حمه‌د مهره‌مو: کاکه‌ییم له‌سه‌ر دین نه‌هلی که‌ماله.

۶- فرهنگ کوچک آکسفورد: شناخت یک موجود فوق بشری که دارای قدرت مطلق است و...

- ← حاجی باوه‌یسی مهره‌مو: صاحب کار دین پادشای مه‌وجود.
- ← عابه‌دین مهره‌مو: شای دین ئیسحاق ره‌نگین ئیسحاق.
- ← خان نه‌لماس مهره‌مو: چراغش ژه‌نوور سولتان دین بی.
- ← موحه‌ممه‌د قاسم مهره‌مو: یا تایی بی‌ه‌متا یا سولتان دین.
- ← موحه‌ممه‌د قاسم مهره‌مو: نیشام چه‌نه‌وساف شه‌ه‌نشای دینه‌ن.
- ← یا زات بی‌ع‌یب ره‌ب نه‌لعاله‌مین.
- ← زات بی‌زه‌وال بینای بی‌چوینه‌ن.

۷- ویلیام جیمز^۳: احساسات، اعمال و تجربیات افراد هنگام تنهایی، آنگاه که خود را در برابر هر آنچه الهی می‌نامند، می‌یابند. (هیگ، ۱۳۹۰؛ جیمز، ۱۳۶۷؛ کانت ۱۳۸۸)

1- F. H. Bradley

2- James Martineau

3- William James

- ← شیخ ٔمام مهره مو: شاد بوان وه ره مز دین حهق سیففات.
- ← شیخ موسی مهره مو: تا بکه رمی زکر دین شام.
- ← سه ید نه یاز مهره مو: ریازت سه شهب شد و روزه روز.
- ← قوشچی اوغلی بیورور: اللهی یاری سن یارون آیورما. یاری دین وایماندان آیورما.
- ۸- هرالد هافدینگ^۱: حقیقت نگهداشت از ارزش هاست. (آذربایجانی، ۱۳۸۷)
- ← پیر سه فهر قه لآچه ئی مهره مو: پهی دین سپهر دمان سهر ئه و سوهانچه.
- ← پیر یاسین مهره مو: بتونه ن یارت چهی خوانو دین.
- ← شیخ بالانتهران مهره مو: پهی دین خاران نه لا وه رانه. تا ناخر بیات پا وه ره و یانه.
- ← سولتان مهره مو: ههر کهس چه وه ر زهر د دینش نه و خاما. مه زانو ماچو سولتان خواما.
- ← فارغ کرمانشاهی مهره مو: په رده ی چه م درپا وه موهر یاری. ئاوه ردیم وه سهر دین دیاری.
- ۹- تالکوت پارسونز^۲: مجموعه ی باورها، اعمال، شعائر و نهادهایی که افراد بشر در جوامع مختلف بنا کرده اند. (هیگ، ۱۳۹۰؛ کانت، ۱۳۸۸)
- ← کاکه سه لمان بانهی مهره مو: دوو جامت نییان پهی رو شنی دین.
- ← بابا ناوس مهره مو: تا ده ری پیتان مایه و موبه تی چهی سه رجه م بیردی دین وه شدده تی.
- ← باوه شه مس مهره مو: دامانه و دینت میریم وه قائیم.
- ← باوه شه مس مهره مو: پهری غولامان دین بنیر ده سگا ره واج که ره جه م پهی یاره و دلخا.
- ← باوه شه مس مهره مو: شیشه ت سدق و دین ٔیمان مینای حال بارمان کریان شیشه و ئاته ش قال.
- ۱۰- اس رایناخ^۳: مجموعه ای از اوامر و نواهی که مانع عملکرد آزاد استعدادهای است. (همان)
- ← نه حمه د مهره مو: گو مپرا و بی ٔیقرار چه دین بو خالی.
- ← پیر فه تالی سه هنه یی مهره مو: وه کلام، قاپی دین، بژنهان کلیت.
- ← شیخ نه میر مهره مو: که ج نه بو نه دین ته مه نای دل بهر.
- ← قوشچی اوغلی بیورور: دنیاده توتار اولسام یار مذهیدور توتیشم
- زیان اولسه قوی اولسون سود اولور ایمانیمه.
- ۱۱- هربرت اسپنسر^۴: اعتراف به این حقیقت که کلیه ی موجودات تجلیات نیروی فراتر از دانش ماست. (همان)
- ← که شکول مهره مو: ئازیز دیده و دین چه نه زهر نییا.
- ← حوسین سیاکوهی بیورور: دین دنیا سر حق غیار سندن بیلمشوز.

1- Herald Hoffding
2- Talcott Parsons
3- S. Reinach
4- Herbert Spencer

- ← نوروز سورانی مهره مو: تهمام مه خلوقات سهر وهر مه داران
 ← میر خسرو می فرماید: هفتاد و دو دین را تحقیق نمودم
 ← نه یوه للاً وه دین ویشان مه سپاران.
 در هیچ مذهبی نبود سودم
 سلطان سه هاك این خالق موجودم.

۱۲- ماکس مولر^۱: کوششی برای درک آنچه درک نشدنی و بیان آنچه غیرقابل تقریر است. (مشکور، ۱۳۷۲)

- ← شیخ نه میر مهره مو: پوخته دین حق رای بنیامین بو.
 ← بنیامین مهره مو: بارگهی ناسمانی وه ستهن نهو زه مین
 ← سولتان مهره مو: پهی دین بسازیم ناوای وه ناوا
 ← سه ید رزا مهره مو: زنور ره نگینه زنور نگینه
 فرمان مه ولامهن گهواهی وه دین.
 دینه وه حقیقهت چهی وهره و ماوا.
 زنور هم دینه زنور نایینه.

۱۳- دیوید کارپنتر^۲: جریانیه که انسان می کوشد تا به وسیله آن در جهان آشفته معنایی بیابد. (Carpenter, 1995)

- ← مه لا روکنه دین مهره مو: شاد مهوی وه دین خودای سهر نه نجام.
 ← نیمام به یامه یی مهره مو: حه والهی یاری جه لا دا وه دین.
 ← نوروز سورانی مهره مو: تیغ ناسمان زاغ زه مینم
 ← موحه ممد قاسم مهره مو: نازاری جه مال دین و دونیام دیم
 جه وهر میردان شادته دینم.
 دل مه ست مه غروور نه خاو بیدار بیم.

۱۴- جورج هگل^۳: دانشی که ذهنی محدود درباره ذات خود به عنوان ذهن مطلق به دست آورده است. (Mencken, 1946)

- ← سولتان مهره مو: ده ستگا و حقیقهت دینمان بنوازمی
 ← پیر زواره مهره مو: گشت یاری دینی پادین سواره.
 ← شیخ موسی مهره مو: دامه و شهر تو شون رای یاری سه نه م
 ← موحه ممد قاسم مهره مو: شا سولتان سه هاك وه زات به شهر
 ها یاران وه عشق ویمان بکازمی
 خه لاتو دینی پهی پاک بورازمی.
 پهی عشقو دیتان به رشیم چه یانه.
 نمانا وه عهین دیدهی ناموهر
 که س نه زان سر پادشای پردیوهر.

۱۵- شلایر ماخر^۴: احساس خدا آگاهی یا وابستگی به وجودی دیگر است. (آذربایجانی، ۱۳۸۷؛ کانت، ۱۳۸۸)

- ← کاکا جه لیل به رزه نه جئی مهره مو: پیره و پیشوا سولتان نه ورامان
 ← ته یموور بانیارانی مهره مو: بتهی باتنی مور به ندراتم
 ← روحتاف مهره مو: فیدای مه عشوقه ن روچ و ره وانم
 پهی ره وواح دین نامای وه جیهان.
 دل دورساخ دین مه حبوس زاتم.
 ئینه مو چیش بو پهی دین کانم.

۱۶- ژان پل سارتر^۵: طرح انسان برای خدا شدن است. (جعفری، ۱۳۷۸)

1- Max Muller
 2- David Carpenter
 3- George Hegel
 4- Schleiermcher
 5- Jean Poul Sartre

- ← به یگمراذ گهواره یی مهره مو: شاهی که یم وه دین تازه نو حالی.
- ← لاجین عه باسوند مهره مو: یاران باخه بهر دینم خه لاتن.
- ← سه ید فهرزی مهره مو: ههر که س بکشو چه ور راگهی دین وه وینه ی فهرزی مو صاحب نگین.
- ← سه ید میر نه حمده مهره مو: خه لاته و دینش وهش ته داره ک بو ده لیل وه راشان یار هه زاره ک بو.

۱۷- فروید: رهایی از احساس وابستگی مطلق است. (هیگ، ۱۳۹۰)

- ← سه یده مهره مو: نادان نه موزج شای مو تله ق مه بو
- ← نیمام به یامه یی: دینش به کیوهن نه زهل بییهن دین.
- ← موحه مده قاسم مهره مو: چه دین و نائین یم بهریم کردهن عشق سه ها که ن سهر سهریم کردهن
- ← ههر چند مه نگه رم یه مین و یه سار ههر شا سه ها کن دانای بهر و بار.

۱۸- ماتيو آرنولد^۱: همان اخلاق است که احساس و عاطفه به آن، گرما و روشنی بخشیده است. (همان)

- ← شیخ نه میر مهره مو: گا دین حرس و نه فس نیان نه ژیر سه نگ گاهی حرس و نه فس دینشان کردهن له نگ.
- ← روحتاف مهره مو: وه دیتان بهرشی چه ی کوئی نزا که ت.
- ← روحتاف مهره مو: په ی دورو و اچان دین نمو فرو راستی و اچ تاجش ها چه کوئی سه رو.
- ← ماملوی بلوداری مهره مو: شاد بیمان وه ی جه م دین ته یاری.
- ← پیر که یده رون زیبای مهره مو: شاد بیمان وه یجه م رای شهر موحه یا
- ← مه لا رو کنه دین مهره مو: تا که به دانمان واره م بو چه ی زاد دین نییهن لایق سه سود و حساد.

۱۹- ایمانوئل کانت^۲: شناخت تکالیف ما به عنوان احکام الهی است. (کانت، ۱۳۸۸)

- ← نه رگزه ده و یژی: شهرت سکه کی دینه وه قه ولی ئیمانیه
- ← یادگار مهره مو: ها ئیدن نه رکان دین وه دل به رم.
- ← پیر عه یز هودانه یی مهره مو: وه عه شق رای دین سهرشان بسپاران.
- ← بابا حه یده مهره مو: ئیقرار دینم نه کرد ویرانه
- ← سوگلتان مهره مو: بیا و بهس دین که ردیم ئیز هاره.
- ← شیخ نه میر مهره مو: بی شهرتان چه دین وه فاشان نییهن.

۲۰- اسپيرو^۳: نهادی است که به خاطر مفهوم موجودات فرا انسانی، از ویژگی های متقابل تشکیل شده است. (همیلتون، ۱۳۷۷)

- ← شیخ نه میر مهره مو: ههر که س جو یا بی په ی خه لات دین
- ← ئاخر مه پو شو تافته ی بنیامین.

1- Matthew Arnold

2- Immanuel Kant

3- Spiro

- ← پیرنه‌ری بالامویی مهره‌مو: پاکتاو غولآمان ههن وهی دینه‌وه.
- ← سولتان مهره‌مو: پیرموسی وه‌زیر وه قه‌لم زهرین داود ده‌لیله‌ن که‌وسوار دین.
- ← عابه‌دین مهره‌مو: کاکه‌یی مه‌ستی باده‌ی دین، نه‌غمه‌ی ته‌جنیس.
- ۲۱- برتراند راسل^۱: هر نوع عقیده‌ی جزمی که از دانش‌های قطعی فراتر قدم بگذارد. (راسل، ۱۳۵۱)
- ← قه‌هار مهره‌مو: ها دین وه جلوه‌ی رای عشق سپه‌ردم.
- ← شیخ ناجی مهره‌مو: عزیز گیانان سولتان سر دین.
- ← چه‌زرت سه‌لیم مهره‌مو: حاصل سرهن توم رای یاری دانه‌ی حقه وه دین جهوزی بشماری.
- ← نوروز سورانی مهره‌مو: ها وهی دینه‌وه تلمسم دونیا ها وهی دینه‌وه
- ← وه هرده‌ی ئه‌سرار نابدینه‌وه یارم بهر ئاما نه‌ده‌روینه‌وه.
- ۲۲- اسکات^۲: برگرفته از روابط انسان و خدا یا انسان‌شناسی است. (اسکات و هال، ۱۳۸۶)
- ← روختاف مهره‌مو: په‌ی یه‌قین داران شا به‌نگین مو پاکوی سادقان دین پا موعین مو.
- ← پیر چه‌سن مهره‌مو: ئیسا چه‌ی دینه‌باش مه‌له‌کانم.
- ← بنیامین مهره‌مو: روشن که‌ر په‌ی یار شهرتو ئیقراری تا میردان بزنانان راگه‌ی دینداری.
- ← سه‌لما وتی: هه‌مو خرم و خویشم باوانم دینی کاکه‌یبه.
- ۲۳- بوزانکه^۳: دین چیزی است که انسان از آن دست بر نمی‌دارد و حاضر است به‌خاطر آن جان سپارد. (Bosanquet, 1920)
- ← فه‌ریاد مهره‌مو: سه‌ر وه‌ی جهوز دین شهرت دوکانمان.
- ← میر ئیسکه‌نده‌ر مهره‌مو: دایم سه‌رم دام پاراگه و دینه.
- ← دوسته به‌یامه‌یی مهره‌مو: بپر و بکوش دین خار وه‌من.
- ← شیخ ئه‌میر مهره‌مو: سه‌د ئاسیاو سه‌نگ بگیلوش نه‌سه‌ر که‌ج نه‌بو نه‌دین ته‌مه‌نای دل‌به‌ر.
- ← قوشچی اوغلی بیورور: یارنر دینینی ویرمز دیناره اگر اولسه جگری صد هزار پاره.
- ۲۴- کارل مارکس^۴: حسرت مخلوق ستم‌دیده، قلب جهانی بی‌قلب و روح اوضاع و احوال فاقد روح است. دین افیون ملت‌هاست. (رایت میلز، ۱۳۷۹)
- ← یار ئه‌حمده مهره‌مو: کارتان چییه به‌کاری خه‌لقی خودا و دینی ئیسحه‌ق کاکه‌یان دینیان پاکه ههر وه‌کو مانگی شه‌فه‌ق.
- ← شیخ ئه‌میر مهره‌مو: که‌سانی نه‌فکر ئه‌رکان دینه‌ن که‌سانی نه‌فکر کو‌ی کفر و کینه‌ن.

1- Bertrand Arthur

2- Scott

3- Bosanquet

4- Karl Marx

- ← شاهرزا کردی مهره مو: زه رب بهر زه مل بهور زاده ی بهوران
 ← غولام چغا بووری مهره مو: زه رب زه بهر چهنگ جه مات دینهن
 ← دیوید ادواردز^۱: مجموعه پاسخهایی که به مسأله رابطه ی خود با جهان می دهیم. (Edwards, 1969)
 ← فارغ کرمانشاهی مهره مو: رای حقیقه ت بو دین دیاری.
 ← به یگمراد گه هواره یی مهره مو: ها وه ی دینه وه
 ← نوروز سورانی مهره مو: جام جه مشیدی جیهان بین من بیم
 ← موحه ممد قاسم مهره مو: هه فتاد و دوو دین بی ده لیل نیهن.
 ← زیگموند فروید^۲: يك اختلال روانی و آشفتگی ذهنی زبان آور است. (هیگ، ۱۳۹۰)
 ← شاهرزا کردی مهره مو: ناخ په ی سه رافی مه عنی شکاو بو
 ← سه یید موحه ممد مهره مو: په ی دین، نه دونیا و دوت بی بیزار.
 ← موحه ممد قاسم مهره مو: په ری نه ندیشه و خاتر خه منیم
 ← نوروز سورانی مهره مو: دیوانه ی دینم
 ← رادولف اتو^۳: عنصر اولی طبیعت روحی ماست که باید به طور خالص و پاک در بی همتایی اش شناخته شود و از طریق دیگر نمی توان آن را تبیین نمود. (Harmondsworth, 1950)
 ← سولتان مهره مو: رو ح دین زه یه بی خوفو نه ندیش
 ← سوفی سالح وتی: هه ر و تگمه و هه یژی
 ← عه ینا خاتون مهره مو: و اچدی لوتفتان تارو ح بریژو
 ← سولتان مهره مو: نه بو شان په ی دین هه رچی زه ره ره.
 ← رولند رابرتسون^۴: عملی که به وسیله آگاهی از تمایز میان تجربی و فراتجربی شکل گرفته باشد. (ویلیم، ۱۳۷۷؛ همیلتون، ۱۳۷۷)
 ← عه ینا خاتون مهره مو: جه لا وه دینتان زیا وه نه زه رم.
 ← رو حتاف مهره مو: دیده مان وه دین چلانیه.
 ← گه ردوون مهره مو: جه لات دا وه دین دوستان مه یگگون
 ← که شکول مهره مو: به یان بو دینت
 ← اریک فروم^۵: نظامی از اندیشه و عمل که میان گروهی مشترک باشد و فرد را در چارچوبی از هدایت و جهت داری و متعلق پرستش قرار دهد. (Frumm, 1950)

1- David Edwards

2 Sigmund Freud

3- Rudolph Otto

4- Roland Robertson

5- Erich Fromm

۳۳- میشل یورک^۱: دین، اثبات مشترک هویت و رابطه‌ی میان جهان، انسان و فراطبیعت در قالب واژه‌هایی دارای معنای تکلیف، ارزش، قانون، توزیع و اعتبار است. (York, 2003)

- ← بنیامین مهره‌مو: پهری جهوز یاران ره‌واج داده‌ن دین.
- ← نوروز سورانی مهره‌مو: زوور ساره‌بان سککه‌ی دوندون
- ← سه‌لیم مهره‌مو: هه‌رکس نه یاران دین نوسه‌یره‌ن
- ← روحتاف مهره‌مو: به‌لی مه‌بو حقه‌ق پیم ده‌ری ئینشا
- ← بی‌ته‌مه هه‌ستی ئی دینا و ده‌یره‌ن.
- ← هه‌فتادو دوو دین گیلیم شون وه شون.
- ← ها دیده‌م وه دین جه‌لای تو جو‌شا.

۳۴- امیل دور کیم^۲: مذهب مشترکی از اعتقادات و اعمال مربوط به مقدسات و محرمات است. (مشکور، ۱۳۷۲)

- ← پیر قه‌مه‌ر مهره‌مو: چا دینه نامای لوای وهی دینه
- ← ناستا مهره‌مو: جه‌لآت دا وه دین دوستان دلخوا
- ← سولتان مهره‌مو: وه شهرم بگریدی دین پا حه‌یایی
- ← فه‌ریاد مهره‌مو: عزیز وه کارت
- ← پیر شه‌رتمان پیر بنیامینه
- ← دایم چه جه‌مدا ماچان نامینه
- ← به‌یان وه نه‌زه‌ل باوهره ویگا.
- ← پهری حه‌یادار موهرم مجیایی.
- ← هه‌رکس وه‌ست دورو وه شهرع کارت
- ← هم مه‌گنو وه دویر چه‌ی وه‌ره و شارت.
- ← خالی مو چه دین یاری کردارت

۳۵- مایک پترسون^۳: مجموعه‌ای از عقاید، اعمال و انگیزه‌های شخصی و جمعی تشکیل شده است و بر محور مفهوم واقعیت نهایی شکل گرفته است. (پترسون و همکاران، ۱۳۹۰)

- ← فارغ کرمانشاهی مهره‌مو: دل‌ه هه‌ر وه شه‌وق سه‌قام سه‌لا
- ← سولتان مهره‌مو: په‌وکه مه‌که‌رو نه دین جیهاده
- ← دده یونس خرخالی مهره‌مو: شادبیمان وهی جه‌م دین حقه‌ق جه‌لال
- ← قلندر بیورور: قلندر مذهبینه یار ایماندیر
- ← ره‌دا بار دین دیدار مه‌ولا.
- ← هه‌فتا و دوو قه‌ولم په‌ی میرد نه‌هاده.
- ← حه‌لال‌ه‌ن دینو حقه‌ق راگه‌ی زولال.
- ← بو نه دین، نه ایماندژر، یاردان آیری؟

۳۶- علامه سید محمدحسین طباطبایی: مجموعه‌ای از اعتقادات و مقررات متناسب با آن‌ها که در مسیر زندگی مورد عمل قرار می‌گیرد. (طباطبایی، ۱۳۹۵)

- ← پیر حوسین نه‌سته‌نبولی مهره‌مو: ئینه‌نا سولتان نامان وه جیهان
- ← سه‌یید میر نه‌حمده مهره‌مو: پیره و شه‌رتمانا چه گردین ئوسول
- ← بابا حه‌یده‌ر مهره‌مو: کردارم قه‌بول ردام نمانا
- ← موحه‌مه‌د قاسم مهره‌مو: نایه و قونووتم پیر و ده‌لیله‌ن
- ← تا په‌ی ئی دینه بیه‌رو سامان.
- ← نازیز بی بنیام دین نیا قه‌بول.
- ← نه‌گشت جامه حقه‌ق شوکرمانا
- ← شه‌رتم به‌رد وه سه‌ر نه‌ز پا نه‌رکانا.
- ← ره‌هنمای نه‌رکان دین و نائینه‌ن.

1- Michael York
2- Emile Durkheim
3- Mike Peterson

۳۷- آیت‌الله عبدالله جوادی آملی: مجموعه‌ی عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره‌ی امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها است. (جوادی آملی، ۱۳۹۱)

- ← سولتان مهره‌مو: یاران نه‌گیران دین وه بی‌عاری.
- ← سولتان مهره‌مو: عه‌بدین یه‌قینی ههر که به یاری بیوی یه‌قینی
- ← یار روچار مهره‌مو: نه‌وه‌ل ئاخ‌رمان په‌ی پیشو په‌سین هیچ به‌رز نه‌ویژی‌حرف خودبینی
- ← یاران پاریزبان چه‌راگه‌ی خوددین وه شونو کلام بو‌وه‌ستن یه‌قین. شه‌وق جیهانه‌ن په‌ی دونیا و دین

۳۸- سعدالدین تفتازانی: دین عبارت است از قوانین الهی که وضع شده اند تا صاحبان عقل را با اختیار خودشان به خیر بالذات نائل سازند. (حجازی السقا، ۱۹۸۸)

- ← پیر حه‌مزه مهره‌مو: په‌ری عه‌شق دین سه‌ر دایم په‌ی به‌قا.
- ← ته‌یموور مهره‌مو: ژه دین حه‌یده‌ر شاد بوان ژه نه‌و.
- ← سه‌لیم مهره‌مو: ههر که‌س نه سه‌ردی ویش که‌رد وه بی‌عار نه‌خه‌لات دین مه‌بو‌نیش بیزار.
- ← سه‌لیم مهره‌مو: مه‌ی نه‌له‌ستی ساقیش بنیامه‌ن ههر که نو‌شش که‌رد دینش وه کامه‌ن.

۳۹- آیت‌الله جعفر سبحانی: دین یک معرفت و نهضت همه جانبه به سوی تکامل است که چهار بُعد دارد: اصلاح فکر و عقیده، پرورش اصول عالی اخلاق انسانی، حسن روابط افراد اجتماع، حذف هر گونه تبعیض‌های ناروا. (قنبری، ۱۳۷۴)

- ← پیر ره‌حمان به‌مه‌ئی مهره‌مو: دنیا‌مان وه‌سته‌ن نه‌پشتو په‌سین گیانمان ته‌سلیم که‌رد نه‌رای ره‌سم دین.
- ← پیر شالیار ئاورامی مهره‌مو: په‌ی دین ئافتاو گیان دایم نه‌و ژاری سوجه‌مان نه‌که‌رد پا به‌د کرداری.
- ← کاکای ندره‌ویس مهره‌مو: ژار نو‌ش نه‌لماس دین و ایمانم دانه‌ی عه‌قیقی نه‌زه‌لی کانم.
- ← پیر تاهیر ئسفهان‌ی مهره‌مو: شا مه‌دو مراد گرد وه دینه‌وه.

۴۰- نگارنده: هرا‌نچه که - در بعد مثبت، سازنده و تکاملی - معنا می‌بخشد.

← ...

همانطور که مشخص گردید، کلام‌های یاری تمام تعاریف ارائه داده شده در خصوص دین را پوشش داده و تبیین می‌کند؛ و بدین منوال، دیگر تعاریف دین را می‌توان مورد بررسی قرار داد.

۲-۳- دسته‌بندی تعریف دین

مفاهیم متنوعی، مورد نظر متکلمین این عرصه بوده است؛ بعضی از تعاریف و شاید بیشتر آنها دین را معادل خدا باوری دانسته‌اند در حالی که این صفت در دین بودایی وجود ندارد. بعضی لزوماً به شأن روانی دین یا شأن اجتماعی آن توجه کرده‌اند و برخی فواید و برخی زبان‌های آن را در زندگی انسان در نظر داشته‌اند. علی‌ای‌حال، تمامی تعاریفی که از «دین» شده است، به‌طورکلی، یا ایجابی (آن‌چه با دین ایجاد می‌شود) هستند یا سلبی (آن‌چه با دین سلب می‌شود). بدین جهت یا به ذات و حقیقت موضوع می‌پردازد یا به عوارض، لوازم و اشیاء مسبب اشاره دارد؛ یا به آنچه می‌دهد توجه دارد، یا آنچه می‌گیرد؛ یا به آنچه که هست (توصیفی و اثباتی) می‌نگرد یا به آنچه باید باشد (هنجاری و دستوری). بنابراین می‌توان تعاریف را به صورت زیر تقسیم‌بندی کرد:

۱- ذات‌گرایانه (حقیقت، ماهیت و هویت).

۲- غایت‌گرایانه (ارزش، غایت و کمال)،

۳- معرفت‌گرایانه (درک، شعور و مفهوم)،

۴- عقل‌گرایانه (عقل و دانش)،

۵- اخلاق‌گرایانه (اخلاق و رفتار)،

۶- عمل‌گرایانه (اقدام و عمل)،

۷- اراده‌گرایانه (توان و قدرت)،

۸- عاطفه‌گرایانه (روان و احساسات)،

همچنین این تعاریف با توجه به دامنه و گستره آن بالأخص در علوم جامعه‌شناسی (علل و آثار اجتماعی) و روان‌شناختی (روح، روان و احساسات)، در چهار دسته تعاریف اعم (مجموعه‌ای از ...)، اخص (مخصوص و مربوط به ...)، عام (مربوط به همه‌ی ...) و خاص (تنها مربوط به ...) می‌گنجند.

۱. نینیان اسمارت^۱ ابعاد دین را به شرح زیر طبقه‌بندی نموده است:

۲. بُعد آموزه‌ای، عقیدتی یا فلسفی (به اضافه امور مربوط به آخرت)^۲

۳. بُعد اسطوره‌ای یا داستانی^۳

۴. بُعد اخلاقی یا حقوقی (فقهی)^۴

۵. بُعد شعایر یا عملی^۵

۶. بُعد تجربی یا احساسی^۶

۷. بُعد تشکیلاتی یا اجتماعی^۷

۸. بُعد نمادهای مادی یا هنری^۸

۹. بُعد سیاسی و اقتصادی^۹ (اسمارت، ۱۳۹۴)

۲-۴- جایگاه یاری در دسته‌بندی ادیان

با عنایت به آنچه که گفته شد، می‌توان نسبت به اثبات وجود و ماهیت موضوع پرداخت؛ اما همانگونه که پیش‌تر چند نمونه عنوان شد، یاری مشتمل بر تمامی ویژگی‌ها، شرایط و تعاریفی است که می‌توان از دین مطرح نمود؛ و صد البته از آن فراتر. بطورکلی هر آنچه را که بتوان برشمرد در یاری موجود است؛ اما فهم آن به سادگی میسر نیست؛ چراکه طریق آن غامض، مغلق و مکتوم است. لکن، تنها راه فهم و درک موضوع رجوع به کلام‌های یاری است. کلام‌های یاری، قالبی از نظم‌گفتمان‌های مونولوگی مشتمل بر دستورات، قواعد و ضوابط دینی هستند.

1- Ninian Smart

2- "Doctrinal or philosophical "including eschatological

3- Mythic or narrative

4- Ethical or legal

5- Ritual or practical

6- Experiential or emotional

7- Organizational or social

8- Material or artistic/symbolic

9- cf. Wallace Jr. 'W. J' Political and economic

«تبلور حق و حقیقت در کلمه را «کلام» گویند، و چون یارسان به فلسفه‌ی وحدت‌الوجود قائل است در نتیجه گفته‌ی هر بزرگ مردی با هر دین و مذهب و نژادی که حق و حقیقت را در واژه انعکاس داده باشد را کلام حق می‌داند. قرآن را کلام حق می‌داند، انجیل و تورات را کلام معرفی می‌کند. سرانجام و گفته‌ی سایر بزرگان و اکابری که سرانجام را تشریح کرده‌اند را کلام می‌داند؛ و با این که هر سخن حقی را کلام می‌داند لکن در عین حال نسبت آن را هم نادیده نمی‌گیرد. در واقع انجیل کلام حق است، اما در ظرف زمان و مکان و متناسب با ظرف وجودی؛ گفته‌ی درویش نوزو، شیخ امیر را کلام می‌داند اما با لحاظ نسبیّت. در کل آنچه که برای یک یارسانی ملاک و محک است «سرانجام» می‌باشد که گفته‌ی اکمل حق و حقیقت می‌باشد و دستورات آن احکام لازم‌الاجرا در مناسبات اعتقادی ایشان است.» (طاهری، ۱۳۹۶)

عدم آگاهی، شناخت، دسترسی، فهم و درک کلام‌های یاری برای عوام، بخصوص غیریارسانی موجب می‌شود تا برداشت‌های اشتباه و خارج از این تفکر و ایدئولوژی یاری مطرح شود.

شایان ذکر است، دین، عموماً مقوله‌ای در تبیین هستی‌شناسایی و خداآوری است. در این میان مهم‌ترین و برجسته‌ترین مقوله، «انسان» است. بنابراین، یکی از مهم‌ترین لوازم تعریف دین، شناخت انسان است. همانگونه که خودشناسی لازمه خداشناسی است. حضرت علی (ع) میفرماید: «من عرف نفسه فقد عرف ربه». همچنین از مهمترین ابعاد انسانی، بُعد معنوی انسان در این مقوله برجسته‌تر است. به بیانی انسان معنوی، از لحاظ «وجود شناختی» معتقد است جهان بسیار فراخ‌تر از این جهان مادی است و علمی مکشوف کنونی تنها در شناخت بخشی از جهان ما را یاری می‌رسانند. از لحاظ «معرفت شناختی» معتقد به راز است و اینکه عالم سراسر راز و رمز است. «روان‌شناختی» معتقد است که حالت روحی و روانی فعلی مطلوب نیست و برای رسیدن به حالت مطلوب باید تلاش کرد. چه؟ چرا؟ چگونه؟ کی؟ کجا؟ اساسی‌ترین سؤالات بعد انسان معنوی است. فارغ از ایسم و مکتب، در پی آن است هرآنچه مثبت و مفید باشد را اخذ کند. دارای زندگی اصیل تابع فهم و تشخیص است. اینجایی و اکنونی بودن یکی دیگر از ویژگی‌های انسان معنوی است. هدفش، کسب رضایت باطن، آرامش و شادی است و نسبت به کلیت جهان رضایت دارد. رویدادها و پدیده‌ها را خیر محض می‌داند. در همین راستا، فویرباخ^۱ فیلسوف آلمانی معتقد است: انسان، خود را قربانی خدا می‌کند و انسان مذهبی لزوماً از فقر انسانی رنج می‌برد! برای رهایی از این فقر باید رابطه انسان با خدا را معکوس کرد. یعنی باید انسان را به خدا تبدیل کرد و رسیدن به این مقصود نیازمند رجوع به انسان است که از نظر فویرباخ عالی‌ترین ارزش است! خدا انسان است و در نتیجه انسان خدا است یا باید خدای انسان باشد. ساتر نیز در تعریف خود از دین به این موضوع اشاره دارد و عنوان می‌کند: دین، طرح انسان برای خدا شدن است.

با تمام این تفاسیر، اشرافی‌ترین تعریف و مفهوم انسان در ابعاد و جوانب گوناگون در تفکر یاری منعکس گردیده است و لذا برای تک تک این موارد می‌توان هزاران مثال و شاهد عرفانی و کلامی ارائه کرد؛ که در آن، دین در لوای معانی مختلف، در قالب چهار رکن اصلی و فراگیر «راستی، پاکی، نیستی و ردا»^۲ و فلسفه‌ی اشرافی «دونادون»^۳ بیان شده است؛ که مرید را تا مرتبه مراد و انسان را تا جایگشت خداوند پیش می‌برد. گستره‌ی این مفاهیم به وسعت تمامی هستی و واژگان است. با این وجود، متأسفانه برخی به واسطه محدودیت ظرف وجودیشان، و یا مصلحت... پذیرای این موضوع نیستند^۴؛ و علیرغم جامعیت اصول و فلسفه‌ی یاری، چون قادر به درک و یافتن دلیل علمی و یا وحیانی نبوده‌اند و همچنین چون بر اساس مکشوفات ناچیز خود نمی‌توانند یاری را در تقسیم‌بندی‌های خود، از جمله دو دسته ادیان الهی و بشری و یا در تقسیم‌بندی دیگر از ادیان توحیدی و غیرتوحیدی و یا در دو دسته ادیان باستانی (زرزان،

1- Feuerbach

۲- «یاری چوار چپوهن وه جا باوهر / راستی و پاکی نیستی و ردا»

۳- تهیموور مهره‌مؤ: «تهیموور دینداری / دهور دؤای دؤن داوای دینداری»

۴- پیرموسی میفرماید: «خه‌لک نه‌ویی / هه‌نت گروهی خه‌لک نه‌ویی / مه‌یان مه‌نیشان هام ره‌نگ دینی / وه دین بنیام ماچان لادینی»؛ یعنی: همه‌ی مخلوقات (عوام) نمی‌توانند ببینند و بفهمند. این‌ها گروهی هستند که حقیقت را نمی‌بینند. اینان با اینکه خود را در میان افراد مذهبی و دینی جای می‌دهند و می‌خواهند دانا به مسایل دینی جلوه کنند؛ اما چون نمی‌توانند ببینند و بفهمند، می‌گویند دین یاری، دین نیست.

مهرپرستی، زرتشتی، مانوی، مزدک، مندایی، گنوسی، هندو... و ابراهیمی (یهودیت، مسیحیت و اسلام)، جای دهند، او را زیرمجموعه می‌خوانند. غافل از آنکه هر آنچه در حوزه نظام‌مندی کائاتی است در یاری گنجانده شده؛ و علم و منطق مشکوفه تنها درصد ناچیزی از فہوای درک اشراقی یاری است. بنابراین، در حالی که خود نیز به پارادوکس‌ها، چالش‌ها و تناقض‌هایی که نشانه‌ی عدم شناخت کامل دین و بالطبع تقسیم‌بندی ناصحیح خود از ادیان واقف‌اند (به عنوان نمونه: دین مسیحیت و یهودیت هر دو اعتقاد به تثلیث و الوهیت خداوند دارند. خداآوری در دین بودا جایگاهی ندارد. هر سه دین یهودیت، مسیحیت و اسلام: به خاتمیت خود معتقدند و ادیان بعدی را رد می‌کنند؛ موعود را از خود دانسته و تأییدیه دین خود مطرح می‌کنند؛ گواهی و مؤده دین خود را در نسخ و کتب گذشت با تعیین و تأویل اسامی نامأنوس می‌یابند؛ تعریف مشترکی در برخی از اصول دین ندارند.) لیکن سایر را قضاوت و برای آن‌ها حکم صادر می‌کنند.

مسلمانان بر مبنای برخی احادیث به ۱۲۴/۰۰۰ پیامبر عقیده دارند که نام حتی ۱۲۴ تن از آنان در دست نیست. تعداد ۳۱۳ نفر از ایشان کتاب داشته و ۵ تن از ایشان که پیامبران اولوالعزم نامیده می‌شوند، صاحب شریعت بوده دعوت جهانی داشته‌اند: نوح، ابراهیم، عیسی و محمد (ص). هیچ یک از این اعتقادات نزد اهل کتاب نیست (توفیقی، ۱۳۸۳). معه‌ذا عده‌ای دیگر از ناآگاهان نیز با جستجوی پیامبر و رد و نشان، فتوای اشتباهی مبنی بر دین نبودن یاری را می‌دهند. با این وجود، حتی ویژگی‌ها و مشخصه‌های جستجوی خود را هم به خاطر نمی‌آورند و یا شاید نمی‌خواهند. در همین رابطه، یونگ در کتاب روان‌شناسی و دین می‌گوید: «مذهب پروتستان، که ظاهراً خود را به کلی از قید سنت‌های مربوط به اصول دین و رسوم و آیین مدون آزاد کرده و به همین سبب نیز به بیش از چهارصد فرقه تجزیه شده است، مجبور است اصل مسیحیت خود را حفظ کند و نظریات خود را در قالب این اعتقاد بیان کند که خدا در شخص مسیح تجلی نموده و مسیح به خاطر بشریت رنج کشیده است. این قالب و محتوای آن به اندازه‌ای مشخص و متمایز هستند که نمی‌توان آن‌ها را با افکار یا احساسات بودایی یا اسلامی ترکیب کرد و نه می‌توان با استفاده از منابع مزبور آن‌ها را بسط داد. در عین حال، تردیدی نیست که نه تنها بودا یا محمد یا کنفوسیوس یا زرتشت، بلکه به همان درجه میترا (مهر) و آتیس و سیبله و مانی و هرمس و خدایان بسیاری از ادیان نامأنوس دیگر نیز مظهر پدیده‌های دینی هستند.» (یونگ، ۱۳۵۲) با این تفسیر چگونه می‌توان بدیهیات مظاهر یار را نادیده گرفت؟! تجلیات و اکمل‌های همچون بهلول دانا، شاه‌خوشین لرستانی، باباسرهنگ دودانی، باباجلیل دودانی، باباناووس سرکتی و سلطان اسحاق برزنجه‌ای.

در رابطه با اعتبار کتب آسمانی ادیان، از آنجا که پیروان ادیان تعریف مشترکی برای کتب وحیانی، مقدس و آسمانی ندارند (به عنوان نمونه: یهودیان، آسمانی بودن انجیل و قرآن را منکرند؛ مسیحیان آسمانی بودن قرآن را، مسلمانان تورات و انجیل کنونی را)، لذا هر یک به مقتضای دین خود، به کتاب‌های مقدس خویش عقیده دارند. یارسان - ضمن پذیرش و احترام برای تمامی ادیان - از این قاعده مستثنی نیست. بنابراین «سرانجام» و کلام‌های یاری به اندازه‌ی دیگر کتب آسمانی دارای اعتبار و جایگاهی غیرقابل انکار و مستنداً غنی‌تر است.

شایان ذکر است «اگر چنانچه اهل حق [یارسان] علی یا مسیح یا محمد و یا نوح و موسی... را با شخصیت‌هایی که در دستگاه یاری ظهور کرده یکی می‌داند و برای آن‌ها نیز به همان اندازه احترام قائل است، دلیل بر فلسفه‌ی دونادون است نه این که اهل حق [یارسان] را یکی از فرق و شاخه‌های اسلام و یا هر بینشی دیگر بدانیم.» (طاهری، ۱۳۸۶)

۲-۵- دین یاری

پیش‌تر منطبق بودن تمام تعاریف مطروحه دین، بر یاری، عنوان گردید. در ادامه نیز به جهت فهم آسان‌تر، ملموس‌تر شدن و برای آنکه مشخصاً واژه‌ی دین را برای یاری بکار گیریم، به ۷۲ مورد (به نشانه‌ی کثرت) اشاره مستقیم به دین بودن این اعتقاد و بارو در کلام‌های یاری می‌پردازیم که شامل کلید واژه‌ی «دین یاری» یا «دین یار» هستند.

۱- نه حمه د مهره مو: پهی دین یاریت چه ممان وه راهان.

- ۲- شیخ جهمال کاژاوی مهره مو: سو سوئی دین یار زیمان مه کهر قات.
- ۳- باوه شه مس مهره مو: زیلمان وه دین یاریت روشنکه ر.
- ۴- سولتان مهره مو: ئیستا واده شهن باوهرمی وه جا
- ۵- بنیامین مهره مو: نهز وه دین یار
- ۶- به شارهت مهره مو: پافانیت رهشتو باقیت بساچی
- ۷- فوریاد مهره مو: ههرکس وهست دورو وه شهرع کارت
- ۸- سولتان مهره مو: چه نیعمهت دین یاری مه بو سیر.
- ۹- شریف ریجایی پیرانی مهره مو: دانم گهواهی
- نه ی پردیور دا دانم گهواهی
 نای پردیور رش که رد وه مه عوائی
 چه ی پردیور را یاریش وه جائی
 غولآمان په ی ئی دینه بان وه پایی.
 تو وه دین یاری دایه نت جه لات.
 شاد بیمان وه دین یاران یاوهر.
- ۱۰- کاکا جهلیل به رزه نه ئی مهره مو: ئوسای یارسان په ی دونیا و مه مات
- ۱۱- پیر شه مس عهله مدار مهره مو: ئیگایش نه ی جه مدا دیم زاتو حه یدهر
- ۱۲- پیر زه مان پاوه بی مهره مو: شاد بیمان وه دین یار پاکتاوه.
- ۱۳- پیر ره زوان مهره مو: شاد بیمان وه دین یار چه فانی ره م.
- ۱۴- پیر ره حیم کووتی مهره مو: شاد بیمان وه دین یار حه ق نمود.
- ۱۵- پیر که یده رون زیبایی مهره مو: حه یای دین یار واجبه ن حه یا
- ۱۶- پیر سه لمان کافووری مهره مو: شاد بیمان وه دین یار جه م جووری.
- ۱۷- پیر ئیمام مهره مو: شاد بیمان وه یجه م دین یار په نا.
- ۱۸- بنیام مهره مو: تو دین یاریت په ی یار دای قه رار.
- ۱۹- قه له م مهره مو: جه لات دا وه دین یاران نوور شه م
- ۲۰- سولتان مهره مو: عهد و په یمانه باردی وه زوان
- ۲۱- شیخ صفی الدین اردبیلی می فرماید: به سلطانم خوانند جمله ی عالم و آدم
 وه دین یاری قایم وه قیلهن.
- ۲۲- سولتان مهره مو: زیلشان وه دین یار بو گهر مو گری.
- ۲۳- سولتان مهره مو: ماچو دینی یار نار و نوورهنان
- ۲۴- سه یید موحه ممهد مهره مو: گره ی دهروونش چوین ته نوورهنان
- ۲۵- سه یید موحه ممهد مهره مو: وه دین یاریش سه ما و سوورهنان.
- ۲۶- عابه دین مهره مو: نای دین یاری تاشکارش که رده.
- ۲۷- عابه دین مهره مو: دیاره دینی یار پاکو بی لافه.
- ۲۸- نهر گره دهویژی: دینی یار ته مه لی خشتی قیامهت.
 قه ول ههر قه ولکی دینی یاره.

- ۲۹- پیر موسی مهره مو: هەر کەس وە دین یار ماچۆ حەقانا
 ۳۰- داود مهره مو: ئیقرارم وە دین رای شەرتە و یارم.
 ۳۱- بنیامین مهره مو: ئیسە وە دین یار هەنم ئە یوہ للام.
 ۳۲- پیر خالق مهره مو: رەواج دەر دین یاری پەرورەن.
 ۳۳- پیر مامل مهره مو: چوی دین یاری ئیقرارش شەردەن.
 ۳۴- پیر تاماز مهره مو: پە ی دین یاری نیهەنم خە یالا.
 ۳۵- پیر موحەممەد مهره مو: چەوگا پادشام پە ی دین یاری.
 ۳۶- پیر مەحمود مهره مو: نە رای دین یار داود چەوگانا.
 ۳۷- پیر بابا غەیب هاواری مهره مو: هەفتاد و دوو دینش سازا دەر کاری
 چە یگا دین یار کەر دە پەر کاری
 شەرتە و ساجنار ناورد وە باری
 تا ژە پەردیوہر زیبا وە یاری
 شەرت دلێ دور، ناورد وە دیاری.
- ۳۸- پیر عەزیز هودانە یی مهره مو: راکە ی دین یار قاییم بگێران.
 ۳۹- پیر خالق ئەردەبیلی مهره مو: دین یاری راسەن بی شە ک و گومان.
 ۴۰- شیخ ئەمیر مهره مو: سەککە ی موهر دین یار پە ی بو رەوا.
 ۴۱- شیخ ئەمیر مهره مو: مەتای دین یار نیک مەتا بارەن.
 ۴۲- شیخ ئەمیر مهره مو: مەتای دین یار کیاناش سوبەت.
 ۴۳- شیخ ئەمیر مهره مو: راکە ی دین یار یە ک یە ک عە یان بو.
 ۴۴- شیخ ئەمیر مهره مو: وە دین یاری پامەنە ئەو وەر.
 ۴۵- شیخ ئەمیر مهره مو: نە هەفتاد و دوو دین دینمان بەر کەر دەن
 ۴۶- شیخ ئەمیر مهره مو: شە کەر ریزان کەر نوختە ی دین یار.
 ۴۷- شیخ ئەمیر مهره مو: راکە دین یار هەر داود تەنەن.
 ۴۸- شیخ ئەمیر مهره مو: یاران یار نەوو
 ۴۹- شیخ ئەمیر مهره مو: هەر کەس نە جو یای دین یار نەوو
 نە پەیدا خواسەن هەر دیار نەوو
 نە روژ حساو نە شو مار نەوو.
 نە پەیدا خواسەن هەر دیار نەوو
 نە روژ حساو نە شو مار نەوو.
- ۵۰- حەیات مهره مو: ز کوی خاران هەم جودا شدیم
 ۵۱- نوروز سورانی مهره مو: ئالای بالادەست دین یارم دی.
 ۵۲- نوروز سورانی مهره مو: ماچان ئە یوہ للام سەدق دین یار.
 ۵۳- نوروز سورانی مهره مو: ناشکار مو نە شا پە ی دین یاری.
 ۵۴- نوروز سورانی مهره مو: جە لای دین یار رەواج کەریمەن.
 ۵۵- نوروز سورانی مهره مو: هو هو ی مە یدان دین یاری مەن.
- باز وە دین یار حەق گویا شدیم.

- ۵۶- نوروز سورانی مهره مو: دانای دین یار دیوانه‌ی دینم.
- ۵۷- نوروز سورانی مهره مو: دیوان دوو سهر دین یار می‌بینم.
- ۵۸- لاجین عه‌باسوند مهره مو: حه‌واله‌ی دوو سهر دین یاریه‌ن. داود پهی ده‌عوا ئه‌و هامباریه‌ن.
- ۵۹- که‌مهر به‌یامه‌یی مهره مو: دلّه نه سه‌ودای دین یار مه‌بو.
- ۶۰- ئیمام به‌یامه‌یی مهره مو: ده‌وران بی وه دین یاری یادگار.
- ۶۱- ئیمام به‌یامه‌یی مهره مو: ساقی جه‌م چل دین یاریمه‌ن.
- ۶۲- ئیمام به‌یامه‌یی مهره مو: نه‌وبه دار ده‌ور دین یاریمه‌ن.
- ۶۳- حه‌یدهر پایدار به‌یامه‌یی مهره مو: ره‌واج که‌رده‌ی دین یاران غه‌واس.
- ۶۴- حه‌یدهر پایدار به‌یامه‌یی مهره مو: پوشای ته‌خت دین یاری نه لاتهن.
- ۶۵- حه‌یدهر پایدار به‌یامه‌یی مهره مو: نیشته نه ته‌خت دین یار نه‌زل ره‌نگک.
- ۶۶- به‌یگمراد گه‌هواره‌یی مهره مو: یه‌کیه‌ک نه حساو دین یارته‌ن.
- ۶۷- فارغ کرمانشاهی مهره مو: فکر زکرشه‌ن پهی دین یاری.
- ۶۸- فارغ کرمانشاهی مهره مو: بو‌اچم ره‌مزی ژه دین یاری.
- ۶۹- فارغ کرمانشاهی مهره مو: دین یاریه‌ن وه‌قت سه‌مه‌ره‌ن.
- ۷۰- فارغ کرمانشاهی مهره مو: هه‌فتاد و دوو دین که‌رده‌ن وه یه‌ک دین دین هه‌ر یه‌ک دینه‌ن.

دین دین یاری دین هه‌ر یه‌ک دینه‌ن.

- ۷۱- یار نه‌حمه‌د مهره مو: ئیسرافیل وا له مه‌حشره‌ن ده‌دا له سوری ساز و ده‌نگک. نه‌وه هه‌ر پیر داوده‌و با به‌ده‌س چه‌تر و به‌یره‌ق هه‌ر نه‌وه ره‌ه‌بری دین یاریه‌و وا له سیروان. هه‌ر نه‌وه ره‌ه‌بری دین یاریه‌و وا له سیروان.
- ۷۲- قوشچی اوغلی بیورور: الهی سن یاری یارردان آیرما. سن یاری دین‌دن ایمان‌دان آیرما.

موارد مذکور مشخصاً به‌واسطه اشاره مستقیم به «دین یاری»، برای همگان قابل درک است. علاوه بر این، در کلامها به اشارات، القاب، نمادها و گونه‌های متفاوت دیگر «دین یاری» نیز اشاره شده است؛ همچون: دین حق، دین حقانی، دین کاکه‌یی، دین کاکه‌م، دین سلطان، دین اسحاق، دین خواجا، دین آقا، دین شاه، دین شاهو، دین مولا، دین دوستان، دین میردان، دین پردیور و... علاوه بر آن، به صورت غیرمستقیم نیز هزاران بار به دین، ایمان، باور و راه یاری اشاره شده است؛ اما به جهت آنکه شاید فهم و درک آن برای عوام و سیاست‌زدگانی که به دنبال منافع و مصلحت هستند میسر نگردد، و نیز برای آنکه سخن به درازا نکشد، از ارائه آن‌ها خودداری می‌کنیم.

سایر ادیان و اعتقادات هنوز هم برای فهم و درک ابتدای خلقت و پیدایش جهان و انسان، دچار پارادوکس هستند. با این حال، دو منظر علمی و دینی بر پایه‌ی اصالت ادراک و عقل، برجسته‌ترین ایدئولوژی‌های مطرح شده در این حوزه است؛ اما چون خود هنوز نتوانسته‌اند به یک جمع‌بندی و یک تئوری واحد قابل پذیرش برسند، و همچنین چون در بحث این مقاله نمی‌گنجد، لذا از مقایسه، بررسی و مطابقت این مبحث با دین یاری خودداری می‌کنیم. این موضوع در حالی است که، کلام‌های یاری به وضوح حقیقت موضوع را مشخص کرده و به تمام سوالات پاسخ می‌دهد.^۱

۱- بررسی این موضوع را به خود علاقه‌مندان واگذار می‌کنیم (پیشنهادی برای تحقیقات آینده).

۲-۶- مبانی دین در یاری

”یارسانی قدمت خود را از ازل می‌داند و معتقد است که خداوند پس از تجلی و شکافته شدن در (بیگ بنگ) و سپس خلقت با یاران (فرشتگان) خود به جهت ایجاد عشق و یاری یآوری هم پیمان (بیابس) می‌شود و تمام علم کائنات را بر آنان مکشوف می‌گرداند. اما این حقایق پس از خلق انسان (بنا به مشیت) در پرده‌ی اسرار نهان می‌گردد تا در هر دوره‌ای از تاریخ برای انسان‌ها به صورت نسبی توسط راسلین و اولیاء آشکار می‌گشته، به این صورت که انسان در روند کلی زندگی و در طول زمان متکامل تر می‌شده و در هر موقعیت زمانی از حقایق نهفته در کائنات پرده بر می‌داشته است. این مهم تا به زمان پردیور یعنی ظهور سلطان اسحاق که جلوه‌ی اعظم و اکمل حقیقت است ادامه پیدا می‌کند، یعنی قرن هفتم که اوج شکوفایی عرفان نزد انسان است، و پذیرای شناخت حقایق قبل و بعد از خلقت“ (طاهری، ۱۳۸۶).

ازلیت، منبعیت و مستقل بودن، سه مبحث اساسی در شناخت دین یاری است. در این رابطه، به چند نمونه از کلام‌های یاری که بیانگر این مفاهیم می‌باشند، اشاره می‌کنیم:

∴ دین یاری، یک دین ازلی و ابدی است:

← سولتان مهره‌مو:	تویش چه نه‌زهل به‌ستت نائینه.
← نه‌حمه‌د مهره‌مو:	نا نه‌زهل سازات رای هوو وه مووه.
← ته‌یموور مهره‌مو:	میردان پاک دین نه‌زهل بتوین دیم.
← سه‌ید نه‌یاز مهره‌مو:	ز حاجت مهن و نه‌و نه‌مر مولام
← ناستا مهره‌مو:	جه‌لات دا وه دین دوستان دلخوا
← قازی مهره‌مو:	نه‌زهل وه که‌لام نویرمان وه‌شیاو.
← باوه شه‌مس مهره‌مو:	پیرو ده‌لیلست نه‌زهل نیسانی.
← تیمام به‌یامه‌یی مهره‌مو:	دینش یه‌کیوهن نه‌زهل بیسه دین.
← شیخ امیر مهره‌مو:	چه روژ نه‌زهل به‌یابه‌س کریا.
← شیخ امیر مهره‌مو:	میردان بیوشان قه‌وای کوهنه و نه‌و
← قوشچی اوغلی بیورور:	امیدیم غم خواریم یار دور ازلدن
← قوشچی اوغلی بیورور:	بیزاو زرده گل اوق روز ازلدنوق.
← قوشچی اوغلی بیورور:	ازلدن یار ایله وارم، بو میدانا بو میدانا
← قوشچی اوغلی بیورور:	ازلدن آخره گل‌دیم بو میدانا بو میدانا
← قول ولی بیورور:	یار حق‌دیر بیز ازلدن یارا اقراراخ یقین
← قول اوغلو بیورور:	اولدن آخره وارم ها وارم
← قنبر بیورور:	اولیم آخریم خاوندگاریم.
← سولتان مهره‌مو:	نه‌زهل به‌ستت نائینه.
← نه‌حمه‌د مهره‌مو:	نا نه‌زهل سازات رای هوو وه مووه.
← ته‌یموور مهره‌مو:	میردان پاک دین نه‌زهل بتوین دیم.
← سه‌ید نه‌یاز مهره‌مو:	ز حاجت مهن و نه‌و نه‌مر مولام
← ناستا مهره‌مو:	جه‌لات دا وه دین دوستان دلخوا
← قازی مهره‌مو:	نه‌زهل وه که‌لام نویرمان وه‌شیاو.
← باوه شه‌مس مهره‌مو:	پیرو ده‌لیلست نه‌زهل نیسانی.
← تیمام به‌یامه‌یی مهره‌مو:	دینش یه‌کیوهن نه‌زهل بیسه دین.
← شیخ امیر مهره‌مو:	چه روژ نه‌زهل به‌یابه‌س کریا.
← شیخ امیر مهره‌مو:	میردان بیوشان قه‌وای کوهنه و نه‌و
← قوشچی اوغلی بیورور:	امیدیم غم خواریم یار دور ازلدن
← قوشچی اوغلی بیورور:	بیزاو زرده گل اوق روز ازلدنوق.
← قوشچی اوغلی بیورور:	ازلدن یار ایله وارم، بو میدانا بو میدانا
← قوشچی اوغلی بیورور:	ازلدن آخره گل‌دیم بو میدانا بو میدانا
← قول ولی بیورور:	یار حق‌دیر بیز ازلدن یارا اقراراخ یقین
← قول اوغلو بیورور:	اولدن آخره وارم ها وارم
← قنبر بیورور:	اولیم آخریم خاوندگاریم.

∴ دین یاری، منبع و سرچشمه تمام ادیان است:

← شیخ امیر مهره‌مو:	سه‌ر چشمه‌ی نه‌زهل سینه سافانیم.
← ته‌یموور مهره‌مو:	هه‌فتاد و دوو دین ره‌واج که‌ر منم.

← مه‌لا روکنه دین مه‌ره‌مو: ره‌واجش که‌ریم هر چی نه‌و واچو^۵ سهر چه‌شمه‌ی دینمان چاگا مه‌خیزو^۶.

← پیر جه‌عفر کوردستانی مه‌ره‌مو: نائین حه‌قیقه‌ت بکه‌رو^۷ وه‌ دین.

← ئوجاق به‌یامه‌یی مه‌ره‌مو: ئامیژن جام له‌له‌ی زه‌مینیم گره‌ی هه‌شت نو^۸ هه‌فتاد دوو دینیم.

← فارغ کرمانشاهی مه‌ره‌مو: هه‌فتاد و دوو دین که‌رده‌ن وه‌ یه‌ک دین دین هه‌ر یه‌ک دینه‌ن

دین دین یاری دین هه‌ر یه‌ک دینه‌ن.

← قوشچی اوغلی بیورور: بو بیر سلطان عالم دور آچوبدور دین اسلامی رحمت الله اوناو خودلار زمانه ده یاد ایلر.

← شه‌سوار اوغلی بیورور: عاشق‌لروخ جه‌انی دون به‌ دون سیرانده یوخ ذاتیمیز بیر سلسله دور ستاریلن بیله.

← قول اوغلو بیورور: باب شریعت، راه طریقت، نور حقیقت، ذات سلطانی.

← قول اوغلو بیورور: علی دن یتیمیش ایکی ارکانی اونا باخیب ایره‌ن بیلدی.

.: دین یاری یک دین مستقل است؛

← خه‌لیفه ده‌میار مه‌ره‌مو: ئی ئاسیاو نییای نائزه‌ل^۹ دیاره دوو هه‌م ورپیچات په‌رش شه‌نیاره.

← پیر بابا غه‌یب هاواری مه‌ره‌مو: نه‌ هیچ جامه‌یی^{۱۰} ئی شه‌رته‌ نه‌و جاری هه‌فتاد و دوو دینش سازا ده‌رکاری

شه‌رته‌ و ساجنار ناورد وه‌ باری تاژه‌ پردیوه‌ زییا وه‌ یاری

چه‌یگا دین یار که‌رده‌ پر کاری شه‌رت دلی^{۱۱} دور، ناورد وه‌ دیاری.

← شیخ امیر مه‌ره‌مو: نه‌ هه‌فتاد و دوو دین دینمان به‌ر که‌رده‌ن وه‌ دین یاری سه‌رمان سپه‌رده‌ن

هه‌ر که‌س نه‌ هه‌فتاد و دوو ویش به‌ر نه‌ که‌رد ژه‌ ئیمه‌ نییه‌ن ها چه‌ کو‌ی نامه‌رد.

← حسن بیورور: یتیمیش ایکی ملت وار دوجهاندا اوملتلردن سچیلن آشنانی بیل گل.

← قوشچی اوغلی بیورور: یتیمیش ایکی ملت لر بیزیمیلن اغیار دور اولور سه‌ قوی اولار اولسون سن اوزون بیزه‌ یاره‌ ایله‌.

← شیخی جان بیورور: یار اودور یارین یولوندا نه‌ باشه‌ قالا نه‌ داخی جانا

یتیمیش ایکی دین ایچره‌ دین بسلسن اولاریارلیق دگیلر بی به‌انا.

همانگونه که عنوان گردید، این کلام‌ها تنها نمونه‌های از هزاران کلام موجود در دفاتر یاری است که در اینجا تنها به چند مورد مشخص و قابل درک (برای همگان) آن اشاره گردید.

۳- نتیجه‌گیری

در عصر جهانی شدن، پیام دین یاری یک پیام فراجهانی است. لذا از هویت زدگی و از نام و ننگ‌ها فراتر رفته است. فاعلیت تفکر یاری مبتنی بر ظهور و تجلی است، و علت ظهور و تجلی نیز عشق می‌باشد. یارسان همه‌چیز را حق و حقیقت یار می‌داند. یاری چیزی جز تسلیم حقیقت شدن نیست. حقیقت در عین هویت، نمی‌تواند هویت بخش باشد، نمی‌تواند اختصاص به نژاد، قوم و مردم خاصی داشته باشد، بلکه برای هر حقیقت‌طلبی از هر نژاد و قومی دستیافتنی است. یاری، در تمام اعصار نسبت به تمام آموزه‌های مثبت و مفید ادیان حاضر و به گوش بوده است، فلذا هیچ حقیقتی را از ادیان دیگر نمی‌توان نام برد که از یاری بیرون باشد.

برخی اصطلاح «عصاره‌ی ادیان» را برای معرفی این دین بکار می‌برند. اما گاهاً برداشت‌های غلط حاصل شده است و به اشتباه یاری را یک آیین التقاطی می‌خوانند؛ فهم نادرست از منشأ این عصاره‌ی حقیقت، مسبب این اشتباه است. یعنی یاری را برگرفته یا گلچین شده [عصاره] از ادیان دیگر می‌دانند، حال آنکه در سایر ادیان به فراخور ظرف زمان، مکان و وجود، پاره‌ای از حقایق دین یاری (به عنوان حقیقت کامل و محض سیال در طول زمان) آشکار شده است. تا اینکه سرانجام جلوه‌ی کامل حقیقت، خود را می‌نماید و بانگ

یاری سر می‌دهد؛ حال آنکه از زمان ظهور اکمل وجود داشته و تا ابد هم وجود خواهد داشت. خاصه آنکه کلام‌ها ثابت کرده‌اند که تقدّم و یا تأخر در پیدایش یک دین، دلیل بر اولویت آن - چه از لحاظ ماهوی و چه از لحاظ تاریخی - نیست و هر کسی با هر شکل و شمایل و دینی که به ابرناسانی راه یافته را می‌توان یک یارسانی خواند (اما نمی‌توان گفت که یارسانی از اسلام، مسیحیت، زردشتی‌گری، مهرپرستی و... است). بنابراین دین یاری در عین استقلال کامل با تکثرگرایی تمام، یعنی با احترام و به رسمیت شناختن همه ادیان به عنوان یک تن واحد، همواره به سمت تعریف و همگرایی ادیان پیش رفته است.

براین اساس، دین یاری به عنوان یک دین کاملاً مستقل و جهان‌شمول، هر آنچه را در حوزه‌ی نظام‌مندی کائناتی مفهوم پیدا می‌کند، در خود گنجانده است؛ و علم و منطق مشکوفه تنها درصد ناچیزی از فحوای درک یاری است. بنابراین نباید دین یاری را در دسته‌بندی‌های شناخته شده کنونی از دین جای داد. نکته قابل ذکر آن که نفی دین بودن یاری، مانند نفی خداوند است چرا که بر اساس تفکر یاری، همه چیز از خداوند شروع شده و به خودش ختم می‌گردد و لذا دائماً در اذکار اصطلاح «اول و آخر یاری» را می‌شنویم. لکن باید متذکر شد که یاری، تنها یک دین نیست؛ یعنی یاری همه چیز است. به عبارت دیگر، دین، آیین، مذهب، مکتب، عقیده، باور، تفکر، رسم، الگو، ارزش، تاریخ، فرهنگ، فلسفه و غیره را می‌توان یاری دانست. بدین مفهوم که یاری، حق و حقیقت کامل و محض سیال نظام‌مند ازلی و ابدی است.

۴- منابع

- آذربایجانی، مسعود. (۱۳۸۷). روانشناسی دین از دیدگاه ویلیام جیمز، پژوهشگاه حوزه.
- اسکات، جولی؛ هال، آیرین. (۱۳۸۶). دین و جامعه‌شناسی، ترجمه افسانه نجاریان، نشر رسش، تهران.
- اسمارت، نینیان. (۱۳۹۴). تجربه دینی بشر، ترجمه مرتضی گودرزی، نشر سمت، تهران.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۷). فرهنگ و دین، ترجمه (زیر نظر) بهاء‌الدین خرمشاهی، انتشارات طرح نو، تهران.
- پترسون، مایکل و همکاران. (۱۳۹۰). عقل و اعتقاد دینی، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، طرح نو، تهران.
- توفیقی، حسین. (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر مقایسه‌ی ادیان توحیدی، هفت آسمان، شماره ۲۲.
- جعفری، محمد تقی. (۱۳۷۸). فلسفه دین، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱). انتظار بشر از دین، نشر اسراء، ص ۲۴.
- جیمز، ویلیام (۱۳۶۷)، دین و روان، ترجمه‌ی مهدی قائنی، انتشارات دارالذکر، قم،
- چهل امیران، ناهید. (۱۳۸۲). دفتر کلامات ترکی، —
- حجازی السقا، احمد. (۱۹۸۸). شرح العقائد النسقیه سعدالدین التفتازانی، مکتبه الکلیات الأزهریه، ج ۱.
- خاموشی، سید ایمان. (۱۳۸۴). دفتر کلام حضرت زنور قلندر، —
- خسروپناه، عبدالحسین؛ (۱۳۸۸)؛ مسائل جدید کلامی و فلسفه دین (۱)، انتشارات بین المللی المصطفی، قم.
- راسل، برتراند. (۱۳۵۱). تاریخ فلسفه غرب، ترجمه نجف دریا بندری، شرکت سهامی جیبی با همکاری مؤسسه‌ی انتشارات فرانکلین، جلد اول.
- رایت میلز، چارلز. (۱۳۷۹). مارکس و مارکسیسم، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، نشر خجسته، تهران.
- روحتافی، حسین. (۱۳۷۱). دفتر کلام شیخ امیر، —
- روحتافی، حسین. (۱۳۸۰). دفتر کلام تیمور بانیاران و تیمور ثانی، —
- طاهری، طیب. (۱۳۸۴). سرانجام، نشر انستیتو فرهنگی کرد، سلیمانیه.
- طاهری، طیب. (۱۳۸۶). تاریخ و فلسفه‌ی سرانجام، نشر مرکز تحقیق و نشر مکریانی، اربیل.
- طاهری، طیب. (۱۳۹۱). زبور حقیقت، نشر مرکز تحقیق و نشر مکریانی، اربیل.

- طاهری، طیب. (۱۳۹۶). بانگ سرحدان، نشر مرکز تحقیق و نشر مکرپانی، اربیل.
- طاهری، طیب. (۱۳۹۶). نگاهی به نسخ کلامی یارسان، فصلنامه کشکول، سال دوم، شماره ۳.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۶۲). آموزش دین، انتشارات اسلامی، قم.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۵). شیعه در اسلام، مؤسسه بوستان کتاب، قم.
- قبولی، محمد. (۱۳۹۲). دیوان کلام بیست و چهار گوینده حقیقت، —
- قزوینه، ایاز؛ روحتافی، حسین. (۱۳۸۴). کلام حضرت آسید فرضی و یارانش، —
- قنبری، اکبر. (۱۳۷۴). بستر تاریخی دفاع عقلانی از دین، فصلنامه نقد و نظر، شماره ۲.
- کانت، ایمانوئل. (۱۳۸۸). دین در محدوده عقل تنها، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، نشر نقش و نگار، تهران.
- مشکور، محمد جواد. (۱۳۷۲). خلاصه ادیان، تهران، انتشارات شرق، چاپ پنجم.
- ویلم، ژان پل. (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی ادیان، ترجمه عبدالکریم گواهی، تبیان، تهران.
- همیلتون، ملکم. (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، نشر ثالث، تهران.
- هیک، جان. (۱۳۹۰). فلسفه دین، ترجمه بهرام راد، انتشارات الهدی.
- هیوم، دیوید. (۱۳۸۷). تاریخ طبیعی دین، ترجمه حمید عنایت، انتشارات خوارزمی.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۲). روان‌شناسی و دین، ترجمه فواد روحانی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- Bellah, R. N. (1969). Religious Evolution, in: R. Robertson (ed.), *Sociology of Religion*, Baltimore, P 263.
- Bosanquet, Bernard. (1920). *What Religion Is*, London: Macmillan.
- Carpenter, David. (1995). *Revelation, History, and the Dialogue of Religions: A Study of Bhartrhari and Bonaventure*. Maryknoll, N.Y: Orbis Books, xi.
- Edward, Pawl. (1967). *Encyclopedia of Philosophy*, New Youk, Vol 6.
- Edwards, David. (1969). *Religion and Change*, New York, Harper & Row.
- Fromm, Erich. (1950). *Psychoanalysis and Religion*, New Haven, p 29.
- Harmondsworth. (1950). *the Idea of the Holy*. Penguin Books, P 141.
- Luckmann, Thomas (1966), *the social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City & New York, Doubleday.
- Luckmann, Thomas. (1967). *Invisible Religion, The problem of religion in modern society*, Macmillan.
- Mencken, H.L. (1946). *Treatise on the God s*, AlfredA. Knopf, New York, NY.
- Otto, Rudolf (1957), *The Idea of the Holy*, translated by gohn, w. Horvey, London
- Oxford English Dictionary
- Yinger, Milton. (1957). *Religion, Society and the Individual*, New York, p. 17
- Yinger, Milton. (1970). *the Scientific Study of Religion*, London.
- York, Michael (2003). *Pagan Theology: Paganism as a World Religion*. New York: New York University Press.

رینووسه کۆنه کانی زاگرووس و کاریگه ربیان له سهه رینووس و زمانی کوردیی هاوچه رخ

دلشاد عهزیز مارف (دلشاد زاموا)^۱

کاتی وه رگرتن: ۲۰۲۰/۰۴/۲۰

کاتی قه بوولکردن: ۲۰۲۰/۰۸/۰۵

کورتیه

ئهم توپژینه وه یه تیشک ده خاته سهه رینووس و ئه لقی کۆنه کانی کوردستان، وهک ئاشکرایه که کوردستان به شیوه یه کی گشتی له زاگرووس و میسوپوتامیا پیکدیت و به لانکه ی شارستانییهت داده ندریت، لیره وه ژبانی هه زاران سالی ئه شکهوت به رهو دروستکردنی یه کهم لادی دهستی پی کرد، لیره وه هیما وینه یه کان به رهو کۆنترین نووسینی وینه یی و پاشان نووسینی میخی دهستی پی کرد. لهم نیشتمانه دا چه نیدن زمانی کۆنی وهک زمانی سوباری، خورری، ئورارتی، میدی و ته نانهت ئه که دی و ئاشوری و بابلی له ریگه ی خه تی میخییه وه تو مارکراون، هه ندی زمانی کۆنی وهک لولوبی و گوتی و کاشییه کان به پیی ئه و به لگانه ی تا ئیسته له به رده ستان هیه چ کات پیمان نه نووسراوه و ته نه ناوی شار و که سه لولوبی و گوتی و کاشییه کان ماونه ته وه. ئورارتیه کان جگه له خه تی میخی، خه تی هیروگلیفیشیان به کاره یناوه. له سه ده ی هه شته می (پ.ز.) وه خه تی ئارامی هه تا ئه م سه رده می ئه مپرومان بو نووسین له کوردستاندا به کاردیت. ئه لقییه ی گریکی له دوا ی هیرشی ئه سکهنده ره وه له م نیشتمانه دا به کاره یندراوه، رومه کان لاتینیان له سهه ر میله به ردینه کان به کاره یناوه، ئه شکانی و ساسانییه کان ئه لقییه ی ئه شکانی و په هله وی (پارسی ناوه راست) یان به کاره یناوه، ئه لقییه ی کۆنه کوردیه که تا کۆتایی عه باسییه کان (سه ده ی ۱۳.ز.) به کاره یندرا. ئه م توپژینه وه یه هه ول ده دات باس له گه شه سهندنی خه ت و نووسین و ئه لقییه ی له کوردستاندا بکات و تیدا چه ند دهق و نووسینیکی کۆن بو یه که مجاره به زمانی کوردی گفتوگۆیان له باره وه ده کرت.

وشه سه ره کییه کان: ئیسکریتگه ل کۆن، بزمازی، ئه لقییه ی کوردستان.

Old Zagros scripts and their influence on the Kurdish language script in modern times

Delshad A. Marf Zamua²

Recive data: 2020/04/20

Acpte data: 2020/08/05

Abstract

We all know that the first invented writing rose in southern Mesopotamia in Sumer, but the earliest attitudes before the invention of writing began in the Upper Mesopotamia and the Zagros mountains in Kurdistan. Cuneiform script as the most ancient used script had been used as the main script for around three millennia (third, second, and first millennium B.C.E.) in Kurdistan. Then the Aramaic script, Greek & Latin, Parthian and Pahlavi scripts, Hebrew, Arabic, and the Old Kurdish Alphabet that survived to the late Abbasid Period (13th century A.D.) all these scripts been used for writing different ancient languages in Kurdistan. Except the last one, the Old Kurdish Alphabet, the only known attestation record about this Kurdish alphabet made by the Abbasid author Ibn Wahshiyya al-Nabati in his book about the ancient records and scripts, this Kurdish script was the only known script that used for recording Kurdish language. In this paper in addition of giving a detailed overview about all the known ancient scripts and languages in Kurdistan, and their history, we deal with different research questions, we try to.

Keywords: Ancient Scripts, Cuneiform, Alphabets, Kurdistan.

^۱ ماموستا له به شی شوینه واراناسی، زانکوی سلیمانی dlshadazamua@gmail.com

^۲ Archaeology Department, Sulaimani University, Kurdistan-Iraq. dlshadazamua@gmail.com

ناوبندرین، به ئینگلیزی شوئنه وارناسان پینان ده لاین (tokens) و ئەم هیمایانه له کاتی مامه له و بازرگانیدا به تاییهت له کاتی قهرز پیدان و بردنی کالاً بۆ فروشتن به پیی جۆر و ژماره ی کالاکه هیماکان دروست ده کران، بۆ نمونه په بیکه ره هیمما بچوکه که کان به پیی جۆری کالاً بازرگانیه که دروست ده کران ئەگەر بازرگانی به ئاژه له کانه وه بکرایه ئەوه شیوه ی سه ری گامیش هیمما بوو بۆ گامیش، بازنه یه ک هیممای دوو هیللی یه کتر بری تیدا بیت هیممایه بۆ مه ر، گۆزه یه ک ئاماژه یه بۆ ئەو خواردنه وه یه ی که تیدایه، ههروه ها هیممای قاپیک ئاماژه یه بۆ پیدانی خواردن به کریکاران له کارگه کانی رستن و چینیان له به نده ر و بنکه بازرگانیه کاند، به و شیوه یه چه ند گۆزه یه ک له دانه و ئیله و رۆن و خواردنه وه له سه ر شیوه ی گۆزه ی بچووک به قور یان به رد دروست ده کران به پینی ئەو ژماره یه ی که مامه له ی پیه ده کرا، پاشان هیمماکان ده خرا نه ناو توپه له قور یکی ناوبۆشه وه که به ئینگلیزی ناو نزاوه (bulla) توپه قوره که له هه موو لایه که وه داده خرا، پاشان به مۆری لوله یی هه موو لایه کانی مۆر ده کرا، توپه قور یکی تری هاوشیوه به هه مان جۆر و ژماره ی کالاکه دروست ده کرا و مۆر ده کرا (بۆ زانیاری ده رواند ریته ۵. 17ff, Marf 2019, 5-6; Schmandt-Besserat, 1992, p. 17ff. ۲). (وینته ی ۲).

وینته ی ۲: دیمه نی توپه قور و ئەو هیمما قورینه ی پینان نووسین به کار هیندراون (Schmandt-Besserat, 1977).

ئەو دوو که سه ی که مامه له بازرگانیه که یان ده کرد هه ر یه کیکیان توپه قور یکی لای خۆی هه لده گرت، ئەگەر هه ر لیک تینه گه یشتنی هه بوایه یان کاتیک بازرگانه که ده گه یشته جیگه ی مه به ست بۆ دلنیا بوون له ژماره ی که لوه پهل و کالاً بازرگانیه کان توپه قوره که ده شکیندرا و هیمما په بیکه ره بچوکه کان ده ژمیردرا بۆ دلنیا بوون له گه یشتنی باره که به ته وای، بۆ قهرز داریش به هه مان شیوه. ئەم توپه قورانه و هیمماکانی ناویان له چاخ ی به ردینی نویدا زیاتر له ۱۰ هه زار سال له مه به به ر له ناوچه کانی زاگرو س و میسو پوتامیا به کار هیندراون، پاشان له سه ره تای چاخه میژوویه کاند له ده ور به ری ۳۵۰۰ پ.ز. له چه ند شوئنه واریکی کوردستاندا وه ک شوئنه واره کانی گو دین ته په له نزیك کرماشان و له شاری سوسه له ولاتی عیلام، له ته په گه وه و ته ل بیلا له نزیك به عشیقه له باشووری کوردستان، له شوئنه واری گردی به راق (ته ل براک) له نزیك حه سه که له خۆرئاوای کوردستان ئەم هیمما و په بیکه رانه به کار هیندراون، جگه له دۆزینه وه ی ئەم هیممایانه و توپه قوره کانی ناویان له شاری ئوروک (وه رکای) سومه رییه کان و گردی شوئنه واری حه بیه که بیره ی نزیك حه له ب و له چه ندین شوئنه واری تر له خۆره لاتی کۆن (باقر، ۲۰۱۲، ص ۲۶۷؛ الجمیلی، ۲۰۰۵، ۱۷).

۳- نووسینی وینته یی

له دوا ی دا هینانی ئەو هیممایانه ی له سه ره وه باس مان کردن، له قوناغیکی نویدا سومه رییه کان هه ولیان دا ئەو هیممایانه ی که له وه و پینش له به رد و قور ی بچکوله که وه ک هیممای که لوه پهل و کالاکان دروست ده کران و ده خرا نه توپه قوره کانه وه له مه ودوا ته نها له سه ر تاته قور وینته یان بکیشریت، به م شیوه یه نووسین قوناغی یه که می ده ست پێ کرد و ئەم قوناغش پیی ده گو تریت نووسینی وینته یی (Pictographic). نمونه ی ئەم نووسینه وینته ییه له شاری ئوروک (وه رکای) سومه ری، و گردی به راق (تل براک) له خۆراوای کوردستان له نزیك حه سه که و له جه عده توله مه غاره له نزیك حه له ب و له شاری سوسه له عیلام له سه ر تاته قوره کان دۆزرانه وه (باقر، ۲۰۱۲، ص ۲۶۷؛ الجمیلی، ۲۰۰۵، ۱۷).

٤- نووسینی میخی

پاش سێ سه‌ده و له ده‌رووبه‌ری ٣٢٠٠ پ.ز. سومه‌رییه‌کان توانییان هێماکانی ئه‌و جوهره نووسینه و نه‌یهه بگۆرن بۆ هێمای میخی و وینه‌کان ساده‌تر و کورت‌تر بکه‌نه‌وه، به‌م شیوه‌یه‌یه‌که‌م نووسین دا‌هیندرا و تواندرا ده‌رپین و پرسته‌سازی و فرمانه‌کان له‌م نووسینه‌دا جینگه‌ی بکریته‌وه، و نووسینی میخی به‌ درێژایی سێ هه‌زار سال له‌ به‌ه‌ودابوو و له‌ هه‌موو قوناغینکدا کورت‌تر و بوخت‌تر ده‌کرایه‌وه، کۆنترین زمان که‌ به‌م خه‌ته میخیه‌ تۆمار کرایت زمانی سومه‌ری، هه‌ردوو شیوه‌زاری بابلی و ئاشورییه‌ که‌ به‌ به‌شیک له‌ زمانی ئه‌که‌دی داده‌ن‌دین، زمانی ئیلامی، زمانی خورری، زمانی حیتی، زمانی ئورارتو، زمانی میدی-فارسیی کۆن (رشید، ٢٠٠٩، ص 13: Van De Mieroop, 1999, p.9-13).

هێما میخیه‌کان له‌ ریگه‌ی ئامرازینکی نووک ته‌نک و تیژ که‌ به‌ قه‌له‌می قامیش ناسراوه ده‌کیشران، ئه‌م قه‌له‌مه زۆربه‌ی کات له‌ قامیش دروست ده‌کرا و له‌سه‌ر قور پالی پێوه‌ده‌نرا و وه‌ک قه‌له‌می ئه‌م سه‌رده‌مه بۆ نووسین به‌کار ده‌هیندرا. قامیشه‌که‌ لیواریکی تیژی سیگۆشه‌یی هه‌بوو، که‌ پێی ده‌گوتریت میخ، به‌ داگرتنی ئه‌م قامیشه له‌سه‌ر تاته‌قوره‌که‌ نوکه‌ تیژه شیوه میخیه‌که‌ی قامیشه‌که‌ سه‌ری خه‌ته‌کیشراوه‌که‌ی گۆشه‌کانی هێماکانی وه‌ک سه‌ری میخ و بزمار نیشان ده‌دا له‌به‌ر ئه‌وه شوینه‌وارناسانی بیانی سه‌ده‌و نیویک له‌مه‌وبه‌ر ئه‌م جوهره نووسینه‌یان که‌ له‌ شوینه‌واره‌کانی میسۆپۆتامیا و زاگرووس دۆزیه‌وه ئایوان نا (cuneiform) واته شیوه میخی و به‌ زمانی عه‌رییه‌ی شوینه‌وارناسان ناویانا (الخط المسماری) واته خه‌تی میخی / بزمار (Van De Mieroop, 1999, p.9-13).

له‌ کوردستاندا کۆنترین ده‌قی میخی که‌ تا ئیستا دۆزرایته‌وه ده‌قه ئیلامیه‌ کۆنه‌کانن که‌ بۆ هه‌زاره‌ی چواره‌می پ.ز. ده‌گه‌رپه‌نه‌وه، پاشان له‌ ناوچه‌کانی تردا زمانی ئه‌که‌دی که‌ په‌یوه‌ندی به‌ زمانه‌ کۆنه‌کانی کوردستانه‌وه نه‌بوو، به‌لام له‌گه‌ل به‌کاره‌ینانی خه‌تی میخی و ئیمپراتۆریه‌تی ئه‌که‌دید (٢٣٥٠-٢٢٢٥ پ.ز.) وه‌ک زمانی ده‌وله‌ت و ئیمپراتۆریه‌ته‌که‌ ب‌لا‌بووه‌وه و ئیتر زمانی ئه‌که‌دی بۆ نووسینی ئه‌و ده‌قه میخیه‌یه‌ به‌کار ده‌هیندرا، "نه‌رامسین" ی پاشای ئه‌که‌دی چه‌ند میلیکی سه‌رکه‌وتنی به‌سه‌ر لولوبیه‌کان و خورریه‌کان له‌ ناوچه‌کانی خۆره‌لات و باشوور و باکووری کوردستان تۆمارکردن، به‌لام ئه‌وه‌ی جینگه‌ی سه‌رنجه له‌ دوا‌ی رووخانی ئیمپراتۆریه‌تی ئه‌که‌دی و سه‌ربه‌خۆبوونه‌وه‌ی ناوچه‌کانی کوردستان، پاشایان و نووسه‌رانی لولوبیه‌کان و خورریه‌کان زۆربه‌یان زمانی ئه‌که‌دیان له‌ تۆماره‌ شاهانه و ئابوریه‌کاندا به‌ کارده‌هینا، بۆ نمونه‌ی پاشای لولوبیه‌کان که‌ ناوی ئانوبانینی بوو له‌ سه‌رپولی زه‌هاو له‌ خۆره‌لاتی کوردستان له‌ رووی به‌ردینی ده‌ربه‌نده‌که‌دا تۆمارینکی شاهانه‌ی نووسیه‌ که‌ ٧٥ دێر خه‌تی میخیه‌ و به‌ زمانی ئه‌که‌دی تۆمارکراوه (رشید، ١٩٧٦، ٤٩). هه‌روه‌ها له‌ نزیک شاری سلیمانی له‌ دۆزینه‌وه‌یه‌کی تازه‌ی شوینه‌وارناسیدا ده‌یان ده‌قی میخی له‌ شوینه‌واری گردی کوناره دۆزراوه‌ که‌ لولوبیه‌کان به‌ زمانی ئه‌که‌دی تۆماریان کردبوو و ده‌قه‌کان زۆربه‌ی ده‌رباره‌ی کۆکردنه‌وه و عه‌مبارکردنی دانه‌ویله‌ی ناوچه‌که‌یه (Kepinski & Tenu 2014 4-19).

دواتریش له‌ ده‌ستی شاره‌زور له‌ گردی به‌کراوه و له‌ ده‌ستی بتوین له‌ گردی شمشاره و باسموسیان چه‌ندین ده‌قی میخی ئابووری و ئایینی و دیپلۆماسی له‌ هه‌زاره‌ی دووه‌می پ.ز.دا به‌ هه‌ردوو دیالیکتی بابلی و ئاشوری سه‌ر به‌ زمانی ئه‌که‌دی تۆمارکران (Eidem, 2001, Eidem & Laesso, 1992). له‌ کۆتایی هه‌زاره‌ی سیه‌م و به‌ درێژایی هه‌زاره‌ی دووه‌می پ.ز. له‌ ناوچه‌کانی حه‌مرین و که‌رکووکدا ژماره‌یه‌ک شار و ئاوه‌دانی خورریه‌کان هه‌بوون له‌و شوینانه‌ی سه‌دان ده‌قی میخی به‌تایبه‌ت له‌ ته‌ل حه‌داد له‌ حه‌مرین، له‌ شاره‌کانی ئاراپخا (که‌رکووک)، گاسور (نوزی له‌ شوینه‌واری گردی وێران ته‌په) و له‌ کوروخانی ده‌قه میخیه‌کان به‌ زمانی ئه‌که‌دی و دیالیکتی بابلی تۆمارده‌کران، به‌لام چه‌ندین وشه و زاراوه‌ی زمانی خورری تیدا‌بوو، به‌جۆرێک ده‌تواند ریت ئه‌و شیوازه له‌ نووسین و ئاخوتن به‌راورد بکریت به‌و شیوازه تیکه‌له‌ی قسه‌کردن و نووسین له‌ ناوچه‌کانی خانه‌قین و مه‌نده‌لی و ده‌رووبه‌ری که‌ به‌ جۆرێکه زۆرجار هه‌ست ده‌که‌یت که‌ ئه‌مه‌ زمانیکی تیکه‌له‌ له‌ کوردی و عه‌ره‌بی، به‌و شیوه‌یه‌ش زمانی ئه‌که‌دی بووه فراوانترین زمانی به‌کاره‌یندراو له‌ کوردستان و له‌ شوینه‌واری ته‌ل له‌یلان له‌ خۆراوای کوردستان سه‌دان ده‌قی میخی به‌ دیالیکتی ئاشوری کۆن / بابلی کۆن تۆمار کرابوون (رشید ٢٠٠٩).

دواترىش ئاشورىيە كان كە ناوچەكەيان داگىركرد دەيان دەقى مىخى بە شىئوزارى ئاشورى لە ناوچە شوئىنەوارىيە كانى كوردستان دۆزراڭنە، ۋەك دەقە كانى ساتوقەلا لە دەشتى كۆپە كە لەلايەن شانشىنى ئىدوى لوللويىيەكانەۋە بە خەتى مىخى و شىئوزارى ئاشورى تۆماركران، ھەرۋەھا دەقە كانى گىردبازار لە قەلادىزى، گىردى سىتەك لە خۆرھەلاتى سلېمانى، گىردى باستكى (شارى ماردامانى خورىيە كان) لە خۆراۋاى دەۋك لە كۆى دۆزىنەۋەى ۹۴ تابلىتى مىخى تەنھا دوو دانەيان بە زمانى خورى نووسراون و ئەوانى تر بە شىئوزارى ئاشورى (Mohammed, 2019, p.60).

بەكارھىنانى زمانى ئەكەدى و ھەردوو شىئوزارى بابلى و ئاشورى لە لايەن گەلانى كۆنى كوردستانەۋە بۇ چەند ھۆكارىك دەگەرپتەۋە، بە پلەى يەكەم زالبوونى دەسەلاتى سىياسى و سەربازى و كەلتورى گەلانى دەشتەكانى مىسۇپۇتاميا بە تايبەت ئەكەدى و بابلى و ئاشورىيە كان كە بەردەوام لە ھەۋلى داگىركردى ناوچەكەدا بوون، پاشان ھۆكارى تىرىش ھەبوون، ۋەك بەرھەمھىنانى نووسەرى ناوخۆى و فېركردىيان لەسەردەست و لە قوتابخانە ئەكەدى و بابلى و ئاشورىيە كاندا لە ناوچە كانى دەرەۋەى كوردستان، ھەرۋەھا زالبوونى زمانى ئەكەدى و شىئوزارەكانى لە خۆرھەلاتى كۆندا كە بووە لېنگوئاڧرانكاى خۆرھەلاتى كۆن.

۵- ھېرۋگىلىفى حاتى و ئورارتى

ئورارتىيە كان لە سەدەى ھەشتەمى پ.ز. لەگەل ئەۋەى بۇ زياتر لە پىنج سەدە لەۋەۋىنىش خەتى مىخى و زمانى ئورارتىيان بۇ نووسىن بەكار دەھىنا كە يەكېك بوو لە زمانە كۆنەكانى كوردستان و چەندىن وشە و زاراۋەى كۆنى ئەۋ زمانە لە زمانى كوردىدا ماۋتەۋە، بەلام جگە لەۋ نووسىنە مىخىيە، نووسىنى وئىنەى ھېرۋگىلىفى ئورارتىيان داھىنا، كە بە شىئوپەكى گشتى زياتر لەسەر خىش و كەلۋپەلە كانزايىە كان بوون، ئەم نووسىنە وئىنەى تا ئىستا بە تەۋاۋەتى نەخوئىندراۋەتەۋە(دارا، ۲۰۱۸).

۶- خورىيە كان ئەلفىيەكى مىخى دادەھىنن

ۋەك ئاشكرابە فېر بوونى نووسىنى مىخى كارىكى ئاسان نەبوو و ھەر لەبەر ئەۋەش بوو كە ژمايەكى كەم خەلك دەبوونە نووسەر، ئەۋانىش مندالى بنەمالەى دەسەلاتداران و دەۋلەمەندەكان و مندالى كاھىنەكان بوون، بىنگومان ئەۋانىش ھەموويان نا، تەنھا ئەۋانەى كە باۋانىان دەيانويست خويئندەۋاربن، بەلام بۇ شازادەكان بە كور و كچەۋە پىنويست بوو فېرى نووسىن و خويئندەۋە و مېژوو و ئەدەب بىن، خەتى مىخى لەسەردەمى سومەرىيە كاندا زياتر لە ۳۰۰ ھېما بوو، ھېما ھەبوو لە پەنجاو چوار خەت و مېخ پىك دەھات، ھەر ھېمايەك بەلايەنى كەمەۋە لە دوو دەنگ پىك دەھات، دەنگى پىتتىكى بزوين و پىتتىكى نەبزوين، ۋانە بۇ نووسىنى پىتى (ب) بە خەتى مىخى دەبوو يەكېك لەۋ ھەشت ھېما مىخىيە ھەلبىزىدردىن كە دەنگى پىتى (ب) لەگەل پىتتە بزوينەكان لە پىش و پاشى پىتى (ب) پىكەۋە ھېمايەكىيان پىك دەھىنا، بۇ نمونە پىتى (ب) بە تەنيا ھېماى مىخى خۆى نەبوو، بەلكو بەھەشت ھېما دەنووسرا ھېماكانى (با، بو، بى) و ھېماكانى (ئاب، وب، يب)، بەلام خورىيە كان تۋانىيان ھەنگاۋىكى زور باش بىنن، نىكەى سى ھەزار و دووسەد ۳۲۰۰ سال لەمەۋبەر، لە شارى بازىرگانى ئوگارىتى كەنارى دەرياي ناۋەراست (لە باكورى رۆژئاۋاى سورييا) ھېما مىخىيەكان بە شىئوپەك گۆرانكارىيان تېداكرا كە بۇ نووسىنى ئەلفويى بگونجىن. ھەرۋەك چۆن لەم سەردەمەى ئىستاماندا دا نووسىنى ئەلفويى كوردى، عەرەبى، ئىنگلىزى بەكار دىت، بۇ نمونە لەۋ ئەلفويى مىخىيەى ئوگارىتدا تەنھا بەلايەنى زۆرەۋە ۳۰ ھېماى مىخى بۇ ۳۰ دەنگ و پىتى جىاۋاز بەكار ھىندران، و بەلايەنى كەمەۋە ۲۲ ھېما بەكار ھىندران، ھەرۋەك ئەلفويى فېنىقى كە دواتر دەر كەوت، ھەر يەكېك لە ھېما مىخىيەكان ھېما بوو بۇ يەك دەنگ نەك دوو دەنگ، ۋانە ھېماى مىخى (با) لېرەدا تەنھا نامازە بوو بۇ دەنگ و پىتى (ب)، ھەرۋەھا ھېماى مىخى (نا) نامازە بوو بۇ دەنگ پىتى (ن) (Vita, Juan-Pablo, 2009, p.221ff.). ئەم ئەلفويى مىخىيە دوا قۇناغى كورتكردنەۋە و پوختكردنى خەتى مىخى بوو، بەلام زور بە فراۋانى بەكار نەھىندرا، چۈنكە ئەلفويى فېنىقى و عېبرى و ئارامىيەكان دەر كەوتن، ئەلفويى ئارامى لە ھەموو ئەلفويىكانى تر زياتر بۇلۇبوۋە.

۷- ئەلفیبی ئارامی

۷-۱- ئەلفیبی ئارامیی کۆن

ئەلفیبی ئارامی له رینگه ی بازرگانی وشکانی به زۆربهی ناوچه کانی خۆرهه لات و کیشوهه ی ئاسیادا بآلو بووهوه، و له رینگه ی بازرگانی ده ریا به وه ئەم ئەلفیبیه گه یشتنه یونان و ئەلفیبی گرێکی و پاشان ئەلفیبی لاتینی و ئەلفیبی لاتینییه کانی تری خوراواش هه موویان له ئەلفیبی ئارامیه وه سه رچاوه یان گرتووه. ئەلفیبی ئارامی ته نگه ی به هه موو ئەلفیبیکانی تر هه لچنی و ئەمه جگه له وهی که ورده ورده ته نگه ی به خه تی میخی هه لچنی و هه ر له ناوه راستی سه ده ی هه شته می پ. ز. هه له دیوانی کۆشکی پاشایانی ئاشوریدا جگه له نووسه ری خه تی میخی و شیوه زاری ئاشوری، له ته نیشتیه وه نووسه ریکی خه تی و زمانی ئارامی له سهه ر بیسته فه رمانه شاهانه کانیان تۆمارده کردن (وینه ی 3). جیی ئاماژه به ئارامیه کان له قاتوقریه که ی سالی ۱۱۴ پ. ز. له سوریا وه هیرشیا ن کرده سه ر ناوچه کانی خوراوا و باشوری کوردستان و به ده شتی هه ولیردا هه تا ده شتی کویه هاتن و به شیکیان له ده شتی بتوین و ده وره به ری نیشته جی بوون، دواتریش پاشایانی ئاشوری به هه زاران ئارامییان بۆ ناوچه کانی رواندز و ناوچه ی ولاتی زاموا له سلیمانی و ده وره به ری راگواست، به و شیوه یه وه ک که مینه یه ک له زاگرووسدا نیشته جی بوون (بۆ زانیاری زیاتر ده رواندریته توێژینه وه یه کی تایه تمان 78-91, Marf 2019).

وینه ی ۳: دیمه نی تۆمارکردنی تالانییه کانی شاری موساسیر (ئه ردینی) له ناوچه ی برادۆست له لایهن دوو نووسه ری ئارامی و ئاشوری و وه زیریکی ئاشوریه وه (Botta & Flandin, 1972, pl.141).

له زاگرووس و کوردستان خه تی و ئەلفیبی و زمانی ئارامی به ینی ئەو به لگه شوینه واریبانه ی که تا ئیستا له به رده ستان کۆنترین ده قی ئارامی دۆزراوه له کوردستان ده گه رپته وه بۆ ده وره به ری سالانی ۷۱۰ پ. ز. کاتیک پاشا نازا، پاشای مانناییه کان په یماننامه یه که که تیبدا به خه تی و زمانی ئارامی ده قیکی درێژ له سهه ر به ردیک نه خش کراوه، به رده که له کۆندا شکیندراوه و ته نها به شی کوتایی نووسینه که ماوه ته وه (وینه ی ۴)، له و به شه دا پاشا نازا دۆعای خراپه له و که سانه ده کات که میله که ی ده شکینن و نووسینه که ی ده شیوینن:

"ئه گه ر له داها تودا هه ر پاشایه ک هه ییت ئەم میله لابیات، له جه نگدا بیته یان له ناشتیدا بیته، هیواخوازم که خواوه نده کان هه موو په تا کانی سه رزه وی که هه ن له کۆشکه که ی بدن و نازاری بدن، و ئەو پاشایه ش له به رده م خواوه نده کان و خواوه ند خالدى و خواوه ند بزعت (تیبشیا) نه فره تلیکراو ده بن. (ئه و پاشایه ی ئەم میله لابیات و بيشکینن) قاتوقریه ک له ولاته که یدا بآلو بیته وه، چه وت مانگا (ئه وه نده شیره که یان که م بیته) نه توان گویره که یه ک شیر بدن، چه وت ژن له سهه ر یه ک ته نور نان بکه ن، و نه توان (رووی ته نوره که به نان) پر که نه وه. دوو که لی ئاگردان (ی چیشته لینان) و (هیننده دانه وێله له ولاته که ی که م بیته) ده نگه به رداشی ئاش له ولاته که ی نه بیستریته و خا که که ی بیته شه ره کات و سهه ر کرده ی سوپای ولاته که ی دژی

راپه ریت. ئەو پاشایه ی که له سه ر ئەم میله (ناوی خۆی) ده نووسیت، له لایهن خواوه ند هه داده وه تهختی شاهانه ی سه ره وژیر بکریت و له گه ل خواوه ند خال دی (وا له خاکه که ی بکه ن) که بۆ چه وت سال گیا و له وه رگه له ولاته که ی سه وز نه ییت. هیواده خوازم هه موو ئەو نه فره تیانه ی که له سه ر ئەم میله نووسراون له و پاشایه بدات (Fales, 2003, 134-135).

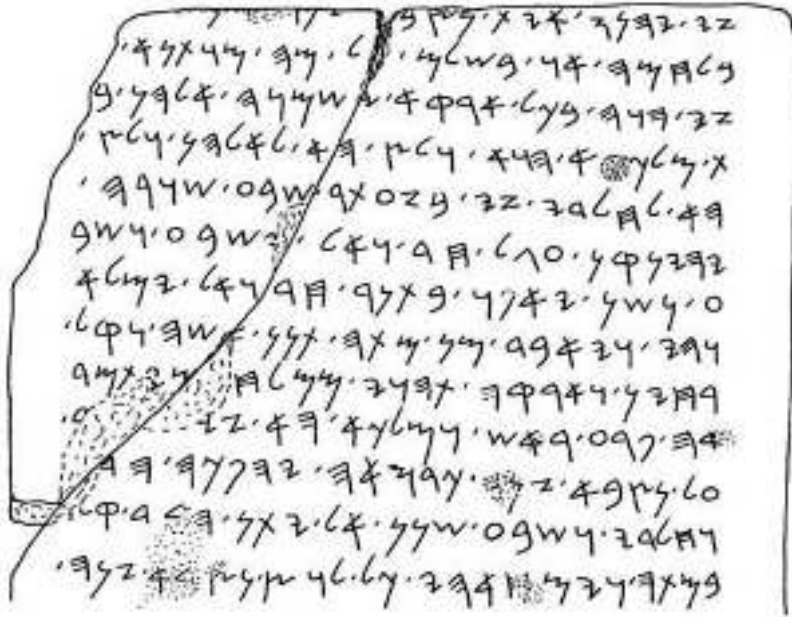

Fig. 5. — Fac-similé de l'inscription de la stèle de Baktan.

وینه ی ۴: هیلکاری میله به ردین و نووسینه نارامیه که ی بۆکان که له ته په قه لایچی دۆزرایه وه (Fales, 2003, fig.5).

به کارهیتانی نووسینی میخی له لایهن پاشایه کی ده ولته ی ماننا له سه ده ی هه شته می پ.ز. له ناوچه ی بۆکان که پایتهختی ئەو شانشینه ی ده ولته ی ماننای لیبوو و ناوی شاری ئیزیرتو بوو و شوینه وه که ی له گردی ته په قه لایچی دۆزرایه وه، به لگه یه بۆ ئەوه ی که نووسین و زمانی ئارامی له کوردستاندا زوو بۆلابوووه و له وانیه چه ندین ده قی تریش له داها توودا بدۆزرایه وه، ئەمه جگه له وه ی که نووسینی ئارامی زۆر به ی له سه ر پیسته نووسراون و به هۆکاری ناوو هه وا و ژینگه و شه ر و سوتاندن زۆر به ی ده ستنوسه کان له ناو چوون.

۷-۲- ئەلفیی نارامی ئیمپراتۆری

له سه رده می پاشا داریوشی یه که می پاشای هاخامه نشی فارسیدا، له دوای ئەوه ی راپه رینی میدی و بابلی و گه لانی تری دژی فارسه کان دامرکانده وه، له چیا ی بیستون به سی زمان و هه ردوو خه تی میخی و ئارامی سه رکه وته کانی تۆمارکردن. هه ر له و کاته وه داریوشی یه که م بریاری دا که خه ت و زمانی ئارامی بکاته خه ت و زمانی فه رمی ئیمپراتۆرییه تی فارسی هاخامه نشی که له هیندستانه وه هه تا لیبیا و گریکستانی له ژیر ده ستدا بوو. به م شیوه یه بۆ ماوه ی دوو سه ده له کوردستانی ژێرده ستی ده ولته ی هاخامه نشیدا خه ت و زمانی ئارامی به فه رمی بۆ کاره کانی ده ولت و بازرگانی به کار هیندراوه (کخ، 2004، ۲۸-۲۹).

۷-۳- ئەلفیی نارامی کلاسیکی

وا دیاره به کارهیتانی خه ت و زمانی ئارامی له کوردستاندا به رده وام بووه، له سه ده ی هه شته می پ.ز.دا له لایهن ماننایه کان و ناشورییه کان، پاشان بووه خه ت و زمانی فه رمی ئیمپراتۆرییه تی هاخامه نشی، دواتریش له سه ده ی یه که می پ.ز.دا چه ند ده قیکی ئارامی تر له سه ر پیسته تۆمار کراون، له ناو گۆزه یه کدا چه ند قه باله یه ک له هه ورامان دۆزرا نه وه، قه باله کان له سه ر پیسته نووسرا بوون و به خه ت و زمانی ئارامی و یونانی تۆمار کرا بوون و ئەم ده قانه شاهانه نه بوون، به لکو گریهه ستی کپین و فرۆشتنی چه ند ره ز و باخیکی هه ورامان بوون (أحمد، ۱۹۸۸، ۵۷۲)، به کارهیتانی خه تی ئارامی کلاسیکی له هه ورامان ئەوه مان بۆ روون ده کاته وه که خه تی ئارامی به رده وام به کار هیندراوه (وینه ی ۵).

وینه‌ی ۵: یه‌کیک له‌قباله‌چهرمه‌کانی هه‌ورامان که به‌نارامی کلاسیکی تۆمارکراوه (أحمد، ۱۹۸۸، وینه‌ی ۳۳).

۴-۷- ئەلفیی ئارامیی خۆره‌لاتی (سریان)

له‌گه‌ل ب‌لابوو‌نه‌وه‌ی ئاینی مه‌سیحی به‌ناو کوردستاندا هه‌ر له‌سه‌ره‌تای ده‌رکه‌وتنی مه‌سیحیه‌ته‌وه و له‌سه‌ده‌ی یه‌که‌مه‌وه و له‌سه‌ده‌کانی دواتردا ئەم ئایینه‌ وردە‌ورده‌ گه‌شه‌ی کرد به‌تایبه‌ت له‌باکور و خۆراوا و باشووری کوردستاندا، چه‌ندین دێر و که‌نسه‌ دروست کران، خۆبندن و نووسین له‌لایه‌ن قه‌شه‌کانه‌وه به‌خه‌ت و زمانی ئارامی بوو، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی که ئەم خه‌ت و زمانه هه‌مان زمانی ئینجیلی پیرۆز بوو، ئەمه‌ جگه‌ له‌وه‌ی ناوچه‌کەش پیش زیاتر له‌حه‌وت سه‌ده له‌هاتنی هه‌زره‌تی مه‌سیح ئاشنا بوو به‌کاره‌ینانی خه‌ت و زمانی ئارامی، له‌به‌ر ئه‌وه‌ چۆن له‌هوجره‌ی مزگه‌وته‌کاندا له‌سه‌رده‌می دوا‌ی هاتنی ئیسلام، زمان و ئەلفیی عه‌ره‌بی به‌کار ده‌هیندرا، به‌هه‌مان شیوه‌ کورده‌ مه‌سیحیه‌کان خه‌ت و زمانی ئارامییان به‌کار ده‌هینا، که دواتر که‌میک گۆرانکاری به‌سه‌ردا هات و پێی گوترا سریان یاخود ئارامیی خۆره‌لاتی و هه‌تا ئەم‌ڕۆش خه‌ت و زمانی که‌نسه‌کانی کوردستانه.

۸- ئەلفیی گریکی

سه‌ره‌تای په‌یوه‌ندی گریک به‌ناوچه‌کانی کوردستانه‌وه له‌وانه‌یه‌ بۆ میژوو‌نووسی یۆنانی هیرۆدۆتس (۴۸۵-۴۲۵ پ.ز.) بگه‌رێته‌وه که له‌کتیبه‌که‌یدا باسی چه‌ندین زانیاری ورد ده‌رباره‌ی کوردستان و زاگروس و میدیه‌کان ده‌کات، له‌به‌رئه‌وه‌ گومان ده‌کرێت که سه‌ردانی کوردستانی کردیته‌، به‌لام به‌لگه‌ی رپون له‌سه‌رده‌می سه‌رکرده‌ی سه‌ربازی گریکی زه‌ینه‌فۆن و ده‌هه‌زار سه‌ربازه‌ به‌کرێگراوه‌ گریکیه‌ کی شازاده‌ کۆرش فارسی له‌سالی ۴۰۱ پ.ز. هه‌ ده‌رده‌که‌ویته‌، کاتیکی ئه‌و سه‌ربازانه‌ له‌گه‌ل شازاده‌ی فارس هاتن تا پاشای ئیمپراتۆریه‌تی هاخامنه‌شی فارسی بکوژن، که برای شازاده‌ کۆرش بوو بۆ ئه‌وه‌ی کۆرش بیه‌ته‌ پاشا و ئه‌وانیش سوومه‌ند بن، به‌لام به‌کوژانی کۆرش خه‌ونی ئه‌و ۱۰ هه‌زار سه‌ربازه‌ گریکیه‌ له‌ناوچوو و ناچاربوون بۆ خۆ ده‌ربازکردن له‌بالبه‌وه‌ به‌ره‌و قولا‌یی کوردستان بکشینه‌وه و له‌ناوچه‌کانی گه‌رمیانه‌وه‌ خۆیان گه‌یاند ده‌شتی هه‌ولیر و نه‌ینه‌واو له‌ویوه‌ به‌ولاتی کاردۆخیدا به‌ره‌و ده‌ریای ره‌ش کشان. به‌تیه‌رینیان به‌کاردۆخیدا پپوستیان به‌وه‌رگیر هه‌بوو و چه‌ند جارێک کاری وه‌رگیرانیان بۆ کراوه‌ و وه‌ک ئه‌وه‌ی زه‌ینه‌فۆن ده‌یگیرێته‌وه، بیگومان بوونی که‌سانیکی که هه‌م زمانی گریکیان زانیوه‌ و هه‌م زمانی کاردۆخی شتیکی گریکی بووه‌ بۆ ئه‌و سه‌رده‌مه‌، به‌لام وه‌ک نووسراوه‌ تا ئیستا هیچ نووسراویکی گریکی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ نه‌دۆزراوه‌ته‌وه.

به‌هاتنی ئەسه‌که‌نده‌ری مه‌کدۆنی و سه‌رکه‌وتنی له‌شه‌ری ئەربیلادا له‌سالی ۳۳۱ پ.ز. و که‌وتنی ئیمپراتۆریه‌تی فارسی هاخامنه‌شی ناوچه‌کانی کوردستان که‌وته‌ ژێرده‌ستی گریک و مه‌کدۆنییه‌کان و هه‌تا سالی ۱۵۰ پ.ز. ناوچه‌که‌ له‌ژێر داگیرکاری ئه‌واندا بوو. یه‌کیک له‌و تۆماره‌ یۆنانیانه‌ی که تا ئیستا ب‌لابو نه‌کراوه‌ته‌وه نووسینیکی یۆنانیه‌ که له‌گردی باخچان له‌شاری هه‌ولیر له‌سالی ۲۰۰۹ دۆزراوه‌ته‌وه و تا ئیستا ب‌لابو نه‌کراوه‌ته‌وه. هه‌روه‌ها له‌ده‌روازه‌ی ئەشکه‌وتی که‌ره‌فتو له‌نزیکی دیوانده‌ره‌-سه‌قز نووسینیکی یۆنانی کورت له‌سه‌ر رپوی ده‌روازه‌ی ئەشکه‌وته‌که‌ نه‌خشینه‌دراوه‌ که به‌یه‌کیک له‌نووسینه‌ ده‌گه‌مه‌نه‌کانی کوردستان داده‌ندریته‌، و بۆ سه‌رده‌می سلوکیه‌کان بۆ سه‌ده‌ی ۳ پ.ز. ده‌گه‌رێته‌وه (وینه‌ی ۶)، ده‌قی نووسینه‌که‌ ده‌لێت:

"ئەم شوینه‌ هی هیراکلیسه‌، هیچ شه‌ره‌نگیزی و خراپه‌یه‌ک ناتوانیت بیه‌ته‌ ئێره‌."

ΗΡΑΚΛΗΣΙΝ ΑΔΕΚΑΤΟΙΚΕΙ
ΜΗΘΕ ΝΕ ΪΣΕ ΛΟΟΙΚΑΚΟΝ

وینته ۶: تۆمارکردنی نووسینه گریکییه که له لایهن ستین له سه ره تای سه ده ی بیسته مدا (Stein, 1940, fig.98).

۹- ئەلفیئی ئەشکانی و په هلهوی (پارسی ناوه راست)

ئەلفیئی ئەشکانی له سه رده می ئەشکانییه کان (۲۵۰ پ.ز. - ۲۲۴ ز.) له سه ر سکه ئەشکانییه کان و هه ندیک نووسینی شاهانه ی پاشایانی ئەشکانی و پاشایانی ساسانی به کاره یندراوه، ئەم ئەلفییه له راسته وه بۆ چه پ بۆ نووسین به کار ده یندرا، و له ۲۲ پیت پیک ده هات، نووسینی ئەشکانی وه ک ئارامی پیته کانی وشه کان به جیا ده نووسران و له یه ک نه ده دران. نووسینی په هلهوی که پیشی ده گوتریت پارسی/فارسی ناوه راست، یا خود پارسیک. ئەم نووسین و زمانه له سه رده می ساسانیدا به فه رمی به کار ه یندراوه. په هلهوی یه کهم جوړی نووسینه که پیتی وشه کانی پیکه وه نووسراون و به و شیوه یی که ئیستا له نووسینی کوردی و فارسی و عه ره بیدا به کار دیت. په هلهوی وه ک زمان و وشه زۆر نزیکه له زمانی کوردیی ئەمرۆ، ته نانه ت به راورد به زمانی فارسی ئەمرۆ، زمانی کوردی نزیکتره له په هلهوی. باشترین نمونه ی به کاره یینانی نووسینی ئەشکانی له تۆماره شاهانه که ی پاشای نارسه ی ساسانی له سالی ۲۹۳ ز. دا له په پیکولی له نزیک ده ره بندیخان که له سه ر ده یان به رد به نووسینی ئەشکانی و په هلهوی تۆمارکراون (مارف، ۲۰۱۸، ۱۳۷-۱۶۵، ئەحمه د، ۲۰۱۱، ۱۱-۳۶) (وینته ۷).

وینته ۷: به رده کانی مؤنومینتی په پیکولی له موزه خانه ی سلیمانی (فوتۆ: دلشاد زاموا).

۱۰- ئەلفیئی لاتینی و زمانی رۆمانی

یه کیک له و به لگه شوینه وارییه گرنگانه ی به کاره یینانی خه ت و زمانی رۆمانی له کوردستان، دۆزینه وه ی میلیکی رۆمانییه که به خه ت و زمانی رۆمانی نووسراوه، ئەم میله ئیسته له موزه خانه ی شارستانی هه ولیر، رۆمه کان له سه رده می ئیمپراتۆر تراجان له ۱۱۵ ز. ناوچه کانی باکوری کوردستان و ناوچه کانی شاری سه نگارا (سنجار) و ئەربیل (هه ولیر) یان داگیر کرد. ئەم میله که به میله که ی کارسی ناسراوه، له بنه رندا له ناوچه یه ک له ئیوان شاری سه نگارا و ئەربیلادا دانراوه و که دۆزرا به وه له م سالا نه ی رابردوودا ه یندرایه موزه خانه ی شارستانی هه ولیر، میله که به بۆنه ی سه رکه وتنه کانی تراجان به سه ر ئەشکانییه کاند تۆمارکراوه و باس له تراجان و ئیمپراتۆر قه یسه ر ده کات. (Palermo, 2019, fig.3.2.)

“ ئیمپراتور قهیسهر کوری نیرفای پیروز و به خواوه ند داندراو، نیرفا تراجانوس ئۆپتیموس ناوگستوس گیرمانیکوس، یه کیک له باشتربین بههیزه کانی داکیکیکار له گهل، پۆنتیفیکس ماگزیموس، ئەو (تراجان) یی دهوتره سه ره کهوتوو به سه ره پاڠیا(دهوله تی ئەشکانی) و داسیکوس(داسییه کان له باشوری روبراری دانوب و له سنوری رۆمانیای ئیستا).”

۱۱- ئەلفی و زمانی عیبری له کوردستاندا

له سه دهی شه شه م و پینجه می پ.ز. چهند پیغه مبه ربکی جووله که ده ره کهوتن و چهند به شیک تهورات له بابل نووسراوه، یه کیک لهو به شان سه فری هه زه تی دانیاله که جیاواز له سه فره کانی تری کتیی پیروزی تهورات له گهل چهند سه فری تر به خه ت و زمانی عیبری نه نووسراو به لکو به خه ت و زمانی نارامی نووسراو، ئەمهش به رینوووسیکی تاییه تی نارامی داده ندریت و پنی ده گو تریت نارامی تهورات. یه کیک لهو نووسینه ده گمه نانه ی که له کوردستان له م سالانه ی رابردوودا دوزرایه وه، کیلی گۆری خاتونیک بووه له نزیک تهینال له نیوان ده ره به ندی بازبان و شارۆچکه ی بازبان دوزرایه وه و ئیستا له موزه خانه ی سلیمانی پارێزراوه، نووسینه که به خه ت و زمانی عیبری نووسراوه و بو سالی ۱۳۵۷.ز. ده گه ریته وه، به لام به رینوووسیکی عیبری کوتر نووسراوه که بو سه ده ی ۱۲ی زاینی ده گه ریته وه، نووسینه که له لایهن کوریکه وه بو یاده وه ی گۆره که ی دایکی نووسراوه، دایکی ناوی صیفوره ی کچی دان بووه، کوره که هیوا ده خوازیت دایکی بچیته به هه شتی عه ده نه وه، نووسینه که به م شیوه یه وه رگێردراوه:

“به یاده وه ی دادپه ره ره (پوهه و خۆره لات) بو خیر و خۆشی دایکی خۆی تا بیه ته په ناگه یه کی فه ری، تا له به هه شتی عه ده ندا ییت، له یاده وه ی صیفوره کچی دان.” (Desreumaux, 2018, p.153)

دوژینه وه ی ئەم نووسینه عیبرییه جیگه ی سه رنجه، چونکه جووله که کانی کوردستان که له سه ره ده می ناشورییه کانه وه له سالی ۷۱۵.ز.هوه راگۆیزران بو کوردستان به پنی ئەو به لگانه ی تا ئیستا له به ره ده سن هیه ده قیکی عیبرییان تومار نه کردوه، به لکو خه ت و زمانی نارامیان به کار هیناوه، جووله که کانی کوردستان هه تا ئەو کاته ی کوچیان کرد بو ئیسرائیل هه ره به خه ت و زمانی نارامیی نوێ ده ودان و ده یاننوسی (Noorlander, 2014: 201-224).

۱۲- ده ستنوو سه کۆنه کوردییه که ی ئەشکه وتی هه زار میرد و هیرشی سوپای ئیسلام بو شار ه زوور

له نیوه ی یه که می سه ده ی بیسته مده هه ندیک نووسه ری کورد وه ک دۆکتۆر سه عیدی کوردستانی و موکریانی و عه لئه دین سه جادی چهند جار یک ده قیکیان بلاو کردوه ته وه که به (هورمزانان رمان ناتران کزان...) ناسراوه، ئەم ده قه وا بلاو کردوه که له ئەشکه وتی هه زار میرد دوزراوه ته وه و له سه ره ییسته نووسراوه، به لام دواتر ده ره کهوت ئەو ده قه که سه نه یینوه و له هیه ج موزه خانه یه کیشدا نه پارێزراوه، ته نانه ت دواتر پسپۆرانی زمانی کوردی بۆیان ده ره کهوت که ئەم ده قه ساخته یه، دکتۆر عیزه دین مسته فا ره سول له به رنامه یه کی ته له فر یونیدا ده لیت ئەم ده قه زیره کانه ساخته کراوه و هه ول دراوه وشه ی کۆنی ئەو سه ره ده مه به کار به یندریت، به لام بو پسپۆران به ناسانی دیاره که ئەم ده قه ساخته یه، لهو به رنامه ته له فر یونیه دا ژماره یه ک پسپۆر له پسپۆری جیاواز قسه له سه ره ساخته یی ئەم ده قه ده کهن، ئیمهش لهو به رنامه یه دا له رووی شوپنه وار ییه وه باس له نه بوونی ئەو ده قه ده کهن^۱، لی ره دا به پیوستمان زانی باسی ئەم ده قه بکه ین، چونکه ئەگه ره ئەو ده قه ساخته نه بوایه ئەوا ده بووه کوترین ده قی ئەده ی کوردی و کوترین توماری کوردی به م ئەلفی کوردییه ی ئیستا، به لام به داخه وه ده قه که ساخته یه.

۱۳- ئەلفی کوردی له سه ره ده می عه باسییه کاند

تا ئیستا به لگه ی ته واو له به ره ده ستدا نییه که له که یه که وه کورد ده ستی کردوه به به کاره یانی ئەم ئەلفوییه ی ئیستای، به لام بنگومان بناغه ی به کاره یانی ئەلفی نارامی و پاشان ئەلفی ئەشکانی و په هله وی و دواتریش ئەلفی عه ره ی سه ره ده می ئیسلام (ئەلفی عه ره ی قورئان) هه موو ئەم ئەلفییه کانه کاریگه ربیان له سه ره ئەم ئەلفی کوردییه ی ئیستا هه یه. به لام له وه ده چیت له کوردستان و له لایهن

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=GJsd3HSUHQ>

(ت) له ئەلفبىي كۆنى سانسكربتى له قوناغى گه شه كردنى خه ته كه كه پىي ده گوتريت قوناغى براهما، به هه مان شيوه نووسىنى پىتى (ث) كه مېك هاوشيوه هه مان پىته له قوناغى براهماى پىش سانسكربتيدا. ئەم بابته كارى زياترى ده وپت و هه ندىك ده رته نجامى نوئى ده ربارهى ئەم ئەلفبىيه له كتيبيكى تايه تدا ده ربارهى زمان و رېنوووسه كۆنه كانى كوردستان زياتر گفتوگو ده كەين. قوناغى به كار هينانى ئەلفبىي كۆنى كوردى تومار كراو له لايه ن ئىبن وه حشيه ي نه به تى، قوناغى ئەلفبىي كوردى نوئى و ئەلفبىي لاتىنى.

١٤- چەند تىبينىيەك دەربارەى ئەلفبىي كوردى و بە كار هينانى ئەلفبىي لاتىنى بۆ نووسىنى زمانى كوردى

ئەم ئەلفبىيهى ئىسته كورد له باشور و خۆره لآت و خۆراوا و به تهمنه كان وتويزهران و حوجره كانيش له باكورى كوردستان به كارى ده هينن به هه له ناونراوه ئەلفبىي عه ره بى، چونكه له راستيدا زياتر له ٢٧ سه دهيه خه لكى كوردستان ئاشناى ئەلفبىي ئارامى بوون، ئەمه ش پىش ده ركه وتى مەسحى و هه زاره يەك پىش ده ركه وتى ئىسلام ئەم ئەلفبىيه هه بووه و هه ره له ئەلفبىي ئاراميه وه ئەلفبىي ئەشكانى و په هله وى (پارسى ناوه راست) په يدا بوون، و دواتر پىش ئەلفبىيه كۆنه كورديه كه و ئەلفبىي عه ره بى و دواى هه موويانىش ئەم ئەلفبىي كورديهى ئىستا، له به ره ئەوه زمان و خه تى كوردى ئاشنا بوو به پىته كانى (ع، ص، ط) كه له ئەلفبىي و زمانى ئارامى و عىبىدا و په هله ويدا به كار ده هيندران، پىتى يا خود دهنگى (ث) ته نانه ت له زمانه كۆنه ئىرانييه كان ئەشكانى و په هله ويشدا هه بووه، له به ره ئەوه ئەو ئەلفبىي كورديهى ئىستا كه زۆرينه ي كورد به درى زايى سه دان سآله به كارى ده هينيت قوناغ به قوناغ گه شه ي كردوه، زۆرىك له و دهنگ و پىتانه ناكريت به بىگانه دابندرېن، هه رچه نده له وان هيه زۆر به و قورسىيه له كاتى ئاخاوتندا گو نه كرين، بۆ نمونه ي كاتىك له ناوچه ي شار باژىر ده لىن (خاله شىخ عەلى) پىتى (ع) گۆنا كريت و ده بىت به (خاله شىخەلى)، به لآم له چه ندىن وشه ي تر دا له شار و لادى پىتى (ع) زۆر زه ق ده بىته وه، له ناوچه ي پشده ر و ده شتى هه ولير هه موو (عەلى) و (عومەر) ئىك ده كەن به (حەلى) و (حومبەر)، به لآم له هه مان كاتيشدا هه موو ناوىك به پىتى (ح) ده ست پى بكات ده بگۆرن بۆ (ع)، له به ره ئەوه (هوز) ده گۆرن بۆ (هوز)، ته نانه ت زۆر به ي كات له به شى ميژووى زانكۆكانى كوردستان كاتىك فىرخوازه كانى ئەو دوو ناوچه يه باسيان له شه رىكى ميژووى ده كرد، له برى (حەرب) ده يانگوت (عەرب).

ده رباره ي بزوينه كان، كه كراوه ته بيانويه ك به ده ست چه ند كه س و گروپىكه وه بۆ ئەوه ي كورد ده سته ردارى ئەم ئەلفبىيه بىت به بيانوى ئەوه ي هه ندىك بزوينى شاراوه هه يه ده رناكه ون، بۆ نمونه زۆر جار به من گوتراوه ناوى تو (دلشاد) پىتىكى بزوينى (ئامى) شاراوه هه يه له نيوان پىتى (د) و پىتى (ل) منيش هه موو جار ده لىم، من كاتىك ناوى خۆم ده لىم گويم لىبگره باش ئەو پىته بوونى نيه، جار پىكان هاوړيه كى ئىنگليز كه شوينه وارناسىكى چالاكه و له چه ند شوينه وار پىكى باشور و باكورى نيشتىمان كار ده كات، به منى گوت چون ده بىت ناوه كه ت به ئەلفبىي ئىنگليزى نووسيوه و له نيوانى پىتى (D) و پىتى (L) پىتى (i) ت نه نووسيوه، ئەوه هه له يه، منيش پىم گوت، ئەگه ره ئەوه ي من هه له بىت ئەوه ناوى خۆت و با پىر پىش به هه له له ئىنگليزىدا ده نووسريت، چونكه ناوى خۆى (John) و ناوى با پىر پىشى (MacGinnis) گوتم كاكه جۆن پىم بلئى بۆچى له نيوان (hn) و (cG) (nn) هىچ پىتىكى بزوينى نيه. له به ره ئەوه ئەم جۆره هه ولەى به ره و لاتىنيبوون له نيوه ي يه كه مى سه ده ي بىسته مدا كه هه ندىك نووسه رى كورد پىي كارىگه ر بوون به شىكى په يوه ندى به چاولىكه رى شا و ئەتاتور كه وه هه بوو، ته نانه ت نازىيه كان هينده بان گرنگى به فارسه كان ده دا كه به و ئاكاره دا برۆن و هه ندىك له كورده كانيش كه وتنه زىر ئەو كارىگه ريه وه كه پرۆزه ي ئارىيى و خۆ به به رزتر و جىاوازتر و خۆ دابراندن له رابردوى گه ل به خه ت و باوه ر و هه موو شىيكه وه و خۆجيا كردنه وه له گه لانى ناوچه كه ببوه خولياى سه رى زۆرىك له فارس و كورده كان، هاوړىم (محهمه د ئەلسوله مى) كه نووسه رىكى دبارى و لاتانى كه نداوه و له زانكۆى تاران خويندويه تى و پاشان له زانكۆى لايدن له هۆله ندا دكتورانامه يه كى ده رباره ي ئەم بابته نووسى (Iranian orientalism: notions of the other in modern Iranian thought)، كتيبيكى واش پىويسته ده رباره ي كورد بۆ ئەوه ي خويندنه وه يه ك ده رباره ي ئەو ره وته له نيوه ي يه كه مى سه ده ي بىسته م له كوردستان بكرىت.

هه رچه نده ته نها تورك هه ولە كه يان به و ئاراسته يه به ئەنجام گه بىش و سه ر ئەنجام رابردوو و له ئەرشيفىكى گه وه رى خۇيان دابرا، و ئىسته به مليونان به لگه نامه ي سه رده مى عوسمان له هه موو بواره ئەده بى و زانستى و كارگىرى و ميژوويه كان له ئەرشيفانه كانىندا كه م

تويۇزەرى تورک ھەيە بە ئاسانى لىي تىبگات، لەبەر ئەو سالاڭە بە ھەزاران تويۇزەرى ولاتانى خاوەن ئەلفىي نىزىكە لەو ئەلفىيەي كە دەولەتى عوسمانى بەكارى دەھىنا لەلايەن زانکۆ و سەنتەرەكانى تويۇزەنەوى تورکياو پارەيان پى دەدرىت و پىشتىگىرى دەكرىن تا بىن بەرھەمى رابردوويان بۇ بخويىنەو، لەم ھەولەشدا تويۇزەران و ئەكادىمىيانى كوردى باشوور سودمەند بوون و توانيويىشيانە چەندىن بەلگەنامە و كىتەبە لەسەر كوردستان بدۇزەنەو كە ئەگەر تورک لىي تىبگەيشتاىە لەوانەبوو رىگەي نەدايە وا بەئاسانى بگاتە دەست ئەو تويۇزەرە كوردانە. لە سالانى نەو دەھە كاندا ئەم ھەولە لە باشوور سەرى ھەلدايەو، بەلام ھەر زوو رۇشنىيران و نووسەران و شاعىران بەتوندى دزى وەستانەو، چونكە گۇرپى ئەلفىي لە كوردىيەو بۇ لاتىنى، ئەويش لاتىنىيەكى ئالۇزى پرکيشەي وەك ئەوھى كە رەوتىكى سىياسى لە باكوور لە ژىر كارىگەرى لاتىنىيە توركىيەكەي ئەتاتوركەو وەرىگرتووە نەك لە لاتىنىيە سادە و رەسەنەكە جگە لەسەر ئىشە خزمەتتىك بە رابردوو و ئىستا و داھاتوش ناكات.

لە سالانى ۲۰۰۶-۲۰۱۱ كاتىك لە بەشى شوينەوارى زانكۆى سەلاھەدىن لە ھەولير وانەي ھونەر و شارستانىيەتى مىسۇپۇتاميا و زاگروس و خۆرھەلاتى كۆنم بە فىرخوازانى ئەو بەشە دەگوتەو، لەناو پۇلنىكى ۴۰ فىرخوازىدا، زياتر لە ۵ فىرخواز لە باكوورى كوردستان، كەمتر لەو ژمارەيەش لە خۆرھەلات و خۆراواي كوردستانەو لەو بەشە لەگەل فىرخوازانى زۆر بەي شار و شارۆچكەكانى باشور پىكەو دەيانخويىند، ئەوھى جىگەي سەرنج بوو، فىرخوازانى خۆراوا زياتر لە جارىك لە يەكەمەكانى بەشەكە بوون، بە ھەمان شىوہ فىرخوازانى خۆرھەلاتىش ئاستىكى باشيان ھەبوو، بەلام فىرخوازانى باكوورى ھەميشە كيشەيان ھەبوو و لە دواوہ بوون، ھۆكارى سەرەكى ئەو رىئووسە لاتىنىيە بوو، نەك تەنھا لەبەر ئەوھى ئەوان لە چوارسالانى زانكۆدا زۆر بەيان نامادە نەبوون دەستبەردارى بىن، بەلكو لەبەر ئەوھى بوو كە زانىنى تەنھا ئەو ئەلفىي لاتىنىيە لە ھەموو مېژوو و ئەدەبىياتى رابردووى داىرپىبوون، ئەوان بە جۆرىك لە رابردووى ئەم نىشتمانە داىرپوون كە ئاستەم بوو لە ناو وانەكەدا لەو چوارچىوہ دەرىجىن، بىگومان ئەوانىش فىرخوازى زىرەك و بەتوانايان ھەبوو، بەلام ئەوھ يەككىك بوو لە ھۆكارەكانى داىرپانان لە خويىندكارەكانى بەشەكانى ترى كوردستان.

ولاتانى چىن و ژاپون و كورىا و ھىندستان لە پىشەنگى ولاتانى پىشەكەوتوون، بەلام بە پىويستىان نەزانىوہ رابردووى خويان وەلا بىن و دەستبەردارى ئەو رىئووس و ھىما سەختە كۆنانەي نووسىنيان بىن، بەھەمان شىوہ ولاتى يونان تا ئىستەش ھەر ئەلفىي كۆنەكەي خۆي بەكار دەھىنىت، گوى نادات بە تەواوى ئەوروپاي خۆرئاوا كە نوكتەيەكيان دروست كردووە و ھەر شتى كۆن بىت دەلەين كۆنە وەك يونان و ئەلفىيەكەي، رۇوسيا، لەگەل ئەوھى ھىزىكى سەربازى و ئابوورى گەرەي جىھانە، ئەويش ئەلفىي كۆنەكەي خۆي پاراستووە و دەستبەردارى رابردووى خۆي ناىت، لەگەل ئەوھى لە زۆر بەي بوارەكانى زانستە مرۇقاىەتییەكاندا بە سەدان ھەزار سەرچاوەي نووسراو بەو ئەلفىيە لەلايەن ئەوروپاي خۆرئاوا و ئەمريكاوہ پشت گوى خراوہ و لۇمەي ھىچ تويۇزەرىك ناكرىت كە بۇچى سەرچاوەي رۇوسى بەكار نەھىناو، ئەمەش بەشپىكە لەو سىياسەتەي خۆراوا و ئەمريكا وەك درىژە پىدەرىكى جەنگى سارد لە بوارى ئەدەبىي و زانستە مرۇقاىەتییەكاندا درىژەيان پىدا، بەجۆرىك ئىستە لە زۆر بواردا كەم تويۇزەرى بىگانە ھەيە بچىتەوہ سەر سەرچاوە رۇوسىيەكان، لە رۆزى ئابارى سالى ۲۰۱۴دا لە كۆنفرانسىكى زانستى بووم دەربارەي شوينەوار و كەلتورى ناوچەكانى قەوقاز و مىسۇپۇتاميا، لەوى پرۇففىسۆر كە لە رۇوسىاوە ھاتىبوو باسى لەوہ كەرد كە چۆن جىھان ئەو سەرچاوە گرنگانەي بوارى زانستە مرۇقاىەتییەكان كە بە خەت و زمانى رۇوسى نووسراون پشت گوى خستووە، ئەو نىگەرەن بوو كە چۆن ئاوا بە سانايى تواندرا ئەو كارە بكرىت، بەلام ئەوھى گوت كە ئەمە راستە رۇوسىاي لە بوارى زانستىدا گۆشەگىر كردووە، بەلام بوارە زانستىيەكانىش زەرەرمەند بوون بە نەگەرەنەوہ بۇ ئەو سەرچاوە گرنگانە، بەلام رۇوسىا ھەر رۇوسىايە و كەسىك راستنەبووہە بلىت با واز لە ئەلفىيەكەي زەمانى قەيسەرى بەھىنن، چونكە ئەوان دەزانن ئەو ھەنگاوە لوتكەي ئاسايشى نەتەوہىي و تەنانەت فراوانخووزى رۇوسىاي قەيسەرى، سۇقىتى و پۆتىنىش دەخاتە مەترسىيەوہ. كۆتا نمونەش ئەرمىنىايە كە درىژترىن ئەلف و بىي ھەيە و زياتر لە ۴۵ پىتە، بەلام ئەوانىش ھەرچەندە لە زۆر بواردا بەرەو رۇوى جىھانگىرى و خۆرئاوا كراونەتەوہ، وەك كورد زۆريان پىويست بەو ئەلفوئىيەيە تا رابردوو و داھاتوويانى پى بپارىزن، بىگومان دەولەتى ئىسرائىلىش كاتىك ئەلفىي و زمانى عىبرى كەردە زمان و ئەلفىي فەرمى قەوارەكەي باش دەبانزانى كە ئەو ھەنگاوە كارىگەرتىنە بۇ داكوتنى رەگىكى پتەو لەو

زمانی کوردیی په هلهوی (فهیلی) له زمانی فهرمیی دهوله ته وه بو شیوه زاریکی ناوچهیی

فرهاد عزیز حسن^۱

کاتی قه بو لکردن: ۲۰۲۰/۰۷/۲۸

کاتی وه گرگرتن: ۲۰۲۰/۰۴/۲۰

کورتته:

له رۆژگاری ساسانییه کاندای کومه لیک به رهه می ئه ده بی و دینی و سیاسی و ... هتاد به زمانی کوردی به رهه م هاتوون. ئه م به رهه مانه به زمانی په هلهوی ساسانی نووسراون که له بنچینه دا زمانی بنه ماله ی پاشایانی ساسانی بووه. له چوارچینه ی میژووی گه شه و گۆرانی زمانی کوردیدا ئه م زمانه به قونای ناوه راستی زمانی کوردی داده نری که له دوو شیوه ی په هلهوی ئه شکانی و په هلهوی ساسانی پیکه اتوووه. سنووری جوگرافیای زمانی کوردیی په هلهوی ساسانی له باشووری کوردستان هه لکه وتوووه و له رۆژگاری ئیسلامیدا ئه م زمانه به زمانی ناوچه ی په هله یان فه هله ناسراوه و ئه و به رهه مانه ی که به م شیوه زمانه ی کوردی نووسراون له میژووی ئه ده بی کوردی به فه هلهویات ناسراون. زمانی کوردی په هلهوی ساسانی له رپهوی گه شه ی میژوویی خۆیدا له قونای نویی زماندا بو شیوه زاره کانی کوردی دابه ش ده بی. له ناو ئه و شیوه زارانه ی که له زاری خواری و زاری گۆراندای پۆلین ده کړین، شیوه زاری فهیلی راسته و خۆ به میرانگری ئه م زمانه داده نری. له م توپژینه وه یه دا به پشت بهستن به دهقی ئه ده بی کوردی رۆژگاری ساسانی و دهقی فه هلهویاتی کوردی ئه م په یوه ندییه شی بکریته وه.

وشه سه ره کییه کان: زمانی کوردی، په هلهوی ساسانی، ناوچه ی په هله، فه هلهویات.

The Kurdish Pahlavi (Faili) language from the official language of the state to local dialects

Farhad Aziz Hasan²

Recive data: 2020/04/20

Acpte data: 2020/07/28

Abstract

In the time of the Sassanid a collection of literary, religious and political productions was written in Kurdish language. These products were written in the Pahlavi Sassanid language, which was the language of the dynasty of the kings of Sassanid. In the historical context of the development of the Kurdish language, it is considered to be the middle phase in the history of the Kurdish language which includes the Pahlavi Ashkani and the Pahlavi Sassanid.

The geographical boundary of this language, Pahlavi Sassanid Kurdish, is situated in southern Kurdistan. In the Islamic era, this language was known as Pahlā or Fahla and literature written in this style of Kurdish language is known as Fahlawiyat. In the course of historical developments until the present time the Kurdish Pahlavi Sassanid Language gradually transferred into the Kurdish dialects. Amongst the Kurdish dialects that are related to Pahlavi are Gurani and other southern dialects; the Faili dialect however is considered to be a direct descendant of this language. The relationship between the two languages, in the light of the Kurdish literary texts of the Sassanid time and the text of Kurdish Fahlawiyat, is analyzed in this paper.

Keyword: Kurdish Language, Pahlavi Sassanid, Pahlavi area, Fahlawiyat.

^۱ مامۆستا له زانکوی سه لاهه دین کۆلیژی پهروه ده-مه خموور بهش زمانی کوردی. Farhad.hassan@su.edu.kr

^۲ - Salaheddin Ayoubi University. Author and Researcher

پیشه کی

زمانی کوردی له پهوتی میژوودا له کونترین سهردهمهوه تا کو نه مړو بهردهوام له گهشه و گوراندنا بووه. خو شهبهختانه له زوربهی قوناغه میژووویه کاندای بهرهمی گرنګ به زمانی کوردی نووسراون و ئیستاش وه کوو کهرسهی خاوی زمانی و نهدهبی له بهر دهستی توپزه راندانه. بوونی کیانی سیاسی و دهزګای دهولته ریگه بو شیوه زاریکی زمان هه موارد هکات بو نهوهی به زمانی فهرمیی دهولته له بواری کارگیری و سیاسی و پهروهدهیی هه لېژېردی. بو به کهمین جار له میژوووی ژبایری گهلی کورددا له سهردهمی ماده کان نه درفته بو شیوه به کی زمانی کوردی په خسا. دهولته یه کگرتووی ماد به مهبهستی راپه راندنی کاروباری دهولته بریاری دا زمانی دهقی ئافیتستا به زمانی فهرمی دهولته هه لېژېری. زمانی ماده کان به سهر دوو شیوهی کون و نوئ دابهش دهبی که به پینی جوگرافیای ئاخیهه ران به زاری باکووری و زاری باشووری ناسراون. ههر یهک له م زارانه دواتر له لایه بنه مالیه کی دهسه لاتداری کورد به زمانی فهرمی هه لېژېردان، زاری باکووری له لایه نه شکانییه کانهوه و زاری باشووری له لایه ن ساسانییه کانهوه. له م توپزینه وه یه دا کار له سهر زاری باشووری یان زمانی په هلهویی ساسانی ده کری که له قوناغی نوئی زمانی کوردی به سهر شیوه زاره کانی زاری گوران و زاری خواروو دابهش دهبن.

زمانی کوردیی په هلهویی ساسانی

له سهردهمی ساسانییه کاندای شیوهی باشووری زمانی کوردی که پیده چی زمانی ئاخوتنی بنه مالیهی دهسه لاتداری ساسانی بووی «به زمانی فهرمیی دین و دهولته هه لده لېژېردی.» (عزیز حسن، ۲۰۱۹: ۴۴۹) کومه لیک دهقی یه کجار گرنګی دینی و سیاسی و نهدهبی به م زمانه نووسراون. بو نمونه نووسراوی بهردی ئه رده شییری پاکان، شاپووری یه که م، نارس، ئافیتستای په هلهوی، ئه رتای قیرازنامه گ، دینکه تر، مینوگی خیرهت، ئاموزگار یه کانی پیشه وایانی دینی، بنیداهیشن، کارنامه گی ئه رده شییری پاپه کان. (H. S. Nyberg, 1964: V) لیره دا ژماره یه ک له م دهقانه وه کو نمونه ده گوز بنهوه.

نووسراوی ئه رده شییری پاپه کان له نه خشی روسته م

له م نووسراوه دا که به زمانی یونانی و هه ر دوو زاری په هلهویی ئه شکانی و په هلهویی ساسانی نووسراوه، ئه رده شییر خزی به پاشای ئیران ده ناسیتنی.

<p>פתכר זניי מזדיין אלהא ארתהשתר מלכין מלכא אריאן   מנשהר מן יאותן ברי אלהא פאפכ מלכא</p>
<p>پیتکه ری ئینی مه زده یه سن به گی ئه رتهه شییری میرین میرا ئیران   ئه وی چیتیری هه ژ یه زتان به ری به گی پاپه کی میرا</p>
<p>په یکه ری ئی مه زده یه رستی به گ (مه زن) ئه رده شییری پاشای پاشایانی ئیران [ه]   ئه وی چه هر (خوین) ی له یه زدان [ه] به ری (کوری) پاپه کی پاشا</p>
<p>(E. Thomas, 1868: 29)</p>

کتیبی دینکه رت

ئه م کتیبه یه کیک له نایابترینی ئه و کتیبانه یه که به زمانی کوردیی باشوور و اتا کوردیی ساسانی نووسراوه. ناویشانی ئه م کتیبه بریتیبه له (دینکه رت) و اتا کردار و رفتاری دینی، له م کتیبه دا گشت بنه ما فهلسه فی و بیروباوهری دینی زه رده شتی باس کراوه. ههروه ها پوخته و کورته ی ئافیتستای سهردهمی ساسانییه کانی تیدا تومار کراوه. (پروانه: تفضلی، ۱۳۸۳: ۱۳۱-۱۳۸)

دارایان بیت. ۷- هه ندور دوزخوتایی ئەله کسه ندر نیاگانی ئەو ویرهک و نیهان رۆبیشنی ئەویسیایت و له تهگ کورتان شوپانان ئە وێستیت. (H. S. Nyberg, 1964: 1)

زمانی پههلهوی یان شیوهزاری فیلی

زمانی کوردیی پههلهوی له دوای رپووخانی دهولهتی ساسانی و هاتنی ئیسلام، ئەگه رچی له پشتیوانی سیاسی و دهولهتی بی بهش مایهوه، به لām له سنووری جوگرافیای کوردستان وه کو زمانی ناخاوتتی زۆر بهی خه لکی درێژهی به بوونی خۆی دا. له دوو سه دهی یه که می کۆچی که به دوو سه ده بیدهنگی ناسراوه، زمانی کوردیی وه کو زمانی زۆر بهی گه لانی تازه ئیسلامبوو بهر کاریگه ری زمانی عه ره بی که وت که زمانی دین و ده رگای خه لافهت بوو. خه لافهتی ئیسلامی ناوچه کانی کوردستانی بۆ سه ر چه ندین هه رییم و ویلایهت دابهش کرد و دواتر له م هه ریمانهدا و له سه دهی چواره می کۆچی به دواوه کۆمه لێک میرنشینی کوردی دامه زران. له سنووری ئەم میرنشینه دا ئەو شیوه زاره بووه زمانی فه رمی که زمانی ناخپوه رانی میرنشینه که بوون. لیره وه به که «چه ندین شیوه زاری جیا جیا به یی جوگرافیا و ژینگه ی ناخپوه ران به دی هاتن. زمانی کوردیی پههلهوی که به زۆری له باشووری کوردستان باو و بلاو بوو، بۆ شیوه زاری فیلی، هه ورامی، لوری، که له وری و... هتاد له گه شه و گۆراندای بوو.» (عزیز حسن، ۲۰۱۷: ۲۴۸)

له سه دهی چواری کۆچیه وه هه ر یه ک له م شیوه زارانه ده قی ئە ده بی و دینیان یی نووسرایه وه. له میژووی ئە ده بیدا ئەم ده قانه به فه هلهویات ناسراون که درێژه یی ده بی پههلهوی ساسانین. شیوه زاری کوردی فیلی بناغه و بنچینه ی ئەم ئە ده به یی کدییت و هه ر به هۆی ئەم شیوه زاره شه وه به که به ئە ده بی فههلی یان فههلهویات ناسراوه. ریشه ی وشه ی فیلی بۆ وشه ی پههله ده گه رتیه وه. پههله ناوی ناوچه یه کی جوگرافیایه که دانیشه وانه که ی به زمانی پههلی - فههلی - فههلی قسه یان کردوه. «ابن الندیم» ناوچه ی پههله به ئە سفه هان، ره ی، هه مه دان، ما ه نه ها وه ند و نازه ربا یجان ده سنیشان ده کا. (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۲) هه ره ها «طیب طاهری» ده لێ: وشه ی فیلی شیوه گۆراوه که ی فههله یه و هه ر هه مان وشه ی پههله یه که دواتر به هۆی گه شه و گۆرانی زمانی به شیوه ی فههلی، فههلی و فههلی ده رکه وتوه و ناوچه ی فههله هه مان له کستانه. (طاهری، ۱۳۷۹: ۵) به م ییبه ناوچه ی پههله هه مان ناوچه ی له ک نشینی کوردستانه و شیوه زاری ئەم ناوچه یه له کۆندا پههلهوی و له سه رده می نویدا فههلهوی یی گوتراوه.

فههلهویات

فههلهویات یان ده قی ئە ده بی قوناغی نوئی زمانی کوردی خالی یی که وه گرێدانی زمانی کوردی و زمانی پههلهوین. له م قوناغه دا سه ره تا ته نیا شیوه ی نووسین وانا ئە لقبی گۆرانی به سه ردا هات، به لām به درێژایی چه ندین سه ده ی دواتر زمانی کوردی به هۆی بارو دۆخی سیاسی، کۆمه لایه تی و جوگرافیای به شیوه یه کی به ر بلاو گه شه ی کرد و له ئە نجامدا له هه ناوی زمانی پههلهوی که زمانی فه رمی ده سه لات و زمانی ستانده ری ده ولت بوو، کۆمه له شیوه زاریکی نوئی له دایک بوون. (بهار، ۱۳۴۹) ئەم بابه ته ی به م جو ره خسته ته ره وو: دوای هاتنی ئیسلام خهت و زمانی پههلهوی له گه ل ئە وه شدا که تووشی گرفت بوو، به لām تا کوو سه ده ی یی نه جمه و شه شه می کۆچی هه ر به رده وام به ره می دینی و ئە ده بی یی تۆمار ده کرا و دواتریش که زمان و ئە لقبی عه ره بی جیگه ی گرتیه وه، له رۆژئاوا ی ئیران که خه لکه که ی به زمانی پههلهوی یان به شیوه زاری نزیک له پههلهوی قسه یان ده کرد، ئە فسانه و کتیب و به ره می ئە ده بییان یی تۆمار ده کرد. (هه ر ئە وه، جلد ۱: ۱۴۵) به ره مه تۆمار کرا وه کانی سه رجه می ئەم شیوه زارانه به فههلهویات ناسران. به تیپه ر بوونی کات زمانی کوردی پههلهوی له زمانی فه رمی ده ولته وه بۆ چه ندین شیوه زاری جیا جیا ی ناوچه یی گۆرا. له بنچینه دا ئەم شیوه زارانه به گشتی له زاری خواروو و زاری گۆراندای پۆلین کراون، به لām تا کوو ئیستاشی له گه لدا بی، شیوه زاری فیلی به هۆی نزیکی له زمانی پههلهوییه وه به سه ره کتیرین شیوه زار داده نری، هه ر له بهر ئە وه شه که گشت ئە وه به ره مانه ی به شیوه زاره کانی زاری خواروو و زاری گۆران وه کوو فههلی، لوری، که له وری، هه ورامی، باجه لانی و... هتاد نووسراون به فههلهویات ناوده بردرین.

وه: ۲۰، ۲۱) بهم پینه شیوه زاره کانی لور، لهک، کهلهور، ههورامی و ... هتاد له بهره مهینانی دهقی که لامی یارساندا به شدان و له بنچینه دا بو بهک سهراچوهی زمانی دهگه پینه وه که کوردیی (په هلهوی / فیللی) به. له خواره ودا چهند دپریکی که لامی یارسان (دهورهی خه زانه) دهگوارینه وه:

پادشا مه رهمؤ:

چـــه به تن دوری چـــه به تن دوری	ئوسا به رامای چه به تن دوری
سهراسه ر جیهان وه یهک کام بری	ستـــاره یوه نـــانی بنیامین چری

(هه ر ئه وه: ۳۳۱)

بنیامین مه رهمؤ:

نـــه جامه ی دور بی نـــه جامه ی دور بی	پادشای به حر و بهر نه جامه ی دور بی
نـــه به حر و قهر قهر نه به حر و بهر بی	زات شان نـــه یورت کس نه زان سپر بی

(هه ر ئه وه: ۳۳۲)

به به اور دکردنی دهقی فهلهویاتی قوناغی نوینی زمانی کوردی و دهقه په هلهوییه کانی قوناغی ناوه راستی زمانی کوردی ده رده که وی که زمانی کوردی په هلهوی له رهوتی گه شه و گورانی زمانیدا بو شیوه زاره کانی قوناغی نوینی زمانی کوردی و به تاییهت بو شیوه زاری فهیلی له گه شه و گوراند بووه. به واتایه کی دیکه ده توانین بلین شیوه زاری فهیلی لقی سه ره کی زمانی په هلهوی ساسانییه که تا کو ئیستاش له باشوور و روزه له لاتی کوردستان و به تاییهتی له هه ریمی له کستان وه کو زمانی ئاخوتن له ناو ئاخپوه رانی باو و بلاوه.

سه رچاوه کان

- ۱- ابن ندیم. (۱۳۸۱). الفهرست، ترجمه ی محمد تجدد، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران.
  - ۲- ادیب طوسی، محمدمین. (۱۳۳۵). فهلویات زبان آذری، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال هفتم، شماره ۴ و ۸.
  - ۳- بهار، محمدتقی. (۱۳۴۹). سبک شناسی، جلد اول، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، تهران.
  - ۴- بهار، مهرداد. (۱۳۸۶). جستاری در فرهنگ ایران، نشر اسطوره، چاپ دوم، تهران.
  - ۵- تفضلی، احمد. (۱۳۸۳). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، نشر سخن، تهران.
  - ۶- عزیز حسن، فرهاد. (۲۰۱۷). جوانکاری ئه ده بی له ئا قیستادا، گو قاری زانکوی سه لاهه دین، بهرگی ۲۱، ژماره ۴.
  - ۷- عزیز حسن، فرهاد. (۲۰۱۹). پینگه ی زمان و ئه ده بی کوردی له روزه گاری پیش ئیسلامدا، گو قاری تویره، بهرگی ۲، ژماره ۴.
  - ۸- طاهری، طیب. (۲۰۰۹). تاریخ و فلسفه ی سه رهنجام، ده زگای موکریانی، چاپ اول، هه ولییر.
  - ۹- طاهری، طیب. (۱۳۹۷). شناسنامه ی هویتی لک، هفته نامه ی غرب شماره ۵۸۵ و ۵۸۶.
- 10- E. Thomas. (1868). Early Sassanian Inscription, Trubner & co, 60, Paternoster Row, London.
- 11- H. S. Nyberg. (1964). A Manual of Pahlavi, part I, printed in Germany.
- 12- P. Sanjana. (1915). the Dinkard VII, Published Under the Patronage of the Sir Jamsshidji Jijibhai Translation Fund, London.

له کی زاریکی زمانی کوردییه

سوداد ره سوول^۱

کاتی قه بوولکردن: ۲۰۲۰/۰۸/۱۵

کاتی وهرگرتن: ۲۰۲۰/۰۴/۲۰

کورتته

له ک وه ک کۆمه له عه شیره تیکی کورد به درێژایی میژوو پیکهاته یه کی گرنگی نه ته وه ی کورد بیک دینن، له ناوچه یه ک نیشته جین له بهشی رۆژه لاتنی کوردستان که به ههریمی لورستان ناسراوه. ئەم ههریمه سی پیکهاته ی کوردی له خۆ گرتوو که به لور و له ک و که له پور ناسراون. ئەم ناوچه یه له میژوودا به ناوی جیاواز ناسراوه. سه لجوقییه کان که له سه ده ی دوازه می میلادیدا به سه ر ئیران فه رمانه ووا بوون. بۆ یه کم جار له باکووری ئەو ناوچه یه ههریمیکی ئیداری داده مزرینن به ناوی کوردستان، ناوچه ی له که کان ئەوسا به شیک بووه لهو ههریمه ئیدارییه، دواتریش به ناوی دیکه ی وه ک لورستانی فهیلی و لوری بچوک ناسراوه. له که کان به زاریکی کوردی قسه ده که ن که له هه موو ئاسته کانی زمانه وه له زاره کانی دیکه ی کوردییه وه نزیکه به تایبه ت له زاره کوردییه کانی باشوور وه ک که له پوری و لوری. له ماوه ی سه ده ی رابردوودا کورده کانی ئەم ههریمه به هۆکاری سیاسی و فه ره نگی، ههروه ها شیعیه بوونی دانیشتوانه که ی، له سه رده می ره زا شای په هله ویدا که سه رده می ده ولته - نه ته وه یه له ئیراندا زۆر به چری رووبه رووی ئەسیمیله بوون هاتوون، به به نامه له لایه ن ده ولته وه هه ول دراوه پیکهاته کورده کانی ئەم ههریمه له ناسنامه ی کوردبوونیان دامالرین و بکرین به چه ند پیکهاته یه کی ئەتتیکه سه ره خۆ و زاره کوردییه کانیشیان بکرین به چه ند زمانیکی سه ره خۆ. هه ر له درێژه ی ئەم هه ولانه له چه ند سالی رابردوودا له لایه ن میراتی فه ره نگی ئیرانه وه به ره سمی زاری له کی وه ک زمانیکی سه ره خۆ تۆمار کرا، ئەمه له کاتیکدا به هه موو پیوه ره کانی زمانه وانانی و کۆمه لایه تی، له کی زاریکی زمانی کوردییه و زمانیکی سه ره خۆ نییه، بۆ یه ئەم هه وله ی که له ئارادابه بۆ ئەوه ی له کی بکات به زمان و له که کانیش به نه ته وه یه کی سه ره خۆ، ته نیا هه ولتیکه سیاسییه و زمانه وانانی نییه. به نامه یه کی سیاسی ده ولته تی ئیرانه بۆ ئەوه ی له ک له کورد دا بریت.

وشه سه ره کییه کان: له کی، لوری، لورستان، ئەده یی زاره کی، زار، زمان، نه ته وه سازی ئیرانی.

Laki: a dialect of Kurdish

Sudad Rasool¹

Recive data: 2020/04/20

Accpte data: 2020/08/15

Abstract

The Lak is a group of Kurdish tribes throughout history who are considered to be an essential constituent of the Kurdish people. They live in a region in the eastern part of Kurdistan, which is known as the Luristan region. There are three Kurdish components in that region known as Lur, Lak and Kalhur. This region has been called different names throughout history. This area has been called by different names such as Kurdistn, Luristan Faili and Lesser Lur.

The Laks speak a pure Kurdish dialect and, in all linguistic aspects, is close to other Kurdish dialects, particularly with southern Kurdish dialects such as Kahluri and Luri. During the past century the Kurds of this area were subjected to intense assimilation and loss of cultural identity, especially in the time of Reza Pahlavi, an Iranian army officer who became the Shah of Iran in 1925, when he took power; he was trying hard to build a nation-state in Iran, with one language within one nation. He planned to establish a central modern, secular and national state, so to achieve these goals he focused on the Kurdish tribal area in the Luristan Region of Iran, subjugating them to the rules and orders of central government. In addition, he also adopted a systematic policy of divide and rule to break the national identity of the Kurdish people and transfer them to independent ethnic groups and their Kurdish dialects into separate and independent languages. On other hand, the Kurdish people in that region are followers of Shia, contrary to the majority of Kurdish people are followers of Sunni, this religious differences played a significant role that Iranian authority as a dominant Shia state to separate them from the majority of the Kurdish nation. As a continuation of this policy, the Iranian cultural heritage officially declared in recent years that Laki is a distinct language in itself and not a dialect; however, in all linguistic and social criteria, Laki is a dialect of the Kurdish language and has never been an independent language, these attempts therefore, are politically motivated by central government and has no linguistic background; in other words they are trying to separate the Laks from the Kurdish nation.

This paper explains the subject in the light of sociolinguistics; that Laki is a dialect of Kurdish because Laki is mutually intelligible with other Kurdish dialects in that area. In addition the Laks are socially and culturally part of the Kurdish people and have, throughout history, established cultural unity with the Kurds. Laki does not have a literary written history because the Gurani dialect was a Koiné for centuries for speakers of Luri, Kahluri and Laki. But in the field of Oral literature Laki is very rich with different genres, sharing the same oral literature with the Kahluri and Luri; this is also additional evidence that Laki belongs to a common culture with the other Kurdish components in Luristan.

Keyword: Laki, Luri, Luristan, Oral literature, dialect, language, Iranian nation building.

¹- Soran University. Author and Researcher

پیشه کی

له کی وهک زاریکی زمانی کوردی ناخپوهرانی له ههریمیک نیشتهجین له میژوودا پینی گوتراوه لورستان، ئەم ههریمه ههرچهنده به سهرزهمینی لوره کان ناو براوه، به لام دانیشتهوانه که ی ههموو لور نه بوون، به لکو گروپی دیکه ی وهک که لهوهر و له ک له باکووری ناوچه ی لوره کان نیشتهجین، که ههر یه ک لهم گروپانه به نه ته وه کورد و به زمانیش ناخپوهری چهند زاریکی زمانی کوردین. ئەم ههریمه وهک جوگرافییایه کی کوردستان و زمانی کوردی، له ماوه ی سه ده ی رابردوودا زور به چری ده که ویتته بهر پرۆسه ی ئەسیمیله بوون، به تابهت له سه ره تایی سه ده ی بیسته مدا کاتیک رهزا شا له ئیران له ههولئ به مۆدیرنکردن و دروستکردنی دهولهت - نه ته وه بوو بو ئیران به یه ک زمان، که تهویش زمانی فارسی بوو. لهم سه ده مه ههول ده دریت به ههر رینگه یه ک بیت کورده کانی ئەم ههریمه له کورد جودا بکرتنه وه وهک نه ته وه یه کی سه ره به خو بناسرین و دواتریش به زمان له نیو زمانی فارسی ئەسیمیله بن و خویان له بیر بکه ن که کوردن، واته له ناسنامه و فهره ننگ و زمانی کوردی دامالرین. له لایه کی دیکه وه ئەم ههریمه که دانیشتهوانه که ی زۆربینه ی به مه زه هب شیعه ی ئیمامین، به هوی ئەو ململاتی مه زه بییه ی که له نیوان شیعه و سوننه له ئیراندا به دریزایی میژوو هه بووه، له گه ل کورده سوننییه کانی سه ره وه ی خویان په یوه ندیان به هیز نه بووه، ئالوگوری فهره نگیش له نیواناندا نه بووه، ئەمه سه ره پای ئەوه ی له سه ده می نویشدا ئەم ههریمه هه میسه له مه لبه ندی بزاقی نه ته وایه تی کوردی دوور بووه، بویه نه ته وه خوازی کوردی له وی زور لاواز بووه یان ههر نه بووه، هه ر له سه ر ئەم به رته له رووی ناسنامه ی کورد بوونه وهش ناسنامه یه کی به هیز یان نه بووه. ئەم کیشه مه زه بییه کاریگه ری له سه ر زمان و زا ره کوردیه کانی ئەم ههریمه ش داناه، زا ره کوردیه کانی ئەم ههریمه له زا ره کانی دیکه ی کوردی دوور ده که ونه وه له فارسی نزیک ده بنه وه.

ههر له دریزه ی ههولئ ئەسیمیله کردنی پیکهاته کورده کانی ئەم ههریمه، به م دوایه له لایه ن ده سه لاتدارانی ئیرانه وه بهرنامه یه کیان خسته گه ر بو ئەوه ی له کی، که به دریزایی میژوو هه میسه زاریکی زمانی کوردی بووه، له زمانی کوردی جودا بکه نه وه، و وهک زمانیکی سه ره به خو بیناسین. بو ئەم مه به سه ته میراتی فهره نگی ئیران له ریکه وتی ۱۰ مرداد ۱۳۹۶ (۱ ئای ۲۰۱۷) بهرنامه یه ک ریک ده خات و به ره سمی راید ه گه بیته که له کی زمانیکی سه ره به خو یه و زار نییه، له پال ئەوه شدا کومه لیک نووسه ری له کی زمان هان دراون بو ئەوه ی له نووسینه کانیاندا له کی وهک زمان و له که کانیس وهک نه ته وه یه کی سه ره به خو ناو به ن، بو ئەم مه به سه ته ش کومه لیک کتیب سه به رته به زمان و فهره نگی له کی به فارسی له ئیران چاپ کراون تییدا نکوولی له کورد بوونی له که کان ده که ن. هه ره ها ئەلفی لاتیانیان بو له کی داناه بو ئەوه ی به ئەلفی و رینووسیش له کی له ئەلفی و رینووسی کوردی دوور که ویتته وه.

لهم توپزینه وه یه ههول ده دهین له روانگه ی زمانه وانیه کومه لایه تییه وه تیشک بخه ینه سه ر ئەم زا ره کوردیه و له رووی زمانه وانیه وه روونی بکه ینه وه که له کی زاریکی کوردیه، بو بهرچا وروونی باسه که له پیشدا به کورتی باسی جوگرافیا و میژووی لورستان و له که کان ده که ین، دواتریش پیوه ره کانی جودا کردنه وه ی زار و زمان روون ده که ینه وه و ده ستیشانی ده که ین که به یی هه موو پیوه ره کان له کی زاریکی کوردیه. ئەوجا به کورتی باسی پاشخانی نووسراوی ئەده بی به له کی ده که ین، له گه ل نیشاندانی چهند ده قیکی فۆلکلوری له کی.

له ک، جوگرافیا و میژوو

له که کان کومه له عه شیره تیکی کوردن له نیو چیاکانی زاگروس له ههریمیک نیشتهجین که له میژوودا پینی گوتراوه لورستان. له که کان لهم ههریمه له ئیران به رده وام تیکه ل به و رووداوانه بوون که له سه ده ی ده یه می میلادییه وه هه لمه ته به شیعه کردن له ههریمی لورستان ده ست پی ده کات، ئەم ههریمه دوا ی به شیعه کردنی گۆرانیکی فهره نگی و کومه لایه تی و سیاسی به سه ردا دیت، ههریمه که ش له سه ده می جیاواز به ناوی جیاواز ناوی هاتوه. له که کان له هه موو پیکهاته کانی دی زیاتر له لایه ن ده سه لاتدارانی ئیرانه وه له سه ر زیدی خویان کۆچه ر کراون و بو ناوچه ی جیاواز له ئیران دوور خراونه ته وه. له ههر ناوچه یه کیش له ئیران و ده ره وه ی ئیران له که کان ناسنامه ی کورد بوونیان پاراستوه. له لورستانیش له گه ل پیکهاته کانی دیکه فهره نگیکی هاو به شیان هه یه، و پردی به یه گه یانندی لور و که

لهپورن پیکهوه. لهه به شه به خیرایی ئاوریک له میژوو و جوگرافیای لورستان ده دینهوه به تاییهت لهو سهردهمهوه که دانیشتهوانه که ده کرین به شیعه.

جوگرافیای ههریمی لورستان له میژوودا

ههریمی لورستان وهک ههریمیکی ئیداری له میژوودا چه ندین ناوی جیاوازی هه بووه. له سهرهتای هاتنی ئیسلام ئهه ههریمه بههوی شاخاویبونی به (منطقه الجبال) ناوی هاتوو.

دواتر له سهردهمی سهلجوقیه کان له سهدهی دوازدهمی میلادیدا که به سهر ئیران و ناوچه که دا فه زمانهوا بوون، له باکووری ههریمی لورستان، له سهردهمی سولتان سهنجره دوایین پاشای سهلجوقی، ههریمیکی ئیداری پیک دینیت به ناوی کوردستان که مه له بنده که ی قه لاتی به هار بوو له باکووری رۆژئاوای ههمه دان، ئهه ههریمهش له رۆژه لاتی زنجیره چای زاگروس، ویلایه ته کانی ههمه دان و دینهوهر و کرمانشانی ده گرتوه و له رۆژئاوای شاره زوور و سهنجایی ده گرتوه (نیکتین، ۱۳۶۶: ۷۵). که ئهه به یه کهم ناوهینانی کوردستان داده نریت له میژوودا، ناوی کوردستان وهک ههریمیکی ئیداری لهو ناوچه یه سهری هه لداوه که شوینی نیشه جیبوونی لهک و که لهپور و لوره.

دوای ئهوه له سهردهمی مه غول ئهه ناوچه یه ناوه که ی ده بیته به لورستان و دابهش ده بیته بو لوری بچووک و لوری گهره. ناوچه کانی له کنشین له گه ل هه ندیک ناوچه ی که لهپورنشین به لوری بچووک ناویان هاتوو. ناوچه کانی خواره وه پی گوتراوه لوری گهره که شوینی نیشه جیبوونی لوری به ختیری و مامه سنی و بویر ئه حمه د و کۆهگیلویه. لهو کاته له که کان به لوری بچووک ناویان هاتوو، ههروه ها فه لیشیان پی گوتراوه، ناوچه که ش پی گوتراوه لورستانی فه یلی، له سهراوه میژوویه کانیش ههردوو لوری بچووک و گهره به کورد ناویان هاتوو (طاهری، ۱۳۹۷). دواتریش له سهردهمی قاجاری ناوچه ی لورستانی فه یلی یان لوری بچووک بو دوو یه که ی ئیداری دابهش بووه به ناوی پشتکو و پیشکو. ناوچه که به پی زنجیره کیویک به ناوی کیوی که بیر (کبیر کوه) له یه ک جودا کراوه تهوه: ئهه ناوچه ی پشت ئهه کیوه پی گوتراوه پشتکو که ئوستانی لورستانی ئیستا ده گرتیه وه و دانیشتهوانه که ی به زاری که لهپوری ده دوین، ناوچه کانی پیش ئهه کیوه پی گوتراوه پیشکو که ئوستانی لورستانی ئیستا ده گرتیه وه که شوینی نیشه جیبوونی لهک و لوری خوره مئابادییه. بیجگه لهه ناوانه سه ره زمینی له که کان له ناوخیان پیشی گوتراوه له کستان، به لام ئهه ناوه ی دوایی هه رگیز ناوهینانیکی ره سمی نه بووه، به لکو ناوچه یی بووه.

له سهده ی بیستمه دوای هاتنه سهر کاری رهزا شا بو ئیران جاریکی دی ئهه ناوچه یه دابهش ده کرتیه وه، له ههریمی پشتکو ئوستانیکی نوی دروست ده کریت به ناوی ئوستانی ئیلام که ئهه ئوستانه هه تا ئیستا به هه مان ناو ماوه. (Amanolahi, 2002:215) و دانیشتهوانه که ی به که لهپوری ده دوین.

به پی یه که ی ئیداری ئه مرۆ له ئیران، ناوچه ی له کنشینه کان ده که ویتیه ئوستانه کانی کرمانش و لورستان و ههمه دان و ئیلام. که دواتر له باسی ناوچه ی له کنشینه کان به دریزی له سهری ده دوین.

له خستنه پرووی ناوی ئهه ههریمه به چه ندین ناوی جیاواز وهک دیاره که ناوه کان زیاتر ناوی جوگرافی و ئیقیمی و یه که ی ئیداری بوون ناویک نه بوون که نوینه رایه تی هه موو پیکهاته کانی ئهه ههریمه بکات، هه ر بویه که بهه ههریمه گوتراوه لورستان بهو مانایه نه بووه که گشت ههریمه که دانیشتهوانه که ی لورن، به لکو ئهه ههریمه بیجگه له لور دوو گروهی دیکه ی ئه تنیکی کوردی له خو گرتوو که ئه وانیش که لهپور و له کن، بویه پیوسته ئهه سی گروهی لهه ههریمه له بهک جودا بکرتیه وه، چونکه له پرووی زمانه وهش به زاری جیاوازی کوردی ده دوین. له زۆر به ی سهراوه کان به تاییهت عه ره بییه کان ئه وانیه ی له باره ی کورده فه یلییه کان و ههریمی لورستان نووسراون، فه یلییه کان و که لهپور و لهک و لور هه موو به لور ناویان هاتوو، که ئهه مهش به هه له ناوه که ی رۆبشوووه، هه ر له به ره ئه وه ی ناوی هه موو ههریمه که لورستان بووه. فه یلییه کان به شیوه زاریکی کوردی که لهپوری ده دوین، له کیش به شیوه زاریکی دیکه ی کوردی ده دوین و له پرووی پیکهاته ی عه شیره تییه وهش له گه ل لوره کان جیاوازن، لوریش زاریکی دیکه ی کوردییه له گه ل له کی و که لهپوری جیاوازه.

تصویر 1: نه‌خشی دابه‌شبوونی جوغرافی زاره کوردیه‌کانی باشور له ئیران و عیراقد

شیعه له ههریمی لورستان

له دواى فتوحاتى ئىسلام ههرىمى لورستان له ئيران خه‌لکه‌که‌ى ده‌بن به موسلمان و له سه‌ره‌تا سونى مه‌زه‌هب بوون، به لām له دواى سه‌ده‌ى ده‌یه‌مى میلادى که ئەم ههریمه ده‌که‌وێته ژیر فه‌رمانه‌ه‌وایى ئال بویه که بنه‌ماله‌یه‌کی حوکمراڤى شیعه بوون به سه‌ر به‌شیکى زورى ئیران فه‌رمانه‌ه‌وا بوون به لورستانه‌وه، له‌وه سه‌رده‌مه‌ خه‌لکه‌که‌ى لورستان ورده‌ ورده به شیعه ده‌کریڤ. ئەم ههریمه له نیوان سالانى ۱۱۸۴ تا ۱۵۹۷ زنجیره‌یه‌ک ئەتابگی لور واته فه‌رمانه‌ه‌واى ناوچه‌یه‌یى حوکمى لورستانیان کردووه. به لām دواى هاتنى سه‌فه‌ویه‌کان هه‌تا سه‌رده‌مى ره‌زا شا له نیوان سالانى ۱۵۹۷ تا ۱۹۲۸ بنه‌ماله‌ى والى له ههریمه‌که حوکمراڤ بوون. ئەم دوو بنه‌ماله حوکمراڤه‌ش له ههریمه‌که بۆ ماوه‌ى نزیک به هه‌شت سه‌ده‌ جوړیک له حوکمراڤى نیوه ئۆنۆنۆمییان هه‌بووه. ئەم دوو بنه‌ماله‌یه بۆ ئەو ماوه‌ درێژه ههریمی لورستانیان به یه‌ک‌گرتووی هه‌یشه‌وه، و له هه‌رشى عوسمانیه‌کانیشیان پاراست. (Amanolahi, 2002:193)

سه‌رده‌مى سه‌فه‌وى و شه‌رى چالديران

به لām دواى ئەوه‌ى سه‌فه‌ویه‌کان له سه‌ده‌ى شازده‌م دینه سه‌ر حوکمراڤى ئیران گۆرانیکی سیاسى و مه‌زه‌هبى گه‌وره له ئیران دێته کایه‌وه، ئەم‌جاره ده‌وله‌تى ئیران به ره‌سمى ده‌بیت به ده‌وله‌تیکى شیعه، ده‌سه‌لاتى سه‌فه‌ویه‌کان له هه‌ولێ بلاقورده‌وه‌ى شیعه‌دا ده‌بن له ئیران و ولاتانى ده‌وروبه‌رى. ملمانێ و شه‌رى مه‌زه‌هبى له‌گه‌ڵ عوسمانیه‌کان ده‌ست پێ ده‌کهن که سه‌ر به مه‌زه‌هبى سونى بوون. له سه‌ره‌تاى حوکمراڤى ده‌وله‌تى سه‌فه‌ویدا ئەتابگه‌کانى لورستان پشتیوانیان له سه‌فه‌ویه‌کان کرد، دواى ئەوه‌ کوتاى به ئەتابگه‌کانى لور دینیت و لورستان ده‌کات به یه‌ک‌یک له چوار والینشینى سه‌ر به ده‌وله‌تى سه‌فه‌وى. ههریمی لورستان ده‌بیت به به‌شیک له قه‌له‌مه‌رى شیعه‌ى ئیمامى. ده‌وله‌تى سه‌فه‌وى تیشکى خستبووه سه‌ر ئەم ههریمه و زۆر بایه‌خى پێ ده‌دات، چونکه له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تى عوسمانى سونى هاوسنوور بووه. والیه‌کانى لورستانیش له لایهن شایه‌کانى سه‌فه‌وى هه‌میشه جینگه‌ى ریز و په‌یوه‌ندیشیان به‌هه‌یز بوو. دواتریش له شه‌رى چالديران له نیون هه‌ردوو ده‌وله‌تى عوسمانى و سه‌فه‌وى، که بووه هوى شکستى هه‌یزه‌کانى سه‌فه‌وى، کورده لور و له‌که‌کان به حوکمى ئەوه‌ى که شیعه بوون له‌م شه‌رانه به‌شداریه‌کی گرنگیان هه‌بووه و پشتیوانیان له ده‌وله‌تى شیعه‌ى سه‌فه‌وى کردووه.

۱- ئەم نه‌خشه‌یه به تايه‌ت بۆ کتیبیک ناماده کراوه که له لایهن نووسه‌ره‌وه له‌باره‌ى زاره کوردیه‌کان نووسراوه.

له پاشخانه کورته میژووویهی لورستان پروون دهیتهوه که ئەم هه‌ریمه له ماوه میژووویه چون گۆرانی سیاسی و مه‌زه‌ه‌بی به سهردا هاتوو، چون ئەم هه‌ریمه کوردنشینه له زۆرینه‌ی کوردی سووننه به سیاسهت و مه‌زه‌هب دوور کهوتووتهوه و له دهسه‌لاتداری ئێرانی شیعه نزیك بوونه‌تهوه، که بیگومان ئەم دوور کهوتووتهوه‌یه کاریگه‌ری له‌سه‌ر زمان و زاوه‌کانی ئەم هه‌ریمه‌ش داناو، به‌ زمانیش ورده ورده له زاوه‌کانی دیکه‌ی کوردیه‌وه دوور کهوتووتهوه له فارسی نزیك بوونه‌تهوه. به‌لام هیچ گومانی تیدا نییه که سهره‌رای جودابوونه‌وه یان به مه‌زه‌هب له کوردی سووننه، له پرووی نه‌تهوه و زمان ئەوان هه‌میشه به‌شیک بوون له کورد. هه‌ر لهو سهرده‌مه‌ش بووه که شه‌ره‌فخانی بدلیسی له شه‌ره‌فنامه‌دا ده‌ستینشانی پیکهاته‌کانی نه‌تهوه‌ی کوردی کردوو و چوار پیکهاته‌ی کورد ناو بردوو: کرمانج، لور، که‌له‌ور، گۆران (بدلیسی، 1343: 23). ئەمه‌ش به‌لگه‌یه‌کی پروونه که لوره‌کان به‌ له‌ک و که‌له‌وره‌وه هه‌موو پیکه‌وه لهو سهرده‌مه‌ به‌شیک بوون له کورد.

سهرده‌می ده‌ولت - نه‌تهوه له ئێران

له سهره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م قوناغیکی گرنگ له میژوووی ئێران ده‌ست یی ده‌کات، به‌ تایه‌ت دوا‌ی نه‌مانی هوکمرانی قاجاره‌کان و ده‌ستپیکردنی هوکمرانی ره‌زا شا له ئێراندا به‌ ناوی بنه‌ماله‌ی په‌هله‌وی، که سهرده‌می ناسیۆنالیزمی ئێرانییه. ره‌زا شا له سالی ۱۹۲۱ به‌ هۆی کودتایه‌که‌وه ده‌سه‌لاتی له ئێران گرت ده‌ست. هه‌ر له سهره‌تای هوکمرانییه‌که‌ی ده‌یویست ده‌وله‌تیکه‌ی نه‌تهوه‌یی به‌ ناسنامه‌ی ئێرانی و به‌ یه‌ک زمان دروست بکات، که ئەویش نه‌تهوه‌ی ئێرانی و زمانی فارسی بوو، ئەم زمانه‌ش وه‌ک زمانی یه‌که‌م و ره‌سمی و لات به‌ سه‌ر هه‌موو نه‌تهوه‌کانی ئەو و لات ده‌سه‌پینیت، زمان و زاوه‌کانی دیکه‌ی غه‌یری فارسی بۆ خویندن و چالاکیه‌ی نووسین و چاپه‌مینی و رۆژنامه‌گه‌ری قه‌ده‌غه‌ ده‌کرین، دژی فره‌زمانی و فره‌له‌هجه‌یی بوو، ده‌یویست هه‌موو ئێران یه‌ک زمانی هه‌بیت و زمانه‌کانی دی ناسیمه‌له بن.

ره‌زا شا له سیسته‌می هوکمرانیدا هه‌ول ده‌دات له پرووی سوپا و ئیداره و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه ئێران به‌ مۆدیرن بکات، له هه‌مان کاتدا ده‌یویست ئێران و لاتیکه‌ی عه‌لمانی بیت و به‌ شیوازیکی فره‌هه‌نگی ئه‌وروپی به‌رپۆه‌ بچیت (ترابی، ۱۳۸۷: ۳۳). له هه‌ولێ ئه‌وه‌شدا بوو که ئێران ده‌وله‌تیکه‌ی مه‌رکه‌زی و خاوه‌ن سوپایه‌کی نوێی به‌هیز بیت، خاوه‌ن سیسته‌می هوکمرانی سهرانسه‌ری بیت و له هه‌موو سووچیکه‌ی و لاته‌که‌ یه‌ک قانون و یه‌ک حکومه‌ت بیت، هه‌ر بۆیه زۆر دژی سیسته‌می والینشین عه‌شایه‌ری و ده‌ره‌به‌گی بوو، ده‌یویست هه‌موو عه‌شیره‌ته‌کانی ناو ئێران ملکه‌چی یه‌ک قانونی حکومه‌تی مه‌رکه‌زی بن و نیشه‌جی بن و گه‌رمین و کویستان نه‌که‌ن.

له‌م پرووه‌وه هه‌ریمی لورستان که ناوچه‌یه‌کی عه‌شیره‌تی و والینشین نیوه‌سه‌ره‌خۆ بوو، بۆ جیه‌جیکردنی ئەم سیسته‌مه‌ هوکمرانییه‌ نوێیه له هه‌موو ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئێران زیاتر له‌گه‌ل حکومه‌تی ره‌زا شا پرووه‌بوو بووه‌ته‌وه. له نیوان سالی ۱۹۲۲ تا ۱۹۲۸ شه‌ر و مملانییه‌کی توند له نیوان عه‌شیره‌ته‌کانی لورستان و سوپای حکومه‌تی مه‌رکه‌زی روو ده‌دات. ره‌زا شا سوپا ده‌نیریت بۆ لورستان به‌ تایه‌ت لهو ناوچه‌یه‌ی که به‌ پشتکۆ و پیشکۆ ناسراو بووه واته شوینی نیشه‌جیوونی عه‌شیره‌ته‌کانی له‌ک و لور، بۆ سه‌رکووتکردنی عه‌شیره‌ته‌کان و ملکه‌چینکردنیان به‌ ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زی ئێران. شه‌ر و کوشتاریکی خویناوی بووه له نیوان هه‌ر دوو لا، تا له‌کو‌تاییدا سوپا توانیویه‌تی ئەو هه‌ریمه‌ بخاته ژێر کو‌ترولی خۆی، ئەو سه‌رۆک عه‌شیره‌تانه‌ش که سه‌رینچیان کردوو له سیداره‌ بدات. به‌ کو‌ترو‌لکردنی ئەم هه‌ریمه‌، ره‌زا شا ئەو سیسته‌مه‌ عه‌شیره‌تییه‌ش کو‌تایی یی دینیت که یی ده‌گوترا والی و بۆ ماوه‌ی نزیك به‌ هه‌شت سه‌ده‌ له لورستان به‌رده‌وام بووه. (Amanolahi, 2002: 193-218) که ئەمه‌ش ده‌یته‌ هۆی پچراندنی هه‌موو په‌یوه‌ندییه‌ عه‌شیره‌تییه‌کان که خه‌لکه‌که‌ بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ پیه‌ی پابه‌ند بوون، دوا‌ی ئەوه‌ راسته‌وخۆ ده‌به‌ستریته‌وه به‌ ده‌سه‌لاتی حکومه‌تی مه‌رکه‌زی له تاران. دوا‌ی ئەوه‌ بۆ ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زی ئاسان ده‌بیت لهو هه‌ریمه‌ قانونه‌کانی حکومه‌تی مه‌رکه‌زی به‌ سه‌ر خه‌لکه‌که‌ جیه‌جی بکات، که ئەویش سیاسه‌تی یه‌ک فره‌هه‌نگ و یه‌ک زمان بوو، واته سهره‌تای ده‌ستپیکردنی پرۆسه‌ی ئەسیمه‌له‌کردنیان له نیه‌ بو‌ته‌ی ئێرانی و زمانی فارسیدا. هه‌ر بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ ره‌زا شا له سالی ۱۹۳۵ به‌ ره‌سمی ناوی و لاته‌که‌ش ده‌کات به‌ ئێران بۆ ئەوه‌ی له ژێر ناوی ئێرانی، له‌نیوه‌ته‌وه‌ جیاوازه‌کانی و لاته‌که‌ی، ناسنامه‌یه‌کی ئێرانی به‌ یه‌ک زمانیان بۆ دروست بکات. (Abrahamian, 2008: 86)

لهو سهردهمه و بهو سیاسته فهرهنگییه نوئییه، ههریمی لورستان سهرزه مینیکی لهبار بوو بو ئهوهی ئهم پرۆزه‌ی نتهوه‌سازی ئیرانی تیدا جیبه‌جی بکریت. ههروه‌ها لور و لهک و کهلهور له‌به‌ر ئهوهی شیعه بوون، ئهمه‌ش دهرفه‌تیک بوو بو دهسه‌لاتدارانی ئیران که زور به‌چری له پرۆسه‌ی نتهوه‌سازی ئیرانی به نتهوه‌ی سهرده‌ستیان بیه‌ستنه‌وه که شیعه‌ن و دووریان بخه‌نه‌وه له ریشه‌ی کوردبوونیان. به تاییه‌ت لوره‌کان که زمانه‌که‌شیان له دابه‌شکردنی زمانه ئیرانییه‌کاندا له‌گه‌ل فارسی له‌ریزی زمانه ئیرانییه‌کانی باشووری رۆژئاوا دانراوه، چونکه لوری له نیو هه‌موو زاره کوردییه‌کانی ئهم ههریمه‌ نزیکی له فارسی زیاتره هه‌تا زاره‌کانی دیکه‌ی کوردی.

له هه‌مان کاتدا قه‌ده‌غه‌کردنی خویندن به زمانی خۆیان و سه‌پاندنی خویندن به زمانی فارسی، نامۆکردنیان به میژوو و رابردووی خۆیان له سیستمی په‌روه‌رده‌دا، ناسنامه‌یه‌کیان پیدرا که ئه‌وان ئیرانین و زمانی فارسی زمانی بالاده‌ست و زمانی نتهوه‌کانی ناو ئیرانه، که له به‌رانبه‌ردا زمانی خۆیان هیچ بایه‌خیکی نییه و شایه‌نی ئه‌وه‌ش نییه زمان بێت، به‌لکو له‌هجه‌یه‌کی ئیرانییه و هیچ پله‌بایه‌یه‌کی نییه . له لایه‌کی دیکه‌وه شیعه‌بوونی ههریمی لورستان که په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل کوردی سوننی که‌مه، ئهمه‌ش دهرفه‌تیک له‌بار بووه بو ئهوه‌ی له کوردی سوننی جودایان بکه‌نه‌وه و به ناسنامه‌ی ئیرانی شیعه و زمانی فارسییه‌وه بگه‌ڕه‌سینه‌وه.

له‌هه‌ولانه به‌چهند قۆناغیک کاریان کردووه: له قۆناغی یه‌که‌مه‌دا ناسنامه‌ی کوردبوونیان لاواز کردووه. له قۆناغی دووه‌مه‌دا به پرۆسه‌ی به‌ئیرانیکردن له کوردایان بریون و ناسنامه‌یه‌کی سه‌ر‌به‌خۆی ناوچه‌ییان بو ساز ده‌که‌ن، به‌لام هه‌ر به‌ئه‌سل ئیرانین، له قۆناغی سییه‌م زاره‌که‌یان به زمان ده‌ناسینن بو ئهوه‌ی به‌ته‌واوی له هاونه‌ته‌وه‌یی له‌گه‌ل کورد و زمانی کوردی دوور که‌ونه‌وه، تا له کۆتاییشدا زمانه‌که‌یان ئه‌وه‌نده بێ بایه‌خ ده‌بیت به‌ته‌واوی له ناو زمانی فارسی و ناسنامه‌ی ئیرانی ده‌تویننه‌وه. ئهم سیاسته‌ته له‌گه‌ل هه‌ر سێ پینکه‌هاته کورده‌کانی ئهم ههریمه: لور، له‌ک، کهلهور له سه‌د سالی رابردوودا زور به‌چری جیبه‌جی کراوه، هه‌ر بو ئهوه‌ی بوونی کورد له ئیران رۆژ له دوا‌ی رۆژ که‌م بێته‌وه و جوگرافیای کوردستانیش له ئیران قه‌واره‌ی بچووک بێته‌وه و زمانه کوردییه‌که‌شیان ورده ورده بیا‌یه‌خ بکریت و له ناو بچیت.

له‌هه‌ولانیان له‌گه‌ل لوره‌کان (لوری به‌ختیاری و مامه‌سه‌نی و کۆهگیلویی) سه‌رکه‌وتوو بوون که ئیستا لوره‌کان ته‌واو به زمان و میژووی خۆیان نامۆ بوون و خۆیان به لور داده‌نین نه‌ک کورد. ئهم‌په‌رۆش هه‌مان به‌رنامه له‌گه‌ل له‌ک و کهلهور جیبه‌جی ده‌که‌ن. له‌گه‌ل کهلهوریش ئهم هه‌ولنه‌هیه، هیشتا سه‌رکه‌وتوو نه‌بوون، به‌لام زور به‌چری کاریان له‌سه‌ر ده‌کریت بو ئهوه‌ی زمانه‌که‌یان بکریت به فارسی و چیدی به کوردی قسه نه‌که‌ن. له شاری کرمانشان که گه‌وره‌ترین شاری کوردییه و دانیشتوانه‌که‌ی به‌کهلهوری ده‌دوین، ئیستا له‌م شاره دانیشتوانه کورده‌که‌ی به راده‌یه‌ک ئه‌سیمیله بوون زور به‌که‌می به کوردی قسه ده‌کریت. له‌گه‌ل هه‌روارمییه‌کانش له ئیران هه‌مان به‌رنامه له ئارادایه که وه‌ک زمانیکی سه‌ر‌به‌خۆ بیان ناسینن بو ئهوه‌ی له داها‌تووبه‌کی نزیک ئه‌وانیش له کورد و زمانی کوردی دا‌برن.

جوگرافیای له‌کنشین

له‌که‌کان له‌چهند ناوچه‌یه‌ک له رۆژه‌لاتی کوردستان (له ئیران) نیشته‌جین. له رۆژه‌لات و باشووری رۆژه‌لاتی ئوستانی کرمانشان له هه‌رسین و سه‌حنه و که‌نگاوهر دانیشتوانی له‌ک هه‌یه، له ئوستانی لورستانیش نیوه‌ی شاری خوره‌م‌ئاباد له‌کن، له باکوور ئوستانی لورستان نوور‌ئاباد و ئه‌لیشته‌ر و له رۆژئاوای کوه‌ده‌شت و پولدوخته‌ر ته‌واو شاری له‌کنشین، هه‌روه‌ها له باشووری رۆژه‌لاتی ئوستانی ئیلام، و باشوور و رۆژه‌لاتی هه‌مه‌دان دانیشتوانی له‌ک هه‌یه.

ئهمه‌ بێجگه له‌وه‌ی له زور شوین به په‌رشوبالوی له دووری زیدی خۆیان له ئیران تیره و عه‌شیره‌تی له‌ک هه‌یه، چونکه له ماوه‌ی چهند سه‌ده‌ی رابردوودا له‌به‌ر هۆکاری سیاسی و عه‌سکه‌ری، له‌که‌کان له لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی ئیرانه‌وه بو قه‌زوبین و شیراز و کرمان و زه‌نجان و قوم و خوراسان کۆچیان بێ کراوه (نجف‌زاده قبادی، ۱۳۹۵: ۶۹ - ۷۴).

له‌که لاردهشت و مازنده‌رانیس له باکووری ئیران هه‌ندیگ عه‌شیره‌تی له‌که هه‌یه (قمندار، ۲۰۱۴: ۷۴). له ده‌شتی هه‌ولیریش دوازده گوندی له‌که هه‌یه، که نزیگ به دوو سه‌ده له‌مه‌وبه‌ر له ناوچه‌ی له‌که کان له ئیرانه‌وه کۆچیان کردوه بۆ ده‌شتی هه‌ولیر (حه‌مه‌خورشید، ۱۹۸۵: ۶۰).

میهرداد ئیزه‌دی ئاماژه به‌وه ده‌دات که چه‌ند هۆزیک به ناوی له‌که له ته‌ده‌نه‌وه بۆ ناوه‌راستی ئانادۆل هه‌یه، به‌لام ئیستا به له‌کی قسه‌ناکه‌ن، هه‌روه‌ها ئاماژه به‌وه‌ش ده‌دات که له ناوچه‌ی ئیوان ته‌دیامان بۆ رووباری جه‌یهان له رۆژئاوای باکووری کوردستان له تورکیا، دانیش‌توانی له‌که هه‌یه (Izady, 167: 1992) له‌باره‌ی ژماره‌ی له‌که کان ناماریکی ته‌واو له‌به‌ر ده‌ستدانییه، به‌لام نزیگ به یه‌ک ملیۆن تا یه‌ک ملیۆن و نیو له‌که هه‌یه (شه‌سواری، ۱۳۹۴: ۴ و ۶).

له‌که‌کان زۆربه‌یان به دین موسلمان و سه‌ر به مه‌زه‌به‌ی شیعه‌ی دوازده ئیمامین، به‌لام هه‌ندیکیان سه‌ر به دینی ته‌هلی هه‌قن. وا باوه‌ر ده‌کریت که له رابردوودا هه‌موویان په‌په‌وه‌ییان له ته‌هلی هه‌ق کردوه، له ماوه‌ی دوو سه‌ده‌ی رابردوو بوون به شیعه‌ی ئیمامی (هه‌مان سه‌چاوه).

له‌کی زاره‌یان زمان؟

تومارکردنی له‌کی وه‌ک زمان له لایه‌ن میراتی فه‌ره‌ه‌نگی ئیرانه‌وه، ته‌م پرسیا‌ره‌ دینینه‌ پێش که بۆچی ده‌یان‌ه‌و‌یت له‌کی زمان بی‌ت و زار نه‌ییت؟ چونکه ته‌گه‌ر زار بی‌ت ته‌وه‌ دیاره‌ لقی زمانیکه و ته‌و زمانه‌ش سه‌ر به نه‌ته‌وه‌یه‌که، به‌لام ته‌گه‌ر چیدی زار نه‌ییت و به زمان بناسریت، واته زمانیکی سه‌ربه‌خۆیه و زاری هه‌یج زمانیک نییه و به نه‌ته‌وه‌ش سه‌ربه‌خۆیه.

له‌م به‌شه هه‌ول ده‌ده‌ین جیاوازی زار و زمان روون بکه‌ینه‌وه، پێوه‌ره‌کانی جودا‌کردنه‌وه‌ی زار و زمان ده‌ست‌نیشان بکه‌ین بۆ ته‌وه‌ی روون بی‌ته‌وه‌ که ئایا له‌کی زاری زمانیکه یان سه‌ربه‌خۆیه؟

بۆ جودا‌کردنه‌وه‌ی زار له زمان کۆمه‌لیک پێوه‌ری زمانه‌وانی دانراون، وه‌ک له‌یه‌که‌گه‌ش‌تن و له‌یه‌که‌گه‌ش‌تنی دوو شیوه‌مان واته ته‌گه‌ر ئاخپه‌وه‌ری ته‌و دوو شیوه‌ زمانه له‌یه‌که‌گه‌ش‌تن، دوو زاری زمانیکن، ته‌گه‌ر له یه‌که نه‌گه‌ش‌تن دوو زمانن. پێوه‌ری دووه‌م نزیکی پێکهاته‌ی هه‌ردوو شیوه‌زمانه له یه‌که، واته ته‌گه‌ر دوو شیوه‌زمان پێکهاته‌ی زمانه‌که‌یان یه‌که بوو یان له یه‌که نزیگ بوو ته‌وا هه‌ردوو شیوه‌زمان دوو زاری زمانیکن، ته‌گه‌ر جیاواز بوون ته‌وا دوو زمانن. ته‌گه‌ر به‌م دوو پێوه‌ره زمانه‌وانیانه‌ش نه‌گونجا بۆ ته‌وه‌ی دوو شیوه‌زمان له یه‌که جودا بکه‌ینه‌وه و پۆلین بکه‌رین زارن یان زمان، ته‌وا پێوه‌ری کۆمه‌لایه‌تی سوودی لی‌ وه‌رده‌گیریت، که ته‌مه‌یان زمانه‌وانی نییه. له‌م پێوه‌ره واته هه‌ردوو شیوه‌زمان کۆمه‌لیک په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی و کولتوری و نه‌ته‌وه‌یی به یه‌که‌وه‌یان گری ده‌دات، وه‌ک میژووه‌کی هاوبه‌ش، دابونه‌ریت و که‌له‌پوری هاوبه‌ش، ته‌مانه‌ ده‌بن به پێوه‌ر بۆ ته‌وه‌ی ته‌م شیوه‌زمانه ناسنامه زمانیه‌که‌ی دیاری بکه‌ریت. زۆره‌ی زمانه‌وانه‌کان پێیان وایه جودا‌کردنه‌وه‌ی زمان و زار له ده‌ره‌وه‌ی پێوه‌ره‌کانی زمانه‌وانیه‌ی و زیاتر کۆمه‌لایه‌تییه (Chambers & Trudgill, 1998: 4-5). بۆیه ته‌گه‌ر دوو شیوه‌زمان له یه‌که‌گه‌ش‌تنی به باشی له ئیوانیاندا نه‌بوو، به‌لام ئاخپه‌وه‌رانی میژووه‌کی

هاوبه‌شیان به یه‌که‌وه هه‌یه و سه‌ر به یه‌که نه‌ته‌وه‌ن، که‌واته ته‌مانه‌ دوو زاری سه‌ر به زمانیکن. نموونه‌ی ته‌م زارانه له زمانه‌کانی دنیا زۆره وه‌ک زاره‌کانی زمانی چینی یان زاره‌کانی زمانی عه‌ره‌بی، که له‌هه‌جه‌ی زۆریان هه‌یه و له یه‌که‌گه‌ش‌تنی له ئیوان هه‌موو زاره‌کاندا وه‌ک یه‌که نییه. له ئیوان هه‌ندیگ له زاره‌کانی زمانی کوردیش له‌یه‌که‌گه‌ش‌تن سه‌خته. هه‌ندیگ زاری کوردی له‌گه‌ل زاریکی دی جیاوازی له ریزمان و وشه‌سازی و فه‌ره‌ه‌نگۆکی وشه‌یان هه‌یه، به‌لام هه‌ر به دوو زاری کوردی داده‌نرین، چونکه ئاخپه‌وه‌رانی به درێژایی میژوو سه‌ر به گروپیکی ته‌تیککی هاوبه‌ش بوون که کوردن، بۆیه زمانه‌که‌شیان زاریکی زمانی کوردیه‌ی، وه‌ک هه‌ورامی له‌گه‌ل زاری کوردی ناوه‌ند، یان کوردی باکوور له‌گه‌ل کوردی ناوه‌ند، له‌یه‌که‌گه‌ش‌تن له ئیوانیاندا که‌میک سه‌خته، به‌لام هه‌ر به دوو زاری زمانی کوردی داده‌نرین، ته‌مه‌ش به هۆکاری هاونه‌ته‌وه‌یی ئاخپه‌وه‌رانی هه‌ردوو زاره. ته‌م پێوه‌ره به گونج‌واترین پێوه‌ر داده‌نریت بۆ جودا‌کردنه‌وه‌ی زار له زمان.

ئەگەر لەم روانگەووە سەیری لەکی بکەین بە ھەموو پێوەرکانی زمانەوانی و کۆمەلایەتی دەبی زاریکی کوردی بیت، چونکە ئەم زارە لەگەڵ زارە کوردییەکانی دیکە باشوور وەک کەلھوپی و لوری لەبەگەشتن لە نیوانیاندا ھەیە، ھەموو پیکەوھوش زنجیرە دیالیکتیک^۱ پیک دینن کە درێژبوونەوھەبەکی سروشتی یەک زمانە، بە پیکھاتی زمانیش ھەمان پیکھاتە زمانیی لەگەڵ کەلھوپی ھەیە بە کەمپیک جیاوازی. ئەمە سەرھەرای ئەوھە بە پێوەری کۆمەلایەتیش لەکی دەبی زاریکی کوردی بیت، چونکە بە میژوو و فەرھەنگ و زمان بە درێژایی میژوو لەکەکان کورد بوون و زمانەکشیان ھەمیشە کوردی بوو.

کەواتە بە ھەموو پێوەرەکان لەکی زاریکی کوردییە، چونکە لە ھەموو ئاستەکانی زمانەووە لەکی زاریکی رەسەن و پاراوی کوردییە (پروانە ھەردوو دەقی فۆلکلۆری لەکی لە کۆتایی ئەم باسە). لە ھەموو سەرچاوەکانیش لەکی ھەر بە زاریکی کوردی ناوی ھاتوو، نەک ھەر لەکی، بەلکو لوری و بەختیاریش ھەر وەک چەند زاریکی کوردی ناویان ھاتوو. ئەگەر سەرنجی چەند کتیبیک بەدەین کە لە سەرھەتاکانی سەدەیی بیستەم لە ئێران چاپ کراون، واتە پێش ئەوھە پرۆسەیی ئەسیمیله کردنی لورستان لە لایەن دەسەڵتدارانی ئێرانەوھ دەست پێ بکات. بۆ نموونە لە کتیبی (جغرافیای مفصل ایران) لە نووسینی مەسعود کەھیان کە لە سالی ۱۳۱۱ ھەتاوی (۱۹۳۲ م) لە تاران چاپ کراو، کە دیتە سەر ئەو زمانانە کە لە ئێران قسەیان پێ دەکریت، ناوی زمانی فارسی و بەلۆچی و کوردی دینت، لە بارەیی زمانی کوردییە دەلیت: "کوردی کە بە چەند لەھجە قسەیی پێ دەکریت، ھەرچەندە لەھجەیی بەختیاری و لوری کەمپیک لەگەڵ کوردی جیاوازیان ھەیە، بەلام بە ھۆی نزیکیی ریشەیی ئەم زمانانە لەگەڵ یەک، دەکریت ھەر بە کوردی حیساب بکرت" (کەھیان، ۱۳۱۱: ۴۸) ئەمەش دووبارە بەنگەھە کە ھەتا سیبەکانی سەدەیی بیستەم نەک ھەر لەکی، بەلکو لوری و بەختیاریش چەند زاریکی زمانی کوردی بوون.

کەواتە ئەو بەرنامەھەیی کە ئەمڕۆ لە ئێران لە ئارادایە بۆ ئەوھە لەکی بکەن بە زمانیکی سەر بەخۆ، بەرنامەھەیی سیاسی و زمانەوانی نییە، ئامانجی روونە کە دەھەوێت لەکەکان لە کورد دابرن و چیدی کورد نەبن. وەک دیارە بەری خۆر بە بیژینگ ناگیریت، ئامانجی سیاسی چەندە بەھێز و بە دەسەڵات بیت بۆ چەواشە کردنی راستییەکان، بەلام لە بەرانبەر راستییە زانستیەکان ناتوانیت خۆی بگریت و بەردەوام بیت.

زاری کوردیی لەکی

ئەم زارە لە نیو زارە کوردییەکانی باشوور لەگەڵ کەلھوپی و لوری لە رووی دەنگسازیی و وشەسازی و پێژمانەوھە تاییەتمەندی خۆی ھەیە و دەکەوێتە نیوان کوردیی کەلھوپی و لوری و پێوەرەوھە کە پریدی پەرینەوھە لە نیوان کەلھوپی بەرھەو باشوور بۆ زاری لوری. ئەمەش زنجیرە دیالیکتی نیوان زارە کوردییەکان نیشان دەدات.

لەکی بە ھۆی نزیکیی لە رووی جوگرافیەوھە لە کەلھوپی بە تاییەت لە کرماشان لە رووی وشە و ماناناسییەوھە نزیکیان ھەیە، بەلام لە رووی پیکھاتی پێژمانیەوھە لێی جودا دەبیتەوھە بە تاییەت لە لایەنی ئیرگەتیی کە لەکی ھەبەتی و کەلھوپی نیەتی، ھەر بۆیە بە زاریکی سەر بەخۆ دانراو. بەلام لە رووی دەنگسازییەوھە لە زاری گۆران نزیک دەبیتەوھە، ھەر بۆیە ھەندیک لە توێژەرەن لە دابەشکردنی دیالیکتەکانی کوردی لەکی لەژێر زاری گۆرانی دادەنن (جیھانفەرد، ۲۰۱۵: ۲۶۵). توێژەرەیکی دیکە لەکی زمان تەیب تاهیری لە توێژینەوھەیی کە سەبارەت بە بنەچەیی لەک و زمانەکەیان پێی وایە لەکی لە بنەرتدا زمانەکەیان گۆرانی بوو، بەلام دواتر لە گۆرانی جودا بوو تەوھە تیکەل بە وشەیی فارسی و زار و زمانەکانی دەوروبەری خۆی بوو و زاریکی نوێی کوردی لێ پەیدا بوو بە ناوی لەکی (طاهری، ۱۳۹۷).

^۱ - زنجیرە دیالیکت continuum بە زنجیرە لەھجەبەک دەگووتریت کە لە لەناوچەھەکی جوگرافی قسەیی پێ دەکریت و لەگەڵ ناوچەیی دەوروبەری خۆی جیاوازیەکی زۆر کەمی ھەیە. ئەگەر کەسیک لە ناوچەھەکی خۆی بە ھەر ئاراستەھەیک سەفەر بکات جیاوازیەکان وردە وردە زیاد دەبیت، بەرادیەک کە قسەھەری ھەردوو سەری کۆتایی ئەو ناوچەھە ناتوانن لەبەک تیبگەن یان بە زەحمەت لە یەک تیدەگەن.

نزیکی له کی له گه ل گورانی وای کردوو هه ندیک جار دهقی گورانی به سهختی له گه ل له کی جودا بکریته وه، چونکه کومه لیک تابه تمه ندیی گورانی له له کیدا هه به. به لام له که کانی باشور له ئوستانی لورستان به هوی تیکه لاو بوونیان و پیکه وه ژبانیان له گه ل لوره کان، زاره که یان زیاتر له لوری نزیکی بووه ته وه.

زۆرینه ی له که کان له هه ردوو ئوستانی کرمانش و لورستان نیشته جین، ئەوانه ی له کرمانش له گه ل کورد ده ژین خویان به کورد ده زانن، به لام به رهو لورستان و بۆ شاری خوره مئاباد له وی له که کان خویان به لور ده ناسینن، بۆیه ئەوان له م به یه دابهش بوون له نیوان کورد و لور.

بنزارة کانی له کی:

زاری له کی له ناوچه یه ک بۆ ناوچه یه کی دی جیاوازی هه به، چه ند بنزاریکی هه به:

کووده شتی: ناخپه رانی ئەم بنزارة له کییه له رۆژئاوی ئوستانی لورستانه.

هه رسینی: ناخپه رانی ئەم بنزارة له کییه له رۆژه لاتی ئوستانی کرمانشانه و نزیکی له گه ل که له پوری هه به.

ئه لشته ری: ناخپه رانی ئەم بنزارة له باکووری رۆژئاوی ئوستانی لورستان نیشته جین (شهسواری، ۱۳۹۴).

له کی له کاری رۆژه لاتناسیدا

له پینشترین رۆژه لاتناسان که له نیو له که کان له سه ر له کی کاربان کردوو ئوسکار مان و فلا دیمیر مینورسکییه که هه ردووکیان ته ئکیدیان کروو ته وه له کی به کیکه له زاره کوردییه کانی باشور. دوا ی مردنی ئوسکار مان، کارل هادانک کاره کانی ئەو ته واو ده کات، ئەویش ته ئکید ده کاته وه که له کی کوردییه و له لوری جیاوازه، هه ره ها هه موو توێژه ران له وه دلنیا بوون که له کی له گه ل زاره کانی دیکه ی کوردی سه ر به باکووری رۆژئاوی زمانه ئیرانییه کانه، لوریش سه ر به باشووری رۆژئاویه. ئوسکار مان پیتی وا بووه که جیاوازی له کی له گه ل زاره کوردییه کانی دیکه ی باشور زۆر که مه، هه ر بۆیه له کی له گه ل زاره کوردییه کان پۆلین کردوو.

فلا دیمیر مینورسکی که چه ندین توێژینه وه ی سه باره ت به هۆزه کانی رۆژئاوی ئیران نووسیوه، له وتاریکی له باره ی له ک له ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا ئاماژه به وه ده دات که له ک له هۆزه کوردییه کانی باشورن له ئیران. (Anonby, 2004: 9)

هه ر له کاری رۆژه لاتناسیدا، به م دوا یه، نووسه ریکی که نه دی ئه ریک جۆن ئانۆنی توێژینه وه به کی به راوردی زمانه وانی له باره ی له کی له گه ل کوردی و لوری نووسیوه، ده یسه لمینیت له رووی ئاسته کانی زمانه وه له کی له کوردی نزیکتره هه تا لوری، چونکه له رووی دابه شکردنی زمانه ئیرانییه کان له کی له گه ل کوردی سه ر به باکووری رۆژئاوی زمانه ئیرانییه کانه، به لام لوری و فارسی سه ر به باشووری رۆژئاویه، بۆیه به پیتی ئەم داتا زمانیه ئەم زاره سه ر به کومه له زاره کوردییه کانه. (Anonby, 2004: 7-22)

میژووی ئەدهبی کوردی به له کی

ئەم زاره کوردییه وه ک زاره کانی دیکه ی باشور به ده گمه ن نه ییت ئەدهبی نووسراوی نه بووه، چونکه زۆر به ی شاعیرانی له کی زمان له ژیر کاریگه ری ئەدهبیاتی گوراندای بوون و هه ر به و زمانه ئەدهبییه ش شیعیران نووسیوه، له کی ته نیا زاریکی زاره کی بووه.

کاتیک باسی میژووی ئەدهب به زاری له کی ده کریت له سه رچاوه کان ناوی کومه لیک شاعیر دین که گوايه ئەوانه به له کی شیعیران نووسیوه، به لام له ئەسلدا زمانه که له کی نییه، زاری کوردی گورانییه، له وانیه ئەمه له بهر دوو هۆکار بیت به که م: ئەو شاعیرانه به بنه چه له کن یان دانیشتوانی ناوچه ی له که کان بوون، دووهم: به زمانی ئەدهبی گورانی شیعیران نووسیوه که زمانه که تیکه ل بووه به وشه و ده سته واژه ی له کی، هه ر بۆیه کاتیک به کیکی له ک ده یخوینیتته وه پیتی وایه ئەمه زمانه که ی له کییه، به لام له ئەسلدا هه ر ئەو زمانه ئەدهبییه ی گورانییه که له و سه رده مه زمانی ئەدهبی و هاو به شی دهقی شیعری بووه، نه ک هه ر بۆ ناخپه رانی له کی، به لکو بۆ ناخپه رانی زاره کانی که له پوری و لوریش، ته نانه ت ده سه لاتی زمانی ئەدهبی گورانی ئەوه نده فراوان بووه گه یشتوو به باشووری کوردستانیش،

ئاخپوهرانی کوردیی ناوهندی پینش دهرکهوتنی زمانی ئهدهبی به کوردیی ناوهند ههر بهو زاره شیعریان نووسیوه. وهک مهولهوی و فهقی قادری ههمهوهند.

کۆترین شاعیری ئهم ههریمه که بابا تاهیری عوریانییه، له زۆربهی سهراچاوهکان شوینی له دایکبوونی ئهم شاعیره له ناوچهیهک دهستنیشان دهکهن که له کنشین بووه. دوو بهیتییهکانی بابا تاهیر وهک له پینشدا وا ناسراو بوو که شیعرهکانی به لوریه، به لام دهقه شیعرییهکانی ئهم شاعیره له ماوهی ههزار سالی رابردوودا وشه و پیکهاتهی ریزمانییان کراون به فارسی و له دهقه ئهسلیهکهی دور خراوهتهوه. توپزینهوه نوێکان سهبارت بهو شاعیره بهتایبهت له سههر ۲۵ بهیتی شیعرهکانی بابا تاهیر که له موزهخانهی قۆنییه دۆزراوهتهوه و له گهڵ کۆمهڵیک له شیعرهکانی که له کتیبخانهی مهجلیسی شورای ئیسلامی ههیه، له بهر رۆشنایی ئهم دهقانه، هه ندیک نووسهری لهکی زمان پیمان وایه ئهو زمانه ی که بابا تاهیر شیعرهکانی پین نووسیون زمانیکه له لهکی نزیکه و لوری نییه (موسوی، ۱۳۹۳: ۳۶). ئهم نزیکیهی شیعرهکانی بابا تاهیر له گهڵ زاری لهکی بهشیکه لهو ئهدهبیاتهی که به زاره ناوچهیهکانی رۆژئاوای ئێران لهو ناوچهیه هه بووه و به ئهدهبیاتی پهلهوی یان فهلهویات ناسراوه، که له دوا ی سهدهی دهیهمی میلادیدا ئهم شیوازه شیعرییه له ئێران به دهرکهوت و چهند شاعیریک بهو زمانه شیعریان نووسیوه، که زاریکی ناوچهیهی بووه و تیکه ل بووه به وشه و دهستهواژهی زارهکانی ئهو ههریمه، ههر بویه ئهم نزیکیه له گهڵ زاری لهکی و لوری و زارهکانی دیکه ی ئهو ههریمه له ناو شیعرهکانی بابا تاهیردا ههیه هه مان نزیکیهی دوو بهیتییهکانی بابا تاهیر له گهڵ زاری گۆرانییدا ههیه، به تایبهت له روهی ئهو فرمانانهی له دوو بهیتییهکاندا به کار هاتوون، زیاتر ئهو دهردهخن که زمانه که ی سههر به زاری گۆرانییه (حسینی آبیاریکی، ۱۳۹۲: ۴).

چهند شاعیریک دی که گوايه به لهکی شیعریان نووسیوه وهک سهید نوشاد ابوالوفایی که له سهردهمی نادر شای ئه فشار (۱۶۸۸- ۱۷۴۷م) ژیاوه. خاوهن داستانیکی شیعری به ناوبانگه به ناوی (دار جهنگه = دار جنگه) (غضنفری، ۱۳۷۸: ۵۷) که ئه ویش زمانی داستانه که ی بهشیک بووه له ئهدهبیاتی گۆرانی و لهکی نییه. مه لا مهنوچیهری کولیوهند شاعیریک دیکه ی به بنهچه له که له ئه لیشتهر له دایک بووه، له ناوهراستی سهدهی ههژدهمی میلادی ژیاوه و کۆمه لیک شیعر و قه سیده و غه زه ل و مه سنهوی له پاش به جی ماوه، و دیوانه که شی چاپ کراوه. (Dehqan, 2008: 298) خان ئه لماسی لورستانی شاعیریک دیکه ی به بنهچه له که له سهدهی یازدهم بۆ سه ره تای دوازدهمی هجری (۱۰۷۱۲ - ۱۱۳۸ هجری) ژیاوه سههر به دینی ئه هلی ههق بووه، و له نوورئاباد له دایک بووه. ئه مانه و چهند شاعیریک دیکه که به بنهچه لهک بوون بانگه شه ی ئهو ده کریت که به لهکی شیعریان نووسیوه، به لام زمانه که لهکی نییه، به لکو به زمانیکی گۆرانی تیکه ل به لهکی شیعریان نووسیوه، بویه له که کان پیمان وایه ئهم زمانه له کییه، به لام له راستیدا ههر ئهو زمانه ئه ده بییه ی گۆران بووه و نزیکیه له گه ل لهکی ههیه به لام تهواو لهکی نییه.

هیچ گومان له وهدا نییه که لهکی له روهی ئه ده بی زاره کییه وه زاریکی دهوله مند. چهن دین ژانری ئه ده بی زاره کی له نیو له که کان ده ماو ده م هاتووه، رهنگه گرنگترینان ئه ده بی زاره کی دینی بیت به ههر دوو گروهی دینی شیعه و یارسانی، ههر له زوووه که لامی یارسان به شیوه ی زاره کی له نیو له که کاندایه بووه. ژانریکی دیکه ی گرنگی ئه ده بی زاره کییه لهکی، هوره ی له کییه، که له لایهن هوره خوینه وه به شیوه ی شیعر ده خوینرته وه، له باره ی رووداویکی سروشتی وهک بوومه له رزه، لافاو، یان دلداریه کی ناکام، هه ندیک جاریش له باره ی مردنی که سیک، هوره به ئاوازیکی به سۆزه وه به شیعر ده خوینرته وه. بابته ی دیکه ی ئه ده بی زاره کی، شیعری فولکلورییه که باسی سروشت و ژبانی رۆژانه دهکات. فالگرتن ئه ویش پینی گوتراوه فالنامه به شیوه ی زاره کی گوتراوه. شینگرتن، که ئه مه یان شینگیره کان نافرتهن، تاییه ته بۆ مردنی که سیک به تاییهت لاویک که جوانه مرگ بووه شینی بۆ ده گیرن به شیعر به شیوه ی زاره کی ده گوتریت.^۲

1 - Mustafa Dehqan, Zîn- Hördemir: A Lekî Satirical Verse from Lekistan, Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, Vol. 18, No. 3 Cambridge University Press, (Jul., 2008), p.298.

2 - Ibid. P. 299 -300.

ئه گهر سه رنج بدریت ههمان ژانره کانی ئه ده بی زاره کی له ئوستانی کرمانشان و ئیلام و لورستان له لایهن ئاخیههرانی زاره کانی دیکه ی کوردییه وه هه به وه ک زاره کانی ده وره بهری له کی، که لوری و که له پوریه. ئه مهش جار یکی دی ئه و هاو فهرهنگی ئاخیههرانی ئه م زارانه ده سه لمینیت که سه ر به یه ک فهرهنگن و یه ک نه ته وه ن و یه ک زمان.

ده قی ئه ده بی زاره کی فۆلکلۆری به له کی:

ئه م دوو ده قی خواره وه دوو ده قی زاره کی له کییه و نووسراونه ته وه.

ده قیکی فۆلکلۆری له کی (لایه لایه) بۆ مندال

لاوه	لاوه	که م	لاوه م	به ر	باری
لاوه	لاوه	که م	لاوه م	دوهروو	بوو
لاوه	لاوه	که م	لاوه م	ئی	راسه
لاوه	لاوه	که م	لاوه م	به ر	باری
لاوه	لاوه	که م	وه	تونه	مووشه م
هه ی	لاوه	لاوه	به ر	که م	لاوه
لاوه	لاوه	که م	ئی	مال	به ینو دهر
لاوه	لاوه	که م	هه ر	ئی	دویره وه
لاوه	لاوه	که م	ئه را	ئی	تفله

(نجزاده قبادی، ۱۳۹۱: ۸۶-۹۳)

ده قیکی گۆرانیی له کی

یه کی	ئه هوریشم	یه کی	که تان	بوو
نه	زولفی	مه یلی	نه خال	فه سینه
به لکه م	ساکت	بوو	دلئی	پر خه م
کوشته ی	ئه شقم	نه که ن	ئازارم	
خوه شال	فه	کوره ی	فه	گه ردت دووسه
مه ره نجم	کیشا کی	نیشت	فه	سایه ت
رازئی	دلکه م	بنویسم	ئه رات	

(ههمان سه رچاوه ی پینشو: ۱۶۶-۱۷۵)

به سه رنجدان له هه ر دوو ده قی فۆلکلۆری، جار یکی دی ئه و راستییه روون ده بیته وه که زمانه که له رووی پیکهاته ی رسته و فهرهنگۆکی وشه و ده سته واژه کانی، زمانیکی کوردییه، ته نیا ئه وه نه بیته که جیاوازی له هه جیه ی هه یه له گه ل زاره کانی دیکه ی کوردی.

ئه نجام

له که کان به درێزایی میژوو به شیکی جودانه کراوه ی نه ته وه ی کورد بوون و بیگومان زمانه که شیان زاریکی کوردی بووه. هه موو داتا زمانه وانیه کان ئه م راستییه ده سه لمینن که له کی نزیکترین زاریکه به زمانی کوردییه وه. به هه موو پیوه ره کانی ده ستینشان کردنی زار و زمان، له کی زاریکی زمانی کوردییه و زمانیکی سه ره به خو نییه، چونکه له که کان به ئاسانی له گه ل زاره کانی دیکه ی کوردی ده وره بهری خو یان له یه ک تی ده گهن، به پیوه ری کۆمه لایه تیش له گه ل کوردی ده وره بهری خو یان هاو فهرهنگن و به نه ته وه کوردن و به زمانیش زاره که یان کوردییه. سه ره رای ئه مانه له رووی ئه ده بی زاره کییه وهش زمانه که یان ته واو کوردییه، هه موو ئه و ژانره ئه ده به زاره کییه ی که له

- جیهانفرد (ژبار)، سه‌جاد. (۲۰۱۵). زمانی کوردی شینوه‌زاره‌کانی، گوڤاری زماناسی، ژماره ۱۷، هه‌ولیر.
- همه‌خورشید، فوئاد. (۱۹۸۵). زمانی کوردی و دیالیکته‌کانی، شیکردنه‌وه‌یه‌کی جوگرافیایی، چاپخانه‌ی ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م، سلیمانی.

کوردستان ولاتی پیکهوه ژیان (هه له بجه) وه ک نمونه یه کی گهش

سه فەر کهریم هاواری^۱

کاتی قه بو لکردن: ۲۰۲۰/۰۸/۰۲

کاتی وه گرگرتن: ۲۰۲۰/۰۴/۱۰

کورتیه

ئه م توێژینه وه یه چه ند ئاراسته یه ک ده خاته روو له رووی میژوو یه وه، یه کیک له دیارترین ئاراسته و نامانجه کان خسته پرووی گیانی پیکه وه ژیان له گۆشه یه کی خودان میژوو کوردستاندا که ئه ویش پارێزگای هه له بجه یه، وه ک ئاشکرایه ئه م شاره یه کیکه له شاره دێرینه کانی باشووری کوردستان، له جیهاندا ناو و ناوبانگیکی گه وه ی په بیدا کرد به تایبه ت دوا ی ئه وه ی له لایه ن رژی می به عسی حکومه تی عیراقه وه کیمیا باران کرا له ۱۹۸۸/۳/۱۶ دا، تاوانیکی میژوو یی به رامبه ر به هاو لاتیانی ئه م شاره ئه نجام درا، گه رچی ئه م شاره نمونه ی شاری پیکه وه ژیان و یه کتری په سه ند کردن بووه به درێژایی میژوو و هه تا ده گاته ئه مرۆ ئه م شانازی یه ی بو ماوه ته وه، بویه به پینوستمان زانی ئه م رووه گه شه ی ئه م شاره له م توێژینه وه یه دا بجه یه روو. له ناوه رۆکی باسه که دا دوو نمونه پیشان درا ون، یه کیکیان (جووله که کان) ی هه له بجه یه، که زیاتر له هفتا سا له له و شاره دا نه مانن، ئه وی دیکه یان (کاکه یی) یان (هاوار) یه کانی هه له بجه یه که تا ئیستا ژبانی ئاسایی خویان له گه ل موسولمانه کاند به سه ر ده بن به بی کیشه و گرفت. هه ولمان داوه له باسی (هاوار) یه کاند که می ک زیاتر بوه ستین و ئورپکی خیرا بده یه وه له میژوو و داب و نه ریتی ئه م ناوچه یه، بیر و باوه رو کلتوریان بجه یه روو، پیکهاته ی کومه لایه تی هاوار یه کان نامه زه ی پیکراوه، له گه ل ناوه یانی هه ندیک له شوینه پیروژه کانی (هاوار و ده ره توئ)، که هه ردوو گوند به مه له بندیکی پیروزی یارسانیه کان داده نرین لای په پره وانی ئایی کاکه یه کان. شوینه پیروژه کان لای یارسانیه کان باه خیکی ئایی زۆریان هه یه و به رده وام له هه ولدان بو یاراستنی شوینه وا ره کانیان، چ وه ک نۆژه نکردنه وه خا وینکردنه وه ی شوینه کان چ وه ک پاراستنیان له رووی مه عنه وه وه، به نووسین و گرنگی پیدانی نووسه ران و رۆشنی رانی کاکه یی به شوینه پیروژه کانیان و دیکۆمیتکردنی شوینه وا ره دێرینه کانی هاوار له دام و ده زگا را گه یاندن و رۆشنی ریه کانی کوردستان و ده ره وه ی کوردستاندا.

وشه سه ره کیه کان: پیکه وه ژیان، کوردستان، هاوار، هه ورامان، کاکه یی، یارسان.

Kurdistan is a land of coexistence with Halabja as an extraordinary example

Safar Kareim Hawari²

Recive data: 2020/04/10

Accpte data: 2020/08/02

Abstract

This research demonstrates aspects of the co-existence of different religions in a historical perspective in the Governorate of Halabja. This city is one of the ancient cities of southern Kurdistan; however the city later become renowned throughout the world after the chemical attack on the city by the Baath regime of the Iraqi government on the 16th March 1988; this was a despicable crime committed against civilians in the city.

Halabja, throughout history and until the present day, has always been an example of coexistence and tolerance; it is proud of this history so therefore, in this research, we endeavored to demonstrate the incomparable character of this city. This paper has illustrated two examples: one being the Jews who left the city in the past seventy years, the second example is the Kakaiys or Hawarians of Halabja, living in harmony with Muslims in Halabja without any problem until the present time.

We tried to focus on the Hawarian and shed some light on the tradition, history and beliefs of that region, also referring to the social structure of the Hawarians and their holy places of Hawar and Daratwe; these two villages are considered to be the holy places for the Yarsans. These places have a religious importance for Kakaiys and Yarsans; they constantly try to protect them in terms of renovation and cleaning. In addition they preserve the spirituality of these holy places with Kakaiy writers and intellectuals who are writing and documenting regarding these ancient places of Hawar in the media and cultural institutions in Kurdistan, as well as outside Kurdistan.

Keyword: Coexistence, Kurdistan, Hawar, Kakaiy, Yarsan.

پیشه کی

مه بهست له نووسینی ئەم بابەتە پیشاندانی پرووی گهشی پیکهوه ژيان له کوردستاندا، به تایبەت له ده فەری هه له بجه و هه وراماندا، که به درێژی میژوو لانکه ی به شیکێ زۆر له ئایین و بیروباوه رپه جیاوازه کان بووه، (جووله که کان) له سه ده کانی پیشودا له کوردستان و به تایبه ت له شاری هه له بجه ژیاون، ئایینی جیاوازیان هه بووه، سه ره تا به شینوازیکی باش پیکهوه ژیاون، هاواری به کان که پیک دین له سی گوند (هاوار، ده ره توێ، هه وه کۆن)، له سه ر په پیره وی ئایینی یارسانن، سه ره رای ئەو هه موو گۆرانکاریانه ی به سه ر جیهان و ناوچه که دا هاتوون، ئەم سی گونده گۆران به سه ر ئایینه که یاندا نه هاتوو و وه ک خۆیان ماونه ته وه، تا راده یه کی زۆر له هه موو رووبه که وه کلتوری خۆیان پاراستوو.

سه ره تای ئەم بابەتە پیک دیت له ئامازه یه کی میژووی پیکهوه ژيان له جیهاندا، سروشتی ژيان وا خولقاوه که چه ندین جوړ و رهنگ و رهنگه ز و شیوه ی بوونه وه ره کان نمایش بکړین، هه ره که سه و شانازی به رهنگ و رهنگه زی خۆیه وه بکات، ئەمه ش وای کردوو کێبکێ دروست بیت، پاش کێبکێ که ش جهنگ و ویرانکاری به شیکێ زۆر له جوگرافیا و میژووی جیهان داگیر بکات، سه ره نه نجام کۆمه له گه ی مرو فایه تی بۆی ده ره که وتوو که ناچاره به کتری په سه ند بکات و پیکه وه بژی، بۆ ئەم مه به سته ش ئەو کۆمه له گه و ئایینه نه سه ره که وتوو بوون له جیهاندا که گیانی پیکهوه ژيان پاراست و پیکه وه توانیان له جهنگ و نا کۆکیه کان دوور بکه ونه وه.

میژووی شاری هه له بجه و هه ورامان به گه شتی میژووی به کی گه شه و جیگه ی شانازی به که هه ره له دیزمانه وه توانیوه تی وه ک شاریکی نمونه یی گیانی پیکهوه ژيان بیاریژیت، به تایبەت له سه ره ده می بوونی جووله که کان له هه له بجه دا، به لام به هۆکاری نیوده وه له تی حکومه تی عیراق جووله که کانی هه له بجه ی ده ره کردوو و رپگه ی پی نه داون له عیراق و کوردستاندا بژین.

هاوکات (هاواری به کان) به تایبەت له جیهانه به رفراوانه دا له سنووریکێ دیاریکراوی شاخاویدا هه ره چوارده وریان موسلمان بوون. به لام ئەم سی گونده توانیان به ئایینی (یارسان) ی خودا په رستی خۆیان بکه ن و خۆیان له کیشه و مملانیی ئایینی به کان بیاریژن، تا گه یشتنه قونای ئەمرو، گه رچی ئەم خۆپارستنه هه روا کاریکی ئاسان نه بووه، به لکو به درێژی میژوو چه ندین ئاسته نگی جوړاوجۆریان بۆ دروست بووه.

ناوه رۆک

له و کاته ی خوی گه وه ره مرو فایه هیناوته بوون (له کاتی ئاده م) زمانی ئاخوتنی وه ک دیاری به خشیبه مرو ف، زانست هه ره ده م چرایه ک بووه رپگای بۆ مرو فایه تی روشن کردۆته وه، به لام جیاوازی هه یه له نیوان مرو فیک و مرو فیکێ تر و نه وه و نه سه له یک له گه ل نه وه و نه سه له یکێ تر دا، قونای به قونای مرو فایه تی به کده نگ بوون له سه ره په کتا په رستی و باوه ر و خوداناسی باشان جیاوازی که وته نیوانینه وه، بۆیه خودای مه زنیش پیغه مبه رانی نارد بۆ مه به سته بانگه یشت کردنی مرو ف بۆ خوداناسی، هه ره له م روانگه یه وه دیاره که به کیک له ته ره که کانی پیغه مبه رایه تی بانگه واز بۆ لای خودا و نه نجامدانی کاری چاکه یه، ئەم قونایه ش هه زاران سالیان ویستوو، تا کۆمه له گه یان گه باندوو ته ئەمرو.

زۆر نه ته وه و میلیله تانی سه ره پرووی ئەم زه ویبه هه ن له پرووی پیشکه وتن و ته کنۆلۆژیاه له لوتکه دان، گه لانی تریش هه ن وه ک کۆمه له گه سه ره تاییه کان ده ژین و پیشکه وتیان به خۆوه نه دیوه، بیر و باوه ری جوړاوجۆر و سه رسورپه یه ره هه یه له سه ره پرووی ئەم زه ویبه دا، که له وانیه نه چیتته عه قلی مرو فه وه، به تایبەت له پرووی پیروزی و په رستنه وه، سه ره رای ئەو هه موو گۆران و وه ره رخانه له میژووی ئەمرو ی مرو فایه تیدا، به لام ئەو بیر و باوه رانه وه ک خۆیان ماونه ته وه و پارێزگاریان له بوونی خۆیان کردوو، گه رچی زۆر جاریش تووشی هه ره شه و له ناوچوونیش بوونه وته وه.

¹ - نووسەر و رۆژنامهوان

2- Writer and journalist

ھۆز و گەل و نەتەوہەکانى ميوانى سەر ئەم ھەسارەى زەوييە، بە دريژاي ميژوو ھەر يەكەيان پابەندن بە ئايين و بير و چوونى فەلسە فەى دىنى خويانەوہ، بە پيى توانا و سەردەم و گۆرانكارىيەكان پەپرەوى ئايينى خويان دەكەن و فەرمانەكانى خوداى مەزن و پەيامبەران و پياوچاكان بەجى دەھيئن، ھەر كەسە و بەپيى كەشوەھوا و ئايينى خۆى، شيوازي پەرستەكانى خودا و جيئەجئەكردى فەرمانەكانى لە ئايينىكەوہ بۇ ئايينىكى تر دەگۆرپت و جياوازە، گەرچى دەتوانين بليين: تەنھا لە روالەتدا لە يەك جياوازن دەنا لە ناوەرۆك و مەبەستدا ھە ر يەكن و بەرەو يەك ئاراستە و ئامانج ھەنگاو ھەلدەيئ!

نكولى لەوہ ناكريئ كە(ئايين) لە ھەموو كات و سەردەميئدا بە خاليكى جياواز دادەندريئ لە نيوان كۆمەلانى سەر پرووى زەوييا، لە پرووى ئايينىيەوہ دەتواندريئ ھەموو كۆمەلگاكاني سەر پرووى زەوى پۆلين بكرين، گير و گرفتى ئايينى و مەزھەبىش لە دونيادا زياد لە پيويست پرووبەرووى ھەلگرانى بيروباوەرە جياوازەكانى ئەم جيئانە بۆتەوہ بە دريژاي ميژوو، چەندەھا خويى لەسەر رژاوہ، لە راستيدا جيئەگى داخە. ئەوہش دەگەرپتەوہ بۇ ئەو پەرورەدە ناتەندروستە ئايينىيەى كە لە لايەن دەستەيەك بە ناوى ئايينىكەوہ، كە ناوہناوہ لە ناو ميللەتيكى ديارى كراودا لەسەر پرووى زەويى سەرھەلدەدەن، بەپيى مەرام و مەبەستى تاييەتى خويان خەلك ئاراستە دەكەن و نەوہى توندرووى شەرخواز بەرھەم دەھيئن لە ئەنجامدا رەنگدانەوہيەكى خراپى دەبيئ بۇ سەرتا سەرى كۆمەلگەى جيئانەى و رك و ركابەريە تيش لە ناو ئايينەكاندا دروست دەكات و كۆمەل تووشى بيروباوى و دوور كەوتنەوہ لە ھەندى ئايين دەكات، ئەمەش بيگومان لە بەرزەوہ ندى ھيزى شەرە لە جيئاندا و زيانى گەرەش بە ھيزى خەير دەگەيئيئ.

مرۆف لە روانگەى (ئايين خەلدون) ھەو پالئەريكى كۆمەلەيەتى ھەيە و خۆرسكانە بونەوہريكى مەدەنيە، واتە پيويستى بە كۆبوونەوہ ھەيە، لەگەل دەوور بەرى و پيويستى بە ئاوەدانكردنەوہ ھەيە، ھەر تاكيكىش پيويستى بەوانى تر ھەيە بۇ بەرگريكردىن لە يەكتر، كە ئە ميس بە چەسپاندى قۇناغ بە قۇناغى ديموكراسيەت و سازانى كۆمەلەيەتى و سياسى و برايەتى و ئايينى، كەسيئى مرۆف مۆركيى دينايميكى ھەيە و لەگەل گۆراندا ھەلدەكات و مۆركى شارستانى وەرەدەگرپت.

خۆشەختانە كۆمەلگەى كوردەوارى، لە چا و كۆمەلگەكانى تر ئەگەر بەراورد بكرپت، لە پرووى كيشەى ئايينى و مەزھەبيەوہ تارادە يەكى باش ئاسودە بووہ و دووربووہ لە ملەلانيئى ئايينى، گەرچى چەندين ئايين و ئايينزا لە خۆوہ دەگرپت، بارى ئايين لە كوردستاندا بە گشتى سەقامگير بووہ بە دريژاي ميژوو ئيستا و داھاتووش، ئەگەر دوژمنان و ھەسوودان فيئتە نەئينەوہ! ھەر رووداويكى ئاناسايش لە ناو كوردستاندا پرووى دايبت و كاريگەريى لەسەر ئايين كريدپت و بۇ ماوہيەكى كەم گرژى و ئالۆزى ھەتا جەنگيشى دروست كريدپت، ھە ر بە دەستكيسەى دوژمنان بووہ و بە مەبەستى راميارى و ئازاوہ نانەوہ بووہ و دەستكرد بووہ نەك خۆرسك، بۆيە ھەر زووش لە لايەن دلسۆزانى ھيزى خەيرەوہ چارەسەرى گونجاوى بۇ كراوہ و نەھيلراوہ ئاگرەكە تەشەنە بكات.

ئەم كوردستانە لە ھەزاران سال لەمەوبەرەوہ، مەلبەندى زنجيرەيەك شارستانيتى لەنيوچووى وەك(گوتى و لولو و كاشى ونايرى و سۆمەرى و خۆرى و مادى و ميتانى يۇنانى و بابلى و مووساى و عيساى و ئيسلامى) بووہ، بەشيكى كوردستان ميژوپۆتاميايە كە بيشكە ي شارستانيتى جيئانەى بەنيوبانگە، بەپيى فەلسەفەى تازەى جيئان، لەبارەى فرەچەشنيەوہ، چ فرەچەشنى (تەدەدودى) نەتەوہيى و ئايينى وئايينزايى و زمانەوانى و بير و باوہرى جياوازەوہ، يان فرەچەشنى ئايديولۆجى سياسى و مەرام و جيزبايەتيەوہ. لە ھەموو حالەتە كاندا دەبيئ بيروبرواى ھەر گەل و تويژ و ئايين و جيزبيك وەكو خۆى وەر بگيرپت و وەكو برواى پەپرەوانى ئەو مەرامە بيتە قبولكردن و ريزليگرتن، كەواتە مەرجى يەكەم و ھەرەسەرەكى، يەكدى قبولكردنە، ميكانيزمى ريكخستنى پەيوەنديە كۆمەلەيەتيەكان لەبەر رۇشنايى قبولكردنى فرەچەشنيەى لە ھەر كۆمەلگەيەكدا ديئە پيش.

ئاشكرايە زۆرەى دانيشتووانى كوردستان لە پرووى بيروباوہرى ئايينىيەوہ موسولمانن، ئەمەش يەككە لەو ھۆكارانەى كە ريگەى خۆش كردووە بۇ پيكەوہ ژيان و فرە ئايينى لە كوردستاندا، چونكە قورئانى پيرۆز زۆر بە پروونى باسى پيكەوہ ژيان دەكات و داوا لە موسولمانان دەكات پيكەوہ بە براى لەگەل خەلكانى تردا بژين، بە تايبەت (ئەھلى كيتاب) دەبيئ ھەلسوكەوت لەگەل ئەمانەدا گونجاو

و له بار بیت، سه ره رای جیاوازی له بیروباوه ردا ئەمانه هه ره له بازنه ی ئیماندار بیدان لای پهروه ردار، بویه پیوسته له سه ره موسلمانانیش به ئاسووده یی له گه لیاندا بژین.

له رووی شارستانییه تی ئاینه وه کوردستان ولاتیکی پر له ئاین و مهزه به یی جیاواز و مهرقه د و نه زه رگه و په رستگای جیاوازه، چه ند ربه ری ئاینی و رۆحی گه وه ری تیدا هه لکه وتوو و ئیستاش پاشماوه و بیروبوچونه کانیا و مهرقه ده کانیا و هه ر ماون و ده پارێزین و سه ره له نوی نۆژن ده کرینه وه ئەگه ره وه ک نمونه به یه ک باشووری کوردستان وه ر بگرین ده یینین چه ندین ئاین له ناو نه ته وه ی کورددا به رچاو ده که ویت وه ک (سونه، شیعه، یه زیدی، مه سیحی، کاکه یی، شه به ک، سایینی، مه ندائی، جوو، زه رده شتی.... هتد) جگه له کۆمه لیک رینگا و بیروبوچونی ئاینی تر، هه ره هه موو ئەم ئاینانه مهرقه د و نه زه رگه و په رستگای تاییه ت به خۆیان هه بووه و هه یه، به یی ئه وه ی که س ده ستریز ی بکاته سه ره ئه وه ی تر و له رووی ئاینه وه هه سته بریندار بکات، (ئه گه ره دیارده یه ک روو بدات و بیته جیگه ی نیگه رانی شوینکه وتووای ئاینیک له کوردستاندا ئه وه کاریکی نه خوازراو و نه ویستراوه له لایه ن هه ردوو لاه، له ده ره وه ی کوردستانه وه نه یارانی کورد کاریان بۆی کردوو).

له ناو کوردستاندا پیکهاته ی ئاینی و نه ته وه ی جیاواز هه یه، که سه دان ساله له سه ره ئه و خا که به یه که وه ده ژین، به لام تا ئەندازه یه ک داخراوی و دووره په ریزی له نیوانیان جاروباریش نه خواستراو له شوینانه ی که دوو پیکهاته ی جیاوازی لێ ده ژین له به ره ده ماگیری وتوندره وی ئاینی و بگره نه شاره زای ئاین و په یامی سۆز و په حمه تی خوا یی یان شاره زه نه بوون له هه ست و بیرو رای په کتری و به دگومانی له یه کتر و تینه گه یشتن له سوودی ئه و جوواو جووریه بویه دیوار یکی ناراست و وه همی له نیوانیاندا په یدا کردوو و پیوسته کار بکریت بۆ بلاو کردنه وه ی هۆشیاری و په کتر قبوول کردن و قوول کردن وه ی ناشتی کۆمه لایه تی و پیکه وه ژیانی برایانه ی هه موو پیکهاته جیاوازه کان له پیناو دروست کردنی کۆمه لگه به کی نمونه یی و مه ده نی دوور له توند و تیژی.

به درێژی میژوو و هه تا ده گاته ئەم رۆش ئه وانی کاریگه ریان هه یه له سه ره ئەم کیشه یه له کۆمه لگای ئیمه دا پیای ئاینی و سه رۆک هۆز و که سایه تی و رۆشنیری و رۆژنامه نووس و چالا کوانانی مه ده نی و سیاسین، ئەگه ره توانا ئەم چینه بکرین به هاوکاری بۆ پرۆژه که و کاری بۆ بکه ن بنگومان ئه و کۆمه لگه جوان و فره رننگ و پیکهاته به به ناشتی و دوور له توندوتیژی ئاینی به رپوه ده چیت و هه ره روو داویکی نه خواستراویش ئەگه ره هاته پیش له بازنه یه کی ته سک و به رپی و شوینی سیاسی و کۆمه لایه تی گه مارۆ ده دریت و چاره سه ره ده کریت.

ئامانجی سه ره کیی ئەم بابته یی به نده بریتییه له ناساندن و قول کردن وه ی چه مکی پیکه وه ژیانی ناشتیانه ی نیوان پیکهاته کان ی کوردستان، هاوکات ئاین بکریته فاکته ریکی گرنگی په کتر قبول کردن و سه قامگیری و قه لچۆ کردنی بیرو توند و تیژی.

کاکه ییه کان وه ک توژیکی به رچاوی کۆمه لگه ی کوردستانی ده رکه وتوو هه ره له دیزه مانه وه، دابه شکردنی خاکی کوردستان پاش جهنگی جیهانی په که م، کاکه ییه کان دابه ش بوون و لیک داچهران به هۆی ئه و سنووره ده ستردانه، له رۆژه لات بوونیا و هه یه به زوری له باکوور و له باشوور به زهقی دیارن له ناو کۆمه لگه دا، هه روا له ولاتی شام بوونیا و هه یه، پاش دابه شیوونی کوردستان بزوتنه وه ی رزگاریخوازی کورد ده سته پیکرد، ورده ورده هه سته نه ته وایه تی له کوردستان جوو لایه وه و سه ری هه لدا، له شو رشی شیخ مه موودی نه مر و ده وه تی کوردستاندا کاکه یی رۆلی خۆی بینیه. وه ک به رگری و پشتگیری و به شدار بوون له حکومه تی کوردستان، ئەگه ره هه ندی ئامازه به شو رشی شیخ ره زای ده رسیمی بکه ن، ئەوا ئه و وه ک سه رکرده یه کی کاکه ییانی ده رسیم رۆلی بینیه له به رگری خاکی کوردستان و نازادی گه له که یی، ده رباره ی کۆماری مه هاباد و سه رکرده یی شه واکازی مه حمه دیش کاکه ییه کان ی رۆژه لات به شیخ بوون له کۆمه لگای کورده واری رۆژه لات وه ک پشتگیری بکردن رۆلیان هه بووه. ته نانه ت تا ئیستاش به ئاشکرا و به نه یینی یادی ئه و شو رشه ده که نه وه له ناوچه کاکه یی (پارسان) نشینه کان، به کۆتاییه ییانی رژی می پاشایه تی له عیراق به شو رشی ۱۴ ی گه لاویژی سالی ۱۹۵۸ ز. جموجۆل و هه سته نه ته وایه تی رۆژ له دوا ی رۆژ په ره ی ده ستاند. هه له به ته کاکه یی له و بواره بیبه ش نه بووه، به سه ره ه لدانی شو رشی ئه یلول له و توژی هه کوردستانییه ی بیبه ش نه بووه، چه له بواری سیاسی یان به به شدار بکردنی پيشمه رگه و به رگری بکردن، چه نده ها قوربانی داوه

پاش تەواۋىۋونى چوار سالى رىكەۋىتىننامە ۱۱ ى ئادارى سالى ۱۹۷۰ ز ژمارە يەكەمى زۆر لە كاكەيى باشوور چوونە رېز شۆرشەۋە (قوتابى، مامۇستا، فەرمانبەر، ئەفسەر، سەرباز، پۇلىس، جوتيار، كرېكار و ... ھتد). پاش رېكەۋىتىننامە جەزائىر لە نيوان عىراق و ئيراندا، كۆتايپھىننى ئىجبارى چەكدارى و شۆرش، ژمارە يەكەمى زۆر كاكەيى ئاۋارە ئىران و ولاتانى ئەوروپا و ئەمريكىا بوون. ژمارە يەكەمى زۆر گواسترانەۋە بۇ خواروۋى عىراق و لە ژېر فشاردا بوون، پاش سالى ۱۹۷۵ ز رېزىمى عىراق دەستى دايە تەعربىكردن و داگىر كردنى زەۋى و زار و دروست كردنى كۆمەلگا بۇ عەرەبە ھاوردە كان لە ناۋچە كانى كاكەيى (بە تايىت لە كەركوك و داقوق و خانەقەين و مەندلى). ھەرۋەھا لە ھەشتاكان ژمارە يەكەمى زۆرى گوندنشىنە كانى دەقەرى (موسل) گواسترانەۋە لە شوپنى خۇيان بە ھۆى كورد بوونيان، سالى ۲۰۰۳ ز و رووخانى رېزىمى عىراق، پروسە ئازادى دەستى يى كورد و بە سەدان گەنجى كاكەيى چوونە رېزىمى پىشمەرگە كوردستانەۋە.

شوپنى ژيانى ھاۋارىيە كان لە پارېزگاي ھەلەبجە ي باشوورى كوردستانە، ميژوۋى ژيانى ھاۋارىيە كان لە دەقەرى ھەۋرامان و ھەلەبجەدا دەگەرتەۋە بۇ سەردەمى بۇلا كوردنەۋە يىروباۋەرى ئايىنى يارسان لە لايەن (سولتان ئىسحاقى بەرزنجە) ھە، لە ناۋەراستى شارى ھەلەبجەدا نەزەرگە (پىر محمد) بەدى دەكرىت، ھەتا ئىستاش موسلمان و كاكەيى كان بۇ مەبەستى جىجىا سەردانى دەكەن بە تايىت ت رۆزانى (چوار شەمە ھەينى).

(پىرداۋد) يەككى تەر لە نەزەرگە كان كە دەكەۋىتە نيوان گوندى ھاۋار و ھەلەبجە، ئەو شوپنە ۋە مەبەستى ئەم پىرە لىيە دەكەۋىتە ناۋچە يەك ك پىي دەگوتىت (سەركەن)، تەۋاۋى خەلكى ئەم گوندانە ۋە دەۋرۋىشتى جگە لە ھاۋار ھەموۋيان موسلمان.

ھەلەبجە سەمبولى پىكەۋە ژيان

- ئەۋە ۋە مەبەستى ئىمەيە تىشكى بەخەينە سە پىكەۋە ژيانى ئايىنە جىاۋازە كانە لە شارى ھەلەبجەدا، بزائىن ژيانى پىكەۋە يى و راست و كلتوۋرى ئايىنى بە درېزايى ميژوۋ لەم ناۋچە يەدا چۆن مامەلە ۋە گەلدا كراۋە؟

- ئايا رېبەرە ئايىنە كان چۆن فەلسەفە ي پىكەۋە ژيانى لە ناۋەرۋكى يىروباۋە و كىتتە پىرۋزە كانەۋە گە ياندوتە لاي شوپنە كەۋتوۋان و پە پىرەۋكەران؟ ئايا لە كوردستان ئايىن بوۋە تە رېگر لە بەردەم ژيانى پىكەۋە يىدا يان رېگە خۆشكەر بوۋە و توۋى برايتە چاندوۋە لە كوردستاندا؟ بۇ ۋە لامدانەۋە ئەم پىر سىيارانەۋە خستنەروۋى چەند پىرسىكى گىرنگىر، دەچىنە شارە دلگىرە كە ۋە ھەلەبجە و بە ھەلەدانەۋە لاپەرە دىرېن و نوپكانى ميژوۋى ئەم شارە خۆشەختانە و بە شانازىيە ھەموۋ ۋە لامە كانمان بەرچاۋ دەكەۋىت كە جىگە ۋە خۇشالين، ئەب ھەس تە نھا بۇ نەتەۋە كورد، بەلكو نمونە يەكە رەنگىن و دىمەنە كان ۋەك ئاۋىتە يەك جوانىيە كانى پىكەۋە ژيانمان لەم شارە دىرېنەدا بۇ دە نوپىن.

شارى ھەلەبجە بەدوۋرى ۷۵ كەۋتوتە خواروۋى رۆزە لائى شارى سلىمانىيە ۋە، تا كاتى كىمىابارانە كە ژمارە ۋە دانىشتوانى زياتر لە (۷۰۰۰۰) كەس بوۋە، (۷۲۶) م لە ئاستى روۋى دەرياۋە بەرزە و روۋبەرى خاكە كە ۱۵۲۳) كەم، ئاۋو ھەۋاى مامناۋەندىيە، بە ئاۋ و ھەۋاى خۆش ناۋانگى دەركردوۋە، ھەلەبجە لە دىرېزە مانەۋە مەلەندى ژيان بوۋە، بە لام بە داخەۋە بە درېزايى ميژوۋ چەندىن جار و پىران كراۋە و دوۋبارە ئاۋەدان كراۋە تەۋە، بۇ دواجار لە سالى ۱۶۵۰ دا ئاۋەدان كراۋە تەۋە و گەشە ي كرددوۋە و بوۋە بە شار، بە ھۆى ئەۋە ۋە ئاۋو ھەۋاى خۆش بوۋە، خەلكى ناۋچە كانى تىرش روۋيان تىكردوۋە و تىيدا نىشتە جى بوون، بۇيە چەندىن بنەمالە ي تىدا بوۋە كە بە رەگەز (قەرە داغى، پىنجوۋىنى، مەريوانى، بانەيى، سلىمانەيى، سەنەيى، جوانرۋىيى، پاۋەيى، كامىرانى و بەرزنجى بوون). لە ناۋ شارى ھەلەبجە و دە ووروبەرىدا پاشماۋە كۆنى زۆر ھەيە، كە ميژوۋيان دەگەرتەۋە بۇ پاشماۋە لولوبى و زاموايە كان، ئەمەش ئەۋە دەسەلمىنىت كە ھە لەبجە لە دىرېزە مانەۋە ھەرە بوۋە، بە ھۆى رۆزگارى نالە بارەۋە و پىران و خاكە سار بوۋە، بە لام چۈنكە ناۋچە يەكە بە پىت و بەرە كەت بوۋە ئاۋەدان كراۋە تەۋە، بۇ دواجارىش (سىازدەمالە) بەردى بناغە ي ئەم شارە يان دانائە.

شارى ھەلەبجە شارنىكى كۆنى كوردستانە لە سالى ۱۷۱۲ دا مژگەۋتى (جامعە) ي تىدا دروست كراۋە، كە بوۋە تە مەلەندىكى گىرنگ بۇ زانست و پىر بوون، لە سالى ۱۸۸۹ دا لەگەل (كەۋەت) دە كرىتە قەزا و بەفەرمانى عوسمانىيە كان (محمود پاشاى جاف) كراۋە تە قائىمقامى ئەۋ شارە، لە سالى ۱۹۲۵-۱۹۲۶ يەكەم قوتابخانە لە ھەلەبجەدا كراۋە تەۋە كە بە ناۋى (مەكتەبى پەرۋ) ناسراۋە.

* جووله که کانی هه له بجه

له دیزره مانهوه شاری هه له بجه مه له بجه نندیکی گرنگی ئایینی و رۆشنیبری و زانستی بووه ئەمەش هۆکاریکی دیاره تیپه پیرینی کات پیکهاته ی جیاوازیجاواز له خۆ بگریت له رۆوی دانیشتوانهوه و به پیتی سهردهم گۆران به سهه ژماره ی پیکهاته کاندایا بیت، به لام ئەوهی ئیستا له به رچاوانهوه میژوو بوی تۆمارکردووین هۆز و تیره ی دیار و ناوداری کوردستان پیکهاته ی هه له بجه پیکه دههینن وه ک عه شره ته کانی (جاف، هۆزه کانی کاکه بی و ئەرده لانییه کان و جوله که کان) که باسه که ی ئیمه زیاتر دیاره تاییه ته به میژوو پیکه وه ژیان له م شاره دا، بویه ئاماژه مان زیاتر به م پیکهاته نه داوه.

جووله که کان له شاری هه له بجه دا به ریز به ندی دووه مین بنه ماله دین له دروستکردن و ئاوه دانکردنه وه ی هه له بجه ی نویدا. جووله که کان فیری زمانی کوردی بوون و له ناو خۆیاندا به زمانی عیبری قسه یان کردوو، هه موویان کاسبکار بوون و له مال و سامان په یادکردندا زۆر زحمه تکیش بوون، شاره زایانه هه بووه له کار و پیشه ی جۆراوجۆردا، یارمه تی هه ژار و که مده سه ته کانی خۆیان داوه و نه یانه یشتوووه که سیان موحتاجی سوال بیت.

جووله که کان له شاری هه له بجه دا ئازادانه "سیناگۆگ" یان بۆ خۆیان دروست کردوو و تییدا کاروباری ئایینی خۆیان به رپوه بردوو، ئەم سیناگۆگه تا ئیستا ماوه و کراوته مزگهوت، به ناوی مزگهوتی (ئهحمه دی)، بۆنۆزه نکرده وه ی له وه سهردهمه دا (شیخی حیسامه دین نه قسه بندی) داری داوه به جوله که کان تا کلیسا که یانی پی نۆژهن بکه نه وه، گه رچی هه ندیک که س پیمان ناخۆش بووه، به لام شیخی حسامه دین پی گوتوون: ئەم سیناگۆگایه له داها توودا ده بیته مزگهوت، به شیوه یه کی گشتی دانیشتوانی شاری هه له بجه له وه سهردهمه دا په یوه ندییان له گه ل جوله که کاندایا باش بووه. موسولمانه کان هه رگیز ژیان نه داوه به جوله که کان، به لام به مه رچی موسولمان بوون ژیان لی خواستوون، که سانی وایان تییدا هه بووه که به قالی شیعی کلاسیکی شیعی به زمانی کوردی نووسیوه، به شداری خۆشی و ناخۆشی یه کتریان کردوو، سێ جه ژیان هه بووه به ناوه کانی (جه ژنی که پره شینه، جه ژنه چه قاله و جه ژنه کفته) لای خۆیان ناوه کان جیاوازی بوون، به لام له زمانی کوردیدا به رامبه ر به م وشانه دین. به لگه ی زۆر هه ن بۆ ئەوه ی پیشانمان بدن که په یوه ندی خه لکی هه له بجه له گه ل جوله که کاندایا له وه سهردهمه دا به به راورد له گه ل ناوچه کانی تری کوردستاندا زۆر باشت بووه، (شاکر فه تاحی شه هید) له ۱۶/۸/۱۹۳۳ دیته هه له بجه و زۆر شتی ئەو شاره وه ک رۆشنیبریک سه رهنجی راده کیشیت یه ک له وانه ده لیت (سێ رۆژ له هه له بجه مایه وه، جووله که کانی هه له بجه له هیی سلیمانی سه ره به سترن)، ئەمه خۆی له خۆیدا به راوردیکی راسته قینه یه که شاکر فه تاح له وه سه ردهمه دا گه واهی سه ره به ستی جووله که کانی هه له بجه له چاو سلیمانیدا بۆمان ده خاته روه، ئەمه ش جیگه ی شانازییه بۆ میژوو ئاشتیانه و پیکه وه ژیان له شاری هه له بجه دا، له سالی ۱۹۴۸ دا به فه رمانی (سالم جهر) جووله که کان ره گه زنامه یان لی ده سه ندریته وه و به ره و ئیسراییل کۆچیان پی ده کریت، هه رچی مال و سامانیان ده بیت دیکه ن به پاره و له به غدا ده ولت لییان زه وت ده کات و به ده ستی خالی ده یانه ئیسراییل.

ئەوه ی شایه نی باس بیت گه ره کی جووله کان تا ئیستاش له شاری هه له بجه هه رماوه و خانو و شوینه وار و هه ندیک له دیواره کانی هه ر ماون، یه کیکه له وه گه ره کانه ی که تاپۆیان هه یه، ده کریت ئەوه ش بلین هه ر ته نها جووله که رووی له هه له بجه نه کردوو، به لکو دو م و خه راته کانی هه تونته ته ئەم شاره و به تیپه پیرینی کات ئەمانیش بوونه ته خه لکی ئەم شاره و هه له بجه له نامیزی خۆی گرتوون و نه یه یلاوه چی دی شاره و شار بکه ن، ئەمه ش دیسان میه ره بانی دانیشتوانی ئەم شاره له میژینه ی کوردانمان بۆ ده رده خات که هه رده م شاری زانستخوازان و دالده و په ناگای لیقه وماوان بووه.

میژوو کاکه بیه کانی هاوار

ئەگه ر بمانه ویت هه ر لیکۆلینه وه و باسینک بنوو سین له سه ر (کاکه بیه کان) ی ناوچه ی هاوار، ئەوا ناتوانین باسی (ههواره کۆن و ده ره تو) نه کهین، چونکه ئەم سێ گونده له هه وراماندا ئایینی دیرینی خۆیان پاراستوو، نه چوونه ته سه ر رینگا و ریبازی هیچ ئایینیکی تر، تا ئەندازه یه کی زۆر تیکه لن له هه مو روونیکه وه، بویه ئەم بابه ته ی ئیستاش هه رچی بلین: له سه ر کاکه بیه کانی هاوار ئەوا به راسته خۆ بۆ (ههواره کۆن و ده ره تو) شه به ی جیاوازی،

چونكى ھېچ خالىكى جياواز لە نيوان ئەم سى گوندەدا بەرچاۋ ناكەويت، جگە لە چەند تايبەتمەندىيەكى ئاسايى لە ئاخوتن و سروشتى گوندىك بۇ گوندىكى دىكە.

(ھاوار) گوندىكى گەورەبە بە دوورى (۱۲) كم، لە رۆژھەلاتى شارى ھەلەبجەبە، (۱۰۶۶) م لە ئاستى رووى دەرياۋە بەرزە، شاخى (شىروئى) لە نيوانىدايە، كە (۲۰۴۲) م بەرزە، ئەم گوندە دراوسىيى خوارووى رۆژئاۋاي ھەورامانە، لە خۆرھەلاتىيەۋە شارۋچكەكى تە وئەلە و بيارەمبە، خەلكى ھاوار بۇ پىنداويستى ژيان و بەرپوۋەردنى كارى فەرمى و ئىداريان ھاتوچۇي ئەم سى شويئەيان كىردوۋە، ھاوار ناۋچە يەكى ھەتا بلىيت: دلگىر و خۆشە، تەۋاۋى خەلكى ئەم گوندە كاكەيىن لەگەل ھەر دوو گوندى (دەرەتوئى و ھەوارەكۇندا)، سەبارەت بە ناو و ميژوۋى دروستبوۋنى گوندى ھاوار خواليشبوۋ (فایەق براخاس ھاۋارى) لە كىتیبى (ھاوار لە چەند دىرېكدا) رايەكى زانستى زمانەۋانى ھەيە دەلييت: سەلماندىن و گەرپان بەدۋاى ناۋى (ھاوار) زەحمەتە بزائىت دروست لە چىيەۋە ھاتوۋە، چونكە (ھاوار) ئەگەر شى بکەيتە ۋە ناۋىكى واتايى و فرەمانايە، بەلام يەككى لە چلتەن ناۋى (ھاوار) بوۋە، لە يەمەنەۋە ھاتوۋە، ئەو گوندە بەناۋى ئەۋەۋە ناۋىراۋە، ئەۋىش بە مەزەندەى من كى يەژىت پيش ئەۋەش ھاوار ھەر ھاوار نەبوۋە، بەلام ھەر يەككى تر لە چلتەنە ناۋى (شىروئى) بوۋە بەۋەدا كە شىروئى ھەيە بەۋ ناۋەۋە لەۋانەيە ھاۋارىش ھەر ئەۋ بەرپزە دروستى كىردىت، ميژوۋى چلتەن پيش ميژوۋى پردىۋەر بوۋە. (گوندى ھاوار ۱۹۷۵)

ھاۋارەكۇن ھاۋارە، لە تەسۋىيە و تاپۋ سنورى مەرەكى ھەۋارەكۇن ديارى كراۋە، نەك ھاۋار، تا ئىستاش موختارىيان بۇ ھەۋارەكۇن دانە ناۋە، چونكە ئەۋى ھاۋارە، بۇيە لە رەسمياتدا بە يەك گوند ئەژمار كراۋە.

بەپىي شەرەفنامە لە زەمانى حوكمى ئەردەلانىيەكان (قەلەي نەسۋد و قەلەي ھاۋار و قەلەي شەميران)، (بىنگە بەگ) كورى خان ئە حمەد فەرمانرەۋايى كىردوۋە، ئەۋ سەردەمە ئەردەلانىيەكان ھەموۋيان كاكەيى بوۋن، شويىن و پىنگەكى ھاۋار لەۋ كاتەدا زۆر گرنگ بوۋە، كە قەلەكە چۆل بوۋە تاكە بەلگەيەك نىيە كە دەريىخات بە شەر چۆلكرايىت، ئەگەر بەشەپىش چۆلكرايىت ۋەك كورد شەرپان كىردوۋە نەك ۋەك كاكەيى، كەۋابوۋ سنوورى ھاۋار بەم شىۋەبە بوۋە، لە رۆژھەلاتەۋە (تەپى سورەھالەكە، قەلەي سايە قەلە، شانى نەيجان، بە نەن، تەپى كەرە ھەنجىرە لەلەي خواروۋ كەلى ھەشور، ھەۋارگەكى خەجى، دزەرى، كەنگە قول، تاشى تارىكەلەين، قەسقوانى ئە فراسياب بەگ، تا دارە رەش) لە خۇراۋاۋە (تەپى چادىرگە، كەزى سوڧى رەشىد بە ھەموۋ پاليدا بۇ قەلەي زىن و تاسەر ناۋى سىروان) ئەمە لە تاپۋى ھاۋاردايە، لاي سەروۋى گوندى (دەرەتوئى)، كەۋابوۋ ھاۋار و ھەۋارەكۇن يەك گوند بوۋن.

لە ھاۋار شويىنى ميژوۋى قەلەي ھەۋارەكۇنە- نەزىرگەكى (موبارەكشا) كە بە شاخوۋەشىنى لورستانى مشهورە- نەزىرگەكى جاۋر كە يە كىك بوۋە لە دۋستەكانى (عەلى كورى ئەبى تالب)، (خەلىفە قەمبەر) كە ئەۋىش لە سەدەي يەكى كۆچى پاش نەمانى (عەلى) س لاي خوداى لى بيت ھاتوۋنەتە ئەۋ ناۋچەيە، ھەرۋەھا نەزىرگەكى (شىخامۇش و ميرتەسكەندەر) لەۋ گوندەيە و ئەۋانەش لە سەدە كانى (۱۲۱۳) كۆچىدا لەۋ ناۋە بوۋن، بە كورتى كۆنتىن گوندە لە ھەوراماندا لەگەل گوندى (سازان) لەۋانەيە يەك ميژوۋيان ھەبييت، لە شەرەفنامەدا نامازە بەۋە كراۋە كە ئەۋكاتە نىكەكى (۳۰۰۰) سى ھەزار مالىك بوۋىت بەھۋى خىلافى سوننە و شىعە پەرتەۋازە بوۋىن.

(ئاكۆ شاۋەبىس ھاۋارى) لە كىتیبى (ھاۋار خاكى پىرۋزى يارسان) لەلاپەرە ۵۲د، سەبارەت بە ميژوۋى ھاۋار نووسىۋەتە: شويئەۋارى قەلە و خانوۋەكان لە (ناۋى) و (نۆمدەرە) (سايەقەلە) (قەلەي ھەۋاركۇن) گرنگى ناۋچەكەمان بۇ روۋن دەكەنەۋە بۇ دەسەلاتداران و فە رمانرەۋاكانى ھەورامان، بەپىي سروشتى ناۋچەكە كە شاخاۋىيە، لە دىرەمانەۋە ميرنشىن و بەگ و سانەكانى ھەورامان زياتر لە ناۋچەكە دا دەسەلاتدار بوۋن، عەجەمەكانى ۋەك فارس و تورك و عەرەبەكان لە ھەوراماندا نەيانتۋانپوۋە زۆر بىمىننەۋە.

لە كىتیبى (ھاۋار لە چەند دىرېكدا) لەلاپەرە (۱۱) دا خوالىخوشبوۋ مامۇستا (ئارام نەجىب ئەمىن) واقىيەبىنانە ھەرسى گوندى (ھاۋار، دەرەتوئى، ھەۋارەكۇن) يە يەك گوند لەقەلەم داۋە و نووسىۋەتە: لە روۋى زمانەۋانىيەۋە وشەي ھاۋار لە دوو واژە پىك ھاتوۋە (ھا) واتە: ئەۋەتا يان لەۋىيە، نامرازى ئامازە كىردنە (ئىشارە)، (ۋار) خوار، خواروۋە، بە شويىنى نزم دەگوتىت واتە ھاۋار - ئەۋەتا لەخوار. ھاۋار: وشەيەكى گۇرانى (ھەورامى) يە. دروستبوۋنى گوندى ھاۋار دەگەرپتەۋە بۇ سەرەتاكانى سەدەي ۱۴ ي زايىنى كە (پىر ئىسماعىل كەۋە

لانی) دروستی کردوه. له پشسه وه له ناو دئ (ناویه) دروست بووه، دواپی گوپزراوه ته وه بو جینگای ئیستا، به لام ههواره کۆن زۆر کۆنه، چونکه له کاتی ئیشی ناو باخدا هه ندیک ئاساری کۆن دۆزراوه ته وه هی زهمانی زه رده شت بوون، ههروه ها ناوچه ی شنروئ (تاریکه لاین) پێش چهند هه زار سالی ک ژیا نی تیدا بووه، چونکه شوپنه واری باخ و گوپی زۆر کۆنی لینه.

هاوار مه له ب هه ندیک پیروزی ئایینی یارسانیه کانه، چه ندین شوپن و نه زه رگه ی ربه رانی یارسانی لینه، که تا ئیستاش شوپنه وار و مه رقه ده کانیان ماوه و خه لک له رۆژانی چوارشه مه و هه ییندا سه ردانیان ده کهن، ئەم شوپنه پیروژانه له هاوار زۆرن وه ک (میر ئەسکه ندهر، میری سوور، شاخوه شین، شاهنش، باسکی، قه لاتی، شنروئ، سه راودوده ره، ... هتد).

مامۆستا (نارام نه جیب) ده رباره ی گوندی ههواره کۆن نووسیه وێتی: ههواره کۆن: نیشتمانی به رپیز (کاک ئەحمه د) بووه که یه کیک بووه له یاره کانی (سان ئیسحاقی به رزنجی) و ناسراوه به (ئه حمه دی هاواری) و مه زاره کهیشی هه ر له ویه، به لام هاوار له درووستبووندا (وسین) به شداری کردوه که له خزمه ت (میر ئەسکه ندهر) دا بووه، وشه ی (وسکه) له (وسین) اوه وه رگیراوه. له هاواردا دوو ئاشی ئاو هه بووه، یه کیکیان (ئاشی سه روو) که تاییه ت بووه به تیره ی (پیر ئیسماعیل)، دووه م (ئاشی خواروو) که تاییه ت بووه به تیره ی (وسین).

ههواره کۆن یه که م جار هه مووی مولکی تیره ی (کاک ئەحمه د) بووه، هاواریش مولکی دوو تیره که ی تر بووه، به لام به تیه رپوونی رۆژگار کرپن و فرۆشتن رووی داوه و هه ندیک تیکه لپوون درووست بووه. (وینه ی گوندی ههواره کۆن ۲۰۱۹)

(دانیشتووانی ههواره کۆن) هه موویان له ناو ده چن و دهه فه وتین ئیتر نازانم به شه ر یان به هۆی نه خۆشی بووه، ته نها یه ک ژن ده رده چیت ئه ویش خه لکی گوندی (دزاوه ری) هه ورامان ده بیته که به سه ردان له مالی باوکی ده بیته و سکی پر ده بیته و کورپکی ده بیته به ناوی (ئه حمه د) له لای خالۆکانی به مندالی فیری کلاشکردن ده بیته که ته مه نی ده بیته به نزیکه ی ۱۱ - ۱۲ سال ئینجا (کوچا مسته فا) له هاوار ده روات و ئەحمه د ده هینته وه بو هاوار و پپی ده لیت: ههواره کۆن هه مووی مولکی تویه ئه ویش ده لیت: من به ته نها نارۆمه وه، له بهر ئه وه ی (چه می دواوان) به دیاری ده دن به ئەحمه د، ئینجا نه وه ی لی ده که ویتنه وه. له دوایدا نه وه کانی ههواره کۆنیان ئاوه دان کردۆته وه. تاوه کو ئیستاش یه کیک له تیره ی کوچا له ههواره کۆن مولکی نییه، به لام له هاوار هه موو مولکه سنووریه کانی هاوار مولکی ئه وانن وه ک (سۆله، نۆمه ره، گوپی هه یاس، شنروئ، دۆله هه نجیر، ساهان)، له بهینی ئه و سنی تیره یه شدا هیچ ناخۆشیه ک نه بووه تاکو دوا ی شۆرش ۱۹۵۸/۷/۱۴، به هۆی هه ندیک شیوعیه وه نه ختیک ده ماری تایفه گه ری دروست بوو، شۆرش ئه یلوولیش له و هۆیه وه به دوور نه بوو تاکو سالی ۱۹۷۴، چونکه ئیتر درزیک دروست بوو له ی یه کیتی ئیوان دانیشتواندا، هیچ رووداویکی گرنگ له ناوچه ی هاوارمان و شاره زووردا به بی به شداری هاواریه کان رووی نه داوه.

گوندی ده ره توئ ناوه که ی له زۆری ناوی (توو) وه هاتوه ئه ویش وشه به کی هه ورامیه واته (دۆلی توو)، کاتی خۆی پیمان گوتوه (حه وتماله) پی ده چیت ئەم ناوی حه وتماله یه په یه ندی به پشینه یه کی ئایینییه وه هه بیته، پیکهاته ی دانیشتووانی گوندی ده ره توئ که میک جیاوازن له رووی شیوه زاره وه، به تاییه ت زیاتر له هاوار و ههواره کۆن به شیکیان زاری هه ورامیان زانیوه، له چهند بنه ماله یکیشیاندا په پره ی ئایینی ئیسلامیان کردوه، به لام به بی ئه وه ی جیاکاری ئایینی هیچ کاری به ریه ک له سه ریان دروست بکات، سه ره رای ئه و نزیک و تیکه لیه شیان له یه که وه، که س باسی ئایینی که سی نه کردوه و هه ر دوو لاشیان زۆر ئاشنا بوون به یه ک وه ک یه ک خانه واده هه ل سوکه وتیان له گه ل یه ک کردوه.

ده ره توئیش وه ک هاوار چه ندین شوپنی پیروزی یارسانیه کانی تیدا به، وه ک (که لی گا کوژه: که پردیوه له م که له وه ده بیتریت، بیگومان پردیوه که نه زه رگه ی (سولتان ئیسحاق) ی لینه ده که ویتنه خاکی ولاتی ئیترانه وه، هه موو کاتیک ته و افچیانی یارسان بۆیان نه کراوه بچنه پردیوه، هه ر بۆیه سه ردانی که لی شه ری وه ک ئه وه و ابووه بچنه پردیوه، هه ر لیره وه بۆیان هه بووه ته وافی پردیوه بکه ن، ئە وهش جوړیک له کارناسانی و قه ناعه تی بو دروست کردوون، که ته وافیان قبوول کراوه.

(زىيارەتچىبەھرى ئۆزىنى كەلى كاكۆزە پرووى لە پردېۋەرە)

لە گوندى دەرتوتى شونى پىرۋوزى تىرى لىيە ۋەك (شاي ھالەمى، شاي ئىبراھىم، نىشانكرد: ئەمە دەكەۋىتە سەر رېنگەى ھاۋار بۇ دە رەتوتى)، يەككە لەمەرچە كانى چوون بۇ پردېۋەر بە جۆرېك بوۋە، ھەر زىيارەتچىبەھرى كە نىيەتتە بېجىت بۇ پردېۋەر دەپت لە گوندى دە رەتوتى سەردانى يەككە لە (ھەوت مالا) بىكات، ئەۋجا گونجاۋە بېجىت بۇ پردېۋەر بۇ مەبەستى زىيارەت، بىر و باۋەرەكە ۋا باۋ بوۋە لەناۋ يارسانىيە كاندە لە سەردەمى پېش راگواستنى گوندە كانى كوردستان.

ھاۋكات لە ھەورامانى بەشى ئىرانىش گوندىكى دىكە ھەبە بەناۋى دەرتوتى، (دارەتوش) ۋەك ناۋى شونى لە زۇرچىگەى كوردستاندا بوۋنى ھەبە.

*پىنكەھاتە كۆمەلەيەتتە كانى دانىشتوۋانى ھاۋار

ھەر سى گوندى كاكەبەھرى (ھاۋار - دەرتوتى - ھەۋارە كۆن) لە سى تىرە يان راستر بە زارى خۇيان (ھۆز) پىك دىن:

- يەكەم: ھۆزى كوتخا:
- دوۋەم: ھۆزى دۆمان:
- سىيەم: ھۆزى وسكە:

ھەربەكە لەم ھۆزانە دەكرىت بلىين: تايبەتمەندى خۇيان ھەبە لە پرووى بەجىھىننى ئەركى ئاينى (يارسان) دا، واتە ھەر ھۆزە ۋ ئە رىكىكى پى سپىردراۋە بۇ بەجىگە باندى كار و بارى ئاينى خۇيان، لە ناۋ تاكە كانى ھەر ھۆزى كندا لەۋانەبە جۆرېك لە ۋابەستە بوۋن بە ھۆزى خۇيانەۋە ھەستى پى بىكرىت، گەرچى ھىچ جىاۋازىبەك نىنرىت لە نيوان ئەم سى ھۆزەدا، بەلام حالەتتە سى سىروشتى كۆمەلەيەتتە لە ناۋ ھەموۋ دەستە ۋ كۆمەلگە جىاۋازە كاندە، جۆرېك لە كار و كرددەۋە ۋ تايبەتمەندى ژيانى رۇژانە بدرىتە پال لايەننىكى دىارىكرار، ھەندىك جار بۇ سەرزەشتكر دىكى ئاسايى، ھەندىك جار بىش بۇ ستايش و پىداھەلدا.

خوالىخوشبوۋ مام (فايق براخاس ھاۋارى) لە كىتى (ھاۋار لە چەند دىرېكدا) سەبارەت بە پىنكەھاتەى كۆمەلەيەتتە ھاۋار نووسىۋەتتى (ھاۋار لەسى تىرە پىنكەھاتوۋە: تايپەھى خەلىفە ئىسمائىل، تايپەھى كاك ئەحمەد، تايپەھى وسەينە)، بەلام بە دەرباز بوۋنى رۇژگار و بەھۆزى ژن و ژنخۋازىيەۋە ئىستە خەرىكە ۋەك يەك تايپەھى لى دىت، تىكلاۋىيەكى زۆر لە نيوانىندا پەيدا بوۋە، كاتى خۇى تايپەھى كاندە ھەر لە ناۋ بازەھى خۇياندا ژن و ژنخۋازىيان دەكرد. دىاردەھى ژن و ژنخۋازى بەگشتى لەناۋ كاكەبەھرى كاندە لە چەند بازەھىكى ئاينىدايە ۋ كەمىك سە ختى بۇ ژيانى كۆمەلەيەتتە دىروست كرددەۋە، لەگەل ئەۋەشدا زۆر بەھى ھەرە زۆرىان پەپروۋى دەكەن، بەلام ئەمەھى لاي كاكەبەھرى كانى ھاۋار جىاۋاز بوۋە پەپروۋەندى بە سىروشتى خىلايەتتە خۇيانە بوۋە، كە لە داھاتوۋدا ئەۋ دەمارگىرىيە خىلايەتتە تەۋاۋ كالى بوۋەتەۋە ۋ نەماۋە ، بەتايبەت پاش راگواستنى گوندە كانىان بۇ ھەلەبجە لە سالى ۱۹۷۸دا.

*ھاۋارىيە كان لە پرووى كۆمەلەيەتتە ۋ داب و نەرىتەۋە

گوندى ھاۋار شانبەشانى ھەردوۋ گوندى (دەرتوتى ۋ ھەۋارە كۆن) لە پرووى بارى كۆمەلەيەتتەۋە لەگەل خەلكى ھەوراماندا جىا ناكىرەنە ۋە ۋ ۋەكو يەك وان. كاكەبەھرى كانى ھەورامان پەپروۋەندىيەكى بەھىز لە نيوانىندا ھەبە بە جۆرېك خەلكى ئەم سى گوندە ھەر ھەموۋيان خىزمى يەكترىن ۋ يەكترى دەناسن ۋ زۆر بە دەنگى يەكدىۋەن، لە كاتى خۇشى ۋ ناخۇشىدا، بە پىنى ئامارە كان سەرجەم كاكەبەھرى كانى ھە ورامان نىزىكە (۶۵۰) خىزان، كە لە پارىزگاي ھەلەبجە ۋ سلىمانى ۋ ھەۋلىر ۋ دەروەھى ۋ لات نىشتەجىن، كاكەبەھرى كان ئىستاش پەپروۋەندىيەكى بىتەۋە لە نيوانىندا ھەبە.

ھاۋارىيە كان خاۋەنى كەسايەتتەكى ھىمىن ۋ لەسەر خۇن

ئاشكرابە داب و نەرىت بە پىنى گۆرانى كۆمەلەيەتتە ۋ ئاستى رۇشنىرى لە سەردەمىكەۋە بۇ سەردەمىكى دىكە گۆرانى بەسەردا دىت، ھۆكارە خۇدى ۋ باپەتتە كان لەم گۆرانكارىيەدا رۇلى بەرچاۋيان دەپت، بۇ نموۋنە لە كۆندا خەلكى ئەم ناۋچانە كە مردوۋيان ناشتوۋە بە

شمشال لیدان بردوو یانه بو سه گرستان، لهوئیش له لایهن خاوهن مردووه که وه نانی چهوریان به سه خه لکدا دابهش کردوو، واته ئه وانه ی له گه ل مه راسیمی ناشتنه که دا رۆبشتوون بو سه قه بران، پاشان چهوت رۆژ پرسه یان بو مردوو داناوه، له ماوه ی ئه و چهوت رۆژ هدا که س نه ده چوو سه ر کار، هه موویان پرسه بار بوون، هه ر له کۆنه وه له لایهن خه لکی گونده وه هاوکاری کۆکراوه ته وه بو مالی خاوهن مردوو، هه تا ئیستاش ئه م دیاره یه له ناو کاکه یه کانی هاواردا ماوه و سندوقیکیان هه یه به ناوی (سنوقی کۆمه کی هاوار) که پیشتر پیاوانی ریشسی سه ره رشتیان ده کرد، به لام له سالی (۱۹۹۶) وه له لایهن کۆمه لیک مامۆستا و رۆشنیری ناوچه که وه سه ره رشتی ده کریت، ئه گه ر له ناو خۆیاند کیشه یه کی کۆمه لایه تیان هه بیته، ئه و به زوترین کات هه ولی چاره سه رکردنی ده دن.

هه تا ئیستاش له ناو ره گه زنامه و باری شارستانی هاواری به کاندائینیان هه ر (موسولمان) نووسراوه، له کاتی نووسینه وه ی ده ستووری عیراقدا له پاش رووخانی رژی می به عسه وه کاکه یه کانی خۆیان له موسولمانه کانی جیا نه کردوو ته وه، هاواری به کانی له رابردوو و ئیستادا ژن هه ر لای مه لای موسولمان ماره دهرن، سه ره رای ئه وه ی مه راسیمی نایینی ماره برینی تایبه ت به خۆیان هه یه.

هاواری به کانی رژیکی ته و له مانگی ره مه زان ده گرن و له و مانگه دا چایخانه کانیان داده خهن، زۆره ی ژن و کچه کانیان له مانگی ره مه زاندا که دینه ناو بازار سه ره پۆش ده دن به سه ریاندا، پیاوان هه رگیز له و مانگه پیرۆزه دا جگه ره ناکیشن، هه یج خواردن و خواردنه وه یه ک له پیش چاوی موسولمانه کانی ناخۆن، په په ره وکردنی ئه م حاله ته کۆمه لایه تیه ئاسان و ئاسایانه وای کردوو جۆریک له ریز و خۆشه وستی هاوبهش دروست بیت له نیوان هاواری به کانی و موسولمانه کاندایا، که سه ره نه نجام بووته مایه ی پیکه وه ژیانکی برابانه و ئاشتیانه.

هاواری به کانی له گه ل موسولمانه کانی جه ژنی ره مه زان و قوربان ده کهن، سه ره رای ئه وه ی رۆژووی ره مه زان ناگرن، به لام وه ک موسولمانه کانی سه ردانی یه کتری ده کهن و پیرۆزبایی ئه م جه ژنانه له خۆیان و له موسولمانان ده کهن، ئه گه ر له پیش جه ژنه وه که سیکیان لێ مردیته وه ک (نۆجه ژن) سه ردانی ماله مردوو که ده کهن و دووباره سه ره خۆشی له خاوهن مردوو که ده کهن.

کچان و ژنای هاوار به درژیایی میژوو شانبه شانی پیاوان کاریان کردوو، تا راده یه کی زۆر تازادن له هه لبژاردنی هاوسه ردا، ئه و حاله ته ناسروشتیانه ی که له ناو کۆمه لگه ی کورده واریدا سه باره ت به هاوسه رگیری بوونیان هه بووه، وه ک (ژن به ژن، دوو ژنه، گه وره به بچووک، به زۆر کچ به شوودان... هه تدا) زۆر دوورن له خه لکی هاواره وه، ئه گه ریش هه بن زۆر ده گمه ن و کاتین.

بابه تی ژن و ژنخوازی له نیوان موسولمان و هاواری به کاندایا که مه، بوونیشی هه یه وه ک چه ند حاله تیک ده توانین بلین: زیاتر موسولمانه کانی ژنیان لێ ده خوازن، زۆر جاریش ئه و ژنانه ده بنه موسولمان گه رچی کاکه یه کانی ئه م حاله ته یان پێ خۆش نییه، به لام ریکه یه کی ئه و تۆشی لێ ناکهن، ده که وپته سه ر خانه واده که.

ئه نجام

له م تۆبێنه وه یه دا بۆمان ده رده که ویت که میژووی یه کتریه سه ندکردن و پیکه وه ژیان له کوردستاندا میژوو یه کی دیرین و پر له شانازییه، لاپه ره ی هه ر گۆشه یه کی ئه م کوردستانه هه لده یته وه هه ست به پیکه وه ژیانکی ئاشتیانه ده که یت له م ولاته دا، به لام به داخه وه پاش په یدا بوونی هه ندیک گروپ و تاقمی جیا جیا ئه م پیکه وه ژیانه ده که وپته به ر مه ترسی، سه ره تا جووله که کانی له کوردستان و عیراق به گشتی له لایهن حکومه تی عیراقه وه به شیوازیکی زۆر نامرؤفانه ده رده کرین و ده ست به سه ر مولک و مالیاندا ده گیریت، ئه و زیره ش پیاوانه لیان ده ستین و به یه هه یج شتیک ره وانه ی ده ره وه ی عیراقیان ده کهن، ئه مه ده بیته سه ره تابه ک که مه ترسی بو پیکه وه ژیان دروست ده کات.

به سه ره لانی هه ندیک گروپ و حزبی جیا جیا له کوردستان جیاوازیی زۆر دروست بوو له ناو پیکه هاته کاندایا، به لام تا راده یه کی زۆر نه یاتوانی کار له پیکه وه ژیان بکهن، به شانازییه وه ده لین تا ئیستاش پیکه وه ژیان له کوردستاندا له دۆخیکی جیگیر و باشدا یه، به تایبه ت له و ناوچانه ی زیاتر له دوو ئایین یان تا سی ئایین و زیاتریش له خۆده گرن.

پارێزگای هه له بجه وه ک نمونه یه کی جوان و گهش ده یینریت که به درژیایی میژوو ئه م گیانی پیکه وه ژیانیه ی پاراستوو، نمونه ی زیندوو مان ئه م چه ند سالانه ی دووایه سه ره رای دروسوونی هه ندیک حزبی ئیسلامی له ناوچه که دا و هه ندیک گروپی ده مارگیر و

توندره، به لام خۇشبهختانه پىكوههژيان له شارى ههلهبجه له ئاستىكى بهرزو جواندايه، كاكهيه كانى ههلهبجه له گهل موسولمانه كان پىكوهه ژيانىكى ئاسايى بهسهر ده بهن دوور له ههر دهستپوهردانىكى كاروبارى يه كترى، ههتا ههست بريندار كوردنيس نايينرئيت، پىچهوانه ي ههنديك ولاتى تر كه ئه ندامى ئايينه جياوازه كان هيرش ده كه نه سهر يه كترى و ههولى له ناوبردى يه كترى ده دهن.

هاواريه كان له پاريزگاي ههلهبجه دا تا ئىستا توانيوپانه ئايين و كولتور و دابونه ريتى خۇيان پاريزن، وهك ئه وهى كه خۇيان ده يانه وئيت مه راسيمى ئايينى خۇيان به جئ ده هئين و كهس ريگيريان لئ ناكات، له رووى كومه لايه تيشه وه تيكه لئ ته واويان هه يه له گهل موسولمانه كاندا، سالاتىكى زوره به يئ كيشه پىكوهه ده ژين، به شدارى خۇشى و ناخۇشى يه كترى ده كهن.

سهرچاوه كان:

- كؤنفراسى پىكوهه ژيانى ريخراوى باليوز و سهره رى ياسا-ههلهبجه ي شههيد-۲۰۱۳.
- فاروق، كه مال. (۲۰۱۳). له پهراويزى كه سئيتيدا-خوبئدنه وه يه كى سايكؤسولؤژى رهفتار، ده زگاي موكريان، ههولير، ل ۲۲.
- كاكه يئ، فهله كه دين. (۲۰۱۰). بئدارى، بلاوكراوه ي ئاراس، ههولير، ل ۱۹۲.
- شاهويس هاوارى، ئاكو. (.) هاوار خاكى پيرؤزى يارسان، ...، ل ۱۵۲.
- براخاس، فايق؛ نه جيب، ئارام؛ قوربانى، قوباد. (۲۰۰۳). هاوار له چه ند ديئريكد، ...
- كئيبى (هاوار له چه ند ديئريكد) نووسينى (فايق براخاس، ئارام نه جيب، قوباد قوربانى) ۲۰۰۳.
- مه لا سالح، حه كيم. (۲۰۰۴). ههلهبجه له ئاميزى ميژوودا، بهرگى يه كهم، چاپخانه ي مناره، ههولير، ل ۱۰.
- گؤڧارى ههلهبجه ژماره ۳-۴ سالى ۱۹۹۹ له پئناو نووسينه وه ي سهره ريه كانى ههلهبجه دا- ره وه ند ههلهبجه يئ.

بهش ئه ده بیات

(گوران، لهک، که لهۆر، فهیلی و نیلامی)

بهش شییر (شیعر)

- ﴿ سعید عبادتیان (بانان)
- ﴿ آرش افضلی
- ﴿ احسان نجفی
- ﴿ کاوه خسروی
- ﴿ سیامک نجفی
- ﴿ رضا جمشیدی
- ﴿ عزیز بازوند (بیرانوند)
- ﴿ علیرضا خانی

بهش داستان، نه فسانه و هه کایهت

- ﴿ ژیار جهانفرد
- ﴿ سارو خسروی
- ﴿ سیامک نجفی
- ﴿ محمد بساطی

سعید عبادتیان (بانان)

(Saeid Ebadatyan)

مردن ناشکهره

ههز نیه کمه
لهسه شاخ بهرزینگ بمرم.
یا له چری دارسانی.
ههز کم له وهر چهو بمرم.
له خیاوان یا مهیدانی
بیلا مهرگم ناشکهره بو
بیلا ئالم گشت بزانی

آرش افزالی (Arash Afzali)**چاره نۆس ۱**

غهریب کهتیه و چووار قازه
مهنییه دم یه کا
غهریب تر نهژ غهریب تهترین ریقیار
فه چه مهل بی نرگی فییره کهرته
سه نر مه مه که ی
تۆ هانه فه دا پیا بیته
سه نر مهرنگ و بووره مه که ی
بی به فه به ک باریتیانهور
تۆ نۆورا کریا جه هانی
دۆرا کهتیه دۆر
تۆنهواره چوورم و کوومه ئایم
تۆ نمه گوهری
تا ههره و ههر نمه گوهری
تۆ غهریب تهترین ریقیار
ئی دونیایته

جههان تیهل

چه نی ئاسم له بو نه فند
جههان تیهل
نه جهو جایگی.
ت که ی ماوائ ژیانیدن
گهنه لجه دان
گه ورا بگی

له ناویراس زه مین

له ناویراس زه مین
ئاسم
نیشتمانم
چوار قه یی که مو
خه مه شانا
چۆ ده وریشی
وه جه هانا

ژنه گان رووژتاوا

ژنه گان رووژتاوا
نیلوفه رن
له ناو
گه ناوه یل
ئالم

دوواره وژته مه و نیا

فه شیقه ی تر

چۆ سارتره سه ر مۆبلی

قسه ل قه و و ئه ده بیات و قازهل

شه که ته ماوی

خاوه مه که تیه رنت

چۆ قۆره بیده خاوا

وژت ته عبیره مه که ی

ههره وژته مه یوای

چۆ داوآلی ههر هابه نوا و وژت

احسان نجفی (Ehsan Najafi)**بهش**

من بهش توام
له هه نارینگ ک وه دهس شکیاؤ
له هه نارینگ ک وه چه قوو شکیاؤ
له هه نارینگ ک وه رجه شهق بردن
دهنکه گانی جه م ناؤن
زهوی نه زر دووا نه یریاگ نییه
من بهش توام!

واهیلا نه

واهیلا نه و
بال وه شنی وهره ناوقه یی داره که ی لاشانی
لقینگ ک له نه و دوونه که دمچگ ته وریگ بییه
واهیلا نه و
من ک ههر په لینگم له دوونینگ هاتییه،
ترسم ترسم
ده سیگم ک وه تیخ ریشم تاشید
وهل شاره گ ملما خۆنه و خواره بوود و
ده سیگم ک گیرنمه ی له شه قاره گان و
له تاشه گان کیشیده مه بان

چاره نۆس ۲

ههره مه یوای
ههر وژته مه و نیا
رووژی فه شیقه
ریقیار شه که تی چوولییهل
رووژی پشته ئیک و پشتا و تفه نگیگ و
سیگار بهرگی
چۆ چگوارا
ماویه خۆنی وژت

کاوه خسروی (Kawe Khosrawi)**راز به‌نیمان**

له‌و رووژوهه گلاره‌ی چهوم
 تو کرده دهره‌وچ بیینم
 من و تو
 ریشه و لق دار ژیانیمن.
 تو ماچه‌یل پاک خاک
 خه‌یته سهر لیو من
 منیش وه هاتن وهرزه‌یل ژیان
 ئشقی تو
 کهمه سه‌رچاوه‌ی راز ناواتم .
 نه تو شه‌کته بیت
 له شه‌خته‌ی زمسان
 نه من ئاجز بم
 له هاتن گه‌لارنژان .
 دۆربیمان له یه‌ک
 یاده‌گانم خه‌وشدار ناکه‌ید .
 دابرا‌نمان ...
 برین ریشه‌ی به‌رزه‌چنار ئه‌وینمان نییه .
 من دلنیم، رووژینگ بامه‌و
 باوشد پره له پرش خهر
 رۆمه‌تت رازاوه، وه تریفه‌ی مانگه‌شه‌و
 دل و دیده‌ی منیش پاکه‌و بن له خه‌م،
 وینه‌ی ئاو کانی،
 جامه‌ک زه‌ینم پر بوود له وینه‌یه‌یل جوانی.

بی‌زاری تو و ئاجزی من

من گ رووژئی ئه‌ززه‌ته‌ی دیدارم
 هامیته‌ی ئاو دهریا کهم،
 به‌شکه‌م رووژینگ
 وهل نهرمه‌وارائیگا
 له ناو یه‌که‌م په‌له‌ی پایزا
 له‌جی من ماچ که‌یت رۆمه‌ت نازارد .
 تا بوو ئه‌تر هه‌نیند
 وینه‌ی وه‌هار گول‌وه‌ده‌می
 له ریشه‌وه زنه‌م وه‌که‌ید .
 من خاس زانم
 تو چه‌ن بی‌زاری له کووچ و دابرا‌ن
 له ساله‌یل سیبه‌ی قران
 له گرگه‌ر داله‌گران

ئه‌تر جه‌سه‌ی تو ده‌ی

بو‌ش

مژین شه‌که‌ر سهر په‌ل کام نه‌ی

تام شپیرینی سهر لیو تو ده‌ی

وه‌ت

کتاوه‌یل نه‌خوه‌نریاگ ها وهر ده‌سم

خه‌وه‌یل خه‌و په‌رچین نه‌کریاگ

ها له بن ده‌سم

وته‌گیل نه‌وه‌تریاگ

ها له سهر زوانم

ریه‌یل نه‌وریباگ ها وهر وهرینم

گول سه‌نگ

وا وه دل گریاگیوه

وه‌ت:

بارئ له ده‌نگ هه‌ناس گهرمی تو‌استی

له بن دل‌م هه‌لی گرده‌م و

ئه‌راد هاوردم

کشه‌ی خه‌مزه‌ی هات و چپین

و خوار و بان ماشته‌ی تو‌استی

له باوشم هه‌لی گرده‌م و

ئه‌راد هاوردم

ئه‌تر سینه‌ی تو‌استی

وه سهر سینه‌م هه‌لی گرده‌م و

تا ناو سینه‌ت

ئه‌راد هاوردم

دی ئه‌را هه‌ویشی

بنه‌ره‌ی بان کوچک!

کوچک گول وه‌چ دهر کرد

گول سه‌نگ هه‌نا وه پی‌م هاورد

ئه‌تر و ئه‌بیری په‌نا وه پی‌م هاورد

وه‌تم

هه‌ی وا

ئه‌تر گول سه‌نگ

بووه ئه‌را یه دل ته‌نگ

به‌شکم ئه‌و سداقه‌ته‌یل بی‌رهنگ

یه پارچه‌ گشت بووده نۆر و رهنگ.

وه‌ل ته‌ختایی سینه‌ما!

فره‌ ساله‌ ده‌س ئه‌را په‌رده‌گان نه‌وردمه

هاتیا که‌ور بن و

به‌ن به‌ن له یه‌ک بتۆچی‌هن

ک له دیمه‌گه‌ی من

له پیله‌ مار دهرتید و

له که‌ور په‌پوله‌ی رهنگامه!

وه زنه‌ار هاتمه

له شانجه‌نگه‌کی کلگه‌یلیم

ک ههر کام وهره‌و لایگ

زورور که‌ن له پی‌نۆسه‌گه‌م و

نه‌ هیلن بنۆسی شه‌و و

نه‌ هیلن بنۆسی رووژ

نه‌ هیلن بنۆسی ده‌لیا و

نه‌ هیلن بنۆسی سارا!

پر ده‌م خونه

له شانجه‌نگه‌کی دگانه‌یلیم

ک ههر کامیان له دووتینگ هاتنه!

سیامک نجفی (Siamak Najafi)**بو‌ش**

وه کتاوه‌یلی ک نه‌خوه‌نیده

وه خه‌وه‌یلی ک نه‌یده

وه قسه‌گه‌لی ک نه‌شنه‌فتیه

وه سه‌فه‌ره‌یلی ک نه‌چیده

ئه‌رام بو‌ش

بو‌ش

له‌مس پووس گهنم وه‌هاره

له په‌نام بژانگ کام شا گول

رهنگ مه‌سی ده‌ی

چنین لیمو نه‌وبه‌ر

وه ناو کام ده‌س سه‌رمه‌س

له له كهى خۇن شوون جهنگ
 له قهواخ زهنگن شهنگ
 له نايه مهيل بيدهنگ .
 تو بيزارى و منيش ناجزم
 له قسهى هۆچ پۆچ ...
 سهركرده هووفنهگان دنيا
 كه جوور ساتوور كولېگ
 سهركه موترهگان برن،
 ههروه ختى بتوان
 وه فيكهنگ و لايتېگ كه نه ويرانه،
 ههناى خولى مهسيان بكهيد
 نايه ميزايه خه نه ناو قهساوخانه،
 باخ سهوز زنگانى كه نه وشكه سال سهده.
 تو بيزارى منيش ناجزم
 وهختېگ منالهيل نازار
 ژيان و ناوتيان
 وه شوون زام پايه ييليانا كيشن،
 جوانه ييل جوانه مهرگ
 وه له ناشق بين
 دهس له سهرك دل دانهن و مرن .
 داېك و باوك
 له چه نوقاينېگا رهنجيبوه بن .
 من دلّم وه چه خواهش بوو !
 تو وه چه نارام بگرېد
 من وه چه ناسوده بم
 تو كهى بيننازار
 چوار ماچ نورانى
 له خواهه بسينيد !
 من ههركه چه وهرى ...
 پيرووترين سهفهر ژيانم
 تويش چه له ناسوو
 رووژهيل خواهه شبه ختى گشتمانى.

رضا جمشيدى (Reza Jamshidi)

نازار ناسمان كهو

ترسم دوواره بوډهو چهو
 بيلا شهويش بچوده خه
 نازار ناسمان كهو
 ئمشه و ئهراى چه چيدنهو
 دهردد وه گيان مانگ و خواهه
 يهى شه و نه چيدن بى خواهه
 ههركه چى توواى وه بان سهركه
 ههركه چى توواى وه بان چهو
 مال تو هاله ناسمان
 ئهولا ترهك وه كهش - كهشان
 بيووشه خدا بيليدنهان
 وهو ساي چهويل كالدو
 ههم پرشه پرش نوردهو
 له خواهه شنهفتم سورده
 دنياپه شيو هورده
 چو دل وه ليد ههل كهنمهو
 تا لهى ههنازه تيبه يده بان
 خواهه ره سيده ناسمان
 مانگ و خواهه وه ههسارهگان
 چن تا خواهه بان بشارنهو
 سهركه گول دار بايهى
 تو نه فهريده و نه ييش كهى
 ئهزبه خاسه كهى خواهه
 چوووه بوډ نه گهر بوه يدهمهو
 يهى ههكه گول هاباوشد
 يانه خدا دايه بهشد
 قسه ييل خاس و خواهه خواهه
 دوواره چرچگانه مهو
 بيل شان بيهم وه شان خواهه
 بوډيدن ئه و زووان خواهه

وه گيان خوهم وه گيان خواهه
 سفرهى دلّم وه لاد خه مهو
 سهران سهركه سراو تنى
 هوونكى پهراو تنى
 چهو كهوگهى زههاو تنى
 ئهسيهن ئهراى بالاد كه مهو
 ههناك خاون كاره گهم
 ئهى سهول باوه ياره گهم
 داوود كهو سواره گهم
 نه زرينگ بيتايى خواهه زو
 بهو ئى گوليله وا بكه
 وههارى تر وه پا بكه
 ئى خواهه جاوه جا بكه
 روژهو بكه تيره بكه شهو
 پر له خووسه ييل كهو كهوم
 وينهى سيه يلكى شهوم
 دردد وه ناو هر دگ چهوم
 دى كى توويدن بايدنهو

كه مووتهر

كه مووتهر هيز گر وهى كوردسانه
 بچوو باله و بگر وهى ناسمانه
 بچو بوډ لا بوهن دى دشمنيدان
 كه مى دوسى بكارن وهى جههانه
 بچو يهى شاخه زهيتونېگ بنه و دم
 بكارهى ناو ههركه چى پادگانه
 قسهى خواهه خواهه بكه له عشق و دووسى
 ئهراى ههركه چى منال بى زووانه
 دلّد گرياس وه ئى دونياى خهراوه
 دلّد شكياس وه ئى واران ژانه
 كه مووتهر چهن خدا ها ئى زه مينه
 كه مووتهر چهن خدا ها ئى زه مانه
 چهنى دونيا پره لهى زالمه يله
 وه قههتى نايه مهيل مهره بانه
 كه مووتهر هوردهو خواهه بو ئه زيزم
 جههان پر له گلوله و تير كهوانه
 بوه ئى په رچهم سهوز و سفيده
 بوه و بيوش يه په يام كورده گانه
 كه بان تا يهى ولات خواهه بسازيم
 كه بان دووسى بكاريم وهى جههانه

دیوار به‌رز

چۆ دار وشك كرده قسمهت ته‌ورمان برا
ماله ئه‌ز یزه‌گه‌ی خوه‌مان كردن وه‌ قه‌ورمان برا
تا یه‌ی زه‌مان نه‌واریه‌یم لاوردن ئه‌ورمان برا
هه‌ر خوه‌ن وه‌ نه‌وس و ریشه‌خه‌نی نانه‌یل چه‌ورمان برا
تا جاریان بخه‌فتیا شق دانه‌ که‌ورمان برا
دیونی ته‌وره‌ ده‌سه‌ یل پیس هه‌م ها نه‌ ده‌ور مان برا
دیرن وه‌لی وه‌ سه‌ر تیه‌رن تاقه‌ت و سه‌ورمان برا

*****

قه‌یره‌ز دلّ خوه‌د دی وه‌ که‌سی دلّ نه‌وه‌سامه
من میخ‌ برا و خوه‌ه‌شگیمان وه‌یره‌ کوتامه
تا خال ده‌مد دۆنمه‌ چه‌و، نام خودامه
هر شیره‌ کورئ دیمه‌ له‌ هه‌ر کووره‌ برامه
وه‌ی قیره‌ت کوردیمه‌ وه‌ پشتت مه‌ وسامه
تا وه‌خت ره‌سینت سه‌ر ئه‌و جاده‌ده‌ جامه
من کار دلّم کار دلّم بی تو ته‌مامه

دیوار به‌رز بی ده‌رئ کیشه‌انه‌ ده‌ورمان برا
هاتن و ده‌روه‌ چه‌ یل به‌سان کوشانه‌نه‌و چرا خه‌ گان
یانه‌ له‌ هوز وشکین واران وه‌ ده‌ردیان نیه‌ خوه‌ی
وه‌ر نانه‌ باخ و ده‌بشتمان ریشه‌ یل داره‌ گان که‌نین
ته‌وره‌ وه‌ بان شانیان هر چی کچگ‌ شکانه‌نو
تا چۆزه‌ ده‌یم و گوّل چه‌قی تا گر خوه‌شی توای بکه‌ی
له‌ شون جه‌نگ نه‌چیمه‌ هه‌ر خوه‌ شم وه‌ د شمه‌نی نیه‌تی

هه‌ر چیگه‌ هه‌لأل ها له‌ زه‌ مین بی تو چه‌رامه
هه‌ر وه‌خت وه‌ره‌و مال مه‌ بایدن قه‌ده‌مت سه‌هوز
تا به‌رزی بالای تو دۆنم هه‌ خوه‌شی که‌م
هه‌ر شیره‌ ژنی ها له‌ زه‌مین خوه‌ه‌شگمانه
ئه‌سه‌لن رخدو ئی هه‌ره‌شه‌و قاله‌ نه‌چودن
هه‌ر وه‌خت تو تیه‌ی ئه‌سه‌په‌ نم ئاماده‌ی دیوده
ده‌ردد وه‌ خوه‌مو هه‌ر که‌ وه‌ لامه‌و فه‌ره‌ خاسه

عزیز بازوند (بیرانوند)^۱ (Aziz Bazvand)

نَمَزونین چَنی آباده‌ جامون
سَر کِینی "دِزه‌ بیداده‌" جامون

***

أَسَه‌ بو سیلِ گوشه‌ گیرِیئم که‌
هَلّاجِ داخ و دردِ پیرِیئم که‌

***

نه‌ مجنون و نه‌ فه‌ردِم بنیسن
دو بیتِ عشقی وه‌ یادِم بنیسن

***

گه‌ ای زورِ خُماری نیمه‌ وازن
مَزونِم جادوئن، چاچولّه‌ بازن

***

خَریویکِم، دیارتِ آرزومه‌
مه‌ گه‌ چیمِ خُمارتِ آرزومه‌

***

دیارِ کاسی یل و مادّه‌ جامون
ریاضتِ کیش دامونِ گَروینِم

وه‌ نازی لیوه‌ گه‌، زنجیریئم که‌
تو پیرتِ کردمه‌ وه‌ داخِ دُوبیری

نه‌ وه‌ شاعرِ نه‌ استادمِ بنیسن
دُما مِردنِ آرا شادیِ روجِم

دو چیمتِ چُوی دو نرگسِ پر زه‌ نازن
فریو سیلِ نوکومتِ نِمپیرم

نه‌ مَنصوَرِم، نه‌ دِارتِ آرزومه‌
خُمار و درده‌ بارِم ای خَریوی

۱. استاد عزیز بازوند (بیرانوند) پیر سنگ‌تراش لرستان، فرهادی که به قولی عشق لیلی در سر دارد، و اهل ادب او را پدر دوبیتی لکی می‌دانند؛ از شنیدن خبر پاگرفتن انستیتو فرهنگی یارسان ابراز خوش‌حالی کرد و دوبیتی‌های فوق را به شکرانه‌ی انتشار شنوری به خوانندگانش پیشکش نمود.

هلاج گيون مسکينه هناسيم
نه تو ای ویرم آ چینه هناسیم

***

دلّه، آییننه، کشفه، حضوره
وه مشتاقیل نمرسم، وه زوزه؟!.

***

آزا چوله گه آ موسین، مزونم؟
یه چن ساله گه جاسوسین! مزونیم!

***

حوالیم ای در مالیم بیرسین
تو چوی بیگونه سرسالیم بیرسین؟؟

***

بائه قوش حسرتم قوته مکیشی
فقط چیمیل تو خوته مکیشی...

***

تو گیسیت بیت فال چل سروئه
مترسم ناکسی بوشی دروئه!

خمت دل سوز و شیرینه هناسیم
نه مه گشته زمونه ای جیایی

شراو معرفت، امواج نوزه
مه دوبر و وعده دوبر و آرزو دوبر

وه دل دشمن، وه دم دوسین، مزونم
چنیگه ای حسویدی نوته موزین

مه بیمارم، گنه حالیم بیرسین؟
منینه تا دما مردن وه نازی

دلیم دنیا وه آشوته مکیشی
یه م بوشم، خیالیم که نقاشه!

تو برمت چوی هلال مونگ نوته
اگر بوشم تونین ئوبر گلارم

علیرضا خانی (ایوان) (Alireza Khani)

دهم تهقه ئ وهل مانشتا

وهتوو ویزئ له گهل مانشت

گفتگوی با قله ی بلند مانشت

دیم یه مانشته، چو جار جاران
مات و خهم بار نیله سواران
چهن میر، چهن شمال، چهن خان و سلتان
هاتن وه پاگه، نیشتی له میلکان؟
تهقه ئ کام تفهنگ لیه وه ریند؟
سی سه مای کام ئیل، ئیمانده رده؟
قیقه ئ چه رخ کی، هوشیارید به رده؟
تهمه نگا دور کهر کام سووسه ن خالید؟
دایم سهر به رزید، هاوشاند کی بو؟
چهن خانت دیده گهن و خاسه وه؟
ناود له هور میژوو بردنه!.

ئمروو چیگم وه پائی قوله ئ سهر داران
به رگی رزیاگه، له توله داران
چریم هه ئ مانشت، چهن به گله ربه گان
ماد و ساسانی، چهن ئه فدا ل و خان
هه له له ئ کام ئیل، ها له سهریند؟
تهمه نگای کام باز، مل به رزد کهرده؟
پاتشای کام دهیر، ماوا تید کهرده؟
ت ماوائ گهور کام کورده مآید؟
خان سفره شوور میلکاند کی بو؟
کی له دهوره ئ ماد، گلد داسه وه؟
چهن دهور پاتشایل، ژیرپاد کردنه؟

پیری دیاره جوان مەنیده
 له بهزم کام شا، سۆزنا ژەنیده؟
 راسی تەمەنگای چ کەس کردیده؟
 شپۆت ئرا کی، ئەلزانیده؟
 له سووسەن خالان وه کامیان رەسید؟
 کام ئەسپ کەلر، هوشیارید بەرە؟
 هورەئ کام تووه مەلەرزان گیاند؟
 رەفتار کام کەس، بۆه نائیند؟
 چۆ بۆن، چتەر بۆن، قەوم و خزم و خیش؟
 له دەوران پیش هەر تو مەنیده
 تافەئ کام ترنگاو، ت ئەژنەفتیده؟
 نازک نەوہالان کام دیار دیدە؟
 شازادەئ کام شار، تەون تید ئەلۆهسی؟
 کام سوار، ئەسپی له یالداو دا؟

له دەورەئ زەرەشت، ناوکم بریاگە
 ناونازاریم نانه وه مانشت
 له مەرخەزار دەشت ئەیوانە
 هاتن وه پاگم نیشنن له ساینم
 چەنی زلف شوور سووسەن خالان دیم
 چەن پاتشاھان زایف بۆن و زەرد
 قودرەت جەنگ قەنەهارەوه
 دەورەئ گەوران دیم وه رۆ دەنەوه
 چەن پاتشاھان له بهزم و سۆر دیم
 سی سەما و فەتای سووسەن خالان دیم
 شیر گیریاگ له زەنجیر دیمە
 قیقەئ نازاران له دۆر ئەژنەویم
 له ژیرا وه پیم هجووم هاوردن
 له بهزم خاسان بال دراوردن
 تەمەنگا کەردن نیشنن له ساگەم"

شیرینی شیوہئ کام نازار دیدە؟
 چەن ئەفراسیواو، چەن رووسەم دیدە؟
 وهچ و وهچەرزای چەن ئەمیر دیدە؟
 ئرا کام سەردار، چەوہیل رەژیدە؟
 کام شا دلگرت، دل وه کی بەسید؟
 زولف کی پەشیو خاترد کەردە؟
 بیت کام شایر، لەرزان سقاند؟
 کام ھاکم خاس، ھاتە بالیند؟!
 راسی تاريف کەر، له دەوران پیش
 تاريف کەر بۆنم چوہ ئەژنەفتیده؟
 مەزەئ ئاو کام کانی چەشیدە؟
 چەو کالان کام ئیل پەسەندیدە؟
 نازار کام ئیل، دل وه یید بەسی؟
 شکارچی کام ئیل، کەلەیلد راو دا؟

جواو مانشت

م له دەورەئ ماد، ناوم نریاگە
 دالگم کورد و باوگیش پشتهلپشت
 وه چەو خوەم دیمە ئەو ئاریوچانە
 خان و خانزاینەم، بەگ و بەگزانەم
 چەن خان چەن ئەمیر، چەن تشمالان دیم
 چەن سووسەن خالان له پائ من وینەرد
 خان مەسۆر دیمە وه قەتارەوه وه
 م کولگاو دیمە وه پاوہنەوه
 ماد و ساسانی دەوران دۆر دیم
 ھەلپەئە و شادی کوردەمالان دیم
 سوار کەلر له گەنگیر دیمە
 دەسەئ چوویی کیش چەو کالان م دیم
 وهختی لەرزەیان تەماشام بردن
 ئەوسام لەرز بۆم یەئ گەز مل کردم
 "پاتشایل خاس، هاتن وه پاگەم"

ئەسكە شەل^۱

كووهوكەر: ژيار جههانهرد

پياگ و ژنى له ئاوايىگ ژيان. دو گله منال - كور و دۆبه تىگ - داشتن. ژن رووژيگ برنگ^۲ كرد و نهخووش كهفت و ئەو رووژە تا ئىواره نەلكرد و ئەمەر خودا كرد. له دۆبايى سالى پياگ ژن تر خوازي. باوهژن فرە وهل منالەگانا بهينى خووش نهۆ. باوهژنەگهيان فرە نازار و ئەزىه تىيان دا و تا پياگ له مالى داو دەر وهشكيا وه پىيانەو.

مانگ ناوگ تاوسان بو. پياگ له سەر جيه خەرمان^۳ پساي تەرتەگه^۴ شەن كرد. تەرتەگه^۵ زهرو بو^۶ و تواس له ماسيه گه داگرى، قاترەگه^۷ هەلتىزگان و دەرچى. پياگيش ناوشوونى و هەرچى وهوشه لى كرد، جيه لى گرت و فرەتر دۆرهوكهفت. نائەوسەرى و قەيرى له شەبه دۆرهوكهفت و قاتر له هەلەت كيشا ئەوبان و وەر نا له كۆبه. له پاتاو^۸ كۆبه گه گرتەين و چينه و كوولى و هاوردە وهين تا نزيك شەبه گه. قاتر سلم كرد و ئەونزيك نهچى، پياگ هەرچى قەمچى لى كيشا قاتر جيه لى كرد و هەر وەرەو دۆبا زورور كرد. لهى ئانه ديوپىگ له پايى دار كوجينگا سەر هاورد و خوئين نيشان قاترەگه دا. قاتر شان خالى كرد و پياگ كوتا وه زهؤوا و دەرچى. پياگ هەلسا و تواس خوئين بته كنى دى يه ديوپىگ ها له بان سەرى! ديو په لام پياگ برد و وەت: «به چەن رووژە له ورسى گيانە تيم نەماگه! باهەس بخوهمەد!»

پياگ لى لالکياوه و كهفته تەپەتەپ و دەس وه داوانى بو و دەمى قسيه نەگرت، وه شل ورەو وەت: «ئەگەر نەخوهدەم، يه دۆبهت نازەو تازە جوانى ديزم، دەمه يى پيد!»

ديو ئى قسيه ئەژنەفت فرە خووشالەو بو و له خواردن پياگ ساردەو بو و وەت: «خوو له يوا خاسه. ئمجا كه يى دۆبهتەد ئرام تيهرى؟»

پياگ وەت: «سو ئى وهختە بهوره و ئرا ئيره، خوهم تيهرمەئى»

ئىواره پياگ هاتەو ئرا مال و په كەر و په شينو بو. ژنىش سەر كردۆبه سەردەنگى و وەت: «ئرا هيچى نيه خوهرى ئرا په كەرى؟»

پياگيش هال و هەكايەت ئرايى واژگوو كرد. ژن له يى باسە فرە خووشالەو بو و وەت: «خوو چ خاستر! ئه ئرى ئى دۆبهتە دى وهخت شوئيه و له ملمانه بوو. نانخوهرى له ملمان كهفن!»

پياگ وەت: «ئاخر چۆم بوو! يه دۆبهتمە! له خودا خووش نيه تى ك بخه مەيى دەس ئى ديو خودامەناسه!»

له يى ئانيشه كور خوهرى كردۆده خەفتى و گشت قسيه گانبيان ئەژنەفت.

باوهژن وه هەر شيوه ئى ك بو قانى پياگ كرد و قرار بو سو سەرمل دۆبهت بشوورن و وه بوونه يى يه ك بچووده تله و باوگ و نان و ئاو ئرايى بووه ئى؛ كلئ بکەن ئرا سەر خەرمان.

ئى رووژ نيمه روو، كور گشت قسيه گان باوگ و باوهژنى ئرا خوهرىك واژگفت كرد. خوهرىك و برا دەسوهره كى كردن ك چۆرى چاره يى بوئنهو. بۆيه نيمه روو باوهژن ئاو ناؤدهوبان ناگر.

دۆبهتەگه كه مى بارلەتر و دانانتر بو، وەتە برا: «ئەوسە باوهژنمان ئاو ناسهوبان ئرام يه گ سەرم بشوورم. هەناى سەر شوورتەم و تواسم سەر شانگ بکەم، ت تيهيد و شانگەگەم دريد و منيش نەمەوسەرد و هەرچيگيش وەتم شانگەگەم بەره و ئەگەر نەوسى هەمره باوهژنم كوشيدنەم، وه گووشدا نەچوود و ت هەر بەرچوو و نەوسيه! وه ئيجووره تۆبه نيم له دەسى راهەت بۆمن و دى كەم بكوشيدەمان و بنه ييدەمانه گاوشه!»

برا و خوهرىك وهل يه كا كايە^۹ كردن. هەنايى باوهژن سەر دۆبهت شوورت، كور پىر گومەيلى بزمار كرد و چى ئرا ناو ديواخان. دۆبهت هات ئرا ناو ديواخان و تواس سەر شانگ بکەيىد؛ له ئى ئانه كور دا وه شانگا و دو پا داشت دووان تر قەرت كرد و دەرچى. خوهرىك نائەوشوونى و وەت: «شانگەگه

۱ - رهاويت: واليه پەرنەو له سال ۱۳۳۲ له ئاواى ئەو هەل و ئار فەتلا له ناو بنەمالەيك كوردزوان چەو هاتتەيسە دى، ئى بەرپزە وه كار كشتوكال و باخدارى سەرقاله و له هيچ خوهندنگەئ دەرس نەخوهرى به لام فولكلور فرەيگ وهك: هووره، موور، لاوه لاوه، بنملى، مەتەل و... هتد له سينگى خەفتيه.

۲ - bring نامپاتيس .

۳ - ciyexerman شەبه، شوونى ك خەرمان ئرا زهرو كردن نەنە ناوى.

۴ - tert شەنەئى هوولە كرايگى ك هيمانى نەبۆسە ماسيه.

۵ - zirew bü گەنمەگەيى جياوه بو و دى كەئ نەمن

۶ - pataw پامان، داوانەى كۆه.

۷ - kaye دەس وه يه كى كردن.

بێئەرمو، ئێرا کوو بەیدەئ؟ هەمەر باوەژنم کوشیدەم! بوسیه بوسیه...!» کور لە سەر ئاسوو چێ وە ئەورژوا و خوەیشکیش لە شوونێ ئاوا بۆ. وەختی لە سەر ئاسوو ئاوايا بۆن و دی کەسێ وە چەو نەو، دەس دانەودەس یەك و بیاوان بڕین و ئاوەدانێ وەجی، رێ فرەیینگ کردن. لە کوو باریم ل کوو بژنەویم لە دیو بژنەویم.

لەین دەما دیو لە سەر خەرمان فرە چەوهرێ دۆبەت بۆ، گووایی خەوهرێ لێ نەو. وە هەر شێوهرێ بۆ پەیی برد ك وەل براگەیا دەرچییە؛ شوونییان گرت و هەلەت بڕی و بیاوان وە جی تا دۆر و نزیکییان کرد. لەبێ ئانە ك دۆبەت و کور کەفتە هامانچێ. خوەیشك و برا پاپان تەنو کردن و دوو پا داشتن دوواتر قەرت کردن و وە هەناسەبڕکی دەویان. دیو دەم ناؤد ئەوبانیان و خوریا ملییان بووسیهن! کور دەس کردە ناو کەمچانەگەیا^۱ و گومەیل بزمار وەشانە شوون خوەیا. لە ئەمر خودا ئەو دەیشتە بۆیه بزمار و تیخسان تیز! دیو هەووشییە خوەی نەو و وەر نا لە ناو ئەو دەبشتەیی تیخین و بزمارینەو، تمام گیانی ئازانیاوەو. پا وەرەو هەر کوو نا هەر تیخ بۆ. دیو جبن گرتەیی و قینی هاتەوبان و فرەتر خوەیی هەلۆهشان و زوور هاورده خوەیی؛ ئەمانی هەرچێ فرەتر دەو کرد، تیخ فرەترێ چنیە گیانیەو! خۆن فرەیینگ لە گیانی چێ، دۆر نزیکییان کرد گیانی سەردەو بۆ و وە لاو دا لە زەو. کور و دۆبەت لاوە کردن دین دیو لە شوونییان کەفت، سەسو کردن^۲ و وسان. دین ك جموجۆل نیەكەییند، هەلپلپانەو^۳ و چینه بان سەری دین گیانی دەرچییە. وە خەیاڵ ئاسوودە رێ خوەیان ترکانن وەلێ لە تیەنییا هەلاک بۆن و شەك و شەیت، ملاقییان وشك بۆد و لە وەلەكەتیا سەر قول نەگرتن. وە چوار بالاً مینەیی ئاو کردن. لە دۆرەو چەووییان کەفتە یە سەوزە و مەرەنی. کور و دۆبەت هەئ پایی ئاوکردن. کور کیشا وە قولا و لە نواتر لە سەر سەوزەگە! تماشایی باترێ کرد دی یە کیهنی و ئاویگە! لە ئانە سێ دەنك کەوتر هاتن و بە کلییان وەت: «لەبێ ئاوە نەخوەین! ئی هین بنیایەم نییە!» تا دۆبەت یە ئەژنەفت. چرپیه و برا و وەت: «هەیی برا! سەور کە لە ئاوەگە مەخوە، مەگەر ئەژنەفتی کەوترەگە چو وەت؟!»

کور لە تیەنییا ملاقێ وشك بۆ، گووش نەتەکان و مفا نا لە ناو ئاوەگە! تا خوەیشك چنیە بان سەر برا، برا سەر هیز دا و بۆوە ئاسکی!!! خوەیشك دەس نا لە سۆرتە ئرایی و دەس کردە شین کردن و موورهاوردن ئرا بیکەسی و بەدبەختی برا. وە گەرمایی تاوسان یەیدەنە پووکی دا^۴ و وەرەنیسك دا. گیرى و هاوار و هانایی فرەیینگ کردن، وەلێ چشتی ئەوبان دەسی نات و وەنك ناھمی و رەنج بیوەر خوەیی برای وە شكار بۆی چۆ دەبیری^۵ بان گرتەوەر و وە دەم گیانەو وەرنا. ئیوارە وە دەم گیانەو خوەیان رەسننە سەر کیهنی و ئاویگ لە پایی دار فرە بەرزێ لە نزیك ئاویینگ بۆ. ئاو خواردن، هەنایی هەلاکییان دەرچێ. دۆبەت و ئاسك برای لە تراس چینهوگژ دارەگە ك ئەوایی کەسێ ئاسکەگە بکوشی یان گیانەوهری خەفەتیان بەیید. ئی روژ نیمەروو، یەکی لە رەوکهوانەیل دوو سێ گلە یاو و قاتر هاورد ئرا سەر کیهنییەگە وە ئاو. چارواگان سەلم کردن و لە ئاوەگ نزیکەو نەوژن. رەوکهوان وەختی ئیسفایی ناو کیهنییەگە گرت دی شێوهری دۆبەتیگ و ئاسگێ کەفتەسە ناوی! زۆ هاتەو خەوەر دا وە پادشا و ئی گەپە ئرا واژگفت کرد. پادشا و چەن گلەئ لە خزمەتگارەگانی، چواربال کیهنی و ئاوەگە چاتمە دان و هەم ئاسك و هەمیش دۆبەت گرتن و بردنان ئرا مأل. پادشا چەوئ کەفتە ئی ئافرەتە جوانە وەئ رەنگینی و خوەشیدیمەنییە، دلێ چنیەوویی و وە سەر ئەو ژنەگەیی خوازییەئ! ژن گەورایی فرە بەدی لەئ هەو^۶ بۆچگییە هات و خۆنی بییایدە پی تیری نەکرد. چەن مانگی و بەرد و کاشی وە جییگ رەسی دۆبەت باردارەو بۆ و پا لە مانگ بۆ. ئاسکیش ك خنی ئایەمی داشت هەر لە لایی خوەیان بۆ و هەر چۆ ئایەم ناو و ئاو خوارد و رەفتاریشی چۆ بنیایەم بۆ. ئی دەمیشە هەو گەورا هەر لە مینەیی مسەوسەئ لێ گەردی ك چۆن توش شەر باریدەیی. تا یەئ ئیواران وە دووس دووسییەو هەو بۆچگ و ئاسکەشەل وە لا برد ئرا لیو چەم و لایی گولەم فرە قوئێ لە خوار ئاویەگەو بۆ. هەنایی نزیك گولەم کردن. هەو گەورا وە لاشان دا وە هاوھەوگەیا و لە بانا خسەیی ناو گولەمگەیا و تقما بۆ! ئاسکەشل هەرچێ سمکوو کرد و بوولانەو کەسێ نەو باییدە هانایی. هەو گەورا قەبیری خاپوورە کرد و دۆدەل دا تا ئیوارە، ئیوارە خوەیی کز گرت و دایەئ لە شین کردن و روو روو کردن.

پادشا وەت: «چووە بۆیه! ئرا گیرى?!»

هەو گەورا وە دروو دەلەسە پوورانەیی و وەت ك هەوگەئ پایی سڕ بردگە و کەدفتییەسە گولەم.

۱- hamaç ناماچ، دەسبڕەس

۲- kemçan جووری کيسهين دەسچنە ك له تەلیس بۆچگترە و لەیە وەر زوورم هۆردەهەوالە نانەسە ناوی

۳- sisewkirdin شلەوکردن، وە نارام چین

۴- helpilyanew هەلگەردیانەو، هەلۆگەردیان، گەرانەو

5 - pü k dan

6 - deyrî

7 - hew

دۇيەت كە كەفتە بن گولەمەگە و چىيەوژىر؛ دى لە ئەمر خودا بن ئى گولەمە قالاچەيگە و ئونچىگ خواردمەننېيە ھا لە نايى! يەويش لە بن قالاچە جىگرەو بۇ و دوو سى رووژە پى چى جفتى كور لىفانگ ھاورد، ناو يەكلىمىيان نا حەسەن و ناو ئەو كەيش نا حەسەن. دۇيەت پەل مەمگ نا لە دەم مئالەگانى و شىريان دا.

پادشا فرە پەكەر ژن بۇچكى بۇ و ھەر رووژ لە ناو فكري بۇ، ئرا ئەين ژنە چمانى وە بان دنباوہ نەؤ! دۇبايى پرس و ھەفتى، ژن گەورا پايى پادشا كر دوؤدە يەى كالاشەو ك ئى ئاسكەشەلە بايەس سەر بوورى! پادشايش ھىچ ملەوژىر ھىلى نەورد و ەت: «ئاخر چۇن سەرى بىرم؟ مەگەر بوو!» ھەر رووژ و ھەر شەو سەر كر دە سەردەنگ پادشا ك ئى شكارەشەلە سەر بوورى. كاشى وە جىيىگ رەسى پادشا، دلنەوہ رازى مەژبوور بۇ ك فەرمان دا وە ەزىر ك سەرى بوورى.

لەين دەمە ئاسك گشت قىسيەلييان ئەژنەفت. ەزىر چەقوو ئرايى تىژ كر و پەلامى برد. ئاسك دەرجى و دەم كر دەو لىو گولەمەگە. چىيە بان سەر گولەم و ەت: «ھەين خوەيشكە!

چەقوو تىژكەرانە // سەر برا برانە!»

خوەيشك لە ژىرا دەنگى ھاتەويان و ەت:

«تەم و تەمەلۇلە

بن گولەم قۇلە

حەسەن ھا ئى شانم

حەسەن ھا ئەو شانم!»

ئاسكەشەل ھەنەي دەنگ خوەيشك ئەژنەفت ك مئال ئرايى بۇيە. فرە خوەشالەو بۇ. لەين ئانە ەزىر لە قسىەلييان گووش تەكان. فرە ئالاچەوئى ھات و ەو گورجانەيىگەو چىيەو و ئى خەوەرە دا وە پادشا. پادشا خوەين ھاتە بان سەر گولەم و دى ئەرى راسە ئاسكەشەل پسايى وەل دۇيەتا لە بن گولەم قسىە كەيىد! پادشا ئاسكەشەل گرت و ماچ تىولى كر و ھەر ئەو رووژە فەرمان دا وە مەردم ك كەسى ئزن نەيىرى تا سى شەو سى رووژ نە خوەين ئاو بخوەين، نە پەس و پوولە و ولاختيان.

دۇبايى سى شەو سى رووژ زواندارو بەسەزوان گشتى لە ەيشت تىەنييا ھالاک بۇن. پادشا فەرمان دا گشتىيان ە يەكەو پەس و پوولە و ولاخ و چارەوادان رشاننەو سەر گولەم و خوەيانش لە لا ژۇيەرييەو مەف نانە ئاو. ھەنەي دەم ھەلگرتن، چووورى ئاوە بن گولە نەيشن و قالاچە كەفتەودەر! ژن و ھەر دوو كور كوتا لە باوش و ھاتەو دەيشت و دەس كر دە مل ئاسك و ە مل يەكا دەس نانەو گىرى. مەرد گشت ئالاچەويان ھات و ھەيىران بۇن. پادشايش چى و باوش كر دە مل ژن خوەين و لە گشت جشتى رەسيەو زانس ك ژنەگەوارگەيى ئىجوورە كر دى وە سەرى ھاوردگە. ھەر ئەو رووژە گرت لە تىتگ ژنەگەورايى خراوكارى و ە ناو ئاوايەگەيا كر دەيى لومەي بەسات. ئەما ھەم دەق دللى ساف نەؤ و قاتر چەمۇشى زين كر و سەر ژن گەورايى دەلەئ بەس وە پىوہ و قەمچى لە قاتر كىشا. چۇنەو ە ناو درگ و دوال و كوچگ و كولووما كىشايش، ئسمنايى لە گيانى ە نازا نەيشت و گيانى دەرجى. ئىوارەيى ئەو رووژە دەنگ سازنەچى كر دن و ھەفت شەو ھەفت رووژ ساز و ديول ژەنين و مەردم ھەلپەرگە و كەيىف كر دن.

راسپهوی یا چهپهوی؟

نویسه: عەزیز نەسین

هه لهوگهردانن: سارۆ خوسرهوی

له دیو نهخووشخانهگه سه دانه تهخت بی. یه کینگ له تهخته کان خالی بی، یه کینگ تریان جوانینگ له سه ری هه لایوی، سه ر و چه و دهس و بازووی پینچیاووه، ته نیا وه دهنگییه و دیار بی ک جوانه، ده نا وه خاتر ئەوهیگه جوور مؤمیایی پینچیاوبهوه، و هیچ لایگی له گیانی وه دهیشتو نهوی، کهس نهزانت ئومری چه نیگه. ته نیا یه ی لای چهوی و بووشایی ده می وه دهیشتوه بی.

یه تهخت تریش ک له ناو ئەو دالانهگه بی یه نهخووش سن و سالداری که دویای نیمهروژ هاوردونهی؛ له سه ری درێژ کیشاوی. جوانهگه له وه ر نازار گیانی هه ر ناو و ناله ی بی، له سه ر ئەویشوه وه ئەو نهخووشهگه وهت:

مامه گیان ئیشه لآ خاسه وۆد. خودا بکه ی ئومر درێژ بی مامه. ئەوه ماوه ی سه رۆژه له ی شوونه هه ر له خودا لآکیه مه و یه بهنده ی خونه ده وارێ کل بکه ییه ئەرا لام. سه واد داری، مامه گیان؟

نهخووشهگه: به لآ چه ن که لاسیگ خوه نیمه، ئمجا ئەوه خهیره؟ ئەرا پرسین؟

جوانهگه: خودا تو کلد کردییه سه ئەرا ئیره. من له گیان خوه م یاس بیمه. ته مام نازای گیانم کوته لکو کردنه، دام فه ره قاننه مامه. وه ده م گرپانه و قسه کردیات و وهتیا:

یه یه نامه ئەرام نانوسی مامه؟ نامه یگ ئەرام بنوس و کهس و کاره یلم له ناوایی له رهوشم ناگادار بکه رهو. به فرما، ئەوه پاکهت و ئەویش قاقهز. ده ی خاسه، دهس بکه یمه پێ.

پیگ نهخووشهگه پاکهت و قاقهز ته رکێ له بان کومدهگه ی دانا، قه له میگ له گیرفان بیجامه گه ی ده ره اورد، قاقهزه گه گرته ده سه و، یه کارتۆن مقه وایی نا ژیر ده سی و خوه ی ئەرا نوسان ناماده کرد.

نهخووشهگه وهت: بۆش بزائم!

جوانهگه وه ده م تف قوت داینه و قسه ئەرای کردیات و کابراگه ییش نوسیده ی.

جوانهگه وهت:

"ئەرا برای وه پێز و خوه شه ویسم عومره شه ل.

وه رجه گشت چشتی وه ئەرک و وه زیفه ی بان شان خوه م زانمه ی هه و آلت بیرسم، له شوونی له گۆل ناسکتر بیرسم بزائم ته ندروستی جنابتان چۆنه" نهخووشهگه وهت: ئافه رین، چه نی خاس له لی زانید.

جوانهگه وهت:

سه ریای نامه نوسان خاس زانم. ئەو نامه یله ک له چایخانه ی ئاوایه گه مان خوه نیانه و من وه وردی گووشه لییان ته کانیا م و له سینهم هه لیان گرتیا م. بهس بابهت نوسان نامه زامه ته.

مامه گیان بنوس!

"ئه گه ر ئیوه تواین هه و آل من بیرسین، من هالم فره خراوه، ئەرا ئەوه هه ر له سوک نهخووشخانه هه ر نا و ناله مه! هه مرای ئەروام له لاشه م جیا نهویه سه و. من خوه م وه کردار داریگ گه ورا زانم ک هه مرای گیانم له دهس نه یامه."

مامه له یه و لا نوسان نامه گه زامه ته. ئه یگ ک ئیسه نوسایمه سه ی چه ندین رۆژ فک ره پێ کردمه و له سینه ی خوه م هه لیان گرتمه.

کابرا گه ک گووشه قولآخ بی ک سه رهات جوانهگه بزانی د پرس ی:

بۆش بزائم ئەرا چه زامه ته؟

جوانهگه: زامه ته، وه خاتر ئەوه یگه ناوه روک نامه ی هیچ نامه ییگ جوور یه ک نییه. راسی ئەگه ر من یاس سه رهات خوه م ئەرات بکه م، نیه کری وه و جووره یگه خوه ت وه پیت خوه شه بنوسیده ی؟

نهخووش: ئەرا چه نیه کری، بیگومان کری، یاس بکه بزائم.

جوانهگه سه ره گه رم سه رهاته گه ی خوه ی بی:

مامه گیان وهخت سه ربازیمان نزیک بیه، ئەگه ر قسه مته بوود سال بانان بوومه سه رباز.

پارەكە رەڧىقەيلىم چىنە سەربازى، بېرىگ لەلىيان ك پۇلدار بىن، خوەشى خوەيان لە ژيان بردن. بەس ئەوانەيگە بى پۇل بىن، تويش گىچەل گەنى ھاتن. لەو وختەو مەنىش چىشتى ھالىم بى، ئەرا جىوھەجى كىردن ئەرك نىشتەمانى بايەد پۇلدار بۇد، پۇل سىكار و مىكار ... كە ھۆر لە مەسلەكە كىردەم، وەتم وەر جە ئەوئەيگە دەسە كار بووم، كار بىكەم و قەيرى پۇل پىشت دەس بىخەم.

ئەوئەسە رەسىمەسە ئىستانمىوول، قاقەزەگەي دەسم كە ناو بېرىگ وە كەس و كارەيل ئاوايەگەي خوەمان لە سەرى نۆساويىم، نىشان مەردم خوەنەوار دام و پىسار جى و رى لەلىيان كىردم. لە شوونىيا دەس كىردمە گەردىان و مەنە كىردن ئەو چايخانە كە رەڧىقەيلىم لە ناوى لە دەور يەكا گىردەو بىن. دە س ئاخىر لە رى پولىسەو ئەرام ئاشكراو بى ئەو شوونە من ئەراي ھاتمە ناوى "تەقسىم" بى.

لە ئەورا لە وختىگا ناوئىشان ناو قاقەزەگەي دەستم نىشان ئىياكە و ئەواكە دام، ھەر ئەوقەرە زانستم، دەور و وەر لە مەردم پىرى. ئايەمەگان ئەوقە فرە بىن سەگ خاۋن خوەي نەناسيا. ھەزار ئەوقەي ئاوايەگەي ئىمە مەردم لەو شوونە گىردەو بىن. ھەر جى تواستم ك بى كىچە خوەم لەو ھەشامەتە قوتار بىكەم، دەروەچ دەرجىگ وە رۇما واز نەوئەي.

فرە تەقالا كىردم لە گۆشەيىكەو خوەم قوتار بىكەم، فايەدە نىياشت. لە گىشت لاىكەو پال نانە پىمەو و خىستەنە مە وەر ھەلمەت خوەيان. وە ھەر كىشەمە كىشى بى ھاتم تا لە شوونىگ داكەراسيام. لەورە، يەككىگ لە ناو مەردمەگەو دەنگ ھەلاورد و دەس كىردە قىرە قىر.

ھەرچى ك وەتيا، لە وەر خاتىر قەربالختى، كەس گۆشى وە قەسەي نەوئەي، وەلى ئەرا ھەر قەسەيگى مەردمەگە دەس تەكان دان و ھاوار كىردىان" ھەر بۇزىت" ئەو قەسەيلە چە بى و چۆن تەمام بى! من ھىچ ھالىم نەوئەي. ھەر ئەوقەرە زانستم داۋنان (مسابقە) دەس كىردىان بى. وەلى وە شىوئەيگ دەودەوان كىردىان، لەو چىاد وە گەرد يەكا مەلمانى بىكەن.

ئەوان ئەوئە جوور كىش خوەيان ھاوردىان و ھاوردىانە قوللا ھەر وەتياي خەرىك شەپ و مەرافەن. ديار نەوئەي كى راۋنرياس، كى راۋنەرە. ھەر وەي بوونەو لە پىشتەو بووقم دان، مەنىش جوور ئەو مەردمە وە ناچارى دەس كىردمە دەوئەي. بەلام وە خاتىر ئەوئەيگە زۆ مانى بىم و ماۋەي دو رۆژ نان نەخواردويم، نەتوانستم ھاوپاي ئەوان بىدەوم.

ئىدى نىەزانم لە پا كەنم، يا لە دۇباۋە قوشمەيگ پال ناپىمەو، يا نىەزانم گىفانەگەم بىرىن، ھەرچىگ بى، وە دەما دامە زەوييا. راۋنەر و راۋنريگ وە سەرما رەي بىن و لەقە ولام كىردن و ھازەتەي نەمن ھەلسەمە سەرپا. لە ناو زام و ئازار و ئارەق و خۇن ھىشتەنەمەجى. خوەم جەمەو كىردم و ھەلسامە سەرپا. ئى جارە چە تۆشم ھات. بىر تەرك دەس وە كوتەك و ئاسن تاۋ دان و ھاتى وەرەو لام. قەيافەيان ترىسناك و چەويان پىر لە خۇن بى و كەف لە دەمىان رىشادىن. تو نەويش ئەوانەي ك پىشتىر كوتەلكووم كىردن و دەوئەي، ئەيانە راۋيان نانە. سى چوارىگ لە چەو قىرمز و دەم كەفاۋىيەگان تون يەقەم گرتن و سوار سەرم بىن. يەكبان ھاوار كىرد: ئەوئە يەكى وە پىس و بىننامووسەكان گىرتىم. ھەر كەس دووس دىن و ئىمان و خودا و پەيغەمبەر دىرى، دايلۇئىسى. ھەر وە ماز ئەوئە ئەو قەسە كىرد، ھەرچى كوتەك وەدەس بى كوتانە مل سەرم.

دەس كىردمە لالەكە لالەك "خودا ھاوار دەسمە داۋانتان مەكەن، من وە نىياز كار كىردن ھاتمە ئەرا شار ئىستانمىوول، وەپىرە خەرىوم... بەلام ھاوار و لالانەوئەم لە ناو ژاۋە ژاۋ ھەشامەتەگە بىر ھىچ كۆرە نەكرد.

لە وەر ئەسەبەنەت كەس گۆش لە قەسەم نەگرت، وە جىاي تىر كوتەل كووم كىردن.

ھەر جوورىگ بى يەككىگ با مەروەت و خاۋن وژدان لە ناۋيان پەيا بى و وەت: "دەس گىر بىەن، با جارى بزانىم چ نىەتىگ ھا ناو دلنى"

پىسار لەلىم كىرد: "كۆرەگە بۆشە پىم بزانم تو راسرەوى يا چەپەرەوى؟"

من وەبوونەي ئەوئەيگە نەزانستم راسرە و چەپەرەو چەس، نەزانستمىش بۆشم كاميانم، ك كەيفخووش بوون و دەس لە سەرم ھەلگىرن، دى وە خاتىر ئەوئەيگە گىانم لە چىنگىان نجات بىم، وەتم:

"ئىوە وىشىن چە، لە خودا وە زىاي بوو گىشتان چەپەرەوئەي". ھەر وە ماز يەكە ئەوئە وەتم، كوتەكىگ بەرزەو بى و پەنج كەپەت كىشىا تەوق سەرما. ئىساس كىردم دىنا رىماسە سەرما. فەكەرەو كىردم ئەگەر جوور مردى خوم كىر و كپ نەكەم يەجا كوشم كەن.

"تو بى بىننامووس! سىپاس ئەرا خودا يەكى تەرك تۇپانىم!". سەرەو چەوم تەف واران كىردن و چىن

وەختاى ھەشامەتەگە لەورە چىن و ئەو ناو چوول بى، وە ئەسپايى ھەلسامە سەرپا، وەلى وە بوونەي ئەوئەيگە فرە سەر و ملىم كوتابىن، نەتوانستم بچمە رىئەو. وە شەلە شەلە كەفتەمە رى تا كەفتەمە ناۋ يەي قەربالختى تەرك. ئەي جار ئەوان چواردەورم گرتن و لەلىم پىسىن:

"راسرەوى، يان چەپەرەوى؟"

يەي جار وەتم چەپەرەو كوتەلكووم كىردن، جارى تەرك زات ناكەم بۆشم چەپەرەوم. ئەرا ئەوئەيگە دلپان رازى بىكەم و لە دەسىان قوتار بىم: "وەتم" سىپاس ئەرا خوداى گەورە راسرەوم!" گىشتيان وە يەي كەشە رىمانە كوولم. ئاي خودا گىان نىەزانم چە بوبىشم ئەرا ئەوئەيگە كوتەكىان نەخوم. ھەر جوورىگ بى ئەيانە لەوانەي وەر بىن باۋژدانتر بىن نەكەفتەنە سەرم، دەوئەي و خوەم قوتار كىردم.

فره له سه‌ری نیه‌چم مامه، وه‌تم راس‌په‌وم کوته‌لکوم کردن، وه‌تم چه‌په‌وم تیر دانه‌لیم، من وه‌تەمامی دەس له گیان خوه‌م شوور‌دیم، ئەقل و هووش له سه‌رم په‌رۆ، چۆنه هه‌تا ئیسه مامه؟ خوه‌میش نیه‌زانم.

وه‌ نه‌قیزه‌ی که‌سیگ له برس‌م هات‌م. جار‌یگ تره‌ک نوور‌ستم چه‌که‌سه‌یل دار وه‌ دەس و ئزار‌یل سه‌فه‌ت له وینه‌ی به‌شه‌ر له ژویه‌ر سه‌رم وسانه‌سه‌ پاوه. له دل خوه‌ما دەس کرد‌مه لا‌لانه‌وه و وه‌تم "ئه‌ی خوای گه‌وره‌ بکه‌ له ری خات‌ر گه‌وره‌یی خوه‌ت کار‌یگ بکه‌ ئه‌ی به‌نده‌ی خوه‌ته چشتی بۆشی کوته‌ک نه‌خوه‌ی!".

وه‌ ئەوانه‌ک له ژویه‌ر سه‌رم وسا‌وین وه‌تم: کاکه‌ گیان من هه‌یمان نه‌چیمه‌سه سه‌ریازی، ئیمه‌ ده‌بیشه‌کیم، جار‌ی چه‌پ و راس نیشانمان نه‌یانه، له کووره‌ بزانی‌م.

یه‌کی وه‌لیان پال نایمه‌وه‌ت: "ئه‌ی په‌س تو چه‌ید؟".

وه‌تم: ئەها، وه‌یجوره‌ پرس‌یار بکه‌، منیش پاش‌خوانت ده‌مه‌وه‌.

هه‌ر وه‌ مه‌ز یه‌که‌ وه‌تم کار‌گه‌رم، کابرا وه‌ت:

والله‌ی کار‌گه‌ری ها؟ بۆش بزانی‌م رهنج‌ده‌ری ... یا چه‌په‌وه‌ی!

دی ئەوه‌ قه‌ره زانستم دامکیشانه‌ زه‌وی و دامپلۆسان.

گیان شیرینه‌گه‌ی مامه، گیان فره‌ شیرینه‌... له ناو ده‌رد و ژانا هه‌لسام و خوه‌م خزانمه‌ ناو دکانیگ له‌و نزیکه‌. ئەوانیش هات‌ن و له وه‌رده‌م دکانه‌که‌ گرده‌وه‌ بین.

خاون دکانه‌که‌ دەس کرده‌ لا‌لکیان وه‌ لیم، ئەری برا بچوه‌ ده‌بیشه‌ت، دکانه‌که‌م مه‌یه‌ پرمیان...

دی دیم ئەگه‌ر ده‌رنه‌چم دکانه‌که‌ رمننه‌ سه‌ر خاونه‌گه‌یا، ئەگه‌ر ده‌ر بچم، خووه‌که‌ولم که‌ن.

وه‌ هه‌ر زلمه‌ته‌تی بی له دوکانه‌گه‌ ده‌رچیم و هاورد‌مه‌ قولا. ئەوه‌قه‌ره مه‌ردم که‌فتنه‌ سه‌رم حه‌د و حه‌ساو نه‌یاشد، هه‌رچی هات‌ فره‌تره‌وه‌ بین، جوور کوا‌ی وه‌فر رۆ له‌ فره‌یی کردن. بنکول مه‌ردم ئستامبوول که‌فتن له سه‌رم. ئۆشن راو‌نریاگ له‌ راونه‌ر خه‌یرات‌ر هه‌نگاو هیز ده‌ی.

به‌لێ راو‌نریاگ له‌ راونه‌ر توند‌تر ده‌ویاد، زانی ئەرا؟ له‌ هه‌یه‌وه‌ت گیانی، فره‌ راسه‌! منیش وه‌ هه‌ناسه‌به‌رکی هه‌ر ده‌و کرد‌یام. ناخ‌ر برام تو بۆشه‌ پیم بزانی‌م ئیمه‌ ئەرا کوته‌ک خوارد‌ن هاتیمنه‌ ئەرا ئەی شار ئستامبوول؟

سه‌رت وه‌ ژان نارم مامه. من دلنیا بیم له‌وه‌، ک ئەوانه‌یگ که‌فتنه‌سه سه‌رم ناره‌سنه‌ قولما، که‌سیش وه‌رانوه‌رم نه‌هات‌ تا نوا وه‌لیم بگری! دی منیش وه‌ چه‌پ و راسا ده‌ویم تا چه‌وم که‌فته‌ یه‌ی تابلۆ نۆس‌ریاگ مه‌رکه‌ز پولیس. له‌ دل خوه‌ما وه‌تم تو بۆشی خودا به‌زه‌یی هاتویه‌ پیم تۆشم کرده‌ تۆش پۆلیسه‌خانه‌وه‌. شوکر وه‌ به‌شت خودا، له‌ پولیس‌خانه‌ی ده‌وله‌ت پاریز‌گاری له‌ گیانمان کریه‌د. هه‌یمان هه‌ناسه‌ی راحت‌ هه‌لنه‌کیشاویم یه‌کی له‌ پۆلیسه‌گان یه‌ی شه‌پاله‌ داناو ده‌ما و وه‌ت:

کوره‌ تو لای گشت که‌سیگ وه‌تیده‌ من چه‌په‌وم!

ئه‌سه‌له‌ن ئەوه‌ تومه‌ته‌ قه‌بول نیه‌که‌م، له‌ ژیر ژان کوته‌ک تتراف وه‌پیم کردن!

پۆلیس ک ئەوه‌ زانیاریه‌یله‌ له‌ وه‌ر ده‌سی بی، دایه‌مه‌ وه‌ر له‌قه‌ و شه‌قه‌زله‌وه‌ و شه‌پازه‌.

وه‌ ده‌م وه‌لیم دایین وه‌ت:

به‌لێ، قسه‌ بکه‌ بزانی‌م، تو چه‌په‌وه‌ی؟

حاشا من ئەوه‌ نیه‌م، من کییم تا بوومه‌ چه‌په‌وه‌.

ئه‌ی، بۆش بزانی‌م وه‌ ئەرا بۆده‌ چه‌په‌وه‌، ها؟

وه‌تم: خودا ته‌وبه‌...

پۆلیسه‌گه‌ وه‌ت: کوره‌ قسه‌ بکه‌ بزانی‌م، چه‌په‌وه‌ی؟

منیش دی له‌وه‌ زیات‌ر تاوشت نه‌هاورد‌م و دامه‌ ژیر پرمه‌ی گریان.

نه‌که‌ن براگانم، نه‌ چه‌په‌وم و نه‌ راس‌په‌وه‌، ئیوه‌ چه‌ین، منیش هه‌ر ئەوه‌م.

یه‌کی له سه‌ر گه‌وره‌ی پۆلیسه‌گان وه‌ت:

ده‌س گیر بیه‌ن، من ئیسه‌ ئەرام رۆشنه‌وه‌ بوود ئەیه‌ چه‌په‌وه‌ یا نا. ئیسه‌ پرس‌یار‌یگ له‌ لێ که‌م ک چه‌په‌وه‌گان نیه‌توانن له‌ وه‌رانوه‌ری دروو بکه‌ن.

له‌لیم پرس‌ی:

بۆشه‌ پیم بزانی‌م، نازم حکمه‌ت چه‌ جوور پیاگیگه‌؟ چۆن ناسیده‌ی؟

ناو ئەوه‌ کابرا قه‌ت نه‌ژنه‌فتویم. ئەگه‌ر بۆشم نیه‌ناسمه‌ی تهمال دیری یه‌کی بووه‌ سه‌رگه‌وره‌گانمان ئەوه‌ جار له‌لیم ئەسه‌بانی بوون و دوچاره‌ دامپلۆسن.

پهنا بردمه خودا و دهس کردمه لاکيانهوه: "خودا گيان بوومه قوروانت راسيه گه ی له لیم ناشکرا که و ناو نهو پياگه بۆشه پيم".
 وهتم ههتمهن یه کینگه وه نهو گهوره پياگه یله ک له ژوبهر سهرم وسانه.
 کهفتمه فکر کردنهوه و وهتم:

خودا له خاسی و پياوهتی کهمی ناکهید، ریز و گهوره بی ها له بان سهرمان، تا دنیا دنیا س ناوی ههر مینی، پياگ فره خاس و گهوره یگه.
 ههر نهوقه ره زانستم لیلاوی لیلیم هات و وهر چهوم تاریک بی. برۆسکه و ههوره تریشقه داوارینه سهرم. دی وه ههر شیوه یگ دانه لیم هوشه تیم
 نهمن. وهختای چهوه یلم واکردم مامه نوورم چه لهی نهخوه شخانه م و تمام سوقان گيانم شکياسه یه کا. نهیه یه ی ههفته س گيانم یه ی پارچه
 نازاره.

تو بۆشی سوقانه یلم بخه نهو شوون خوه یان و بوومه و نایه مه گه ی جارن؟ خوه میش نیه زانم، نیه زانم قولم ها کووره، بالم ها کووره. دهس و قولم له
 جی خوه یان نه منگه.

نه ی دی یه وه سه رهات من بی مامه. ههر له یوا که نه قلی کردم له نامه گه بنۆسه ی. ههر له یوا بنۆس ههرچی زۆتره پۆل ری و سیپال نه رام بارن و له ی
 ئستامبووله قوتارم کهن. له ناخر نامه گه ییش بنۆس: "باقی وه سلام، دهس گهوره گان و چهو مناله یله گه ماچ کهم."

هۀ کایهت شیرزای شیر پهنج

نویسه: سیامک نجفی

وه کوو باریم وه کوو بژنه فیم، بژنه فیم وه مال پاتشا ک چهن رووژۀ له ناوی خوتهو و بوولهنسن. چلچاو پر بیبه، ک دویته پاتشا شیت بیبه. شهوه کی تا ئیواره وهل خوهیا قسه کهیدن، ویشی، ک مناجات و راز و نیاز کهیدن. یا چووۀ نۀرا ناو باخ له بن داره سیفۀگان وهل خوهیا خوهتۀو بوولۀبه. جار وه ختیش وه سهر کهیفه و چما وهل کهسیگا قسه کهی یا چووۀ ناو دیویگ و دهره گه بهسی. دی گشت زانن ک چما دوویته پاتشا وه لی شپویاگه و شیت بیبه.

رووژۀهلی ک چیاده نۀرا ناو باخ، پاتشا وه خزمۀتکاره گانی دهستور دیدن ک هووشیان بیبه پی. یه رووژ شهوه کیه گهی ک چووۀ نۀرا ناو باخ، چووۀ پای دار سیفی دریز کیشی. وه یه دۀف ناسمانگ بووه ههوره تربقه و چهن به لچه دریهی و یه له که ههور شووړ وه بووه مل دار سیف. دویته پاتشا یه قیژۀ کهی. وهختی مامووره گان چنه بان سهری، دویته پاتشا بیهووش له پای دار کهفتگه. ههی هۀلا خهوۀ نۀرا پاتشا و ژن پاتشا بهن. پاتشایش دهستور دهبی هۀ کیم بچرن و بووهنه بان سهر دویته. وهختی تیهن دۆنن دویته، هۀلا ساسه یا. وهختی له دویته پاتشا پرسن، چه بی، نۀرا قیژانی، ویشی من نازانم، خهوم هات، گردم خهفتم. پاتشا دهستور دیدن ک دویته بووهنه نۀرا مال و دی وه پی قه به خه کهن ک بچووۀ ناو باخ.

دویته پاتشایش دی چوه ناو دیویگ و داییم وهل خوهی قسه کهیدن. باده چهن ماوهیگ، چاوی تر پر بی. ویشن دویته پاتشا رگی پره. کهسیش نازانی وه کی رگی پر بیبه. خوهی ویشی له وهختیگوه دی وه پی نجازه نه یانه بچوه ناو باخ، من داییم بیزه کردیم جوور ژن رگ پر. هوچکس باوهر نۀ کردیا ک نایم وهی خودخواریه رگی پر بوو مه گهر وهل کهسیگا بیدن و وهلیا نزیکی کوردو. بهس دالکی ک دایم و دهرم دویته پی له کلک چهوئی بو، وه قسه گانی باوهر داشت.

باده شوون نوو مانگ و نوو رووژ، دویته پاتشا زان گردهی. سی شوو سئ رووژ خیایان تا منالی پهیا بی. دویته پاتشا فرۀ زجر کیشاد تا منالۀگه هاورده دنیا، چۆن منال له وهخت پهیا بیین دا فهره گه ورا بی. دویته پاتشا ناو کورۀگهی ناده شیرزای شیر پهنج. ههم وه خاتر نۀوه ک منال گه ورا یگ بی و ههم په نجهی یه جار قهوی و گه ورا بی. په نجهی ههر له منالیوه چهنه په نجهی منال ۱۰ ساله یگ بی.

پاتشا دهستور دائو ک دویته ته گهی و منالۀگهی بووهنه کویه بکوشن. لباس و دولنگه یل وهریان بژهنه خونینا و نۀرای بارنه ی. له نۀو لاه، ژن پاتشا، زوتر وهل یه کی له قهراولۀگان ک قهراولۀگان بکوشیده یان، کهین و بهین خوهی کهیدن، ک له کویه ولیان بکهیدن و نه کوشیده یان. قهراول دویته پاتشا و منالۀگهی بهیده کویه. له نۀورا یه گله که موو تهر کوشی و خونۀگهی رشنیه مل دولنه گیل وریانا و دولنگه یل وه ریان نۀوه ز کهیدن و دولنگ تازه دهبه بیین بکهنه وهر. دولنگه خونینا ولیه گان وهل خوهی تیریه نۀرا خزمۀ پاتشا.

ژن پاتشا، ئونجگ خواردمه نی و یه شمشر دهسه نوقره یی و یه نۀسپ نۀرا دویته ته گهی کل کردو. دویته منالی له کوولی و بهخت خووهی گریه وهر پا دهبه رکاو یو و چوود و چوود و چوود. رو له بیواوان و پشت له ئاویانی چهن شهو و چهن رووژ ری کهیدن. نۀوقه چوودن ک دی شوون هه تهری له ئاویانی نه وودن.

دویته نۀرا خووهی یه مهری پهیا کهیدن. رووژانه چوودن شکاری چشتی گیر تبری و تیده ناو مهر. کوره گهی، شیرزای شیر پهنج، یه رووژی یه مانگه، و زو زو گه ورا بوو.

*****

کور باده چهن سال بووه توله کور یگ و دی خوهی چووۀ راو کردن. شیرزا وهختی پهلئ هیز دیا و خستیاده نۀرا شکاریگ، له ژیر چنگی دهر چین نه یاشت و مه تلۀقی بریادوه.

له ۷ فهرسهختی پهس کویه له قه ی کهمهروه خستیا خوار. له کهش کهشی ناسمانگ، مامراوی کویه خستیا خوار. یه رووژ له رووژ هیل دی بهلی، یه ناسکه زهرینه ی کهفته وهری ئیبهیش کهفته رته ی وه راو کردن. نۀوقه نا رته ی هه لۀت وه هه لۀت و دوول وه دوول، ههر چی کیشی هاوردیا، نه خه ی ناسک بازی کهش وهختی باز ههل گردیا، دو هه لۀت کردیا یه هه لۀت.

شیرزای شیر پهنج نۀوقه دۆر کهفت ک خوهیچی نۀزانت چهنی له مهره گه یان ک دی ئیسه بوۀ مالی دۆروه کهفتگه. هه ک داشتیا راوی کردیا وه یه بهرۀ کهت یه قه لچه ییگ وه لی نۀیان بی. ناسکه زهرینه ییش له دهور و وهر قه لچه وه یه ناواوه خه یو بی.

خاس تماشا كرد دى بهلئى قالاچه دهر و قايى نهيرئ. ههر چئ گل خووارد دى هه دهر وه قهيه ره ي وه پهيا ناكه ي. ديواره گانيشئ، نهوقه بهرز بى وه هؤچ جوورئ بنيامه نه توانستيا وه لئ بچووده بان.

خووه ي له جيگ داگرد، بزاني چه بوو و راز ئى قهلاي دهر به سياگه چه سن. يا به شكم وه ناكايگوه شكاره گه بايه دهيشت ئيهيش بگرده ي و بزاني تلمس و هكمه ت ئى قهلاچه ي بئ دهر و پهيكهر و كر كپه چه سن.

باده چه نئ دى ئاسمانگ بيه هه وه گرمه. هه ورئ له ئاسمانگوه دا چوورپا خوار و بيه يه نه ره دئو گه ورايگ. دئو دهس نا ديوار، ديوار بيه دوروازه بيگ و دريا لا و چيه ناو قهلاچه.

دوروازه تا تواست بووه ديوار و بوه سريه ي، شئزا له لئ چيه ناو و خووه ي خسته ناو هه سار.

دئو يه نه ره ته ي كيشا و وه ت: بوو ئايه ميزاي تئد. وهر كرده دؤباوه، دى به جايئ دو زهري له رؤه وه رؤه وساگه.

دئو وه ت: ئيمرووژ چهن گله ئايه ميزاي خواردمه، هه مرئاي مه زه ي ها له بن دنگانم، گومان كردم دئرم ئشتبا كه م ك بوو ئايه ميزاي تئ.

تو نازاني من چه نئ چم ك به شكم يه گله ئايه ميزاي بكه فيه گيرم بخوهم، تو چؤ وه پاى خوه د هاتيه سه نه را لام. و داده گرمه ي خه نئ!

شئزاي شئير پهنج وه ت: من له شوون شكارما هاتما.

دئو داده ي پريقه ي خه نئ و وه ت: تو خوا نه را من ره سانگه سه د.

دئو دهس کوتاده ناو قه ي شئزاي هه لئ بگرئ و بكه يده ي يه تيكه خام و بخوه يده ي. وه لئ دى نه خه ي چما له زه وي هه ل نه كه نيا. ههر چئ زوور كرد دى نه خه ي وه پئ ناكري.

دووانئ يه كتر هاوردن و بردن، تا دو سات، شئزايش دى نه خه ي دئو فره گه ورا بئ، شمشئير كيشاد داده يه ران دئو، له قولتخ برپه ي. دئو و نه ره نه ر دهر چئ و دو چالاو له ناو هه ساره گه بئ، خوه ي خسته ناو يه كئ له چالاوه گان ك ۴۰ زهر قولى بئ.

شئزاي شئير پهنج ههر چئ نوورست دى چالاو تا چهو كار كه ي قوله. ئه وييش يه كوچكى تيرئ و نه يه بانئ و بانئ به سيند. چووه ناو قهلاچه گه رديد، تماشا كه يدن ديوونئ ۴۰ دئو دئري، ههر ديوئ يه جوور خواردمه نئ ها ناوئ.

چيه هه سار پشتين دى ۷ پهرئ له نه ورا هانه نه سير دئو. شئزاي شئير پهنج گشتئ نازاد كرد، پهر يه ييليش ك دى تلمسيان شكيا وه تئ: هه ي شئزاي شئير پهنج ئى قهلا نه را تو، ئيمه چيمنه نه را سه رزه وي پهر يان. شه رت بوو هه وه جه د وه هؤچ نه كه فئ و ههر چئ ئاواته خواز بيد، وه ناوئ په يا بوو.

شئزايش وه ت: من دالگئ ته نيا دئرم چم تيرمه ي نه را ئئير. شئزاي چيه دؤباوه وه ره و لاي دالگئ. دالگئ چه وه رئ له دهر مهر وساؤ. شئزاي سه ره اتئ نه را دالگئ باس كرد. وه لئ نه وه ت ك دئوه گه زه خمئ كرياگئ كه فته گه سه ناو چالاو. وه ت ك دئوه گه كوشتمه. ترسى ك دالگئ زاوئر بچوودن و وه ليا نايدنه نه را ناو نه و قهلاچه ي گهرم و نه رمه.

شه وه كئ وه ل گول سوو هه رديگ هئز گردن و چين وه ره و قهلاچه. دالگ دى، قهلاچه، له قهلاچه ي باوگيشئ ته ركتره. ئاخئ هه لكيشا و كه مئ سه رئ گيج چئ و له شوونئ يه سزرگه ي هاته ناوشانئ. كه مئ وسا و چيه ناو فكا.

شئزاي وه ت: چه بيه دالگه! هاتيا كه فته يده ناو فكر مال باوگئ و قهلاچه ي پاتشا!

دالگ وه ت: نازام روولئه! هاتيا!

ئمجا وه شوونئ چيه ناو قهلا.

دى چل دئو و ديوه خان هه سن و ئونجگ هه تياجات ئايه ميزاي له ديوه گان نه رايان دانرياسن و ئاماده س. تا چهن رووژ نه را خوهران كه يف كرديان. وه شوون چهن رووژئ شئزاي دئو هه واي راو و راو كردن كرد. نه وه بئ چيه راو كردن، و كهش كوئيه گه ردين.

دالگ شئزاي، دى جوو جارن هه وسه له نه كرديان بچووه دهر دهيشت. يه كئ له ديوه گان دولنگ و له باس بئ، نه وييش نه را خوه ي ههر دولنگ نه وه ز و به له ي كرديان.

يه ر رووژ ناو كول كه يدن و چووده دولنگ شووردن. نه و دؤباي ناوه گه ك مه نؤوه و هه مرئاي سو ر بئ، رشانه ي. ناو له بناريگا چئ و چئ تا چيه ناو چالاو. دالگ شئزاي شئير پهنج هس كرد ك چما دهنگه دهنگئ زنه فئ، خاس گووش ته كان، دى له بن چالاويگ ك كوچك له بانئ بئ، دهنگئ تئد.

خاستر كه گووش ته كان دى ك ويشئ خه ير نه وينئ دالگ شئزاي، ناوه كول نه كه مل ما. چه توايه لئيم.

دالگ شئزايش چووه بان سه ر چالاو، ويشئ: تو كييدن؟

دئو جواو ده يدن ويشئ: من ههر نه و دئومه ك ئى قهلاچه ي سه ير ئاميزه له تلمسم بئ و ئيسه ئيوه خاونئ ئين. دالگ شئزاي دواره سزرگه هاته ناوشانئ و جوور كزرگه ي هاته ناو دئو. دئو كه فته ته په ته پ! نه زانت چه يه. فره زاوئر چئ. نه وه ل خوه ي كيشا دؤباوه. يه كه متر دئو تا قه ت ناورد دواره هاته سه ر چا. تا وه خوه ي هات دى نه وقه وه لئ قسه كردگه ك چما خوه رئاوا بيه.

دئو ويشيه دالگ شئزاي نه گه ر شئزاي بزاني وه لما قسه كه يدن، نايلئدن، وه بئ هؤچ نه وييشئ.

دالگ شیرزا وهختی کورن له دهر دهیشت و شکارهوانی تیوه توای گشتی نه‌رای بۆشی، وهلی دواره به‌تالی بوو. خوهیش نازانی، وهلی دلای توای وهل دیوا بنیشی قسه بکهی. چما باده چهنی چهن سال یه هاو قسه گیر هاوردگه. هاو قسه‌یگ چما فره وهخته یه ک ناسن. هاو قسه‌یگ ک ههر وه فکری چوو ک له جنس نایه‌میزای نیه. بازای وهختیش وه لای خوهی فکر کهید ک ئیه دیوه بکه‌فمه ده‌سی یه تیکه‌ی چه‌یم که‌ی و خوهیده‌م. دوواره وه‌لای خوهی ویشی کوره خوو ئەو دیوه ناتوانی بایده بان. یه‌گله تل گه‌ورای ها بان چالاوه‌گه، ترس نه‌یری. منیش ئەرا خوهم ههر رووژ چم وه‌لی دهمه ته‌قه‌یگ که‌م. ئەو بی ئی فکریله دی نایلی ک راس پاکئی ئەرا کوره‌گه‌ی بۆشی.

ئیه دی جوور داویگ ئەرا دالگ شیرزا بوو. تا شیرزا له مال پشت پا کهید، چوو سه‌ر چالاو و نیشی وهل دیو قسه کهیدن. مانگیل تی و چوو، دالگ ئەرا کور هۆچ ناویشی، وهلی شیرزا دۆنی دالگی چما وه گور تر بیه و له دلته‌نگیه‌یلی که‌موه بیه. و دی فره وه سه‌ر که‌یفه. دی دالگ شیرزا وه قسه کردن وهل نه‌ره دیو نایهت کردۆ. چما یه چهن ساله ناسیده‌ی. جار وهخت له لای خوهی فکر کهیدن ک په‌یا بین ئی دیوه له ناو ئی چالاوه یه نفاقه‌ی بی ئەرای ئیه‌ی.

یه رووژ نه‌ره دیو ویشی: هه‌ی دالگ شیرزای شیر په‌نج دلته‌ توایدن من باریه دهیشت؟

دالگ شیرزا وه قسه‌گه‌ی خوه‌شی هات و وهت: ئە‌ی شیرزا بایدوه چه؟ چه‌بکه‌یمن؟

دیو وهت: تا ته‌قه‌ی پای چاروای هات من خوهم که‌مه یه چشت که نه‌ئۆنیده‌م.

دالگ شیرزا وهت: ئە‌ی چۆ دهرد بایم؟

دیو وهت: ته‌وسایی تل بان چالاوه لا ده‌ید، تا رووشنایی و نوویر بکه‌فیه ناو چالاو، ئمجا من خوهم که‌مه ماریگ له چا تیه‌مه بان.

دالگ شیرزا چی، تیلایگ په‌یا کرد و خسته ژیر کوچک، وه ههر نق و جری بی که‌می لای داد، پرشه‌ی خووه‌ر تاوای ناو چالاو و دیو بیه یه مار سه‌یه‌یگ و له قه‌ی دیوار چایا خزه کرد هاته بان. مار دوواره بیه دیو.

ئهو دووانه دی ئەوقه وهل به‌کا قسه کردۆن ک چما یه کتر سألله ناسن. ئەوقه‌ر مانگیل وهل یه‌ک قسه کردۆن جوور دو دلدار تا ئیواره یه‌کتر وه باوش کیشان. دیو یه پا نه‌یاشت، وه‌لی دی ئەوه ئەناگاره سالی بۆ ک دی وه‌لی نایهت کردۆ.

دیو و دالگ شیرزا دی وهل یه‌ک هه‌ساوی ئوخت گردۆن.

دالگ شیرزا یه رووژ نگران بی و وهته نه‌ره دیو: من چه‌بکه‌م ئە‌گه‌ر زگم بایده بان و بزانی ئاوسم؟ ناویشی دی ئی جار چه‌ بی ک زگم پر بیه؟

نه‌ره دیو وهت: نگران ئەوه نه‌و. دلنگ وه‌ل وشا بکه وه‌ر نازانی.

سه‌ردانه ژان نارم، دالگ شیرزا ئی کاره ساته له کورن قاییم کرد و کوریش ههر ته‌فه‌رنجی نه‌که‌فت.

تا ک له شوون نزیک سالیگ منالیشی په‌یا بی. بردن له یه‌کی له دیوه‌گان شاردنوه‌ی و وه دزیوه هوشیاننوه بی.

دی داشتیان ترسیان ک یه رووژ شیرزا ده‌نگ منال بژنه‌فی، چه‌بکه‌ن!. ئە‌رای راویژی کردن ک چه‌ بکه‌ن. ههر ئەوه ک منال له چله دهر چی، منال بردن نانه سه‌ره ری شیرزا.

یه ئیواران وهختی شیرزای شیر په‌نج وه‌ره مال هاتیادوه دۆنی ک ئەسه‌یه‌گی سلّم کهیدن. ههر چی رکاو ده‌یه لی، دۆنی نا چوو. تیه‌یده خوار، دۆنی به‌لی یه کولپینچکیگ ها وه‌ر ربه‌گه‌ی.

که‌می خوار بانئ کهید، دۆنی فره جوور خوهیه و له نایه‌میزای چوو. جک و جانوه‌ر نییه. ویشی هه‌تمه‌ن وه‌چکه دیوه. وه‌ل خوهی تیره‌دی ئە‌را مال. وهختی ره‌سیه مال وه خوه‌شله خوه‌شی، ویشیه دالگی ک به‌و بزانی چه ئە‌راد هاوردمه.

شیرزا ویشی: ها دا! بزانی چه نائۆبه وه‌ر رییم! یه‌گله وه‌چکه. نازانم، راسی من ته‌فه‌رنجی گرم ههر جوور خوه‌مانه، ته‌نانه‌ت چما شیوه‌ی خوهم ده‌ید.

دالگ ویشی: رووله ترسم وه‌چکه‌ی دینویگ چشتی بوو، ئمجا وه شوونیا باید. کاکشکا ههر له ئە‌ورا به‌هیشتیاده‌ی.

شیرزایش ویشی: نه‌ دالگه‌ من ئیسه ئەوه چهن ساله له‌ی دۆر و نزیکه تیه‌م و چم، شوون هه‌ته‌ری وه‌ به‌نی به‌شیری، دینوی یا درنجی نیه، قه‌یر له شکاریگ یا بری گیانه‌وه‌ر.

دالگ ویشی: ئاخ‌ر کورم بزانی، ئەو کورپه دالگ توای شیری بیه‌ی.

توایدیش تا من ئمته‌هانئ بکه‌م مه‌مکه‌م بنه‌مه ده‌می. شایه‌ت له خه‌یوه شیر بزایه مه‌مکه‌م ئە‌رای.

شیرزایش ویشی: به‌لی دالگه‌! بزانی! بزانی! به‌شکم شیر بزایه ناو مه‌مکه‌م. ئەو که‌سه ک ئیه له وه‌ر ری من نایه، شیریش وه‌ ناو مه‌مکه‌م تو تیری.

دالگیش مه‌مکه‌م نیه‌ ده‌می شیر قونه‌ره که‌یده ناو ده‌م منال. شیرزایش وه‌ خوه‌شله خوه‌شی ئەو شه‌وه ههر نازانی چۆ رووژ که‌یدن.

دی شیرزا تا چهنی چهن رووژ ههر وه‌ ده‌یشت نا چوودن و وه‌ل وه‌چکه بازای که‌ی و گه‌مه که‌یدن.

دالگیش وه‌ شوون چهن رووژ، شیرزا رازی که‌یدن و کلی که‌یده راو کردن.

ئيه دى مانگه ييل و سآله ييل چوو، بۆچكه له نه ك وه توخماته ي ئايه ميزا ي نيه، يه رووژى چهن رووژه و زؤ گهورا بوودن. دى شيرزا وهختى وه دهر دهيشت تيدوه، ههر رووژ يه جوور ميوه كوّه ي ئه راي تيردن. يه رووژ هه مروو تيرى، يه رووژ به لالوك، يه رووژ هه پلووك تيرى، يه رووژ پۆشك.

تيدوه مالىش وهل منالا فره بازى و گهمه كيدن. جار وهخت خوه ي كه يه چاروا و وهچكه، چاروا بازى وه بانى كه يدن. وهچكه چوووه بانى و خار خاران كه يدن. هه ركان مه ره كان كه ن، و هه كل مه كل.

نه ره ديو ئه وهل وه ي كراماته ك شيرزا، براگه ي فره دووس داشت، خيالئى راههت بى. وهلى دى نهخه ي وهچكه ييش فره دلئى وه دلئى گيره. ئه وه بى نگران يان بى.

يه رووژ نه ره ديو وهته ژنه گه ي: هه ي ژن! من دى تاقه تم وه سه ر چيبه، ههر خوه م بشارمه وه. ئه وه سه شيرزا جار وهخت چهن رووژ له مالا مينى، من ديرم بمه كووته ره. من دى جوور ئه وسا نيبم. دووس ديرم ههر دايبم و دهره م وهلد بيم. دوس ديرم ول بيم و وه ره لا.

دالگ شيرزا ي شير پهنج و ژن نه ره ديو وهت: ئه ي ويشئى چه بكه يمن؟

ديو وهت: من بمه دماره كوئل و چمه ناو كه لاشه گه ي. شه وهكى توآى بچوووه راو دهمه پيوه خه شئى برم، تا يه ماوئل فره يگ ناتوانئى هؤچ بكه ي و كه فيدن. ئيمه ييش دى وه خيالئى راههت له ديوه پشتينه گان هابمنه لاي به ك.

دالگ وهت: ئمجا نامرئى؟

ديو وههت: نه!

ژنه گه ي وهت: ئه ي خوو خراو فكري نيبه.

*****

شه وهكى شيرزا سه ركه يف و سه ره آل كه مئى وهل وهچكه بازى و گهمه كه يدن و ئاماده ي دهردهيشت بوودن ك بچووودن. تا توآى پا كه يه كه لاشه، بۆچكه له بدهو دهو ي ويشئى دهس گير ده كاكه!

كه لاش ته كنى! يه دهف دؤنئى يه كه لاش دم، له ناوئى كهفت و دهرچى. شيرزا توآى كه لاش دم بكوشئى، وهچكه نايلئى و ويشئى، كوره گونا ديئرئى، وه لئى كه.

شيرزا وه لاي خوه ي ويشئى، ئه جه وه شانسئى ها وردم، ئه ره ئه و دماره كوله بيآياده پيموه هاتيا ههر بكوشتياده م. شيرزا ويشيه دالگى ك ههوشدانه خوه دانوه بوو، چما مار موورى رئى كهفتگه سه ناو قه لآچه. هاتيا من وهل خوه م هاوردؤمه ي. شيرزا كه مئى چيه ناو فكر، ياراو ئه وه چه بى!

شيرزا ماوئلئى له ناو مال و دهوور و وهر خرئى خواردو و چيه شكاره وانئى خوه ي.

نه ره ديو و دالگ شيرزا تاجوو كردن ك ئه وه وهچكه ئه راي ئى كاره كرد و وه كوو زانست؟ پوورى قسه گانين گووش دانؤ؟

نه ره ديو وهت: بيل ئيواره هاتوه، من كه مئى ژار مار تيرم بكه ناو خواردنه گه ي، جا خوارده ي ئه گهر نه كوشيده ي، تا چهن رووژ مه سموومئى كه ي و خه يده ي لاي مال.

ژنه گه ييشئى وهت: خوو ههر ئه و كاره كه يمن.

ئيواره ك شيرزا تيوه، دالگئى ويشيه پئى ك رووله ههر چئى مينه ي جگ جانه وه ر گهرديم چشتئى په يا نه كردم. گ لايجئى ته مؤس كردم.

ئه راي شام كبئى و ويشئى بهو شام بخوه.

شيرزا يه تيكه گرئى ك بخوه يدن، وهچكه په لامار ده يدن له دهسى سينئيده ي، ويشئى بيل با بخه يمنه ي وهر توله گه. تول تا نان خوه ي خه شئى برپه ي، ده مئى كهف كه يدن و نيشيه قول فرآن.

شيرزا وه يه به ره كهت له جى هه لپه رى و گشت خواردنه گه ي به ي رشنيه دهيشت و خوئل دهيه مليا. تيبه ناو ويشيه دالگئى، نه وه تم خه ته ره. ئه وه له هه ركوو نه وه ئه وه كه لاشدمه گه بيه ك كهفتگه سه ناو خواردنه گه، تو هه وه ست نهويه. دالگئى ويشئى، وه به ختم فكر كه م تو راس ويشئى. دى ئه وه شهو دواره خواردن دورس كه ن و خوه ن. وهلى شيرزا نگران بوود و كه فيه ناو فكارا. دى ئه وه رووژه وه راو نا چووودن.

له شهون چهن رووژئى تر دالگ ههر چؤنئى بوو شيرزا كل كه يه دهيشت و ويشئى ك دى كه م نگران خوه بكه، ئه وه سه دؤنئى هؤچ نيبه. شيرزا ييش له مال نيشتن زؤ شه كهت بيدان. ويشئى خوو خاس، خيالئى راههت بوو ئه راي ئيوه مه مرئى نه ته تئى من ئيمروو چمه راو كردن. ئه وه بوو ك شيرزا چوووه په ي راو كردن خوه ي.

دالگ شيرزا و نه ره ديو دوواره نيشن كه يمن به يمن خوه يان كه ن ك چه بكه ن له دهس شيرزا خه لاسئى په يا بكه ن ك ئه راي خوه يان وه خيالئى راههت زنگانى خوه يان بكه ن.

دى زانستن ئەگەر وه چكه وه قسهيان گووش بته كنى يه جوورەيلی شیرزای شیر پهنج ناگا دار كهيدن. ئيواره ك شیرزا هاتوه دۇنى ك دالگى، هه لپلمزياگه و پەشيو هاله. ويشى ها دا چەتە، وه چه نگرانيدن؟ دالگيش هۆچ ناویشی و كز هه لاتنگه. ئاخري دى ئيقه شیرزا پا ديه گەز و وهلى پرسى، دالگى تيبه جوواو. دالگ وهت: روولە، ئەگەر قسه ناکەم، وه خاتر ئەوسه زانم بۆشمەى ترسم بچيت ئەو كارە بکهيدن، ئمجا گيانت بکهفیه خەتەر. شیرزايش وهت: چەس دالگه هۆچ چشتى لهى دنيا نيبه ك وه دەسم هه ل نه كەفى. تو فهقهت بۆش چه توای. دالگ وهت: روولە ها فکرم، ئەوسا وه تيان، هەر كەس سيف باخ پەريان بخوهى هۆچ وهخت نهخوهش ناودن. ديزم فکر كەم، ئەگەر ئيمه بکهفيمنه نهخوهش، نه هه كيمى هەس، نه هۆچى، چه بکهيمن؟ ئەگەر وه چكه يه رووژى دماره كولى چشتى بيهيده بيوه، يا پەتايگ چشتى بگرى، چه بکهيمن. هەر ئيبه وهت، ك وه چكه نهخوهش بکهفى دين و دنياى شیرزا هه رده بى. شیرزا وهت: دالگه وه ژير كوچكيش بيبه سيف باخ پەريان پەيا كەم و تيرمەى ئەرا مال، ك يه رووژى هۆچكامان نهخوهش نه كەفيمن. دالگ وه ناو دلوه خوهشەال ك تا يه مودەت چوودهى سەرى خەلەتیهى. چۆن زانست باخ پەريان هه نيبه، وه ئەگەريش بوود هۆچكەس نازانى ها كوورا. تازه ئەگەريش هەر كەس وه شوونى چيه، دى وه دۆياوه ناتنگه. شهوهكى شیرزا باربهنى بهسى و كهفیه رى وه رهو باخ پەريان. شیرزا هەر وهى جوورى ك ديزى چوو وه يه سەرمه بگه ديزى رەد كهيدن، دۆنى يه كوله ريچەر مگ نۆرانه بگ له پای گەوه لى نيشتگه. شیرزا وهلى هال و ههوال كهيدن.

شیرزا وه لى پرسى: ئەى مەموو ريچەر مگ، وه مالبار مەنيهسه جى؟ رييد گوم كرده؟ من توانم مەيهت و مە كوومه كد بکهم؟ ريچەر مگ وهت: ههى شیر پهنج كور ئووخره؟ ئەوه تو ئەرا كوورا چيدن؟ من وه شوونى ويشم چۆ من كهفتمه سه ئى سەر مه كانه. شیرزا ويشيه پى ك توای بچوووه ئەرا باخ پەريان ئەرا دالگى سيف باريدن. ريچەر مگ وهت: ههى شیر پهنج زانى ديزى وه رهو چو تلمسى چيدن؟ شیرزا وهت: من هەمراى نازانم ها كوورا و چەسن، وهلى دى زانم بايس فره دۆر بوو، چم بزام چه بوودن. ريچەر مگ وهت: ئەى شیرزای شیر پهنج، له ياوه گەد بوه خوار و خاس گووش بته كن بزآن چه ويشم. شیرزايش وه هورمهت گهرا بين ريچەر مگ ههرازى وه ياوه گەى هاته خوار. وهته پى ك من هاهمه خزمەت. ريچەر مگ وهت: هەر وه بچور چيدن باده ۲۱ شهو و ۲۱ رووژ ره سيدنه يه كانى و ئاوى. له ئەورا چارواگەد بوه سووه و بوه خوار. كانيه گه فره ليخن و چه پەلە، بهس تو وه رو خوهد نار، دەست وه لى بشوور و بۆش ئەجهو كانى و ئاو زولايگه! ئەى كاشكا ئى كانيه وه لای قەلاچەى من بياتيا تا هەر رووژ وه لى دەس دەمم بشورديام و تير له لى بخوارديام! ههيف ك ئيسه تينگم نيه ك يه چين ئاو له لى بخوارديام. ئمجا هەر ئەو جووره و پا بچوووه نوواوه. جا ره سيده پەيكول و پەيكولسانى. وه گ لايجا درك و پەيكول چوووه پادا. بۆش، ئەجهو گول و گولسانى! خوهزگه و نەمردىاى ئى جوور گول و گولسانى له دەر قەلاجهم بياد و هەر رووژ باتيامه ناوى لهزەت بوورديام. ئمجا وه ريبت دريژيه بيبه و بچوو تا ره سيده يه دەر ك وازه وه ئى دەرە بۆش، هايه ههيف نهود تەمام ئمرد وازيدن و تماشا كهيدن، بيل با بوه سمەد و كه مى تەزد دەر چوو. ئمجا هەر له رو وه رو يه دەرى تر هەسن ك به سياگه. بۆشه ئى دەر، ئەك مال خراومه، ئى جوور تەمام ئمرد كر كپ و به سرياگ مەنيه. بيل با وازد بکهم، تماشای ئى دەر دهيشته بکه بزآن چۆ خوهشه، تماشای خووه رئاو بکه بزآن چۆ زه ردهى تەركى ديزى.

هەر وه بچوور ك ديزى چيده نوواوه ره سيده يه قالى ك ساليان ساله ها له خوه رەتاو و يا قالى تر ك ساليان ساله ها نسا. بويشه قالى خوه رەتاو، ئيه ههيف نهود ك تەمام ئمرد خوهر داد پلووسانگه، تو دى وهخته بچيده ئەو سايركيه وچانى بيهى و تەزى دەر كهيدن. بيل با بوه مەده نسا. وه قالى نسا ريش بۆش ئەوه ههيف نيبه ك تەمام ئمرد وه ئى سايركيه نيشتیه، هاتيا ژان ژوهيش گردويد. تو دى هه قده بچيده ئەو خوه رەتاويه ئى ليسك خوه رە تماشا بکهيدن و كهيف بکهيدن. بيل با بوه مەده خوه رەتاو، ئجا شهوه كيان خاس بنور بزآن خوه رە هەلتيد چەنى تەركه! هەر ئيجور چيده نوواوه ره سيده يه سه گى ك ساليان ساله كهيه ها وه رى و يه ئەسپنگه ك زوقان ها وه رى. كه يگه بيه چارواگه و زوقانگه بيه سه گه گه. وه بيان بۆش، ئەى من داخ گرانمه ئيوه ئوجور خورد خورا كدان دورس نهويه. ئمجا جى وه جيان بکه. كهيه گه بکه وهر ئەسپه گه و زوقانگه بيبه سه گه گه.

هەر وه بچوور ديزى چيدن ره سيده يه مەيوه تهى خالى ك له سانهيل و كوچكه يلى دا بوشياسن له ليان رەد بکه. هووشد بوو له ئى مەيوه ته نه بايسى وه دۆياوه بنورى، چو وهختى چيد و چو وهختى تيه يده دۆياوه. ئەگەر بنوربه دۆياوه ههرازاى بيده كوچك. ئمجا هه رئيجوور ديزى چيدن ره سيده باخ پەريان. پەرى خوهى له دەس ديو تلمسمه. ديويش دايم خهفتگه. تو وه ئاسپاى وه مل ديوه گه باز بنه و بچوه ئەو ديوى له پای داره گه، سى گله سيف. يه كى ئەرا دالگت، يه كى ئەرا وه چكه و يه كى ئەرا خوهد بکهن، دوواره هەر ئەو جوور وه ئەمنى له مل ديوه گه باز بنه و بهووه. ئەگەر دەس

بجمنئى له ديو رهد بيدن. چوئن تا بوو تو وه مهشامئى برهسى و له خهو بايدن كه مئى خاينئى. تو رهسيده مهيوهتهى كوچكين ديو له خهو تيدن. ديو بووه ههوره تريقهو خوږه ملدا ك تو بهشكم لا كهيه دويواوه. نهگه لا نه كهيه دويواوه نهو ناتوانئى دس بيهيده ليد. نهگه له نهو مهيوهته دس بيهيده ليد، تلمسى شكئى و پهرى سايو باخ نازاد بوودن. هه ر وه ئى خاتره وه مل تو هه ر قرم قال كهيدن. ئمجا دهيده دس نهو نگابانه گانئى ك بگرنه. شيرزا ك ماتيوه بردو و وه قسهى ريجهرمگ گوش ديا، نهوهل كه مئى توله كى هات، هات پهره كوول نهسپه گهئى. تماشا كرد چه هوچ نييه! نه كوله ريجهرمگ بى و نه كهسيك. تهنيا فكر كرد ك چما فرهى بال ۶ كه مووتەر دى ك شهقه دانه بال. وهلى هه شهقهى بال يه كى وه دويواى يه ك ژنهفت و كه مئى گه لا له قهى دار بهرؤيه گان كهفت.

دوواره چيه خوار و تماشا كرد، پشت گه وهل و دار بهرؤيه گان و دار هه رجنه گان گهردى، دى نه خهئى خه وه رئى له كهس نييه. فكر كرد نهو قه له ناو فكارا بييه، خاو خيال هه لئى گردگه و يه برسم بييه. پهره كوول نهسپ و ركاو دهيه لئى وه رهو باخ پهريان.

*****

چهئى چهن شهوانه رووژ رى كهيدن، چوول برى و بياون پهرسى كهيد تا ك يه كانئى و ناوى له لئى ناويان بى. وهختئى خاس تهفرهنجى گرد، دى به لئى هه ر نهو جوور ك كوله ريجهرمگ خيالئى وهتو، كانئى ليخاناويگ بى. له ياهه گهئى هاته خوار يا وه گهئى به سادوه.

دهسده مئى له كانئى ليخانا و شوورد و وهت: نه چهو كانئى ناو زه لا ئيگ. خوهزگه و نه مرديام ئى كانئى و ناوه له دهر قه لا چه م بياتيا ئونجگ رووژه باتيام له لئى دس دهم بشورديام و چين چين له لئى ناو بخوارديام. هه يف ك ئيسه خاس تينگم نييه. جا چوووه ناواه. رهسيه په يكوول و په يكوولسانئى. شيرزا وهت: نه چهو گوول و گوولسانئى! خوهزگه و نه مرديام و ئى جوور گوولسانئى له وه ر قه لا چه م بياتيا تا ئونجگ رووژه باتيامه ناوى و قه يه مزه نئى بكرديام. وهلى وه گ لا يگا درك و په يكوو چياده پايا و تهمام پاي خوئناولى كردو.

شيرزا هه ر نهو جوور چوووه نوواوه رهسيه قاپئى واز يگ. ويشيده بئى، نهئى خووا چو خوهشئى تئى ك تو ئى هه مكه ساله دايبم واز بيده، تو تهويسا يه ته زئى دهر كهيدن، ئمجا قاپئى واز بهسنيدين.

هه ر له رو وه روئى قاپئى واز يه قاپئى دؤنئى ك بهسرياسن. ويشيه بئى، ههئى قاپئى بهسرياگ، هه يف نهودن ك دايبم بهسريايده، چهوئى واز كه بزنان دهر دهيشت چو خوهشه! جا دهر قاپئى بهسرياگ واز كهيدن. ئمجا ويشئى تو خاس سهير بكه بكن بزنان زه ردهئى خووه رئاو چهئى تهرك و رهنگينه.

قهير كه مئى نهولا تر رهسيده، قالى ك ها خوه رئاو. ويشيه بئى، ههئى قالى پر نهخش و نگار خوه رئاو! ئى تهمام رووژگارانه خوه داگه سه ليد و له ملد تاوياگه، تو تهويسا كه ميگ وه سايبيركيگ تهزد دهر كهيدن و نوچئى بييهيدن. جا بهيدهئى نهرا نسا. هه ر له نهورا قالى نسا دؤنئى و وه نهوئيش هه ر وه يجوور ويشيدن، ههئى قالى پر نهخش و نگار نسا! من نهراد بمرم! نهوه چو ساليان ساله لهئى نسا ره كهفتيه! هاتيا هه ر ژان ژوهيش گردود! بيل با بوهمه ده نهرا نهو خوه رئاو يه بزنان چو وه نهو پرشهئى خوه و نهو ليسك خوه ره شهوكيانه چو لزه تئى دئيرئى. بزنان وهختئى خوه هه لئى چهئى تهرك و رهنگينه.

جا قالى بهيد نهيدنه خوه رئاو.

هه ر نهو جوور له برسميا دؤ، چه نوواتر دى ك به لئى يه گه مائئى يه توره كهئى ها وه رئى. ئيهيش رهسيه بئى ويشيه بئى، داخ گرانه نهراد، نهئى گه مال له گورگ وه جوربزه تر و خه تهر تر! تو چو باييسى كهئى له وهرد بوو بيل با ئى تووره ده بووم يه چشت خوهش نهراد بارم. تووره وهل خوهئى بهيدن وه رهو نهسپيگ ك يه پاچه زوقان ها وه رئى. تووره كهيه مل نهسپ و ويشيده بئى، ئى نهسپ كه هاره هه يف نهودن ك زوقان له وه رئى بوو، تو تهويسا له ئى توورهئى كهئى خوه شه بخوهيدن.

وه رئى ديريئى دهيدن و چوو، دى به لئى يه دهيشت كركايكرئى پر له كوچك كهفته وه رئى.

دى سانهيل گه ورايگ وه شكلى ئايه م وشكوه بييه. باز يگيش هه ر چما ئايه م ها بان چاروا و بييه سه كوچك. له نهو مهيوهته دؤره كهفيدن و چوودن و چوودن تا رهسيه باخ پر نهتر نهيري له سيف. چوودن وه رهو ناو راس باخه گه، دؤنئى به لئى نه ره ديوى رگ كردگه سه ههوا و پرخ و پاخئى نهو ناوه ناسه يهك. ئيهيچ وه ئاسپايئى وه ملئى باز گريئى چوووه نهو ديمئى و دس بهئى سيف بكنئى، دؤنئى داره گه خوهئى نهراى سه ر خه مان و يه لهق ك سئى گله سيف وه قهى بئى ناده وه ره دسئى. ئيهيش هه ر نهمنئى نهونده ليان و كه نيديهان و نهيدهئى ناو خورجينه گهئى و دوواره وه ئاسپايئى باز نهيدنه ئى ديو ديو. لهئى وهختا ديو يه كه م لوئئى خورنئى. ئيهيش دى پا وه گز نايدن و ههئى هه لا وه ره دويواوه. وه يه كهش ديو هه لئى، دؤنئى ههئى داي بيديئى يه كى ديريئى دهر چوودن و له باخ كهفته دهيشت. تا توئى هه لئيدن و بنه ره رتهئى، ئيهيش وارد مهيوهتهئى چوولئى پر له سان بييه. ديو بووده ههوره گرمه و ههوره تريقه و كه يدهئى قرم و قال و خورين وه مل شيرزاي شيرپهنج. شيرزايئى گوش نانه كئى. هه ر چئى ويشئى ها! نهوسه گردمهت! نهوه سه كه مه ده يه تيكهئى چه پ و راس نه خهئى شيرزا گووشئى بديكار نييه و له چوولئى دهر چوودن.

دیو خورپە مل ئەسپا ویشی هەر ئەسپە دیزە، دز هاتە ملدا بگرە! نەیل دەر چوو. ئەسپ ویشی من چۆ ئەوێ گرم، ئەوێ دز نییە. ئەو وە من ویشی ئە سب کەهار، تو ویشی ئەسپە دیزە! ئەو ئەرا من یە توورە کەیدان هاوردگە، تو یە ئەرە زوقانی خستیه سه وەرم، هەر له ورسایئیا کوشتییدەم! من کارە پێ نەیریم.

شیرزا لەی وەختا رەسیه وەر دەم سەگ. دیو وەتە گەمال، هە ی گەمال! دی وە دەرد چە خوێ دز ها وەر دەمت پەلاماری دە! گەمال ویشی، ئە ی من چۆ گرمە ی، زانی چەن سألە ئاواتە خواز یە تیکە زوقانم! ئەو یە پاچە زوقان ئەرام هاوردگە، ئەو قە خوێشە و دیرم وەلی کەیف کەم، هە وە دلەم ناتێ دەس لە زوقان خواردن هەل گرم. بیله ی با بچوو!

دیو دی فایده نەیری، چرپە قالیچە ی نسا، هە ی قالیچە ی نسا دز دیری تیدە ملدا، بگرە! قالی تیدە جوواو و ویشیدە پێ:

من قالیچە نییم. ئەو وە من ویشی قالی پەر نەخش و نگار! ئەو ویشی من ئەراد بمرم!

زانی من چەن سألە له وەر ئەو خوهره داشتیم دارزیام ئەوقه خوهر داده لیم. ئەو من هاورده نسا و دیرم له ئی سایبرکیه کەیف کەم، بیله ی با ئەرا خوهره ی بچوو.

دیو دی فرە ئەسبانی و توورە بو، خورپە مل قالی خوهرەتاو، وەت:

هە ی قالیچە ی دارزیام خوهرەتاو، دز هاتە ملد بگرە! قالی دادە ی پریکە ی خەنین و هاتە جوواو و وەت:

من قالی نسا، تازە هاتمه سه خوهرەتاو، دیرم کەیف کەم! هەیف نەود له وەر ئی لیسک خوهره هەلسیدە پا! ئەو دز نییە! ئەو له نسا من هاو ورده خوهره تاو، داشتیم ژان ژووہ گردیام! بیله ی با بچوو!

دیو دی وە کارەساتی ئەسەبانی بو و ناراهەت نەزانستیا چە بکە ی. هەر له دۆروە ک هەمرا ی شیرزا وە ناو پەیکولسان نەرسو، خورپە مل دەیشت پەیکولسان و وەت: هە ی دەیشت پەیکولسان دز دری تیدە ملدا، بگرە ی، خەشی بوور.

دەیشت پەیکول هاتە جوواو و وەت: ئەو وە من ویشی گول و گولسان! وەختی هاتە لام داشتیا کەیف کردیادن و خوهرگە ی ئەو بی ک من له دەر قەلچە ی بیام! من کارە پێ نەیرم، بیل با بچوو. شیرزا وەختی رەسیه ناو پەیکول و پەیکولسان، تەمام پەیکولەیل خوهریان دهنه لا کە پای شیرزا دی زەخمی نەودن و رەدی کەن بچوو سەرکانی.

دیو خورپە مل کانی: هە ی کانی لیخناو و چلک و خۆن! دز هاتە ملدا بگرە!

کانی هاتە جوواو:

ئە ی من چۆ ئەو گرم! ئەو وە من ویشی کانی زەلال و پاک! تو ویشی کانی چلک و خۆن. ئەو له سەر من دەس دەم شورد و خوهری ئەرا من کرد. بیله ی با بچوو.

دیو دی هوویچ ئەرای نەکریا دادە ناو سەر خوهری و کردە ی کەپوول کوتان. دی زانست، پەریش دی وە تلسمی نازاد بوودن و باخ پەریان ئەرا خوهر یان بەنە دویاوه.

شیرزا دی ئەورا هەر ئەو جوور هیشته جی و پەریه کول یاوهگە ی و پا دارکاو و وەرە مال.

*****

شیرزای شیرپەنج بادە چەنی چەن شەوانە رووز رەسیه مال.

وەختی رەسیه در مال، دالگ و دیو وە تاجووا تاوستن شاخ دەر بارن. دیو دەفی خوهری کردە کوچکیگ له دەر ماله گە کەفت. وەچکەیش وە خوهرشلە خوهرشی هات پەریه باوشی.

شیرزایش وەت: دا بەو بزبان چە ئەرات هاوردمه! له خورجینهگە ی سی گله سیف دەر هاورد و دادە پێ و وەت: دی نگران و پەژارە ی هۆچ نەیاشتۆیت و له پەتا نەترس! ئەو سە گله سیف باخ پەریان!

شیرزا چەن رووزی وەل وەچکە بازی کرد و هیشته خاس شەکتە ری وە گیانی دەر بچوو.

بادە چەن رووز وەت: دا توام بچمە دەیشته. توام بچمە راو کردن.

تا شیرزا پشت پا کرد، دیو خوهری ئەیان کرد ک داشتیا دەق کردیادن. دیو وەتە دالگ شیرزای شیرپەنج ک ئی جوور دیوانمان ناود. بایسی بزانیم ئە وە هین چەس هەر چی فەتە کەیدن!

ئیمشەو هاتو وەلی بیرس، بزبان وە چە زەبوونە! بزانیم ئەرا هۆچ چشتی وە بەجەری ناتیدن.

ئیارە ک شیرزا هاتو کەلیگ کوشتی و وە خوهرشالی وەت:

بان تا ئیمشەو یە کەواو خوهرشی بخوهریمن. قەیریگە کەواو کەل نەخواردیمنە. خاس تەفرەنجی گرد دی دالگی هەم نگەرانه.

له دالگ پرسى: هە ی دا، چەبییه؟ ئەرا پەشوولکاییدە؟

دالگيش وەت: هۆچى روولە! هەر ئىجور داشتىام فكر كردىام ك تو ئىجور چىده دىشت، شكارهوانى كه يدن، هەر چى تواستىمنه وه چنگ هاورديه. وهلى ويشم نه كونه چشتى وه لىد زه فەر بارىدن!

شېرزايىش وەت: نه دالگه نگران نهو! هۆچكه وه من زه فەر ناترى!

دالگ وەت: ئەى چۆ! هەر كەس وه چشتى زه بوونه، من ناخرى هه نه زانستم تو وه چه زه بوونى.

شېرزايىش وەت: يانئى هه مرأى تو نازانى؟

دالگيش وەت: نه روولە! تو هەر دايم شېر پەنجم بىده! وه هەر فكر نه كردىام ك وه چشتى زه بوون بىد. وهلى ويشم ئەى ئەر هاتوو وه چشتى زه بوون بىد وه كه سىنگ پەى بوهد چه بكه م من.

شېرزايىش ك دى تو است دل دالگى نامووشوه بكهى و خيالى راهت بكهى، وەت: دالگه، وهلى ئىيه كهس نازانى. يه تال مؤ ها تهوق سەرم، ئەگه ر ئەوه بكه نى و دو گلە كلکه كه له م وه لى بوهسى، من هۆچه دەسم ناتىد. من ئەو چشته زه بوونيمه.

دالگ وەت: ئەوه وه راسده؟ ها تا سەرت بار بزەنم.

شېرزايىش سەرى ناده وهر داوان دالگى، دالگيشى مؤ كه نى وەت:

جا كلکه كه له م بىيه بزەنم راس ويشى.

شېرزايىش دەسه لى ناده وهر دەر دەسى. و دالگيش هەر دوگ كلکه كه له م به سادە يه كوه.

جا دالگ وەت: زورر بکه بزەنم راس ويشى!

شېرزا كه مى زورر كرد و وەت:

ديده دا! من دى ئىسهس ك هۆچه دەسم ناتىد!

ئىسهس وازى كه!

شېرزا دى نه خەى چما دالگ ناتواى دەسى واز بكه يدن. لهى وه ختا دى ك دىو يه قول ئەيان بى. دىو وەت:

ئىسهس كه مده يه لوقمهى چه پ!

شېرزا دەس نا بان سەر و وەت: دا بۆش يه برسەم نىيه؟

شېرزا تا ئەورا قوهت له گيانى بى قيران و هاور كيشا، هەى دا! هەى دا!

دى دالگ نوتق ناتره كنئ.

شېرزا وەت دا: پەس ئىيه گشت هوقة بى؟

دالگ وەت: تو هۆچ فكر نه كردىاى ك منيش ئايه مەم، منيش دل دىرم! ئاخه تااخ ته نيا له ناو ئى مه خاره من چه بكه م! تا دۆيهت بىم له مال باوگ، ئجازه نه ياشتم وهل هۆچ به نى به شەرى قسه بكه م! وه هەر كوروه يا چىام چەن كەس وه شوونم بى. تو هاوردم و وه رەى بى كهسى خوه م له وه ر گەردم و له شوون برسەم و خهوم سالىان سأل ناوارەى بهر بياوان بىم، ئەو يش ئەوه له وه ر تو نه توانستم نوتق بتره كنم.

له ئەو لاوه دىو هەر كوت كرد ك لاچن تا من وه داخ ئى ئاسمانگ كهوا و ئى به ييه ختیه له سەر من هاوردگه، هه بخوه مەى!

دالگ وه لاىگوه خون دالگى هاتيا جووش و نه يشتيا ك دىو كارئى بكه يئ.

وه چكه يش له ئەولاوه دو دەسى كيشائويه نواو وه تيا نايلم كه سى دەس بيه يده كاكه م! ئەو بى دى نه يشتن ك دىو كاره بى داشتۆيت و داخ چەنى چەن ساله له سەرى دەر بارئ. بهس دىو پەلئى گرد كرانەى پاى يه كى له ديوه پشتينه گان.

دىو هات و ئەرا خوهى شای شوكره بى وهل ژنه گەى و دى خيالى راهت بى ك نياز نىيه وه كه سى خوهى بشاريو.

ئەوانيش دى كاره شېرزايى شېرپه نچ نه ياشتن، هەر ئەوجور بى سەر بى زووان له ئەورا خستنهى.

وه چكه يش ك دلئى ئەرا كاكەى يه زه رە بى دايم وه دزيوه چياده ئەرا لای نان و ئاو ئەراى برديان. شېرزا وه ئىيه ك زانست وه چكه برايه، وه يه لاوه پەشيو بى، و يه لاىچوه خوه شهال بى ك براىگ دىرى ك وه ئەنازهى دنيا يه كتر دووس دىرن.

وه چكه هەر چى زورر كرىا ك بتوانئى ئەو مؤيه له كلک شېرزا واز بكهى نه توانستيان.

يه دى ههفته گيل و مانگه يل چى شېرزا رووژ وه رووژ وه بهن تر چيادن.

*****

يه رووژ ك ئىجورى بى هال كه فتگو و چه ولى نيمه واز و نيمه خهوه بى، دى دوگله كه مووتەر هاتته سەر پاساره گه نيشتن.

يه كىگان وەت ئەواكه: هەى خوه يشكه! زانى ئيه كيه؟

ئەو كه مووتەر گه هاتته جوواو وەت:

ئەری خوەبشکە! یە شیرزای شیر پەنجە ک سالیان پینش نادە رەتمنە تا دەم هەر ئی قەلاچە ک ئەو وەختە لە تەسەم ئەو دێو یە پا بی. ئیمە گشت خوەبشکەیل لە تەسەم ئەو دێو نازاد کرد.

ئێ کەمووتەرەگە وەت: ئەری خوەبشکە! ئیە شیرزای شیر پەنجە ک هۆیچکەس نەتوانست تەسەم باخەگەمان بشکنی! ئەو هات و ئەو باخ سیفە لە تەسەم دێو سفی دەر هاورد و من نازاد بیم!

ئەو کەمووتەرەگە دوواری وەت: ئەی ئیسە ئەرا کەفتەگەسە ئی رووژە؟ ئیمە چۆ وە ئی تەسەم نازادئ کەیمن!
ئەو کەمووتەر هاتە جوواری وەت: هەی خوەبشکە! وەختی ئیمە بالۆه گردیم و چیم، وەچکە تێدە ئەرا لای. شیرزا وە وەچکە ویشیدن بچوودن شمشیرەگە ی ک نریاسە ناو گەنجە ی دیو پشترینە باریدنە ی. ئیسە ئەو شمشیرە وە ئی مۆیە سەر خوەیە کار کەیدن و توانی بووریدە ی. کەمووتەرەیل شەقە دانە بال چین.

شیرزای کەمی چەوی و لای نیشتە فنگو و هۆچ نە ی. دوواری فکر کرد خاوی خیاڵ هەلێ گردگە. یە گتە پێ چی، دی ک وەچکە کەمی ئەرای خواردە مەنی هاوردگە و هات.

شیرزا وەت وەچکە: خاس گووش بگر بزانی چە ویشم. بچوو دیو پشترینە، ناو گەنجەگە شمشیرەگەم ها ئەورا بارە ی بەو. هووشت بوو کە نەویندە. وەچکە بيش زوتە کرد و چۆ وای کەشکەشان هە ی وای و هە ی هە لای چی شمشیر هاورد و هات.

جا شیرزا وەتە پێ ک مۆ دەسێ بوورێ. تا شمشیر توکی هاتە مۆیا، مۆ لە کلکە کەلە ی بریا و دەسێ نازاد کریا. شیرزا و بوچکەلە دەس کردنە مل یە ک و قەیر فرەبگ خوەشەالی کردن.

شیرزا دی فرە بوچکەلە دووس داشت. وەتە پێ ک تو بچوو وەل باوگ و دالگدا زەنە ی بکە، دی جی من لە ئیرا نییە. وەچکە قەول وە لێ سەن ک وە هەر کوو چی، یە رووژێ بایدن سەر بییەدە لێ. شیرزاییش قەول دادە پێ.

بوچکەلە چی وە یەواشی ئەسپەگە ی ئەرای هاورد و هات.

شیرزا دوواری بییە شیر پەنجە و زوور و بازووی گشت هاتە ناو پەنجەگەیلێ. شیرزا چی و چی و چی تا رەسیە سەرزەوی ئایەمایل. چیه پەر شارینگ ئەرا خوە ی زەنە ی کردیادن. بۆیە قەلاور توجاریگ، نەیشتیا بالندە وە دەور مأل توجارا پەر بکیشی. توجار وە قیرەت و زکاوت و کاردانی شیرزا فرە خوەشی هاتیا و سپارۆ وە گ جووری هورمەت و ئزەت وە شیرزای شیر پەنجە بنەن.

*****

شیرزا یە رووژ دلی دوواری هەوای راو و راوچیگری کرد و دلی ئەرا وەچکە فرە تەنگ بو.

شیرزا چی ئونجگ چشتە ک لە قەلاچە پەیا نەویا سەن و وەل خوە ی برد و کەفتە ری. چەنی چەن شەوان و رووژان چی و چی تا وە قەلاچە نزیک بی. لە دەبشتو، دەس کردە هەلەلە! قەرازیم! هە ی جاجک دیرم! نوقل دیرم! خا دیریم! دوزەلە دیرم!

وەچکە ک دی ئیسە ئەرا خوە ی تۆلە کورئ بی، دەنگی ژنەفت و دەنگی ناسی، هە ی هە لای کردە دەبشت. یە گەل منالیش وە شوونیا هاتنە دەبشت و رشیانە مل قەرازی.

شیرزا وە وەچکە دەس کردنە مل یە ک! وەچکە وەت ئەوانە گشت برا و خوەبشکدن!

شیرزا دەس کیشا مل سەر گشتیانا. لە ی وەختە دالگ هاتە دەبشت دی شیرزا سن. دالگ دادە ی سینە کوتان و وەت: روولە بەو بوکشەم! خۆینم هە لالە!

شیرزا وەت: نە دالگە من ناتمە کەسێ بوکوشم. هاتمە سەر بیمە لیدان. دلەم ئەرادان فرە تەنگ بو.

چەپێ گول و چەپێ نەرگز!

مەرگدان نەوینم هەرگزای هەرگز!

بۇچكه له يگ له شنروئى

نويسهر: سيامك نجفى

وه كوو باريم وه كوو بژنه فيم، بييه يه كورپه ييك ك له سه رمه كاننگ فهره فهره دووير، سوكتا داشت. سه رمه كان بوويچكه له ئەوه قه دووير بى، تا چه و چه و كار كرديا ههر دووير بى، بهس نه دووير تر له كوويه چه رمگ و كوويه قاف، له بنار و پايه مان كوويه زارگوس، له بن دەس شنروئى. بوويچكه له له ئەو سه رمه كانه، تاخ ته نيا نه وى. كورپه يه ته موويره ي بوويچك داشت، يه هه ساره و يه گولوه چه ره يهان، يه قه لآچه ك هه له رووژئى وه فكرئ هاتيا هه بوويه ي، يه چه م بى ك هين خوه ي نه وى و هاوسا ي بى، يه گژه ي واى ك له گول سوو هاتيا ميتوانى، و پرشه ي خوهر نازار ك ته مام رووژ وه ليا بيا.

هه ساره گ شه وه كيان زووى هاتيا ده يشت نزىك دم قه لآچه ي بوويچكه له، يه دنگ چريا، كورپه!

كورپه يش، له قه لآچه ي هاتيا ده يشت، هاتيا ده ناو وه رتارمه گه ي، يه گر وسيا د، يه بسكه ي كه فتيا سه ر لئوى و نه خش خه نيننگ له روومه تى. بوويچكه له ته موويره گه ي هاورديا ده يشت، چووار مشقى ديا د و ته موويره له باوشى، و نيشتيا ته موويره ژه نين. هه ساره ئەوه قه خوه نسا ك بوويچكه له شيت و شه يا كرديا. زله ي ته موويره سه رتانه سهر شنروئى نيا ده به ك. شنرويش جار وه خت وه ليا نا خوه نستيا و شاهه ي دهنگان ئەرا خوه يان كل وه كرديا دووباوه.

وه شوونى، ئەرا ماو ليگ، بوويچكه له و هه ساره قسه گه ي ليگ وه ل يه ك كرديان ك كه س سه ره لئى دهر ناورديا.

بهس دووينسا ي بزه ي سه ر لئو بوويچكه له جوور هه لاله ي وه هاران، گولوه چه دهر كردگه. هه ساره يش له ئەو گته، ئەو ناوه ئەرا ي هه ساوى مه شخه لانى كرديا، و مزگاني گول سوو ديا ده پى.

كورپه دووبا ي ماو ليگ دوواره ته موويره گه ي هه ل كرديا، يه ده ف مه قام سه رتارزه نيا و يه ده ف گلو ده ره. ئمجا هه ر له بانجيله گه له ژير تريفه، وه ختى هه ساره داشتيا ئەرا ي لاي لاي كرديا و گژه ي واى هوونكى هاتيا دسه نى هاورديا ناو پرچ كال و هووبليه، خه وى بردياوه. كورپه ناو هه ساره گه ي ناوويه هه ساره ي رووژ، و ناو گژه ي واگه ناوويه سه ره.

بوويچكه له وه ختى له خه و هاتيا ك وه جيا ي تريفه ي هه ساره، تين پرشه ي خوهر نازار ديا ده ناو پرچ خورما يى و دهر چه و كالى. ئەوه ل چريا، هه ساره ي رووژ! هه ساره ي ژووژ!، جا وختى ديا دن ك هه ساره ي رووژ، نه مه نگه سه ي، دى زانستيا ك ئەوه هه ساره ي رووژ چيه به خه فى.

يه تماشا ي خوهر كرديا ده س راسئ نيا بان سه رئى و سايركى ئەرا چه وئى دورس كرديا، بيكه ي خه نيني ئەرا پرشه ي خوهر كل كرديان و دگانيل چه رمگى ديا ده تين پرشه ي خوهر و يه ده س ته كان ديا دن، چه ر و كيش خوه ي له باوش پرشه ي خوهر ديا دن و ئمجا چيا ده ناو ديوه خانه گه ي. ته موويره گه ي نيا ده سه ر تا قچه و چيا ده سه ر ليوه چه م په ر قه لآچه ي. سووال خه يرى وه ل چه م كرديا. بسكه ي نازگى خستيا سه ر لئوى و خستيا ده ي ناو چه م. چه ميش وه بيكه و هازيگ يه ويته له بوويچكه له گريدا و نيشانى ديا دن. بوويچكه له، ئمجا ده سده مئى شوورديا دن. هاتيا وه ره و قه لآچه. وه شوونى هاتيا ناو باخچه گه ي، لاي ره يهانگه ي، تا ئيواره خوهر اوا بيا دن، وه ل ره يهانا بازى كرديان. ئەرا ئا و هاورديا دن و هه كا يه ت ئەرا يه كتر وه تيان.

ره يهان خوه ي نه زانستيا ك چووى وه ي سه رمه كانه رئ كه فتووى. ره يهان جيا له بوويچكه له، ئەو يش وه ل سه ره دووس بى، وه ختى بوويچكه له خه ريك هه ساره ي رووژ بيا د، ئبييه يش وه ل ئەو كزه ي وه هارى گول سووا بوويه دووس. سه ره و ره يهان فره دووس بين و هه رديگان ئاشق بوويچكه له. ره يهان يه ده ف وه بوويچكه له پرسووى ك ئەرا خوه ي ته نيا ها ئيرا، نه شملى، نه رازيانه، و نه هه لاله هه سن. بوويچكه له هوويچكام له ئيانه نه ناسيا دن. ته نيا ره يهان ناسيا دن و دلئى ئەرا ره يهان قرچيا دن و ده سه يل سه ره ك بوويه ناو زلفيا و بلاونديه ي و پرشه ي خوهر نازار ك له باوشى كه مى خه مزه بكه يدن.

ره يهان هه ر چئى گول سووه وه ل سه ره نيشتيا ن ساهه يه ل قسه كرديان. سه ره له دنيا يگ تر، له چنووير و گونور و ئەزبووله و گول نه رووژ ئەرا ره يهان باس كرديان. له مسافره تى وه دهر دنيا.

ره يهان گه ورا و گه ورا بيا د.

سه ره قه ول دائوويه پئى ك يه رووژ وه ل خووه يا بوويه ده ي، ئەرا سه رمه كاننگ پر له ره يهان و رازيانه، پر له گولوه ويلكه و چنووير، دووير له شنروئى.

يه رووژ ك ره يهان تووم كر دووى، سه ره وه ته پئى، دى وه خته، ناماده بوو ك من سوو شه وه كى تيه م به مه د.

ره يهان وه لاييگا خوه شهال بى ك چووه سه رمه كانئى تر، و دوونئى تر له زنگانى ده س وه پئى كه يد. له لاييگيشوه دلئى ئەرا كورپه فهره ته نگ بيا د، فكر كرديا ئەر بوويچكه له به قامئى ك ئبييه ي تووى بيلنده ي جى، خوو دل بوويچكى ده ق كه ي. وه لى هوويچ نه وه ت. ره يهان كز هه لاتووى.

ئهو رووژه ك بوويچكه له دهسده مي شوورد و هاته لاي رهيهان دي رهيهان كزه و خه ميگ نازگ روخسار سهوزي زهره كردگه. وهته رهيهان، نازاره گهه، تازه و خواهش بوو و سهه هاله گهه، ئيمروو چهته؟
 ئهرا دل و دهماخ نهيري؟
 ئهرا رهنگد زهردوه بيهه؟
 تينگده؟
 ورسگده؟
 سروه خهوهه ناخوهه ئهرا هاوردگه؟
 دلده وه چه رهنجياگه؟
 رهيهان بسكه ي زوره كي خسته روومه تي و وهت: بوويچكه له نازانم چه مه!
 بوويچكه له وه لاي خهويه وهت، با ئيمرووژ ته نيا بيلمه ي، چي كه مي ئاو ئهراي هاورد و چيه ناو قه لاجه.
 ئي ئيواره زووي خهفت و شهوه كي وه رجه ئهوه ك هه ساره ي رووژ بايدنه وه رتارمه گه ي، خوه ي چوويه دهيشت و چهوه ري مه ن.
 ئهرا يه كم جار بوويچكه له دي ك هه ساره ي رووژ چما له لي دوويه وه كه فتگه و كه م نزوه بيهه، هه ر چي چريا، هه ساره! هه ساره!
 هه ساره چما خاس دهنگي نه ژنه فتيا.
 بوويچكه له خه م زهرديگ روخساري و لووچ چه فتيج نيسته تيولي و چه ن تكه ئه سر زاويه ناو چهوي و هه ناس گه ورايگ هه ل كيشاد و خه و كه فته پينا.
 بوويچكه له وه ختي وه خه وه له ساد، وه پرشه ي خووه نازار خه وه ري نهوي. دي دنيا سفن پووشه، گ لاي چه رمگ چه رمگ.
 دهس كرده ناو ئه و چه رمگاتيا و وهت تو كييد؟ دهيشت سفن پووش هاته جوواو وهت: من وه فرم. تو تواني وه فرينه بچريدهم.
 بوويچكه له دهوان دهو چي بزاني رهيهان چهوه پي هاتگه، باريده ي ناو قه لاجه. وه ختي چي دي لاشه ي زهره رهيهان كه فتگه و يه دهنه تووم ئهراي هيشتگه سه زيبر سه ر بي گياني. و ئه و دووياي توومه گه نه مه نگه سه ي.

چل سرو، سرود سرنوشت زاکرسی ها

محمد بساطی^۱

واژه‌ی چل سرو (چهل سرود) برای گستره‌ی وسیعی از مردم فلات ایران، از جمله اهالی استان‌های لرستان، ایلام، چهارمحال بختیاری، خوزستان جنوب همدان و شرق کرمانشاه نامی آشناست؛ نوعی فال که به واسطه آن گنجینه‌ی گران‌بهای از ادبیات کهن این بوم و بر پاس نگه داشته شده و در سینه سال‌خوردگان ثبت گردیده است.

"چل سرو" تشکیل شده از دو واژه‌ی "چل" و "سرو" است. "چل" همان عدد چهل است عددی که در بین ایرانیان کاربرد بسیار دارد: چهلمین روز شهادت امام حسین (ع) که به اربعین معروف است، چله‌نشینی اهل تصوف، چله‌ی زمستان، چله‌ی نوزاد پس از تولد، تکامل انسان بعد از چهل سالگی، بعثت رسول مکرم اسلام در سال چهلم زندگی و... از این جمله‌اند. و "سرو" در لغت به معنی سرود، سرایش، بیت، سروده و شعر آمده است. در گذشته "سرو" یا "سروچریدن" به معنای حماسه‌سرایی بوده و مبارزین قبل از حضور در جنگ‌ها گرد هم می‌آمدند و یک نفر که طنین دل‌نشین صدایش از بقیه مهیج و شورآفرین‌تر بود، شروع به "سروچرانی" می‌کرد و چنان جنگ‌جویان را به وجد می‌آورد که از خود بی‌خود می‌شدند و مرگ را به بازی می‌گرفتند.

در برخی نوشته‌ها تاریخ "سروچرانی" را به دوران هخامنشی نسبت داده‌اند. علاقه به پیش‌بینی آینده و به دیگر بیان طالع‌بینی و تقال‌زدن از دیرباز در بسیاری از جوامع به ویژه کشور کهن سال ایران مرسوم بوده است. ایرانیان باستان بر این باور بودند که وضعیت صور فلکی و ستاره و اختران در زندگی انسان اثر دارد، از این رو شاهان ایرانی هر یک اخترشناسانی در دستگاهشان داشتند که برای امور مهمی چون جنگ، سفرو... از آنان مشورت می‌گرفتند. بازتاب این موضوع در شاهنامه‌ی حکیم توس به زیبایی دیده می‌شود؛ آن‌جا که جاماسپ وزیر و اخترشناس دربار گشتاسپ برای دانستن سرنوشت اسفندیار - پسر پهلوان شاه - سر در زیچ (کتاب مخصوص اخترشناسی) می‌کند، حکیم فرزانه‌ی توس ماجرا را چنین روایت کرده است:

همه فال‌گویان لهراسپ را	بخواند آن زمان شاه جاماسپ را
بپرسید شاه از گو اسفندیار	برفتند با زیچ‌ها در کنار
نشیند به خوبی و آرام و ناز؟	که او را بود زندگانی دراز؟
بر او پای دارد بهی و مهی؟	به سر بر نهد تاج شاهنشهی؟
کز آن درد ما را باید گریست	ورا هوش بر دست کیست؟
نگه کرد با زیچ‌های کهن	چو بشنید دانای ایران سخن
...	...
بد از دانش آید همی بر سرم	همی گفت بد روز و بد اخترم
به چنگ یل پور دستان بود	ورا هوش در زابلستان بود
...	...

گشتاسپ با پی‌بردن به این‌که هوش اسفندیار در زابلستان و در دست پور دستان است، پسر را راهی دیار نیم‌روز و در واقع نیستان می‌کند و می‌شود آن‌چه نباید بشود و درست چیزی که گشتاسپ می‌خواهد به وقوع می‌پیوندد. بگذریم و به چل سرو و چگونگی انجامش بپردازیم. چل سرو فالی جمعیت و برای اجرای آن - که به چل سرو انداختن و به قول لک‌ها "چل سرو آیشتن" - حداقل سه نفر نیاز است، لک و لرها هنگام شک و دودلی و در زمانی که بناست اتفاق مهمی در زندگی رخ دهد، به منظور رسیدن به اطمینان و آرامش خاطر دور هم جمع می‌شوند و شخصی که از بقیه جمع بزرگ و معتمدتر است - و به او فال انداز (فال‌گیر) می‌گویند - چهل سنگ‌ریزه یا چهل دانه‌ی تسبیح را جدا می‌کند و با گفتن اول کارها با نام خدا و آوردن ذکر الله و محمد و علی، دور از دیده‌ی دیگران سه دانه از تسبیح یا سنگ‌ریزه‌ها را به دست یا طرف دیگر می‌اندازد و از آن پس به ترتیب هر کسی نیم‌مصراع از بیتی که به ذهنش می‌آید را بر زبان جاری می‌کند، این کار ادامه دارد تا به چهلمین دانه تسبیح می‌رسند، آن‌گاه فال انداز با صدای بلند نیم‌مصراع گوینده را تکرار می‌کرد و این یعنی فال تمام شد.

۱- روزنامه‌نگار و پژوهش‌گر

سرانجام خود فال انداز یا کسی که در تفسیر ابیات سررشته دارد، شروع به توضیح و تفسیر بیت سرنوشت -نهایی- می‌نماید و خوبی یا بدی نتیجه فال را بیان می‌کند. نیاکان زاگرسی اعتقاد عجیبی به پیش‌گویی دقیق چل‌سرو داشتند و برای راست‌گویی داستان‌ها نقل می‌کردند و اگر در نهایت پریشان‌خاطری و یاس نسبت به موضوعی چل‌سرو می‌انداختند و در نتیجه بی‌تی چون:

"خدالم شکر رسیم وه مطلق
دلیم ساکت بی ژه پزاره شو"

می‌آمد، خیالشان راحت می‌شد و مطمئن می‌گشتند که ماجرا ختم به خیر، خوبی و خوشبختی است. هر واژه‌ی در تک‌بیت‌های چل‌سرو و ادبیات لکی نماد چیزبست، مثلاً تنباکو (تنباکو) نماد غم، کل (آهو) و گل نماد معشوق، نه‌نی (نام معشوق) معادل لیلی در ادبیات فارسی، کل‌کش (شکارچی) نماد عاشق و...

فرهنگ‌عامه و چل‌سرو که جزئی از آن است، آینه‌ی صیقلی و بی‌زنکار فرهنگ پیشینیان می‌باشد. از لابلای این ابیات است که می‌توان به باورهای گذشتگان پی برد، مثلاً در برخی چل‌سروها چون بیت:

علی برسین روزی قلیونم
تماکو کیشی بکه مهمونم

که باور روزی‌رسان بودن علی (ع) را بیان می‌کند و این نشانگر اعتقادات یارسانی سرایندگان آن‌هاست. درست است که همه‌ی ابیات چل‌سرو به زبان لکی سروده شده‌اند، ولی گزارف نیست اگر بگوییم در همسایگی لک‌ها، لرزبان‌ها بیش‌تر از آن‌ها چل‌سرو را گرامی داشته و بدان علاقه نشان داده‌اند.

زمان سرایش و سراینده چل‌سروها مشخص نیست، آن‌چه پیداست از دیرباز وجود داشته‌اند، توسط شخص واحدی سروده نشده‌اند و در هر دوره‌ای ابیاتی بدان‌ها افزون گشته است. برای اثبات این ادعا کفایت به ابیات آورده شده نگاه می‌بندازیم، متوجه می‌شویم که نیم‌مصرع اول برخی بیت‌ها مثل هم است، اما در همان مضمون و سبک بیش از پنج بیت سروده شده داریم، این می‌رساند در دوره‌های مختلف متناسب با حس و حالی که بر جمع چل‌سروگوها حاکم بوده، در ابیات دست‌برده شده و البته این دست‌کاری به صیقل دادن و روانی و شیوایی هرچه بیش‌تر آن‌ها انجامیده است.

اگر برخی جاها بی‌تی با شکلی غیر از آن‌چه خواننده و شنونده در خاطر دارد مواجه می‌شود دال بر اشتباه بودن خوانش قبلی یا غلط بودن شکل فعلی نیست، بل که ناشی از تنوع در شکل سرایشی آن‌هاست. درست است که برای هر فال چل‌سرو چهل دانه‌ی تسبیح می‌اندازند اما این ابیات منحصر در چهل بیت نیستند، بل که گنجینه‌ی نامکتوب هزاران بی‌تی‌اند، نگارنده تا کنون بیش از هزار بیت از این دُرهای گران‌بها را شنیده است. تک‌بیت‌های ناب چل‌سرو عزمی راسخ می‌خواهند تا در دفتری بایگانی شوند، اگر اراده‌ای بر جمع‌آوری و مکتوب شدن این سرمایه‌ی فرهنگی صورت نگیرد به باد نسبان سپرده خواهند شد. برای آشنایی خوانندگان و ثبت در حافظه تاریخ ابیات زیر را در این شماره شنرویه پیش‌کش می‌نمایم.

ابیات چل‌سرو

هَر صو وه سحر بانگ خُروسیان	رِم رَم کوشلِت مالیم رِمانی	تُون کُرد، مَن کُرد، هَر دِک کُردیمَن
شُوره تَلْمِیت بار تازه عَروسیان	هَر مای هَر مَجّی له بر اوورم	بو دوسی بکیم، بَلکَم مِردیمَن
مَر مه چَه وِتم، تو چَه سِنَفْتی	آخِر داورون مارینه سَرِم	دَسکَم بَگر بورمه مالکَت
وه حَرفِ ناگَس تو اه مَن کَفْتی؟	ایواره کانی گا بَنانی	بَکَم وه مِهمان تَنیا خَالکَت
مه دُوسه می مه تا سَر دُوسِم بُومه	آر تو دِلت بو گسی چُزانی	وه یایته مای کارد بری دِسیم
مه بومه اودال اوه گل پوسم بو	سُوزه سِیلِم گَه لویی بَگَه زَرَد	دَسمال آوُوردی بَسْتی وه دِسیم؟
بِسا بالِت شُل که، بوه سرینم	حَکیمم تُونی کی مه دِیرم دَرَد	وه مونگه قسم چیه ژیر اورا
گِرون آگر، ها وه دَرینم	بُویامه شُوان یه تُلّی پسی	دِت غافل نکِی کُر هاتیه دورا
دَم قَن، دِنون قَن، لُو چی پَره گُل	سُوزه بَنیشی خُوم بیامه دَسی	ایمروز چَن روزه دویر ژه یارانم
هَر کی تو کُشته بَاوه بو ای گِل	بومه کونبَلک وه نَر شانت	چوین زَمین شور تیننی وارَینم
دَم دُر، دِنان دُر، دُز آز بان دُر	تِک تِک بَیتِکیام وه نَر می رانِت	یه شو تا وه صُو شَم سوزانم بی
لو وینه مَخَمَل تازه قِیچی بر	کِرایست چِپته، گُله لی واژه	طُول شادیم دَا دوس مِهمانم بی
دَم قَن، دِنو قَن، لُو شَکَرینم	بِماریکَت بو ای دُوس تازَه	نَزانم دَتی یا دَس گیرانی

آفرين وه دوس صد آفرينم
 برا بوه هوار وخته ذراته
 قالى مى كرده آخته ژير پاته
 اى گله چوهه كه تو داي وه من
 آر كوور بويما مكنيا ژه ين
 هر تا نيشينه گوش په وه دنگم
 تا پيوشم جالاته ستاره لنگم
 هزخت يخه گت مويينم وه واز
 مچمه بهشت بى پروزه و نماز
 يخه گت مرى نخره كاريه
 چمان وپرى كه دوشو واريه
 خاش دمي ديرين چوى بيمى نرمه
 ساتي وه حرفه اى بازارت گرمه
 سيمره و سبكون ميلك باوته
 گله كوور كوه پيچ ساوه ته
 چمچم گل مكي گل هاوه چمچم
 نيم كى ديه دوس هم دم
 طيب خوش هتي، نوبر وه پاته وه
 داري دردگم هاوه لاتنه وه
 اى يار خوش هاتي پاته چملم
 چاي راز و نياز نيمه شولم
 هر كى پگرو ميناي من ژه دل
 يسالي يه زوله بسپارى وه گل
 مرى سوزه ي كين وه سر نيساران
 اسپي وري (برفي) شفای بيماران
 ژيرسرت لاس بو، برگت پلاس بو
 اه نوم گل چيل هر زنت خاش بو
 وه در مالكت ساتي بنيشم
 هر گس پيرسى موشم دوريشم
 وه سا چترگت ساتي بگم خاو
 شا جنم جام بو، نوه نوای او
 وه تلى زلفت يخه ام بدوزم
 ناخاي اى داخ دوبريت بسوزم
 تلى ژه زلفت پاوينك پامه
 گرى نوينمت آخر دنيا مه
 تلى اى زلفت بکه خلاتم
 بکه وه رفيق پيل صلاتم

تال زلفكت بيله لامه وه
 وه چاي مچم ژويتير بامه وه
 بچمه سر گرین، آلون بگم سبير
 دتل نهاون يادشان وه خير
 اه بالابزه ژه دوبر دياره
 مری گل خنجه اول وهاره
 دمكت باور بنه نوم دمچم
 بلكم ساكت بو دله پر خمچم
 دمكت باور دم دمانت كم
 سمره عطاران پر چاوانت كم
 درپاكت ايرده، اى توزه نكه
 وژت وه خوینی اى هوزه نكه
 دوه شو ديمه خاو گوگى مشاقان
 تميز لیلی بی، مچنون ملاوان
 دوه شو ديمه خاو، خاو دورو نيه
 ديسم وه گردن دوسكم بيه
 گريل صو باره مينگه مون كووه؟
 هر چاي دوس بوشه هر زره خووه
 رى كى كيرماشون بتاشيم وه چو
 آراى دوسكم هر باى هر بچو
 اهورار امين و تيم يه ياره
 چاولم گور بو يه خو ربوياره
 گت شلوار مشكى دگمل چپ و راس
 ا روژى توديم دليم تونه محواس
 آموزا منى ميمزا مردم
 ا دليم متو ماچت نكردم
 تنيا داره كى لاوشت وه واران
 چپ چپ گل باغى پير زواران
 تنيا داری بيم كنى وه پام بی
 گل گل نازاران وه ژير سام بی
 تنيا داری بيم وه سر باله وه
 عاجز بيمه دس باى شماله وه
 گنه كى گولت پوس شكاره
 آوه كى نومي شفای بيماره
 دنگه دنگى ماى وه گردمالی
 يه دنگ دوسه هر مبالى
 آر دوس بزانی حال مه چوينه

نه زلفه ميلي نه خال وه سينه
 آر بوبين ماهی بچينه دريا
 توری مگرم مگمت پيا
 چن كوان گيريديم، چن دگان گشتم
 سمره چاواكت نكفته دسم
 ايمشو چن شوه ماينه خاوم
 ا كى تورباينه گيلارو چاوم
 دت گيان پراٹ ا ايره گيرده
 ممكت ايرار اى طفله شيرده
 بچمه سر گرین آلون بگم سبير
 دتل نهاون يادتان وه خير
 چل گو، چل نيم گو، چل كريم خانى
 نخره ريز كتي تا پشت زانى
 يا بابا بزنگ، پير بارگه خاش
 زيارت چى فريه، متلودار بشناس
 ايوازته خير هم برت او
 لاميزم بکه چوى ورك و ساوا
 گل گوشت تويشك وه گپ نانا
 سواری مهنك سه تير وه شونا
 شقه شاخ كل هزه بال دال
 آر نوم درون بيمه كو زخال
 اى قصر هتمه ليمو بارمه
 وه گس نتمى آرا يارمه
 گله گوشت تويشك چگرور ورك
 ماچ تويلك دت سواری مهنك
 كنيه كه ورمال ريخ دانه دانه
 نازارى نيشنيه زلف مكى شانه
 چتر چوى چوير، وه روى راخه وه
 دنگ دوسه ماى وه ايلاخه وه
 چتر چوى چوير، چوير چوى چتر
 پرورده كرده وه گلاو عطر
 چترگت قاوقاو هر قاوى زنگى
 مه تيارتم كرد تو كردته جنگى
 وړ (برف) واريه ريل كرده بن
 تنيا دوسه كم وه ايلاخا من
 بتول بتى كه بل بازي مكى
 وه نيش پزانگ تيراندزى كى

خوشال وه گری مایه سره جات
 شوال شو حوتن مکنی زه پات
 خوشال وه آرجن چویر هم ساسی
 تک تک وراو مدوم وه پاسی
 خوشال وه خوتان جرخهتان جمه
 بی چاره ی چوی مه خورا کیم غمه
 خوشم چته مای هنا کردینت
 مال مال گیردین، حاجت بردینت
 دس وه دس وینک طلا ی سیمه وه
 خست وه گردنم آزا بیمه وه
 دل ای تف رویت دی بوسه وه
 هر هاینه هول قدیم دوسه وه
 دوسه اول خاس، ایسا میل سردم
 چوین یاغیت کردم وه حرف مردم
 دوسه درون، سر درو لکن
 رن جیله باز، بن کیسه تکن
 اه قرویه جکسن، وه قویلی دزون
 دت یه شتفت، جز دا وه سزون
 ریکه کرامشو بتاشم وه چو
 آرا یازکم هز پای هز بچو
 ژیر سربت نی بو، بزگت پلاس بو
 زه مال دنیا هز زنت خاس بو
 سراو چوی هر سین، مسکن چوی پاوه
 بهشت هز بسه وه نام ای راه
 سز کج، سزون کج، سا سرون هم کج
 هرث کردیه چوی هر نی وچ
 سوزه سیلم که، لوی بکه زرد
 حکیم تونی کی مه دیرم درد
 مونگه شو خاسه وه شرط خوشت بو
 سوزه بالبرز وه بن گشت بو
 شعله مانگ داسی از نوم کلاوان
 تمرز یه ليله مچو وه پاوان
 شومونگی خاصه، از کل بینشی
 از چقه تیلا شمشیر بکیشی
 شومونگی خو وه شرط خوشت بو
 سوزه بالبرز وه بن گشت بو
 یه شعله مونگه یا شعله ژوبته

شوگرد فیه، شیوه خوم پشناس
 نهنی نیری گوشت شیکارم
 کوی گردی بکم آرا کی بارم
 نهنی پوشاسی برگ فزنگی
 کل چاو مدای چوی باز جنگی
 نهنی نیشتیبه وه برچ قیلا
 تماشا مکی وه دوبرین طلا
 اه نهنی نومه زه دوبر دیاره
 وه پا مشق مکی، وه چم اشاره
 خدا خدام بی، وارون پاوارو
 سوزه گر وه گول او زه رو پارو
 خدا پزین روژی قلیانم
 تماکو کبشی (فروشی) بوه مهمانم
 خدا پسینی حقم زه داینت
 خوم جورت کیشام کی نیشته سابت؟
 خدا دا زه دس دت مال وری
 کراس رنگه رنگ مل کموتری
 خداتنه بین دی دو گل زه وهار
 اسب زین روم، زن ویر سر هوار
 خداتنه بین ده رفیقی دایا
 گرده نرم و چرم روین لا زایا
 خداتنه بین ده دنیا ته دل بوه
 پرچینت میخک، هم رازت گل بو
 خداتنه بین ده چپالی چل گت
 لچ گور بگرین، آرا خت خت
 خدا خدام بی زه مال بین او در
 چوارشو سوپرونه بکیشین او سر
 خدالم شکری رسیم وه مصلو
 دلیم ساکت بی زه پزاره شو
 خوشال وه گری گرمسیر جاسی
 منزل آر منزل دم تنگ هم ساسی
 خوشال وه گری منیشی وه لات
 دسه ماوری خالیل پنجه پات
 خوشال وه خوتان خوش وه حالتان
 سوزه بالبرز هت وه مالتان
 خوشال وه گری دری دس گیران
 کلاو لار متی روی وه خسویران

برزین، بلنگین، چوی دار پلک کین
 هر جای تو مچین، تفری خلک کین
 اه بره ماله خسویرانمه
 اه کراس کاوه دس گیرانمه
 آموزا منی، میمزا مردم
 دل منو ماچت نکردم
 یسه پیر بیمه برگم رزیابه
 گل گل نازاران وه سام توریابه
 بالاگت برزه چنه چناری
 سوزه بالبرز او جو باری
 چفت کوش کیش کار گاواره
 دته اورکبشی بی لنج و لاره
 آر بوین لک لک، بچین آر مولق
 شکار خومین، وه فرمان حق
 آنا هته وه لا دوسه وه
 موشم برمی هر وه بوسه وه
 پوشتنه دوسه کی دم چوی ناوایم
 تیشی نکیش یسه خوم هانم
 گرمسیر گرمه، ایلاخ یخ بنون
 لال مخنن وه دل منون
 یه خشک مز ا دهی دیمه
 آر مه بمرم اوه خوینی مه
 تو برا وژی زه پرال ای در
 چوی کوگه نثار خاکه پوست کی کر
 انافته هار بکیتته خیرات
 بیت من فقیر آره اذنیات
 فدای بازوبند باله راست بام
 گل پل کردن نوم کراست بام
 برزین بلنگین چوین دار گلین
 میوت شیرینه صدگه کاملین
 برز بین بلنگ بین چنه چناری
 خدا راس کار بد گرت ناری
 برنج کردم او سر خروس بریم
 وه نیش برزنگ هم گزل چریم
 چپ چپ گل باغی مگریم وه بو
 دوسل دوبری هامه یاد تو
 خانم تون علی، باجی تون عباس

شون په وه شونم، که وخت شويته
 شويکت اورکيش در پات بوييم
 وه هرسيين مچم گوش آرات سيينم
 صد دوس بگرم هز تو يارمی
 هز تو دوسکی وفا دارمی
 صوفی صافی بيم چمه زیارت
 سوزه هنک چی دل برديه غارت
 قوری گجره، چای مال روس
 پیاله گردان کی بیٹی دس دوس
 کراست چيته، گلی لی وازه
 بمارکت بو ای دوس تازه
 کرل بزم به کز ماشونه
 چراغ سوزه کی سوزه میدونه
 کرل میزگانا گنجی وای اورد
 په ممانه سته تیری اورد
 کلمی گشتیه پنج پا وه شش
 گر چوپر جواردی بو هناسه خوش
 کینه که وز مال ریخ دانه دانه
 دوسکم نیشتیه زلف مکی شانه
 گرمسیر گرمه، وای سویره
 ایلاخان خاسه سایه چوپیره
 گیم گرمسیر هر گلی جایی
 بوشته دوسکم شو پل نیکی پای
 گله گوشش توییشک جگر مویری ورک ماچ
 تویلک دت سوار میهنک
 لرسون ول که چیت داوړه
 کر ماشون خاسه پای سماوړه
 گوش وه گوش واره مل وه تورو
 دریا اوریشم گلنگ شوروه
 لاف قلم کار، بالشت پر قو
 چا چوری پایز، چا هر دکمون بو
 له پلنگی میل وژم کردم ای گل
 آرا نازاره هفت لیره وه مل
 ژه پلنگی کور وژم بکمه گل
 آرا بالابز، گلونی ای مل
 کور گن گن پای بویته همارای
 وه لای دوس مچم وه سر سوازی

میولا بزم سوار می وه دو
 یو هناسه خوش بخل خوس شو
 من بيم گيوني وه سر و بدم
 دام دوريشل نذر تو کردم
 می می تو پیری گپت قیایه
 سرداری مخمل وه تو بی جایه
 و تم خاسی کی بومه غلامت
 تف از سرط کی نیمه تمامت
 مال دوس پار کردی وه ناراضی دل
 علی یار بوتی منزل از منزل
 مل چوی بطری سینه چوی پاکت
 شعله خور داسی آر سر جاکت
 هناسه سردم وز کمرانه
 درینم چوبن توین آهنگرانه
 هز وی قرانه دلت بی بی
 کزالی چاوت نصم گيوني سنی
 هز وی قرانه وه سر ای تکه
 دینون دار رفیق بی دینون نکه
 قرانی بارن پره پره کن
 مژ مه دومی کم تو دس خزه کم
 قسَم مرم وه قران پالت
 از بکشینم خونیم جلال
 یا هُمسبات بویام یا از هناست
 یا گلی بویام از پر کراست
 سزون بستیه هز پیچی جوروی
 پیون کز دیه و چرچی گوروی
 سرون وی خاصی هرگز نووستین
 چیه گل از بان سزون بستین
 سرون وی وینه هرگز نووستین
 هفت گریب دایه مری شیر مستین
 آفرین قمر تاج لُو چو گل باغی
 شرت کم له داغ خوم بکم باغی
 مشکه کم چانی ناله ناله سی
 اوکی سیمره ده خیاله سی
 آه کل چاوه که تو دای وه من
 چو صوز اسرافیل، قیامت دمن
 شلم شکتم، شل بکه ملت

مه بوم وه فدای، جوی دزکلت
 آه رای کی بوشم چونه شرمه
 چیه گل میخک درمان دزدمه
 شزسر اسرینت وه زوی گوناوا
 چو آهو خیال خیال وه بیاوانا
 چو شاه مگزی دین ولات از ولات
 گرتنگ از گرتنگ، چو نادر کلات
 صاحب ملک ماش آسیاوش گزده
 زمین منت بار تشریف آورده
 از تو بزانی علمت وه نامه
 باید بزانی ای مله کامه
 دوسیون و تیه زه هر دک سر بو
 نه مه بسرم، او بی خور بو
 بالا چو چنار، کاولی ونه
 دنون چو صدف، زرگرن زنه
 گوگ و کموتر واشه سر دزون
 خانم دنگ شنت خردا وه سزون
 دوسه خوش هتی، پات وه چاوانم
 جایی راز و نیاز، نیمه شوانم
 هز از ایوازه، تا که نصف شو
 پشت ملون دای، بلکی بکی هو
 هم هو کزده وه سر سواروی
 وه شیوه رستم اسفندیاری
 توریسکه آگر، سیاه مال نوه
 گزگز مسزی، وه دامون کوه
 تالی ای زلفت بورمه ایمرأ
 بکم وه سرمه بارمه چیمرا
 خاو مرگم بو، که دیرم خاوان
 نه مه خاو دیرم، نه تاف آوان
 چوی گل ای گماه سوزه داتی در
 سزیام و برشیام، بیمه خاکسر
 دیارت تیه دوبر از نیت
 قه کولیم کردی دامه منیت
 تو دوبر و مه دوبر، مه فزه دوبرم
 چیمیل مسیت هر هانه ویرم
 دوشو دوسه کم بی وه مهمونم
 چمان شفق بی، حور داتیر گيونم

کِزه وِره و لُوبیل وِه زُوی رَاخه وه	شُل گر گُوشوارت بکو آر نارک	گران گِرمه چُوی هُرِیز مَرز
دَنگِ دوس نِمای زِه ایلاخه وه	هَم گُریل بوشن ایسه بمارک	مَر کورا کِینه سوزه بالابرز
زلفیل آیشتییه وه رُوی شانه وه	هَر وخت ای ناکوم چیمیل لُزه مین	بزران بزران قَسَم وی حوزه
چُوی چُوبیر گَرین پَریشانه وه	گُو دروش ای نوم جیرم خِزه مین	دوس نازارم فِزه یه گَزه
قَسَم وه مونگه، گُو کم داسی گه	هَرچی مَگیردم وی خراو بیه	بزران بزران دوس عزیزه کم
وتون شُویت کِردی، مری راسی گه	شیوه دوسه کم وه کسا نیه	میوه رنگارنگ سَر پاییزه کم
فِدا یِ باله پال چَپ راستم	بیلا آر سائت گِزی بَورمه سَر	دُوبریت سِزانیم، مَنیسَر بوسیم
گُل پل کِردن تو کِراسیم	شَکتی سالان زِه دل بکم دَر	خَم دامسیر بار وی ملکه نویم
پری تُوپله دِت دانه نُوم شُومیم	چَنی چیمه‌ری چَنی دل وه هول	دُوبریت پَر دیسه طاقت و تاوم
مَر علی رَحَم کی وه بَنه تُویم	چَنی پَکیشیم بار خَم وه کول	چُوی پُوشی وه زُوی گِیزی گرداوم
پری بیوه‌زن مَرگ گِردکُون خُور	دلَم تمنای دیدارت دارو	مه هَر دِلَمی داشت وه سِیلت باختم
کِلاش اُورکِیشل، منی میرده گر	پَن و مشُوبِرت ای پیش نَمچو	وه یه گُل رمیا هَرچی گِه ساختیم
بو تا پَکَریم دوسیمون زِه نو	یاران پاییز دل تنگ دوسیم	وژ بَرز و پِلنگ، چیمیل کال و مَس
مه دار مِیخک، تو دار لیمو	مَر اَگِرم دَن به ایمشو بوسیم	گیون بَکمی خِر دل بارمی وه دَس
کم بو، کم بچو، کم پالاله‌وه	آر قرار یه باو، بار بکه دوسیم	ای دوس پاییزه، مال اُورکِنونه
کُل چیت بچکِن، بووه ماله‌وه	قَسَمه میرم وه ملکه نویم	آر دِیارت ناو دُنِیام وِیرونه